GYÖRGY PÉTER

AZ ISMERETLEN NYELV

A HATALOM SZÍNREVITELE

MAGVETŐ
BUDAPEST, 2016

I. BEVEZETÉS

„Kifejezni, hogy nincs mit kifejezni, nincs mivel kifejezni, nincs miből kifejezni, nincs kifejezőerő, nincs kifejezési vágy, még ha van is kifejezési késztetés."
Samuel Beckett–Georges Duthuit: *Három párbeszéd három festőről* (Török Gábor fordítása)[1]

„Aztán beismerő vallomásokat csikartak ki belőlük általuk el nem követett bűncselekményekről, a nép ellenségeivé nyilvánították őket, és elszigetelték attól az élettől, amelyet felépítettek és védelmeztek a harcokban!"
Vaszilij Grosszman: *Panta rhei*, 1961 (Enyedy György fordítása)[2]

„Haladjunk az absztrakttól a konkrét felé. A majom minden eddigi rendezvényen a szükségszerűség birodalmában élt. Eljött már az ideje, hogy a szabadság birodalmába ugorjon. Tettessük magunkat egy kicsit normálisoknak. Az őrültekházában is gyakran játsszák ezt. Egy pillanatra elnézek, és mire megfordulok, már viszik is azt, aki azt mondta, hogy tettessük, mert mi nem akarunk senkit se becsapni, mi tényleg normálisak vagyunk. Másodszorra azt viszik el, aki nem tetteti. Végül azoknak kell elhagyniok a termet, akik még mindig azt hiszik, hogy eljött az őrültek, a normálisok és a szimulánsok ideje, akik nem őszintén tettetik, hogy ők álszimulánsok."
Lux László: *Feszfaju történetei*, I, 1954

1. *Nagyvilág*, 1991/9, 1303–1309.
2. Budapest, Európa, 2011, 179.

Mint amikor valaki belép egy múzeumba, és a tárlók üvegén át régi idők tárgyainak nyomait szemléli. Egy évezredek óta halott, örökre fiatal lány testének földi maradékait, egy több mint hetven éve kivégzett férfi kardját, szemüvegét, átlőtt egyenruháját. Megáll egy nyugati nagyváros világhírű múzeumában, egy ismeretlen szobrász által készített dombormű előtt, amely egy dél-európai város templomának oldalát díszítette, ragyogó napsütésben több ezer éven át, s mintegy kétszáz éve került el onnan. Ebben a könyvben olyan szövegek várnak olvasóikra, amelyek egy részét élőszóban, drámai nyilvánosság előtt elhangzott mondatok nyomán jegyezték le, másikát önmagának, szerelmének, pár barátjának írta néhány ma sem közismert ember. Különféle átiratok ezek tehát. Leletmentés és értelmezés, ami alant következik, úgy, mint egy múzeumban szokás: a nyilvánosság elé tett tárgyakkal, tehát a nyomdára bízott szövegekkel. Ezek a szövegek, egy kivételével, hosszú évtizedeken át kéz- vagy gépiratban vártak valamire, ha egy ilyesfajta mondatnak ebben az esetben van értelme. Pesti és budai lakásokban, levéltárakban, s most végre elolvassák őket. Mint amikor egy múzeumi raktárban lévő tárgy átkerül egy kiállításra, végre kiderül, hogy mit is jelent, mikor gondosan kiválasztott tárgyak szomszédságban, megvilágítva, címmel, keletkezési adatokkal ellátva tekinthető meg. Akkor lesz látható, hogy kismester alkotása vagy remekmű-e, fontos dokumentum, analóg példa, kortünet-e csupán. Tárgyak, szövegek, fényképek, egyaránt a használat által léteznek.

„A »mi múltunk« egyszerűen: a múlt. Mások múltjáról sem abban az értelemben beszélünk, hogy »a múlt számukra« valamilyen más – saját, külön – történelem volna, inkább arra gondolunk, hogy nekik is megvannak a saját elképzeléseik a múltról. Csak a múlt létezik, nincs »múlt valaki számára«, és csak a történelem-mint-tudomány álláspontjáról tekinthetünk úgy magunkra, mint akinek múltja van. Amit *Verstehen*nek nevezünk, az végtére is megértés, nem tudás. A tudás azt is magában foglalja, hogy amit tudunk, az igaz, a megértés viszont semmit nem foglal magában annak igazságára vagy hamisságára

vonatkozóan, amit megértettünk. A megértés, ha sikerül elérni, lehetővé teszi, hogy belépjünk valaki másnak a világába, mégpedig abban az értelemben, hogy hozzáférhetővé válnak azok az elképzelések, amelyekre az ő világa épül."[3]

Mindez érvényes az utóbb kommunizmusnak hívott államszocializmus történetére és utóéletére is. Ez a múlt is számtalan, a történelmi tapasztalat áthagyományozhatóságával kapcsolatos kérdést vet fel, amelyet ez a könyv nyilván csak szerény részben tekinthet át, s talán oldhat meg.[4] Az ötvenes–hatvanas években felnőtt nemzedékek a régmúltban, egy mára lezárult történeti korszakban éltek. A korszakot értelmezői, kritikai kommentárokkal kísért dokumentumok közlésével idézem fel. Az új nyelv használati módjai közül kettőt mutatok be: 1945 és 1965 között keletkezett magánjellegű dokumentumokat, valamint két, 1950–1951-ben rendezett nyilvános eseményen elhangzottakat gyorsírással rögzített jegyzőkönyvek gépirataink egyes részeit.

A kommunisták magyarul ismeretlen nyelven[5] írtak és beszéltek – magyarul.

3. Arthur C. Danto: *Narration and Knowledge (Including the Integral Text of Analitical Philosophy of History)*, New York, Columbia UP, 1985, 340. Köszönöm Erdélyi Ágnesnek, hogy a *Szabad Változók*ban 2004. szeptember 6-án közölt *Analitikus történelemfilozófia: kérdések és perspektívák* című tanulmányában lévő fordítását most kiegészítette, s így azt használhatom.

4. Vö. *A New Philosophy of History*, szerk. Frank Ankersmit–Hans Kellner, Chicago, University of Chicago Press, 1995. Danto ebben a kötetben közölte az 1985-ös álláspontját felülbíráló, az analitikus filozófiát immár történeti távlatból szemlélő szövegét: *The Decline and Fall of the Analytical Philosophy of History* (40–70); lásd még Frank Ankersmit: *Sublime Historical Experience*, Stanford, CA, Stanford UP, 2005. Úgy vélem, nem túlzás Polányi Mihály hallgatólagos tudással kapcsolatos nézeteit egy történelmi korban, társadalomban élésre is vonatkoztatunk, hiszen az elkülönbözés, tehát az explicit tudás mindig a tudomásulvételt, megegyezést jelentő hallgatólagoson alapszik. Vö. Polányi Mihály: A hallgatólagos következtetés logikája, in *Polányi Mihály filozófiai írásai*, I, Budapest, Atlantisz, 1992, 155–182.

5. Könyvem címe Hildegard von Bingen (1098–1179) *Ignota lingua per simplicem hominem Hildegardem prolata* (Egy egyszerű ember, Hildegard által közreadott ismeretlen nyelv) című szövegére utal, amely két, 1200 körül keletkezett kódexben fennmaradt, azaz az 1011 tételből álló, részben német, részben latin megfelelőket tartalmazó, döntően főnevekből álló „szótár". Szerzője egy 23 karakteres ábécét, *litterae ignotae*-t használt (Aigonz: deus / goth, Aieganz: angelus, engel stb.). Ez a hosszú időn át Hildegard von Bingen sokrétű életművе peremén maradt, az elmúlt évtizedekben az újraértelmezések fősodrába került mű a kitalált, utópikus nyelvek archetípusaként is értelmezhető. Ekképpen való használata – szigorú historikus megközelítés alapján – nyilván módszertani kérdéseket vet fel. Úgy vélem azonban, hogy a cím költői ereje segíthet annak a politikai és ideológiai nyelvnek az interpretációjában, amelyet a kommunisták használtak 1945 után. Vö. Jeffrey T. Schnapp: Virgin Words: Hildegard von Bingen's *Lingua Ignota* and the Development of Imaginary Languages Ancient to Modern, *Exemplaria*, 3.2. October, 1991, 267–298; Jonathan P. Green: A New Gloss on Hildegard von Bingen's *Lingua Ignota*, *Viator*, 26. 2005. 217–234; Sarah L. Higley: *Hildegard of Bingen's Unknown Language. An Edition, Translation, and Discussion*, New York, Palgrave Macmillan, 2007.

1945-ben a társadalom nagy része számára értelmezhetetlen módon használták anyanyelvünket, ugyanakkor az sokaknak fenyegetően (keveseknek ígéretesen) közérthető is volt. A politikai élet centrumába került kommunisták értelemszerűen egyszerre követték a sztálinizmus gyakorlatát és a marxizmus filozófiai normarendszerét, retorikáját. Mint minden radikális tapasztalatváltozás,[6] ez is a történelem azonnali átírásához vezetett. Azonban a kortársak számára addig magától értetődő, átjárható hallgatólagos tudások szerződéses rendszerének felbomlását nem a kommunisták okozták: ők mindössze, mélyen érthetően, kihasználták azt. A szavak részben elveszítették jelentésüket, részben újakat nyertek.[7] Ez a nyelvi fordulat nem volt mentes a nehézségektől. A folyamatos nyilvános rituális viták alkalmával az anyanyelvükön beszélők egy része vagy tényleg nem értette, vagy nem volt hajlandó érteni, tehát úgy tett, mintha nem értené az ideológiai nyelvet. De tény, hogy számos emberrel megtörtént, hogy az anyanyelvük hirtelen ismeretlen lett, ami az otthonosság és idegenség közti addig ismeretlen viszonyrendszert jelentett. A marxizmus retorikája, univerzalizmusa, elvont nagy elmélete – a politikai hatalomgyakorlás lehetőségétől, a Horthy-korszak ideológiai kánonjától, uralmi elitjétől távol eső radikális kisebbség, a szociáldemokrata párt marginális kultúrájának[8] részeként – rég ismerős volt a párt filozófiai és politikai elmélettel foglalkozó értelmiségi közege számára. A kortárs munkásmozgalom, az oppozíció antisztálinista elméletei, kurrens vitái, kulturális összefüggései pár tucat embert ha érdekeltek és érintettek, azaz a sztálinizmus kritikáját is jelentő kortárs emigráns orosz, illetve nyugati marxizmust pár száz ember ismerte és értette a két háború közti Magyarországon.[9] A marginális

6. Reinhard Koselleck: Tapasztalatváltozás és módszerváltás, ford. Hidas Zoltán, *Korall*, 23, 7(2006), március, 21–60.

7. James Boyd White: *When Words Lose their Meaning, Constitutions and Reconstitutions of Language, Character, and Community*, Chicago, University of Chicago Press, 1984.

8. Vö. Fejtő Ferenc, Ignotus Pál, Mónus Illés, Justus Pál munkásságával, illetve a *Szocializmus* (1906–1938) és az Ignotus és József Attila szerkesztette *Szép Szó* tevékenységével. Itt említendő Déry *Befejezetlen mondat* című regénye, amely a marxizmus nyelvét megragadó erővel kanonizálta a kortárs magyar irodalomban, a marginális kisebbség helyzetében keletkezett, viszont megjelenésekor, 1947-ben annak ismerős/ismeretlen nyelvét már nem lehetett nem az MKP felől nézvést olvasni. Azaz a marginális kisebbségi kultúra radikális ígéretéből a hatalomátvétel fenyegetése lett. Lásd Szolláth Dávid: *A kommunista aszketizmus esztétikája. A 20. századi magyar irodalom néhány munkásmozgalom-történeti vonatkozása*, Budapest, Balassi, 2011, 126–127.

9. Kassák, illetve a diákmozgalom és az oppozíció egymással szorosan összefüggő szubkultúrái. (Lásd Szabó Lajos, Tábor Béla, Partos Pál, Szirtes Andor munkásságát.) Vö. K. Horváth Zsolt: (Drang nach Westen) A munka-kör eszmei hinterlandja, *Korunk*, 2010. január; Surányi

szociáldemokrata hagyományban a marxizmus esztétikai és tudományos kérdés volt, 1945-ben viszont a közvetlen beavatkozást ígérő, azzal fenyegető politikai valóság alapja lett. A megvalósíthatóságra váró jövő bizonyosságának ígérete, azaz a történelemfilozófiai vizsgálódások és a közvetlen társadalmi változások kikényszerítése a marxizmus lényegéhez tartozott. „Ez a »most« az a döntő »pillanat«, mely – Kierkegaard kifejezését használva – minden értelemmel bíró történelmet kettéhasít, csakhogy már nem egy pogány »Krisztus előtt«-re és egy keresztény »Krisztus után«-ra, hanem – nem kevésbé radikálisan – egy »előtörténetre« és az eljövendő történelemre. A proletariátus diktatúrája az előtörténet antagonizmusain át a szükségszerűség birodalmából a szabadságéba vezetett."[10] Mintegy fél évszázaddal később, 2003-ban a *kommunista eszkatológiá*val kapcsolatban a tel-avivi Igal Halfin így fogalmazott: „A jövőcentrikus kommunista eszkatologikus beállítottság szerint a létező emberiség önmagában nem értékes, csak nyersanyag, amiből létre kell hozni az esztétikailag tökéletes embert."[11] Ráadásul a marxizmus és a sztálinizmus között mindössze *utólag* húzhatunk egy átjárhatatlan falat: azonban a kortársak szemében, a magyar társadalom gyakorlatában mindez másképp volt. 1945-ben Sztálin világháborús gaz- és hőstettei egyaránt elválaszthatatlanok voltak saját kultuszától, a győztes hadvezér karizmájától, akinek világpolitikai szerepét a Nyugat éppúgy ismerte, mint amilyen kétségek között, de elismerte, és aki valóban a történelemfilozófiai víziók kikényszerítéséhez szükséges szemiotikai kultúra megteremtésének zsenije volt – milliók igenlésére, illetve rémületére és végzetére. És ez a feloldhatatlan ellentmondás az 1945-ös évtől a magyar társadalom realitása is volt.

Sztálin kultusza, mint minden modern diktátoré, már nem egyszerűen az isteni hatalom képviselőjének, az uralkodónak járó tisztelet volt, hanem a megkérdőjelezhetetlen szuverenitás kivívásán és fenntartásán alapuló, valójában

László: Kotányi Attila és a Budapesti Dialogikus Iskola, *Lettre*, 2012. nyár, 85. sz.; Tábor Ádám: Találkozás a centrumban, 2007. november 16., *Exindex*, lásd http://exindex.hu/index.php?page=3&id=535 (letöltve 2015. május 25.). Lásd még Karl Korsch: *Revolutionary Theory*, szerk. Douglas Kellner, Austin and London, University of Texas Press, 1977. Ugyanakkor az illegális (sztálinista) kommunista párttal feszült viszonyban lévő Weisshaus Aladár, illetve Demény Pál vezette frakciók története és kultúrpolitikájuk kritikai feldolgozása még várat magára. Vö. Demény Pál: *„A Párt foglya voltam"*, Budapest, Medvetánc Füzetek, 1988; Uő: *Rabságaim*, I, Budapest, Magvető, 1989 (Tények és Tanúk).

10. Karl Löwith: *Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei*, ford. Boros Gábor–Miklós Tamás, Budapest, Atlantisz, 1996, 75.

11. Igal Halfin: Good and Evil in Communism, in Uő: *Terror in My Soul. Communist Autobiographies on Trial*, Cambridge, MA–London, England, Harvard UP, 2003, 13.

instabil, állandó megújulásra kényszerülő ideológiai tan és intézményes kulturális rendszer. Sztálin folyamatosan hangsúlyozta a „kollektív vezetés" *(kollektivnoje rukovodsztvo)* jelentőségét, és személyi kultusza is ennek megfelelően alakult ki: ő maga csupán a messianisztikus intézményt, a Pártot képviselte, azzal volt azonos, tettei kétségbevonása a világtörténelmi szükségszerűségeket felismerő politikai meggyőződés, a kommunista uralom lényegének kétségbevonását jelentette.[12]

Az ismeretlen nyelv új korszakba, ismeretlen terekbe, idegen világokba vitt mindenkit. És közben a hatalom színrevitelének ismétlődő ünnepei, a testi együttlét ritualizált napjai folyamatosan sodorták bele a hívőket, hitetleneket, mind a kortársakat az ismeretlen nyelv használatába: szerelmi és politikai önvallomásokat tettek ezen a nyelven, és nem látták már a különbségeket.

1945-ben a Szovjetunióban, az emigrációban töltött éveikről nem pusztán óvatosságból, de szükségképp hallgató vezetőikkel „az élen" a kommunisták a politikai hatalom közvetlen közelében voltak, s már a fordulat éve előtt is úgy viselkedtek, mintha annak teljes egészében birtokában lennének. Ebben az új kontextusban pedig radikálisan mást jelentettek ugyanazok a mondatok. Miközben Marx nyelve, mint azt Maurice Blanchot a *Marx három beszédmódja* című 1968-as manifesztumában példás tömörséggel és élességgel összefoglalta, önmagában véve is komoly tehertétel volt a kívülálló, ám a baloldallal szimpatizáló értelmiségnek: „[Marx] második beszédmódja politikus: tömör és direkt, több mint tömör és több mint direkt, mert minden beszédmódot rövidre zár. Immár nem értelmet hordoz, hanem felszólítást, erőszakot, készséget a szakításra. Tulajdonképpen nem mond semmit, hanem csak annak sürgetése, amit egy türelmetlen és mindig mértéktelen követelmény jegyében bejelent, mivelhogy egyetlen mértéke a mértéktelenség: így harcra szólít fel, mi több (erről igyekszünk megfeledkezni), »forradalmi terrort« feltételez, »permanens forradalmat« javasol, s a forradalmat soha nem mint beérett szükségszerűséget *[nécessité à terme]*, hanem mint *fenyegető közelséget* jellemzi,

12. „A politikai vallás szempontú megközelítéseknek megvan az az előnyük, hogy lerántják a leplet a modern politika állítólagos racionalizmusáról, és rávilágítanak, milyen módokon élt tovább a Felvilágosodás előtti világ. Ettől azonban még komoly gondokat vet fel, amikor vallási kategóriákkal írják le a modern kori jelenségeket. A vallási fogalomtár szemantikailag túlterhelt ahhoz, hogy megragadja a modern jelenségek szinkretizmusát, a régi és az új keveredését. [...] Nem kizárt, hogy csak teljesen újfajta fogalmakkal tárgyalhatók érdemben az olyan szinkretikus, hibrid jelenségek, mint amilyen a sztálini kultusz." Jan Plamper: Introduction, in *Personality Cults in Stalinism – Personenkulte im Stalinismus*, szerk. Klaus Heller–Jan Plamper, Göttingen, V and R Unipress, 2004, 39.

mert a forradalom jellemzője az, hogy nem tűr haladékot, ha megnyitja és átszeli az időt, mindig jelen lévő követelésként kel életre."[13]

1945 után többé már Magyarországon sem volt elválasztható egyetlen pillanatra sem a marxizmus mindattól, amire a sztálinista kommunisták használták. Jobban megérthetjük, miről is van szó, ha felidézzük az egykor Bahtyin köréhez tartozó Vlagyimir Nyikojavics Turbin alakját és gondolatait:[14] „1991-es esszéjében a néhai Vlagyimir Turbin találó megjegyzéseket tesz a régi rendszer nyelvhasználatáról. »A totalitarizmus rendkívül izgalmas filológiai problémát vet fel, szótörténeti szempontból ez egy igen különös időszak – írja. – Tanulmányozásakor a nyelvészet mellett óhatatlanul foglalkoznunk kell a poétikával csakúgy, mint a hétköznapi beszédműfajokkal. De facto mindössze három egymást kiegészítő, időnként egymással különös átfedésben lévő műfaj – a hivatalos jelentés *[doklad]*, a tárca és a dal – volt használatos; a szokványos *dokladok* mondanivalója népszerű mozgalmi dalokban élt tovább, melyek olykor pusztán a jelentésekben megfogalmazott állításokat visszhangozták. [...] A Forradalom kezdete óta nem ugyanazt a nyelvet beszélte az államhatalom és az egyszerű nép. Elég belelapozni bármelyik *Pravdá*ba, hogy lássuk: miként falja fel az élő emberi beszédet a hivatalos közlemények, mikro-dokladok tájékoztatási célzatú nyelvhasználata, hogyan emészti fel, morzsolja szét az utópia a realitást [...]. Az ember egyszer csak azon kapja magát, hogy már nem az utópiát látja elrugaszkodottnak [...] Nemcsak másfajta gondolatokról, hanem különféle gondolkodásmódokról, eltérő nyelvezetről van itt szó.« Turbin a patologikus logofóbiát, a szavaktól való rettegést a »személyi kultusz egyik ismertetőjegyének« tartja. Emiatt kellett szerinte óriási energiákat fektetni már 1926-ban abba, hogy a büntető törvénykönyv 58. paragrafusában meghatározzák, mit jelent a »szovjetellenes izgatás«. E félelem kordában tartása végett kellett olyan buzgón felépíteni az új állam »nyelvi erődítményét«. »A hatalom nyelvi-metafizikai célja kétségkívül az volt, hogy egyfajta szellemi aurát teremtsen, egy láthatatlan, ám megingathatatlan falat emeljen maga köré, mely nem pusztán szótéglákból áll, hanem teljes nyelvi tömbökből,

13. Idézi: Jacques Derrida: *Marx kísértetei,* ford. Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán, Pécs, Jelenkor, 1995, 42.

14. Turbin 1991-es esszéjét *(Kitezhane: Iz zapisok russkovo intelligenta)* idézi Caryl Emerson (New Words, New Epochs, Old Thoughts, *The Russian Review,* 55[1996], 355–364). Az említett és idézett Turbin-szöveg Kityezs, a majdnem teljesen ovális Szvetlojar-tóban elsüllyedt város – Rimszkij-Korszakov *Rege a láthatatlan Kityezs városáról és Fevronyija szűzleányról* című, 1907-ben bemutatott operája alapjául is szolgáló – legendájára utal. Vö. V. N. Turbin: *Nezadolgo de Volodeia,* Moskva, Radiks, 1994, 349, 386.

sajátos monolitokból épül fel.« Turbin, aki maga is Kityezs-lakó és -túlélő volt, vonzódott az olyan biztonságot nyújtó menedékekhez, ahol a hétköznapi beszédműfajok kisajátítása vagy kiürítése esetén meghúzhatja magát az ember. Eszmefuttatása oda lyukad ki, hogy Sztálin minden erőfeszítése ellenére »a nyelv nem engedelmeskedett a leegyszerűsítését célzó utasításoknak: megmaradt a kéthangúság, sőt még a soknyelvűség is. Valaki valahol mindig elejt egy káromkodást, kimond valami merész igazságot, pimasz történeteket vet papírra, naplót ír« [...]. Ilyen formákat ölt a hétköznapi nyelv egy olyan forradalom közepette, amely titokzatos küldetése beteljesítéseként tökéletesen átalakított világképet ígért végeredmény gyanánt, olyan új életet, amelyikben egyszerre merőben megváltoznak a »hétköznapok« a közönséges ember számára. De vajon lehetséges-e »forradalmasítani« a nyelvet? Lehet-e utasítani? Parancsszóra leállítani, majd újraindítani? És ha merőben új nyelv születik, vajon új (jobb, tisztább, hatékonyabb) gondolatokat is hoz majd magával? A dialektikus materializmus mintha bízott volna ennek az eshetőségében. Az 1920-as évek elején az a kérdés foglalkoztatta a magukra valamit adó bolsevikokat, hogyan alakíthatnának ki egy olyan közös, ideológiailag korszerű nyelvet, amelyik nemcsak a rombolásra jó – ez a polgárháború éveiben volt a fő feladata a forradalmi tömegeknek –, hanem az építkezésre is. A feladat azonban ördögien nehéznek bizonyult, a nyelv teremtése, létrejötte ugyanis Turbin szerint ravaszul organikus folyamat, amelyik nem tűri meg a tervezést, a nyelv ott kel életre, ahol a legkevésbé számítunk rá. Újra és újra megnyirbálhatják, csírájában elfojthatják, de azt nem tudják elérni, hogy rendelésre megszülessen."

A marxizmus, a kommunizmus nyelve 1945 után Magyarországon is elkerülhetetlenül a mindennapi élet tapasztalata lett – egyre nagyobb tömegek számára. Ilyen léptékű és ilyen rövid idő alatt végrehajtott, számos médiumra kiterjedő, radikálisan centralizált nyelvváltásra a modern – értsd a Gutenberg-galaxisban élő – Magyarország történetében addig nem volt példa. A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) ugyanis a kezdetektől fogva mindent elkövetett, hogy centralizálja, államosítsa az írott és a beszélt nyelvet egyaránt, uralja a nyilvánosság eltérő tereiben használt retorikákat, s ez nem pusztán diktatórikus cenzúrát, hanem nyelvfilozófiai és politikai megfontolások elválaszthatatlan gyakorlatát is jelentette. A cenzúra csupán tematikai tilalmakat jelentett, ám a hatalom megszerzésének lényege a nyelvváltás kierőszakolásában állt. Drámai erővel hatott, ahogyan az MDP politikusai a sztálinista marxizmus nyelvét *magától értetődően* közérthető, uralkodó retorikának tekintették, és akként is használták. Nemcsak híveiktől, hanem a (mégoly vulgáris, létező) filozófiai hagyományon kívül állóktól is elvárták, hogy azt ne csupán értsék,

hanem anyanyelvükként beszéljék is. „Mi, a népi köztársaságok demokratái, tanultunk az 1848-as forradalom eseményeiből, amikor Hitler rablóháborújának legsötétebb éveiben Kossuth hagyományainak megfelelően újra felvetettük hazánk függetlenségének és talpra állításának érdekében a nemzeti összefogás kérdését. A nemzeti összefogásban döntő szerep jutott annak az 1848-as leggyengébb osztálynak, a közben nagyra nőtt ipari munkásságnak, mely központi helyzeténél, szervezettségénél és politikai iskolázottságánál fogva meg tudott felelni a reá háruló történelmi feladatoknak. A munkás–paraszt összefogás most már megvalósulhatott, s a parasztság végre megkapta az ipari munkásság segítségével azt a földet, melytől 1849-ben, a forradalom bukásával elütötték. Az 1945-ös földosztás ténye minden szónál ékesebben bizonyítja, hogy a népi demokrácia nemcsak örököse, de tovább folytatása és befejezése mindannak, amit '48 hősei, Kossuth, Petőfi, Táncsics célul tűztek ki."[15] Rákosi Mátyás beszédében nem az volt elsősorban a megrázó, hogy a sztálinista kommunizmust az 1848-as eszmék magától értetődő örökösének állította be – a genealógiai kisajátítás, a múlt igénybevétele minden politikai pártnak magától értetődő eszköze. Ami ebben az 1948. március 15-én elhangzott ünnepi beszédben igazán figyelemreméltó, az a politikai beszéd retorizáltságának minimalizálása, a marxizmus, illetve a leninizmus folyamatos tanítói érvelési kényszerének evidenciája, a csillapíthatatlan magyarázat dühe, a marxista terminológia nyilvánvalóan tudatosan reflektálatlan használata. A kommunisták által elvi magátólértetődőséggel használt ismeretlen nyelv riasztó komorságra és komolyságra vallott, és félreérthetetlen szimptómája, előjele volt annak, ami aztán tényleg megtörtént. A társadalmi valóságnak az utópikus küldetés nevében és annak megfelelően történő lecserélése pontosan megmutatta, hogy szó szerint és magától értetődően igaz Ludwig Wittgenstein nyelvfilozófiai alaptétele: „Nyelvem határai világom határai." Az ismeretlen és az anyanyelv az adott pillanatban tehát egybeesett, a politikai hatalom nyelvi forradalma szinte követhetetlen gyorsasággal kezdte meg hódító karrierjét, minthogy a két háború közti Magyarország jobboldali, parlamenti politikai elitjei elvesztették képességüket az aktuális nyilvános diskurzusok uralására. Jól érzékelteti a zavart például Tildy Zoltán 1946-os, első köztársasági elnöki beszéde: olyan ember szólt ekkor a Nemzetgyűléshez, aki megszavazta a zsidótörvényeket, s hiába választották meg egyhangúlag: a folyamatosság kísértete meghatározta a beszélő lehetőségeit, szemben a Rákosi kihasználta tabula rasával. Ő azt

15. Rákosi Mátyás: A 48-as örökség, ünnepi beszéd 1948. március 15-én, lásd *Építjük a nép országát,* http://mek.niif.hu/04600/04670/04670.htm (letöltve 2016. március 7.).

használta a történelmi példatárból, amire szüksége volt, Tildy a megtagadandó múlthoz is tartozott. „Az eddig annyira termékeny belső nemzeti egyetértésért, a gyógyulásért és felemelkedésért, a súlyos küzdelmet folytató magyar népért és a nemzet jövőjéért akarok munkálkodni, a nemzet jobb és boldogabb jövőjéért, amelyben ma minden nyomorúságunk és szenvedésünk ellenére is törhetetlenül bízom. Tények szólanak a nemzet életakarata mellett: parasztok kint a földeken, munkások üzemekben, bányák mélyén, polgári rétegek, a szellem emberei dolgoznak az ország újjáépítésén. Ez az életakarat át fogja törni a nehéz akadályokat, át fog vinni bennünket a még előttünk álló nehéz időkön, és biztosítani fogja a jövendőt. A nemzetgyűlés választása számomra a legsúlyosabb és legszebb kötelezettés: dolgozni a jövőért, és dolgozni a jövő érdekében dolgozókért." Mindez persze direkt hatalmi kérdés is volt: 1946-ban Rajk belügyminiszterként „antiszemita és fasiszta hangulatkeltésre alkalmas volta miatt" rövidebb-hosszabb időre betiltotta például a *Vásárhelyi Független Ujság*ot, majd a *Miskolci Hírlap*ot.[16]

Így történt, hogy a diktatórikus sürgetés, az eszkatologikus türelmetlenség nem a marginális értelmiségi szubkultúrák avantgárd stílusa volt többé, hanem *az új világ autentikus közbeszédének alapja.* A sztálinizmus nyelve, azaz politikai kultúrája Magyarországon sosem hallott normákat jelentett, a diktatúra működésének, az addig elképzelhetetlen módszerek megértésének kényszerét követelte: igazság és hazugság között mindaddig elgondolhatatlan mélységű és ugyanakkor nyíltan agresszív mondattani szerződéseket, a belső meggyőződés követelményét, annak reprezentációjával kapcsolatos elvárásokat. „...a totális nyelv, vagy ahogyan Orwell nevezi, a »Newspeak«, az erőszak és a rettegés jól adagolt dinamikájának segítségével ellenállhatatlanul behatol az ember tudatába, és őt magát lassacskán kirekeszti onnan, kirekeszti a saját belső életéből."[17] A mindennapi élet – a politikai filozófiától a slágerek nyelvéig[18]

16. A betiltás hosszas jogi vitára adott alkalmat Nagy Ferenc és Rajk László között a miniszterelnöki és a belügyminiszteri hatáskör kérdésében, de a nyilvánvaló kommunista nyomás ténye sem feledtette, hogy az adott cikkek minimum kínosak voltak 1944 után. Lásd Sz. Nagy Gábor: Nagy Ferenc és Rajk László sajtórendészeti vitája 1946-ban. Adalékok Rajk László belügyminiszteri működéséhez, *In Medias Res,* 2013/2, 247–260.

17. Kertész Imre: *A száműzött nyelv,* Budapest, Magvető, 2001, 279.

18. Az ötvenes évekbeli és hatvanas évek eleji szövegek módszeres elemzése meghaladja e könyv kereteit. Részben agyonhasznált, jelentésüket vesztett, kultikus ikonná vált szerzeményekről van szó, amelyek bármiféle politikai jelentés, igazság nélküli nosztalgiadarabok lettek, annak a protézis múltnak a modorában, amelynek Bacsó Péter *A tanú* című filmje archetipikus példája, mivel már nem is látható, hogy az semmi más, mint instrumentális hazugság, jobbára Aczél György személyes mitológiájának és politikai érdekeinek megfelelően. Sokkal fontosabbak

– egyaránt politikai dimenziókba foglalt, uralom meghatározta kerete teljesen átalakult, a mikrohatalmi normarendszerek csapdái tűntek fel: az elkötelezettség nélküli, a semlegesség normáit követő kultúra nem létezett többé. A kommunisták tehát egy mélyen ideológiai társadalmat építettek, amelyben némely szavak „tekintélyelvű szóként és belülről meggyőző szóként" léptek fel.[19] „A tekintélyelvű szó (a vallási, politikai, a morális szó, az apa szava, a felnőttek, a tanárok stb. szava) a tudat számára híján van bármiféle belülről fakadó meggyőző erőnek, míg a belülről meggyőző szó nélkülöz bármiféle autoritást, ezt a szót nem támogatja semmiféle tekintély, gyakran egyáltalán nem részesül szociális elismerésben (a közvélemény, a hivatalos tudomány, a kritika elismerésében), sőt olykor nem is legális. Az ideológiai szó e két kategóriája között dúló harc és dialogikus viszony rendszerint meghatározza az individuális ideológiai tudat történetét."[20] Azaz a küzdelem lényege – a nemzetiszocializmustól alapvetően eltérő módon – nem az ellenfél egyszerű legyőzésében,

azok az elsüllyedt egykori slágerek, amelyek komolysága, etikai elszántsága, az emberi kapcsolatok felelősségét hangsúlyozó zordsága elég világos lenyomata a korszak politikai antropológiájának. A szerelmi kapcsolatok felelősségének slágerekben való megjelenítésére kiváló példa Horváth Jenő és Szenes Iván 1950–1953 közti, Vámosi János által énekelt slágere, a *Szeret-e a szíve?* „Szeret-e a szíve, / ha igen, mennyire? / Most mondja meg! / Szívesen van velem, / vagy csak ezt én hiszem? / Most mondja meg! / Magamról csak annyit mondok, / hogy az életem vidám és szép, / de úgy érzem, én magával / még boldogabb lennék. / Szeret-e komolyan, / vagy csak ez amolyan / fellángolás? / Hiszi-e / igazán, / hogy nem jön ezután / sohase más? / Szeretnék lelkébe látni, / és ott meglátni saját magam. / Hinni, hogy a mi szerelmünk / határtalan. / Érthetetlen, rossz a kedvem, / morc vagyok és okvetetlen százszor. / Alig férek a bőrömbe, / eszeveszett örömömbe' máskor. / De megoldtam végre a rejtélyt, / hogy mi bújt belém: / Rájöttem, hogy szerelmes vagyok magába." Ez a szöveg nem pusztán a tiszta szerelem ethoszának hangsúlyozása miatt érdemes a figyelemre: hiszen a korszerű züllöttség visszautasítására számos példát ismerhetünk a korszakból. Itt azonban az őszinte érzés, azaz a belső meggyőződés próbára tételének programját látjuk, s persze az sem utolsó kérdés, hogy maga Szenes Iván mit gondolt arról, amit írt. „Az életem vidám és szép" – ez a mondat nem pusztán egyszerű ostobaság. Ellenben Sztálin egyik fontos mondatára utal vissza: „Az élet jobb lett, elvtársak, az élet vidámabb lett" – mondta az SZKP első titkára a Sztahanovisták 1. Össz-szövetségi Kongresszusán 1935. november 17-én. „Szeretnék a lelkébe látni, és ott meglátni önmagam" – az önvizsgálat, a teljes őszinteség programjának felel meg: a szerelem nem tréfa, és nem léhaság kérdése többé, de szó sincs arról, hogy a sztálinista szerelem egyszerűen pszeudoviktoriánus fordulat lett volna az 1920-as évek testi szükségletet és az úgynevezett szerelmet elválaszthatatlannak vélő szabadosságához képest. Ennél többről, illetve másról volt szó. A slágerszövegek elemzésével kapcsolatban ma is alapvető forrás: Hankiss Elemér: Sorrentói narancsfák közt... (Szempontok a magyar sláger-szövegek vizsgálatához), *Kritika*, 1967/4–5–6. Kötetben: Uő: *A népdaltól az absztrakt drámáig*, Budapest, Magvető, 1969, 193–254.

19. Mihail Bahtyin: *A tett filozófiája – A szó a regényben*, ford. Patkós Éva–S. Horváth Géza, Budapest, Gond–Cura Alapítvány, 2007, 230.

20. Uo., 230–231.

hanem a meggyőzésének bármilyen eszközzel történő kikényszerítésében állt. Ebből következett mind a vallomások szerepe, illetve azok nyilvánossága: tehát a folyamatos és kényszeres *színrevitel* politikája. Minden vallomás annyit ért, amennyit a belső meggyőződés. A kérdés az volt, mit jelentett a *belső meggyőződés elve* a nácizmus eltűnése után a nyugati országokban, s mit a kommunizmust építőkben. „Ez azt jelenti, hogy a belső meggyőződés elve révén a klasszikus bizonyítékok oly nevetséges aritmetikai-skolasztikus rendjéről áttértünk a feltételezett univerzális szubjektum számára való igazság tiszteletre méltó és anonim rendjére."[21]

A kérdés az tehát, hogy az igazság nem jelentett-e radikálisan mást a Fal két oldalán. A Foucault által rekonstruált – az igazságszolgáltatás gyakorlatával összefüggő – fogalomhasználat kantiánus normái akkor is érzékelhetők, ha a francia filozófust jobban érdekelte egy eszmerendszer történeti működése, mint egy nagy és koherens filozófiai elmélet absztrakt önazonossága. De a belső meggyőződés elve valóban elválaszthatatlan az identitás alapjaitól; a hazugsággal való elszámolás nem pusztán politikai, nem lelkiismereti, hanem sorseseményként átélhető kérdés. A hazugság intencionalitása elfogadható a politikai túlélés eszközeként, de attól az még a sorsot – némán, kísértetiesen – alakító tényező marad. A kommunista antropológia, a Párt lényegét megértett psziché hermeneutikája ennél tényleg sokkal többet akart, nem érte be a pragmatikus kooperációval, ellenben a Párt előtti feltétlen őszinteség vált a belső meggyőződés bizonyítékává, a Pártnak való megfelelés lett az önazonosság alapja is. A belső meggyőződés elvéből fakadó, feltétlen önvallomás erejébe vetett bizalom katarzisa, amelynek kihasználásában a kommunistáknál jobban politikai mozgalom még nem jeleskedett. Régi, kora középkori hagyomány az, amelynek politikai kontextusa alapvetően megváltozott a kommunizmus szemantikai erőterében. „...Nyugat-Európában [...] a vallomás lett az igazság előállításának lehető legfontosabbnak tartott technikája. Ettől fogva valóságos vallomástevő társadalom lettünk. És a vallomásnak igen messzemenőek a következményei: e következmények érezhetők az igazságszolgáltatásban, az orvostudományban, a pedagógiában, a családi viszonyokban, a szerelmi kapcsolatokban, a hétköznapok világában és a legünnepélyesebb szertartásokban; bevalljuk, milyen bűnt, milyen vétséget követtünk el, bevalljuk a múltunkat, azt, hogy mit álmodtunk, és milyen volt a gyermekkorunk; hogy milyen betegségben szenvedünk, és milyen egyéb bajaink vannak; és

21. Michel Foucault: *A rendellenesek. Előadások a Collège de France-ban (1974–1975)*, ford. Berkovits Balázs, Budapest, L'Harmattan–Szeged, SZTE Filozófia Tanszék, 2014, 24.

azon igyekszünk, hogy a lehető legszabatosabban foglaljuk szavakba mindazt, amit a lehető legnehezebb szavakba foglalni; vallunk nyilvánosan és vallunk a magánéletben, vallunk a szüleinknek és vallunk a tanárainknak, az orvosoknak, a szeretteinknek; és vallunk magunknak is, kéjes gyönyörűséggel és kínzó fájdalommal, bevalljuk magunknak, amit senki másnak nem merünk elmondani, hogy azután könyv szülessék belőle. Vallunk önszántunkból, és vallunk kényszer hatására. És ha a vallomás nem spontán, ha nem kényszerít rá minket valami benső parancs, akkor kicsikarják belőlünk; a lélek legrejtettebb zugaiban is felkutatják a titkot, valósággal kitépik a testből. A kínvallatás már a középkortól fogva sötét árnyként követi a vallomást, és erőt ad neki, amikor az a legszívesebben elrejtőzne: két fekete ikertestvér. Akár a legvédtelenebb gyöngédségnek, a legvéresebb hatalomnak is szüksége van gyónásra. Vallomástevő állat – íme, ez lett a nyugat-európai emberből."[22] A sztálinizmus idején ugyan magától értetődően használták a vallomás kicsikarásához szükséges eszközök bármelyikét, de végül a vallomástevő *elvtársi kooperációjára számítottak,* mert azt követelték ki. Nyugati szemmel ennek a marxista melodrámának – az egyidejű önkritikának, vallomásnak, elvtársi közösséghez tartozásnak – az archetípusát jelentette a Buharin-per, amely Arthur Koestler *Sötétség délben* című művének forrásául szolgált. A Párt kedvencének és eszének vallomása nem pusztán az őszinteség, a bűnösség felismerésének látszatát keltette, hanem a komoly rendezői, dramaturgiai képességekkel, a párbeszédek mesteri alakításának technikájával rendelkező ügyész, Visinszkij által irányított esemény súlyát is megadta: mert a koncepciós perek igazi politikai jelentőségét épp a hazugságok, hamis vádak elfogadásának, átélésének drámája, katarzisa hozta el. Mint arra a kortárs német történész, Jochen Hellbeck is rámutat,[23] Buharin viselkedését messze nem csak taktikai kényszerekkel magyarázhatjuk, s részvétele a perben az általa is osztott koncepció: „a történelem ítélőszéke" előtti megfelelés logikáját követte. Buharint már a Pártból való, ugyancsak nyilvános gyűlésen történő kizárása után letartóztatták, s ő, a halálos ítéletben bizonyos lévén, december 7-én személyes búcsúlevélben

22. Michel Foucault: *A szexualitás története*, I, ford. Ádám Péter, Budapest, Atlantisz, 1996, 62.

23. With Hegel to Salvation: Bukharin's Other Trial, *Representations,* 107, Summer, 2009, 56–90. Buharin Sztálin gondjaira bízta a börtönben írott művét, a *Filozófiai arabeszkek*et. 1938-ban pontosan látta, hogy a nácizmus nem absztrakt veszély, hanem nagyon is konkrét, ennek megfelelően igyekezett különbséget tenni a saját (boldogtalan) sorsa és a Párt által követelt objektív helyzet között. Az ilyesfajta distinkciók megtétele volt az, ami a kommunistákat rettenetes és vonzó, de addig ismeretlen emberekké tették a kívülállók szemében.

fordult Sztálinhoz, akit régi ismerőseként, egykori barátjaként, Joszif Visszarionovicsként, illetve illegális mozgalombeli nevén, Kobaként szólított meg. „Az isten szerelmére, ne gondold, hogy szemrehányásokkal akarlak itt illetni, eszem ágában sincs. Nem most jöttem a világra. Pontosan tudom, hogy minden mögött ott vannak a nagyszerű tervek, a nagyszerű gondolatok és nagyszerű érdekek, és tudom, milyen szánalmas volna a személyemet illető kérdést egy lapon emlegetni az egyetemes-történelmi felelősséggel, mely mindenekelőtt a te válladon nyugszik."[24]

A Szovjetunióban évtizedek óta ismert kulturális rendszer uralkodó normává vált Magyarországon: Sztálin óvó tekintete a magyarokra is kiterjedt. Viktor Ivanovics Govorkov 1940-es, poszterként használt, milliók számára ismert festményén, az éjjeli lámpa fényénél mártogatós tollal író Sztálin látható – a háttérben a Kreml tornyán világító vörös csillaggal. „О каждом из нас заботится Сталин в Кремле" – „Mindannyiunkra figyel Sztálin a Kremlben" – 1945 után mi, magyarok is beletartoztunk a többes szám első személybe. Ekkor történt meg mifelénk is, hogy a belső beszéd és a köznyelv közti határok összeomlása addig nem ismert módon és mélységben vált alapélménnyé. Az 1927 februárjában elfogadott szovjet büntető törvénykönyv 58. paragrafusának legendás és rettegett 10. szakasza a szovjetellenes, illetve ellenforradalmi agitációt hathavi börtönnel sújtotta. Minthogy a kommunisták nem ismerték a különbséget magán- és közügy között, az írás és a beszéd bármely formáját politikai kérdésnek tekintették. Egy óvatlan kérdés gyanúra adott okot, egy félreérthető mondat árulásnak tűnt. A parkok mélyén elsuttogott mondatokat is meghallotta Sztálin, mert minden rá, azaz a Pártra tartozott. Mandelstam első Sztálin-versét pusztán hallani is életveszélyt jelentett, mint azt Paszternak példája is mutatta. A *két* Sztálin-vers ténye jól mutatja, hogy milyen bonyolult esztétikai-politikai kérdés is volt, maradt az ellenállás, az irónia, illetve a hódolat retorikai alakzatai között eligazodni. Mandelstamot az 1933 novemberében írott (életében nyomtatásban értelemszerűen soha meg nem jelent) Sztálin-epigrammáért Moszkvában, egy írók által lakott házban 1934 májusában tartóztatták le, majd a Káma folyó melletti permi határterületen fekvő kisvárosba, Cserdinybe száműzték, ahol érkezése után öngyilkosságot kísérelt meg.

24. Bukharin's to Stalin, 10 December 1937, in *The Road to Terror. Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939,* szerk. J. Arch Getty–Oleg V. Naumov, New Haven–London, Yale UP, 1999, 556 (Annals of Communism).

Élünk s lábunk alatt az ország már sehol
Jó, ha tíz lépésre a szavunk elhatol.
S ahol futja még pár igaz szóra
Terelődik a kremli hegylakóra.
Kövér ujjai mint a hernyók – zsírosak.
A szavai akár az egypudos vasak.
Mosoly bujkál csótánybajuszában,
S tükörfényes mindkét csizmaszára.
Mellette nyápicnyakú vezérek hada –
Amivel játszik, félemberek szolgálata.
Ki sipít, ki nyüszít, ki miákol,
Csakis ő, aki bődülve vádol.
Mint aki patkol: ukázra ukáz –
Fog közé, szem közé veri e kéz.
Neki a kivégzés – medvének a málna,
És dagad a keble oszét fajtájának.[25]

1937. január–márciusban, mérhetetlen szenvedések, megalázások után, összeomolva, Mandelstam végül megírta a Sztálin-ódát, de hiába, Sztálin, illetve a KGB értelemszerűen tovább játszott vele. Mindez nem jelenti azt, hogy az 1937-es vers egyszerűen az önfeladás és a túlélés reményében írt önmegalázás lett volna. Brodszkij szerint[26] könnyű, előítéletes és alapvetően téves dolog

25. Szilágyi Ákos fordítása. Itt köszönöm meg, hogy kéziratban lévő munkáját önzetlenül, nagyvonalúan a kiadó rendelkezésére bocsátotta.

26. Ami az *Ódát* illeti, azzal kapcsolatban említésre érdemes a mindig arrogánsan okos Brodszkij álláspontja: „Nekem a Sztálinról írt művek közül Mandelstam 1937-es *Ódája* tetszik a legjobban. Szerintem ez Mandelstam talán legnagyszerűbb költeménye. Sőt a XX. századi orosz irodalom egyik legfontosabb alkotása. Mert Mandelstamnak ez a verse egyszerre óda és szatíra, és e két ellentétes törekvésből egy merőben új minőség származik. Ez egy igazi műremek... *Volkov:* Tudni kell, hogy Mandelstam először egy szatirikus költeményt írt Sztálinról, amiért természetesen letartóztatták, még 1934-ben. Az *Ódát* később írta. Általában fordítva szokott ez lenni. Először írják meg az ódát, és azután a kiábrándult pamfleteket. Sztálin reakciója első re logikátlannak tűnik. Mandelstamot a szatíráért Voronyezsbe száműzték, majd elengedték, az *Óda* után viszont tönkretették. *Brodszkij:* Hát, tudod, ha Joszif Visszarionovics volnék, engem egyáltalán nem dühítene fel a szatirikus költemény, de az *Óda* után, Sztálin helyében, rögtön elvágtam volna Mandelstam torkát." Solomon Volkov: *Conversation with Joseph Brodsky,* New York, The Free Press, 1998, 31–32. Lev Loszev, Brodszkij barátja és életrajzírója szerint Volkov a szöveget a Brodszkijjal való egyeztetés és a Brodszkij-jogokat birtokló alapítvány engedélye nélkül jelentette meg. Azaz: a történet végtelenül szellemes, de hitelessége akár kétséges is lehet. (Lev Loseff: *Joseph Brodsky: a Literary Life,* New Haven–London, Yale UP, 2011.)

lenne a Sztálin-ódát a behódolás szövegeként tekinteni. Hiszen az nem pusztán zseniális költemény, de mint arra Brodszkij mellett a Szovjetuniótól távol élő, de az ottani viszonyok között jól eligazodó Coetzee is felhívja a figyelmet,[27] pontosan dokumentálja, érzékelhetővé teszi azt az egyetlen más diktátorhoz sem hasonlítóan bonyolult viszonyt, amelyet kénytelenek voltak kialakítani Sztálinnal azok a kortársai, akik közül néhánnyal, mint azt ők jól tudták, a Gazda zseniális érzékkel, ha csak pillanatokra, ha telefonon is, de olykor mégis személyes kapcsolatot alakított ki. Bulgakovot, Paszternakot is ő maga hívta fel.[28] Tény, hogy a Sztálin-óda szövege aktuálisan ugyan olvasható volt gesztusként is, de ennyi évtized után elsősorban a kétértelműség, a lebegés, a kiismerhetetlenség ünnepélyessége tűnik fel, így Pór Judit műfordításában is.[29]

Arra, hogy Sztálin maga milyen jelentőséget tulajdonított a nyelvnek, a forradalom diktatórikus uralmi struktúrájának a mindennapi életben érvényes elnyomást meghatározó mikroszerkezet felépítésében, miként használta azt a forradalmi univerzalizmus, a szovjet patriotizmus, illetve a russzofília és a szláv identitás közti, háború utáni, nem különösen finom áthangolásban, arra a nyelvész Marr, illetve a marrizmus és annak utóélete szolgál jó példával. A *Pravda* 1950. június 20-i számában egy május óta tartó „spontán" vita után személyesen is állást foglalt Marr univerzalisztikus és forradalmi tanaival kapcsolatban, s megállapította, hogy a nyelvre nem érvényes az alap és felépítmény törvénye, amint az osztályhelyzet és a forradalmi dinamika sem. Mint azt Havas Ferenc,

27. J. M. Coetzee: Osip Mandelstam and the Stalin Ode, *Representations,* 35, 1991, Summer, 72–83: 80. „...Sztálin hatalmi sakkjátszmájában, amelyet nemcsak Mandelstammal, hanem mindazokkal játszott, akik a szavak mestereiként az utolsó szót mondják majd ki róla és koráról – ebben a játszmában, amelyben Sztálin ravaszul úgy akarta befolyásolni a róla szóló ítéletet, hogy az írókból azonmód kikényszerítette a legszebb végszavakat –, olybá tűnik, mintha Mandelstam döntetlenre játszott volna: az ódájával nem kiegyensúlyozott döntetlenre (az túlságosan is provokatív lett volna), nem is olyanra, amikor a másik fél észreveszi a szándékot: hanem egyfajta technikai döntetlenre, amilyenbe a gyengébb játékos néha *belecsúszhat* anélkül, hogy az ellenfelét látványosan *behúzná a csőbe,* és így fél ponttal zárul számára a mérkőzés, miközben nem kell szégyenkeznie amiatt, hogy kapitulál."

28. Bulgakov 1930 februárjában hosszú és kétségbeesett levelet írt a Szovjetunió kormányának, Sztálin április 18-án telefonhívással válaszolt, amelyben reménykeltően viselkedett, s utóbb Bulgakov valóban állást is kapott a Művész Színházban, de a lényegen, módszeres tönkretételén mindez már nem változtatott. Vö. Mihail Afanaszjevics Bulgakov: *Sárba taposva. Naplók, levelek, 1917–1940,* összeáll., ford. Kiss Ilona, Budapest, Magvető, 2004, 210. Ami Paszternakot illeti, Sztálin 1933-ban valóban felhívta, s Mandelstam róla szóló verséről érdeklődött, hajnali két órakor (lásd Jose Manuel Prieto: Reading Mandelstam on Stalin, *New York Review of Books,* June 10, 2010).

29. Pór Judit: A költő és a politika (Oszip Mandelstam néhány „Sztálin-verséről", *Nagyvilág,* 1995/4, 307–316.

a marrizmus magyar monográfusa megjegyzi: „Sztálinnak a Pravdában megjelent cikke szó szerint azon nyomban kultikus rajongás tárgyává lett, zseniálisnak és klasszikusnak nyilvánították. *A cikk elhangzott a rádióban,* milliós példányszámokban újra és újra megjelentették, tüstént lefordították a Szovjetunió egyéb nyelveire is, az egész országban – nemcsak tudományos és oktatási intézményekben, hanem a gyárakban, kolhozokban, a katonaságnál stb. Párttaggyűléseket és egyéb tömeges tanácskozásokat szerveztek a »feldolgozására«".[30] (Kiemelés tőlem – Gy. P.) Sztálinnak még a szovjet mértékkel is meglepő, részben spontán népszerűséget is hozó kampány és cikke elég jól mutatja: a nyelvről alkotott kép, az ideológiai nyelv és a politikai világ feltétel nélküli azonosítása nem volt magától értetődő tény a forradalmi diktatúra korában. A sztálinizmus írott hagyományában az állandó jelzők, az ismétlődő, rögzített fordulatok, zárt retorikai alakzatok akaratlanul is a görög énekmondók[31] költői technológiáját idézték – ezúttal azonban nem mnemotechnikai feladatok megoldásáról, hanem az ideológiai nyilvánosság határainak rögzítéséről, majd folyamatos uralásáról volt szó. A rögzített fordulatokat, az azoktól való eltéréseket, a finom változásokat a széles közönség jól értette. Jurij Levitan rádióbemondó – akit Goebbels és Hitler személyesen gyűlölt, hiszen „a sorsdöntő években a Szovjetunió hangja minden áldott nap egy törékeny alkatú zsidóé volt" – jelentette be a háború kitörését; mély és erős hangját, lassú, jól tagolt beszédét a II. világháború évei alatt jól ismerték a Szovjetunió polgárai, naponta több tízmillió ember hallgatta őt. Végül: ő jelentette be a győzelmet.[32] Az a tény, hogy Sztálin úgy döntött, hogy a Marr elleni kirohanásait nem pusztán nyomtatott fórumokon teszi közzé, hanem azokat a legautentikusabb és egyben legpopulárisabb „orosz hanggal" olvastatja fel, világossá tette, hogy milyen jelentőséget tulajdonított nézetei ismertetésének. Amúgy ez egyáltalán nem volt magától értetődő. A nyelv természetéről szóló vita szakmai-politikai kontextusból való kiragadása, a Szovjetunió egyik, aktuálisan alapvető közpolitikai kérdésévé változtatása arra vallott, hogy Sztálin hatalmi megfontolásokat

30. A vita előtörténetetét, részletes ismertetését, azaz nyelvészeti és politikatörténeti összefüggéseinek példátlanul alapos és mély elemzését lásd Havas Ferenc: *A Marrizmus-szindróma. Sztálinizmus és nyelvtudomány,* Budapest, Tinta, 2002, 389; Dmitry Shlapentokh: The Fare of Nikolai Marr's Linguistic Theories: The Case of Linguistics in the Political Context, *Journal of Eurasian Studies,* 2011, 2, 60–73. Marr csak azért úszta meg a nyilvánosság előtti rituális megszégyenítő vitát, mert 1934-ben, amúgy a korszak jeles nyelvészeként, meghalt.

31. Ritoók Zsigmond: *A görög énekmondók,* Budapest, Akadémiai, 1973; Albert B. Lord, *Epic Singers and Oral Tradition,* Ithaca, NY, Cornell UP, 1991.

32. Anna Arutunyan: The Role of Radio: a Common Ear, in Uő: *The Media in Russia,* Maidenhead, NY, Open UP, McGraw–Hill Education, 2009, 145.

követett. Egyrészt Marr univerzális nyelvelméletének tagadásával nyilvánvalóan az internacionális dimenzió, a végül meg nem valósult világforradalmi utópia emlékét, a nyelvről való beszédben még feltűnő nyomait is el kívánta törölni. Másrészt ez a fordulat a háború utáni évek neonacionalista szláv felsőbbrendűségének olyan tudománytörténeti kontextust teremtett, amely szintén félreérthetetlen volt. Végül elég groteszk, hogy Sztálin valóban silány és a nyelvtudomány normáitól független érvei a Marr-kritikában amúgy javarészt megállták a helyüket, mert az emberi nyelv elsősorban valóban nem az egyetemes osztálytudat, hanem sokkal inkább a lokális nyelvtörténet kérdése.

Ugyanakkor a szándékok és az addig soha nem tapasztalt tudatossággal szervezett médiaipar hatalmi súlya ellenére az októberi forradalom győzelme önmagában még nem jelentette a nyelv feletti teljes diadalt. Holott a kommunistáknak épp arra volt szükségük, hogy ne csak a KGB, de a Szovjetunió polgárai maguk is minden nyilvánosan vagy magánbeszélgetésben elhangzott és leírt mondatot, bármit kimondanak vagy hallanak, amit csak firkálnak, azt egyként a forradalmi harc szempontjából értelmezzék. Erre az ideológiai normára rákényszeríteni – amint az történt – a dolgozó nép milliós tömegeit nem volt magától értetődő, de nem is volt teljesen reménytelen kísérlet. (A rendszer az évtizedeken át tartó *minden borzalom ellenére sem volt mindig csak végtelenül fenyegető.*) Az ideológiai kultúra és a nyelv feletti uralom ilyen mélységű azonosságára, illetve kiterjesztésére nem ismerünk más példát, ellenben ez a radikális fordulat részben megváltoztatta az irodalmi nyelv természetét is. A szocialista realizmus nem pusztán a diktatúra modora, hanem az „új valósággal" kötött forradalmi-esztétikai szerződés alapja és normája lett. Az a hallatlan figyelem, amellyel műveltségüktől függetlenül az államszocializmus civilizációjának lakói a művészet ügyeit követhették és követték, az addig soha nem látott nagyságú tömegeket érintő, csillapíthatatlan esztétikai érdeklődés, az árhullámként érkező olvasói levelek, a művészet ügyeibe való közvetlen és örömmel gyakorolt beleszólás mindenkit megillető joga és lehetősége a sztálinizmus diktatúrája közben is megteremtette a szocialista realizmus és a demokratikus kultúra, a tudáshoz való hozzáférés új egyensúlyát. Ennek megfelelően a szocialista és a posztszocialista realizmus esztétikai paradigmái sem választhatók el egymástól.[33] Grosszman kommunista és rendszerellenes korszakának szövegei

33. És persze nem tudunk arról, hogy a nemzetiszocialista nyelv – amelyet ugyancsak radikálisan befolyásolt a náci Németország – alkalmas lett volna arra, hogy igazán komoly irodalmat hagyjon maga mögött. Amint nem is hagyott. (Minden bizonnyal Gottfried Benn és Ernst Jünger a két nagy kivétel.)

ugyanígy nem különíthetők el egymástól.[34] A sztálinizmus egykori feltétlen hívének, a rendíthetetlenül bátor katonai tudósítónak, a későbbi rendszerkritikus író műveinek *nyelve* igencsak kontinuus, azaz azonosulás és ellenállás csak ugyanazon az univerzumon belül értelmezhető – hacsak nem követjük el azt a kínos tévedést és felejtést, amit magunk körül látunk, amikor egyszerűen semmibe vesszük az olyan műveket, mint a 1944–1945-ben megjelent *Írások a háborúról, Az öreg tanító, Az élet,* vagy az 1951-ben megjelent nagyregényt, a *Sztyepan Kolcsugint*.[35] Ha érteni akarjuk, hogy miből keletkezett az *Élet és sors,* akkor újra kell olvasnunk mindazt, amit a szovjet és a magyar kommunisták egyaránt az első, magyar nyelven – még Szegeden – kiadandó szovjet művek közé soroltak. Csak az egykorú dokumentumok réseiben megbújó apróságokban, akaratlan elvétésekben, észrevétlen tévedésekben és önkéntelen igazságokban reménykedhetünk: e rég feledett mondatok között talán megint felfénylik az egykori nap, amely 1945 és 1953 között betűzött azokba a termekbe, ahol ezeket a szövegeket írták, meglátjuk az árnyékokat, amelyeket azok a nők és férfiak vetettek, akikről ez könyv szól. Proust *A megtalált időben*, amely a *Swann*-nal azonos időben született, ugyancsak a nyelv – az örökre szóló birtok – szakadékait említi. „...nos akkor, ha van mód megtanulnunk érteni ezeket az elfelejtett szavakat, nem kell-e felhasználnunk ezt az eszközt, még ha egy egyetemes nyelvre kellene is előbb átírnunk őket, amely azonban legalább állandó lesz, s amelynek segítségével akik nincsenek többé, a legigazibb lényegükben örök nyereséggé lesznek minden léleknek? És ha még a változás törvényét is sikerül megmagyaráznunk, amelytől ezek a szavak rég értelmüket vesztették, nem válik-e gyengeségünk új erővé?"[36]

A hatalom színrevitelének teátrális eseményei a forradalmi identitáspolitika és esztétikai tapasztalatok döntő jelentőségű médiumai voltak. Ezeket újra és újra a meg- és legyőzendő célcsoportok tagjainak intenzív részvételével rendezték: így tehát performanszok voltak, amelyekben ki-ki önmaga szerepeinek egyikét-másikát alakította, illetve azt tanulta meg, hogy az „Én" nem magától értetődő, hanem a teatralitás nyilvános dimenzióiban alakuló tudás, mert

34. Amint például az 1970-ben született Pavel Bikov nagyszerű *Orosz trilógiá*ja sem elképzelhető Platonov szövegei nélkül. Azaz a történelmi tapasztalat változásai és a posztszocialista kultúra közti összefüggések értelmezhetetlenek a milliók által használt ismeretlen nyelv nélkül.

35. Vaszilij Grosszman: *Írások a háborúról. Az öreg tanító*, ford. Gyáros László, Szeged, Szikra, 1944; Uő: *Élet,* ford. n., Szeged, Szikra, 1945; Uő: *Sztyepán Kolcsugin,* ford. Németh László, Budapest, Új Magyar Könyvkiadó, 1952. Az utóbbit 1953 és 1960 között négyszer adták ki, alkalmanként tízezer példányban.

36. Marcel Proust: *A megtalált idő,* ford. Jancsó Júlia, Budapest, Atlantisz, 2009, 237.

ki-ki magában és másban egyként láthatta, hogy miként jön létre vagy vész el létük, önazonosságuk magától értetődősége. Mindez a színház szerepének újragondolását is ígérte és követelte: a szórakozás helyét átvette a politikai katarzis programja. Az 1945 utáni világban a politikai propagandánál többet, az igazi átváltozást, a belső meggyőződést szolgáló színrevitel különböző helyszíneit (utcai performanszokat, színházi előadásokat) alapvetően a megváltozott viszonyok által újradefiniált, osztályát vesztett vagy osztálykorlátaitól megszabadult közönség uralta. Az addigi uralkodó osztály lecserélése és az új hatalomba emelése által meghatározott mindennapi életet áthatják a folyamatosan zajló különféle teátrális események, illetve a francia, majd az orosz forradalom nagy örökségei, a fesztiválok, az egymást váltó közösségi ünnepek, rendezvények. A Monarchiában felnőtt, Karánsebesen született osztrák újságíró, René Fülöp-Miller németül 1926-ben megjelent monumentális riportkönyvében *(Geist und Gesicht des Bolschewismus. Darstellung und Kritik des kulturellen Lebens in Sowjet-Rußland)* a mindennapi élet teatralizálásának remek leírását adja.[37] A kulturális keretek, intézmények, nyilvánosságok metamorfózisa, tehát a politikai forradalom az addig összeegyeztethetetlen tapasztalatok új rendjének sorából állt össze. A hatalom színreviteleinek ünnepei az ismeretlen nyelvvel való magányos szembesülés helyett a közösségi élményt, illetve annak illúzióját kínálták fel.[38] És egymást követték a marxista melodrámák.[39] A közönség naponta látta az igazság győzelmét: nyilvános kivégzések, népbírósági tárgyalások, tömeggyűlések, sportrendezvények, hídavatások, üzemek helyreállítása, pártegyesítés, majd a koncepciós eljárások,

37. Az angol fordítás egy évvel később jelent meg: René Fülöp-Miller, *The Mind and Face of Bolshevism: An Examination of Cultural Life in Soviet Russia,* London–New York, Putnam, 1927. Fülöp-Miller korai beszámolója az elmúlt évtizedben gyakran használt, fontos forrás lett.

38. „A fesztivállal láthatóvá, örökké és érinthetetlenné akarták tenni az új társadalmi köteléket [...]. A fesztivált – ahol a vágy találkozott a tudással, és a népnevelés helyét átvette az öröm – úgy tervezték meg, hogy egyszerre legyen benne politika és pszichológia, esztétika és erkölcs, propaganda és vallás." Mona Ozouf: *Festivals and the French Revolution,* Cambridge, MA–London, England, Harvard UP, 1988, 9.

39. „A *Tőke* eredetét tekintve melodramatikus – arra törekszik, hogy megfordítsa a kor idealizmus iránti irányultságát és a hegeli gondolatnak a valós világba helyezésével a feje tetejére állítsa a hegeli rendszert. Mindkét rendszer statikus állapotba torkollik – Marx esetében ez az »egyetemes válság«, az utolsó forradalom, ami után nincsen tovább, a lélekben és *azon kívül* zajló végső forradalom. A dialektikának az anyagi világba történő áthelyezése természetesen ahhoz kellett, hogy a *Tőke* többet jelentsen a többi melodrámánál. A marxista melodráma legalább *szól valamiről.*" Wylie Sypher: The Marxist Melodrama, *The Kenyon Review,* 10, 3, Summer, 1948, 431–444; lásd még: „Tomskii talked in 1933 about »melodramatic wrongdoers« (melodramaticheskie zlodei)." Igal Halfin: *Terror in My Soul,* id. kiad., 14.

kirakatperek sorra mind világossá tették, hogy az új világ egyben az általános, mindenkire vonatkozó Jó ígérete, azaz *minden egyes* esemény a visszafordíthatatlan változások egyik fejezetét jelentette és jelenítette meg. Minden áldott pillanatban totális nevelés zajlott, a kívülállók meggyőzésére szolgált a terek, a tárgyak, az események áradata, kimaradni lehetetlen volt.[40] A teatralizált események átjárták a mindennapi életet, mert az ellenség és a szövetséges közti választás naponta ismétlődő sorskérdés volt. A hatalom színrevitelei nem pusztán s nem mindig a megfélemlítésre, és végképp nem szórakoztatásra szolgáltak, hanem a forradalmi pedagógia eszközei voltak: az átváltozás kikényszerítését, katarzisának megélését segítették. A marxista melodrámák írói és szereplői a vallomások hősei voltak, a sztálinizmus kora előtt a modern társadalmak lakói nem ismerték a tanúságtétel, a feltétlen őszinteség, a vallomások rendjének ilyen bonyolult, kiismerhetetlen összefüggéseit. Így éltek Pannóniában azok, akiknek ez a kor adatott. Fennmaradtak szövegek, épületek, de mára majdnem eltűntek azon események nyomai, amelyek az ismeretlen nyelv használatára szolgáltak, miközben folyamatosan teremtették is azt.

A Rajk-per ennek az eljárásnak, a hatalom ritualizált színrevitelének, a tárgyalás drámájának, a kommunista identitásválságnak a magyar fordulópontja volt. Itt már nem csak a népbíróságok látványosságáról volt szó, ahol a „történelmi Magyarország", így a valódi háborús bűnösök és a politikai ellenségek megalázása, illetve emberi méltóságukat is elvenni szándékozó nyilvános kivégzésük, azaz utolsó megszégyenítésük volt a cél. A feladat itt az volt, hogy ki-ki érthesse: a kommunisták problémája nem a Párt belügye, hanem az ország, az egész társadalom sorseseménye.[41] A hatalom színrevitele ezt szolgálta: az tehát nem volt más, mint legitimációs fesztivál. Ebből a szempontból érthető, hogy miért volt szüksége az MKP-nak az Szociáldemokrata Párt lassú és módszeres megalázására: hiszen a pártegyesítés sem volt más, mint egy hosszú hónapokon át tartó, Moszkvában, illetve a Szovjet Kommunista Párt illetékeseivel egyeztetett, jóváhagyott, pontos forgatókönyv nyomán alakuló

40. Vö. György Péter: A mindennapok tükre, avagy a korstílus akarása, in *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra,* szerk. Uő–Turai Hedvig, Budapest, Corvina, 1992, 12–24.

41. Gyarmati György: Egy hazugságtákolmány tündöklése és bukása. Rajk–Tito-perek Magyarországon, 1948–1956, *Rubicon,* 2015/10; Uő: Glanz und Fiasko Einer Lügenschmiede, Rajk–Tito-Schauprozesse in Ungarn, 1948–1956, in *Sowjetische Schauprozesse in Mittel- und Osteuropa,* hrsg. Csaba Szabó, Wien, Balassi Inst. Collegium Hungaricum–Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv, 2015, 51–81 (Publikationen der Ungarischen Geschichtforschung in Wien, XIII).

nyilvános rendezvénysorozat.[42] Az MDP – rövid időre úgy tűnt – elérte a célját: a Szovjetunió és Magyarország ugyanabban a kulturális térben volt értelmezhető. Sztálin megérkezett Magyarországra.

Az alábbiakban jelentős részben olyan egykori nyilvános eseményekről, különféle performanszokról írok, amelyek ontológiai és politikai lényege egykor azok egyszeriségében, azaz reprodukálhatatlanságukban állt.[43] Ugyanakkor e történeteknek – az utóbb kitört, majd 1989 után máig csillapíthatatlan archívumi lázzal szoros összefüggésben – számos nyoma maradt a kulturális emlékezetben, és a gyakorlatban az utólagos reflexiók nem választhatók el élesen maguktól az eseményektől sem, tehát azok hagyományozódása távol esik a másolatok nélküli, egyedi előadások és események normájától: bármilyen vonzó is az egyedi eredetiségének eltűnését szükségszerűnek tekintő tézis. A dokumentumok nem egyszerűen objektív nyersanyagok, „hanem azt is kifejezik, miként uralta a régiek társadalma az emlékeket és a jövőt: ugyanis a dokumentum az, ami megmarad".[44]

A performansz, a teátrális esemény és az „utóélete" közti viszony jóval öszszetettebb; az elmúlt évtizedekben ennek vagyunk szemtanúi: az újrajátszás[45] egyre szerteágazóbb, bonyolultabb szerephez jut a kortárs (emlékezet)kultúrában. Az egykori és egyedi események újrajátszása végül felbontani látszik a teatralitás és az egyediség közti kivételes szerződést, a dokumentumok mediális emléknyomok alapján történő rekonstrukciójának érzéki időbelisége, az eltérő viszonyok közti ismétlés kísérteties újszerűsége az esztétikai és

42. Baranov, Rajk és Kádár megbeszélése 1948. május, in *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok, 1944–1948,* szerk. Izsák Lajos–Kun Miklós, Budapest, Századvég, 1994, 262–266; *Magyar Dolgozók Pártja Egyesülési Kongresszus tananyag alapfokú szemináriumok számára,* Budapest, MDP Országos Oktatási Osztálya, 1948.

43. „A performansz kizárólag a jelenben él. Nem lehet megőrizni, felvenni, dokumentálni, a performansz sehogyan sem képes részt venni a reprezentációk reprezentációjának forgalmában: mert amint ez megtörténik, máris nem performanszról van szó. Amennyire egy performansz megpróbál bekerülni a reprodukciós gazdaságba, éppannyit árul, illetve veszít el a saját ontológiájának ígéretéből. Az előadás léte, akárcsak az itt felvázolt szubjektivitás ontológiája, önnön megszűntében válik önmagává." Peggy Phelan: Unmarked. The ontology of performance: representation without reproduction, in Uő: *Unmarked: the Politics of Performance,* London–New York, Routledge, 1995, 146.

44. Jacques Le Goff: *History and Memory,* ford. Steven Rerndall–Elisabeth Claman, New York, Columbia UP, 1992, xvii.

45. Rebecca Schneider: *Performing Remains. Art and War in Times of Theatrical Reenactment,* London–New York, Routledge, 2011, 87–11; újabban: *Perform, Repeat, Live Art in History,* szerk. Amelia Jones–Adrian Heatfield, Bristol/Chicago, Intellect, 2012, 142–143.

történelmi tapasztalat közti új szerződéseket kínál.[46] Én azonban mindössze egy szöveget írok a lezárult történelmi korszak túloldán rekedt eseményeket rögzítő leletek alapján. Mindez politikai performanszok, színrevitelek jegyzőkönyveinek részleges közlését is követeli. Nem csekély mértékben túlfeszítve az újrajátszás kortárs gyakorlatával kapcsolatos uralkodó diskurzust, amely egy esemény *megismételt előadását jelenti,* én azok újraolvasását, újraírását az újrajátszás szélsőséges eseteként értelmezem. Minden rendelkezésemre álló, az elmúlt években összegyűjtött dokumentumot az egykori események dramaturgiai menetének, a felvonások, az epizódok, a szereplők és a közönség közti hatalmi, történeti, térbeli, testi viszonyok rekonstrukciójához használok, mintha egy-egy elhalványult csoportkép restaurálására vállalkoztam volna.

Eltérő eredetű és forrásértékű, szerzői és vendégszövegekből, talált leletekből álló esztétikai és mikrohistoriográfiai elemzéseket használó, döntően kommentárokra hagyatkozó kritikai értelmezés tehát a célom. A kérdés az, hogy levelekből, hangzó szavak nyomán készült átiratokból, tehát messze nem azonos minőségű, konzisztenciájú szövegekből, *azokon* át miként idézhetőek fel a Lenin, majd Sztálin, továbbá magyar követőik által is oly gyakran használt teátrális események, illetve érthetővé válik-e, hogy mire szolgáltak. Olyan nyelvről, beszédhelyzetekről, kényszerek és belső meggyőződések, illetve azok látszatának olyan összefüggésrendszeréről van szó, amelynek működése, logikája jelentős részben idegen és értelmezhetetlen azok számára, akik nem éltek az univerzális paranoia és szükségszerűség mítoszának korában, amikor a kortárs politikai nagyszínpadon és a Dob utcában vagy a makói Bárányos utcában történtek mind széjjelválaszthatatlannak tűntek. Ahogyan a Szovjetunióban, úgy a Rákosi-rendszer (politikai filozófiából és gyakorlatból, tehát a kommunizmusból és sztálinizmusból következő) valóságában is a világtörténelem volt jelen minden mondatban és térben, minden feljelentésben, kikényszerített és önkéntes vallomásban. Nemcsak a zsarnokság, hanem az új világ akarása.

A politikai eseménytörténet[47] szempontjából semmitmondó, mellékesnek, gyakran elemzésre sem méltó *maradékoknak* is tekintett szövegekről van szó.

46. *Life, Once More, Forms of Reenactment in Contemporary Art,* szerk. Sven Lütticken–Witte de With, Rotterdam, Center for Contemporary Art, 2005.

47. Vö. például Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990,* Budapest, Osiris, 2014. Az évtizedes munkával készült, s vitathatatlanul meghatározó jelentőségű monográfia horizontjáról egyszerűen láthatatlanok azok a politika és ideológiatörténet *működését elemző esettanulmányok,* amelyek nem a korszak kivételezett hatalmi kontextusában megjelenő problémákkal foglalkoznak. Olyan – hosszú évek óta fontos olvasmányaimként számon tartott –, a sztálinizmus évtizedei alatt keletkezett, s a mifelénk

Ám a történelem mégis az emlékezetben lakik – mint Aleida Assmann fogalmaz: az egyéni tapasztalattól a nyilvános színrevitelig.[48] Így aztán, a korszak győzni készülő, vagy elnyomott mindennapi hőseinek közléseit, beszédeit írásban, átiratokban megőrző, *nem nyomtatásra szánt* mondatok különösen alkalmasak arra, hogy a mindennapi események, az érzések és sérelmek, a bántalmak és fájdalmak, a remények és félelmek nyomainak lenyomatait kiszabadítsák a kurrens társadalomtudomány önreflexív retorikájának börtönéből: az egymásra tükröződő, reflektáló leírások, absztrakciók és osztályozások, elhatárolások, kategorizációk politika által szabályozott rendjéből. Ezekből a gyakran kiismerhetetlen utalásokból, jelentésekből, a nyomok nyomaiból, a maradékok maradékaiból[49] tudhatjuk, hogy maguknak a korszak átélőinek mit jelentett, ami velük történt. *Wie es eigentlich gewesen:* ahogyan az valójában történt – mindez elsősorban nem azt jelenti, hogy *szerintünk* mint történt mindaz, amit utóbb *mi* történelemnek hívunk, hanem annak a magába zárult múltnak, szemük előtt körvonalazódó történelemnek, azaz mindennapi világuknak egyes pontokon való láthatóvá, olvashatóvá tételét ígéri, amelyben elődeink 1950 tájt éltek, a forradalmi diktatúra mélyén. A háború előtti életből származó tapasztalataik, bevált tudásaik, automatikus

kanonizált politikai eseménytörténet szempontjából gyakran még mindig láthatatlan szövegeket elemző kötetekről van szó, amelyek a hagyományos politikai történelem ingerküszöbét nem érik el. Így például Igal Halfin: *Terror in My Soul,* id. kiad.; Jochen Hellbeck: *Revolution on My Mind. Writing Diary under Stalin,* Cambridge, MA–London, England, Harvard UP, 2006; Irina Paperno: *Stories of the Soviet Experience. Memoirs, Diaries, Dreams,* Ithaca–London, Cornell UP, 2009.

48. Aleida Assmann: *Geschichte im Gedächtnis: Von der individuellen Erfahrung zur öffentlichen Inszenierung,* München, Beck, 2007. A színrevitel (a német *Inszenierung,* illetve a francia *Mise-en-scène* jóval inkább használatban van mifelénk, mint az angol *staging*) *nem* azonos az előadással magával. „Vagyis a színrevitel [...] az észlelés tekintetében a néző által jön létre. Vagyis a színrevitel folyamata épp a színrevitel és az előadás közötti különbségből [...] indul ki [...]. Következésképp a színrevitelt olyan stratégiák kialakításának, megteremtésének, kipróbálásának és rögzítésének a folyamataként határozzuk meg, amelyek az előadás anyagiságának performatív létrejöttére irányulnak." Erika Fischer-Lichte: Színrevitel, in Uő: *A performativitás esztétikája,* ford. Kiss Gabriella, Budapest, Balassi, 2009, 258–259.

49. „Noha az ikonológiát [azaz a nyomok tudományát – Gy. P.] gyakran csupán az őskori archeológia segédtudományának tekintik, az mégis összefoglalja, sőt felerősítve mutatja meg *a maradványokról alkotott minden hiteles tudás* módszertani korlátait és lehetőségeit: a tekintet, a felismerés, az átvitel, az értelmező ábrák problémáit: a – Michel Menu szép szóhasználatával élve – »nyomok nyomaival, maradékok maradékaival« való nehéz bánásmódból fakadó értelmezési problémákat." Georges Didi-Huberman: *Hasonlóság és érintkezés. A lenyomat archeológiája, anakronizmusa és modernsége,* ford. Házas Nikoletta–Moldvay Tamás–Seregi Tamás–Z. Varga Zoltán, Budapest, Budapesti Kommunikációs Főiskola, 2014, 213.

eljárásaik rendszereinek, a ráhagyatkozások észrevétlen technológiájának gyors és folyamatos összeomlása annyit jelentett, hogy legkésőbb 1944 áprilisától egyszerre valóban minden pillanatban bármi lehetséges volt, nem volt olyan paranoid fantázia, amit a mindennapi élet ne múlt volna felül. Az odáig elképzelhetetlen, tehát a felülről irányított radikális politikai forradalom valósága: igazi, minden pillanatban érzékelhető bizonytalanság, tehát mindenkit érintő korszakváltás volt. A mindennapi élet kiszámíthatatlanná válása, azaz 1938 előtt nem tapasztalt átpolitizálása volt az 1945 utáni évek nemzedékeinek, életkoruknak megfelelően másként átélt közös élménye.[50] Felülről irányított, a Szovjetunió által kontrollált, diktatórikus: de mégis forradalom volt, mint a sztálinizmus maga, amely megváltoztatta a társadalmi rendet, véget vetett a múltnak. *Ennek a sztálinista forradalomnak a felidézése a kérdés.* Olyan dokumentumokat állítottam egymás mellé, amelyek egyszerre jeleníthetik meg a reflexió szabályozta írott nyelv által teremtett rendezettség és az élő beszéd közvetlenségének, katartikus élményét.

Az időrendben első dokumentum két fiatal, holokausztot túlélt kommunista – egyikük főiskolás, másikuk egyetemista – 1948-as (az „Én" új korszaknormáinak átformálására kényszerítő) levélváltása Budapesten.[51] Ma már egyikük sincs az élők sorában, leveleiket örököseik juttatták el hozzám 2010-ben.

A második szövegegyüttes az 1950. február 20–22-én a Síp utca 12-be öszszehívott Izraelita Országos Gyűlés iratai és jegyzőkönyve címet viselő, a helyszínen készült gyorsírásos lejegyzés nyomán készült, a Magyar Zsidó Levéltárban őrzött, írógéppel írt változat nyomtatásban most először megjelenő átírása, és az ahhoz kötődő, részben a szövegbe, részben a lábjegyzetekbe illesztett, döntő többségében az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) őrzött jelentések és mindezek kommentárjai.

A harmadik közlés az ismert debreceni ideggyógyász orvosprofesszor és akadémikus, Sántha Kálmán 1951-es, a Magyar Tudományos Akadémián, az

50. *A hatalom képzelete* című kötetemben (Budapest, Magvető, 2014, 11–13) utaltam a társadalmi kvále, tehát a két rendszer közti szakadék áthidalhatóságának nehézségeire. A jelen könyv nem csekély mértékben az ott felvetettek további elemzését nyújtja.

51. Az első levél, illetve feljegyzés dátuma 1946. december 28., az utolsóé 1948. július 13. A leveleket íróik datálták, de a keletkezés helyét többnyire nem tüntették fel. Amennyire a leszármazottakkal folytatott beszélgetések alapján azonosíthattam, Óbudán, a IX. kerületben, valamint az MKP különféle bentlakásos pártiskoláiban, illetve Madisz és a Mefesz táboraiban keletkeztek.

Elnökség által meghívottak szakmai nyilvánossága előtti ki- és meghallgatásán elhangzott, utóbb nyomtatásban többször is megjelent szövegén alapul.[52]

A negyedik, egyben utolsó fejezet Lux László 1954 és 1969 között, néhány gépelt példányban „megjelent" szövegeinek egy része: egy szűk és marginális, az államszocializmus értelmiségi-politikai elitjéhez számos ponton kötődő, mégis attól jól elhatárolható szubkulturális nyilvánosság számára szánt írások.

A mások élete valójában, mint az az elsüllyedt NDK-t idéző filmben látható, *a mások múltja,* amelynek tapasztalatai a kortárs nyelv hallgatólagos tudásainak univerzumába zártan élőknek mára átörökíthetetlenek. Ezért lett az emlékezettörténet óhatatlanul retorika-, média- és performansztörténet is. Tehát az 1945/1948-ban kezdődött és 1989-ben lezárult államszocializmus fogalomhasználata és intézménytörténete elválaszthatatlan. Úgy vélem, hogy az utólagosan a magunk számára fabrikált, itt és most érvényes, minket szolgáló elképzelt múlt mindössze ideológiai kreatúra és protézis, nosztalgikus kísértet. Én azonban ebben a szövegben az egykori mindennapi drámai eseményeket a hatalom színreviteleinek újraírásával, -olvasásával, azaz szövegszerű „újrajátszásával" kívánom ismét láthatóvá tenni. Mindazt, ami egykor, minden abszurditása ellenére is, magától értetődő volt. A sztálinizmus és az enyhülés időszakában keletkezett, eltérő eredetű szövegek egymás mellé helyezésétől azt remélem, hogy azokból kirajzolódik egy ma is értelmezhető mintázat, amely jól olvasható a mások múltját megörökölt nemzedékeknek, mindazoknak, akik nem éltek az *ancien régime* alatt. E könyv célja tehát érthetővé tenni azokat az egykor evidens, hallgatólagos tudásokat, értelmezési normákat, a hajdaniak mindennapi életét és politikai ünnepeit egyaránt mélyen meghatározó, köztudott, le sem írt, de mindenki által értett és javarészt betartott játékszabályokat, amelyek mentén elődeink (túl)élni kényszerültek. Az egykori dokumentumok rekonstrukciói ennyiben a régen elsüllyedt múlt hatalmi performanszainak – a politikai akarat színrevitelének, e kivételezett jeleneteknek – a leírásait és képeit kínálják az olvasóknak.

52. Ebben az esetben egyszerre használtam a jegyzőkönyvnek az MTA Levéltárában őrzött 1951-es gépiratát, illetve Sántha özvegye, Majerszky Klára könyvét (*A Sántha-ügy,* Budapest, Akadémiai, 1997), valamint Huszár Tibor köteteit: *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949,* Budapest, Akadémiai, 1995; *A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon. Sántha Kálmán ügye (esettanulmány),* Budapest, Corvina, 1998.

Egy rövid, a kortárs szovjet és magyar események széjjelválaszthatatlanságát is jól illusztráló esetismertetéssel zárom a bevezetést. A marxista melodráma, a hatalom színrevitele volt a tárgya a korai sztálinizmus egyik felkapottabb fiatal tehetsége, Alekszandr Nyikolajevics Afinogenov *Félelem* című, 1931-ben Szovjetunió-szerte nagy sikerrel játszott négyfelvonásos színművének.[53] A közvetlen aktuális előzmény az úgynevezett Iparpárt 1930 őszén lezajlott nyilvános pere volt, ahol tudományos szakértőket, mérnököket, közgazdászokat vádoltak meg szabotázzsal. *A nyilvános koncepció-kirakatper műfajának*, tehát a Jó és a Rossz mitopoétikus küzdelmének egyik első eseménye fővádlottját, a termodinamikával foglalkozó Nyikolaj Ramzin fizikust a perben halálra ítélték, majd ítéletét tíz év börtönre változtatták, munkáját a börtönben is folytatta, 1936-ban kiengedték, s végül 1948-ban halt meg ágyban, párnák közt.[54] A nyilvános perek pedagógiai-politikai jelentőségére egy 1930-as levelében maga Sztálin hívta fel Molotov figyelmét,[55] rámutatván, hogy a sajtó csak akkor tudja azt megfelelő módon értelmezni, ha a bírósági tárgyalás egyben igazi nyilvános *esemény*. A *Félelem* a régi rendszerből megörökölt, gőgös és a szakmai kiválóság védelmében bizonyos értelmiségiek, és az új, kommunista nemzedékhez tartozó tudósok politikai vitáját, a hatalomért folytatott küzdelmüket mutatja be. Afinogenov – aki ezekben az években még Sztálin kedvencei közé számított[56] – remek érzékkel építette fel a darab kettős szerkezetét. A cím félreérthetetlen volt, amint a válasz is: nem *mindenkinek* van oka a félelemre, csak azoknak, akik még nem értették meg, hogy az inkább a kapitalizmushoz, vissza, mintsem a szocializmus felé elvezető új gazdaságpolitika (*novaja ekonomicseszkaja polityika*, NEP) kora lezárult, nincs többé kompromisszum, megkezdődött a Sztálin vezette forradalom. Ugyanakkor Afinogenov

53. Alexander Afinogenyev (sic!): Fear, in *Six Soviet Plays*, szerk. Eugene Lyons, oroszból ford., előszó Elmer Rice, Cambridge, Riverside Press, 1934, 391–469. Az amerikai baloldali, (ekkor még) kommunista Lyons szerkesztésében megjelent kötet szerzőinek sorsa említést érdemel. Bulgakov belső száműzetésben, és közben Sztálinnak könyörögve, magas vérnyomása következtében halt meg 1940-ben; Katajev 1986-ban, békében, a kilencvenhez közel, Moszkvában hunyt el; Nyikolaj Pogodin két Lenin-díjat kiérdemelve, 1962-ban, hatvankét évesen. A Bulgakovot többször kritizáló, erősen baloldali Vlagyimir Kirsont Afinogenovval egy időben zárták ki az Írószövetségből, majd a Pártból, s trockista kapcsolatai miatt 1938-ban, harminchat évesen kivégezték. Anatolij Glebovics Glebov 1964-ben halt meg, hatvanöt évesen, békében.

54. Julie A. Cassiday: *The Enemy on Trial. Early Soviet Courts on Stage and Screen*, De Kalb, Ill., Northern Illinois UP, 2000, 165–183.

55. *Stalin's Letters to Molotov*, szerk. Lars T. Lih–Oleg V. Naumov–Oleg V. Khleviuk, ford. Catherine A. Fitzpatrick, New Haven–London, Yale UP, 1995, 66. levél, 210.

56. Jochen Hellbeck: Stalin's Inkwell, Alexander Afinogenov, in Uő: *Revolution on My Mind. Writing Diary under Stalin*, Cambridge, MA–London, England, Harvard UP, 2006, 285–345.

igen rafináltan választotta ki a vita tárgyát képező tudományágat is: a fiziológus Borogyin professzor reflexkutatással foglalkozik, s úgy véli, hogy e tekintetben teljesen mindegy, kísérleti alanyai nyulak-e vagy emberek, s ha az utóbbiak, akkor milyen társadalmi réteghez, osztályhoz tartoznak. Ellenfelei azonban, így Szpaszova Vasziljevna, illetve Jelena Mihalova Makarova igencsak komoly jelentőséget tulajdonítanak a kísérleti alanyok társadalmi helyzetének. Azaz a természet- és a társadalomtudomány határvonalának megállapítása a kérdés, s Afinogenov nem tévedett, amikor azt nem tudományos bel-, hanem politikai közügynek tekintette. A magánéleti összefüggésekkel, jellemkérdésekkel egybeszőtt, okosan felépített, igen szórakoztató színdarab tetőpontja az Intézet előadótermében rendezett *nyilvános tárgyalás*, ahol Borogyin a félelemérzet természettudományos objektivitása mellett érvel, ellenben a munkásosztályt, illetve a társadalmat képviselő Szpaszova értelemszerűen az ellenkezője mellett emel szót. A darab végül katartikus happy-enddel zárul, Borogyin professzor megtér, helyet kér és kap az új világban. Az előadás igazi ereje persze abból is fakadt, hogy – kép a képben – a nézők a színpadon látták a nyilvános tárgyalást, azaz a két dimenzió, a mindennapi élet és a művészet szétválaszthatatlannak tűnt, az illuzionista realizmus így lett végül kísérteties hiperrealizmussá.

A nézők tízezrei akkor gondolkozhattak el igazán, amikor 1937-ben Afinogenovra került a sor: hirtelen kizárták az Írószövetségből, majd a Pártból, s ő megkezdhette, illetve eljátszhatta a bűnbánó szerepét, s végül meg is menekült, hiszen még csak le sem tartóztatták, a Pártba és az Írószövetségbe is visszavették. A megtérés bizonyítéka naplója volt, amelyet a hirtelen légüres térbe került fiatal kedvenc írt magányosan, meghagyott dácsájában. Nyilván ő maga is tudta, hogy azt azok a láthatatlanok is olvassák, akiken a sorsa múlott. Talán ő maga sem tudta eldönteni, hogy átéli és eljátssza a szerepét, vagy tényleg hálás volt a Pártnak, hogy új életet kezdhetett, s újraépíthette személyiségét, azaz valóban a „lélek mérnöke" lett. De tény, hogy úgymond mindenki jól járt: mert a sztálinista melodrámában nemcsak leleplezett és könyörtelenül kivégzett bűnösökre, hanem megtértekre, azaz a gyónás katarzisára is szükség volt. Afinogenov végül 1941 őszén német bombatámadás áldozata lett Moszkvában.

Magyarországon a *Masenyka* című, 1940-ben írt darabját mutatták be *Kisunokám* címmel számos helyen: 1948-ban a Madáchban, majd 1950-ben Pécsett, 1954-ben Debrecenben, 1955-ben a békéscsabai Jókai Színházban, valamint Kecskeméten. Ebben a már-már ártatlan darabban Okajomov professzorhoz, a magányos paleográfushoz költözik unokája, s az életidegen tudós

végül így kerül be, illetve vissza az életbe. A végül giccsbe forduló, a kor viszonyai között katartikusnak remélt, tézisdrámává váló, előbb társalgási színműnek tűnő darab centrumában az őszinteség, a belső meggyőződés és annak látszata áll. A szereplők mind a lélek mérnökei, akik az önismeretért küzdenek, amely az új rendszerben élhető életük alapfeltétele. Ugyanaz történik velük, ami ennek a könyvnek a szereplőivel.

II. AZ ÚJ EMBER SZERELME 1946–1948

„...Fejtsd meg, Szerelem, mi nékem megfejthetetlen:
Röpke, rémisztő időm teltéig
ne gondoljak, csak gondolattal, és magamban
ne tudjak, ne tegyek semmi szerelmest?
Gondolkoznom parancs? Nem kél-e hiányom?

Azt mondod: énrám más szellem számít...
Ne fejts meg semmit. Látom, a szalamandra
nem megy át bármely tűzön.
Rémület nem űzi, fájdalmat nem érez."

Ingeborg Bachmann: *Fejtsd meg, szerelem* (Adamik Lajos fordítása)

Cili és Gida 1948-ban a mozgalomban találkoztak. Leveleikből úgy tűnik, ugyanakkor lettek szerelmesek és kommunisták, ugyanakkor tanultak meg szabadok lenni és elhagyni az otthonról hozott normákat, amikor megértették, hogy mit jelentenek egymásnak. Kommunista szerzetesek, elszánt szerelmesek: naivitásuk szükségszerű volt. A (kommunista) Párt volt a közegük, de kívül voltak a hatalom védte bensőségesek szűk körén. Okkal úgy vélték, hogy az antifasiszta paradigmában értelmezhető kommunizmusnak köszönhették az életüket, és persze a sztálinizmusnak voltak hálásak. Nemzedékükből azok közé tartoztak, akiknek semmijük nem maradt, így aztán szabadon szakíthattak hagyományaikkal, életüket a teljes személyiségüket átható munka mítosza, mániája formálta: ugyanakkor s ugyanazt jelentette *magukból új embert alkotni, mint részt venni az új világ felépítésében.* Inkább kommunisták voltak, mint marxisták, azaz a személyes példák jobban foglalkoztatták őket, mint az elméleti kérdések, a doktrínák. Fiatalok voltak ahhoz, hogy ténylegesen hallhassanak, tudhassanak a két háború közti nyugati marxizmus sztálinizmuskritikájáról. A Szovjetunió a szabadságuk forrása és példája volt, s nem a rettenetes 1937-es és rákövetkező eseményeket jelentette. Németül tudtak, keveset franciául; nem tudhattak, nem is tudtak Koestlerről, az 1940-ben angolul megjelent *Darkness at Noon* csak a hatvanas évek közepén került a kezükbe.

A Cili és Gida által ismert nyelvek között ekkor nem szerepelt az orosz – amit Gida jóval később tanult meg –, tehát a Szovjetunióval kapcsolatos lehetséges olvasmányaik magyar szövegekre, illetve az elérhető fordításokra korlátozódtak. Ezek között komoly szerepet kapott Taraszov-Rogyionov 1930-ban megjelent *Csokoládé* című regénye, amely, mint levelezésük is mutatja, élénken foglalkoztatta a hit általi bizonyosságra vágyó kommunista nemzedékeket (miközben a Lakatos Imre által elkövetettekről, amint magáról Lakatosról,

ugyanezek az emberek semmit vagy szinte semmit sem tudtak.).[57] Hosszú évtizedekkel később mi, akik nem hallottuk, hogyan beszéltek egymással Cili és Gida, akik nem tudjuk, hogyan olvasták ezeket a leveleket, hangosan, mormolva, együtt, maguknak, mi, akik néma olvasással hódíthatjuk meg ezeket a szövegeket, attól tartok, jó néhányan okkal érthetetlennek, hihetetlennek tarthatjuk őket. Szerelmi és politikai önvallomások, a két Én ilyen léptékű összekeveredése ma már elképzelhetetlen azoknak, akik életüket a polgári világban élik, és nem az utópia közvetlen reményében, bizonyosságában.

A részben hiányos és kronológiailag egyes pontokon nehezen rekonstruálható levelek közlése előtt fontosnak vélem idézni Gida aktuális közelmúltját összefoglaló naplója egy részletét, amelyből érzékelhető az állapot és a közeg, amelyben – persze nem véletlenül – találkoztak egymással. Ez a szöveg akaratlanul is követi a szovjet kommunista önéletrajzok ekkor már évtizedek óta kialakult elbeszélési stratégiáját. *„Az utazás a fény felé"* – az életrajzíró vallomása a megvilágosodás reményében történt. Egy alapvető ponton tér el a kommunista önéletrajz – tehát az önvizsgálat és vallomás narratív stratégiája – akár a keresztény hagyománytól, akár a pszichoanalízis által kínált önismerettől: s ez az individualitás semmibevétele, az objektivitás iránti kérlelhetetlen elkötelezettség. „Nem a kisszerű személyes érdekek mozgatta emberi természet, hanem a »magánélet« ideológiai bírálata folytán vált olyan nagy horderejű üggyé a kommunista önéletrajz vizsgálata. A köz- és a magánszféra különválasztását, mint olyat, a szent és sérthetetlen hivatalos dogma alapján pusztán a burzsoázia egyik fétisének tekintették. A szovjet osztályelemzések szerzői szerint a magánszférában létező egyén mítoszát a kapitalizmus teremtette meg azzal, hogy atomjaira bontotta a társadalmat."[58] Az Egó, illetve a Psziché működése, egészsége szorosan összefügg mindezzel. A kommunistákat azért nem érdekelte többé a pszichoanalízis, illetve a hagyományos pszichiátria sem, mert az értelemszerűen individuális megoldásokat keresett és javasolt egy olyan korban, amikor a társadalom és az egyén egyszerre hullott

57. A *Csokoládé* magyarországi „recepciójában" megkerülhetetlen az illegális kommunista Lakatos Imre által szervezett pártszerű öngyilkosság, amely a magyar kommunista mozgalom egyik legsötétebb és legbonyolultabb története. 1944-ben Nagyváradon Lakatos rábeszélte az illegális csoport tagját, az általa „biztonsági kockázatként" értékelt Izsák Évát az öngyilkosságra, így a szerencsétlen fiatal a debreceni Nagyerdőben ciánt vett be. A Lakatossal foglalkozó számos cikk és elemzés közül – pusztán bibliográfiai teljesség szempontjából is – igen hasznos Alex Bandy: *A Csokoládé-gyilkosság. Egy filozófus másik élete,* Budapest, Akadémiai, 2014; Zimán Mária: *Betűsírkő Évának 1925–1944,* a szerző kiadása, 1989 (Ráánáná, P.O.B. 388, Israel).

58. Igal Halfin: *Terror in My Soul,* id. kiad., 59.

szét atomjaira, hogy aztán radikálisan megújulhasson. A szovjet pszichoanalízist végül kiszorította a pszichotechnika és a pedológia.[59] Az emberi lényről való tudás új kontextusa a forradalom volt, a minden dimenziót átható radikális átváltozás. Az 1920-as években, a többek között Pavlov és Buharin közt lezajló vitát Alekszandr Etkind rekonstruálta. „A »régi világ« nagyon nagy embereinek (elsősorban tudósainak) szokásos tévedése abban áll, hogy az egész régi életmód katasztrófájának értelmezésekor hiába igyekeznek a nyugodt »normális« kapitalista élet mércéit alkalmazni. Olyan ez, mintha Gulliver egy liliputi csecsemő picurka nadrágját próbálná magára húzni. Létezik a Gulliverek új tudománya – és a liliputiak pavlovi tudománya. Az emberről szóló új tudomány az ember átalakításának tudománya. A »mi ez?« kérdést mostantól fogva hosszú időre felváltja a »hogyan lehet ezt átalakítani?«. Mindaz, ami belső, stabil, a külső behatolás számára elérhetetlen, nem létezőnek vagy elavultnak, jelentéktelennek, liliputinak minősül, lényegesnek és egyedül fontosnak csak a külső feltételek hatására történő fejlődés számít."[60]

Amiről Gida és Cili ezekben a levelekben írtak, az volt a korszak kommunista s azzá válni igyekvő nemzedékének alapkérdése. *Az új élet nyitánya,*[61] a polgári társadalomból való kivonulás, a változás elkerülhetetlennek tűnt, a belsőt érintő és a társadalmi forradalom egybeesett. A szerelem keletkezésének ideje és az új világ létrejöttének kora összetapadt. Az új társadalom az Ígéret földje volt. Minden egyszerre változott meg, s ők maguk is ennek megfelelően változtak át. S ez valóban ritka együttállás volt, amely nem minden nemzedékkel történik meg, s látni fogjuk, hogy azzal, ha eltérő mértékben is, de mindketten tisztában voltak. Szerelmük kibontakozásakor Gida így biztatja Cilit: „Csúrikám, én szeretlek, és szeretni foglak öt év múlva is, akár kommunistább leszel,

59. Pedológia: gyermektanulmányok, gyereknevelési tudomány, eredetileg amerikai reformpedagógiai irányzat. Az 1945 után a Szovjetunióban elterjedt módszer, szemlélet a pszichoanalízissel összefüggésben álló pszicho-tudások, a pszichológia társadalmi egyenlőtlenségek iránti közönyének kritikájában játszott szerepet – ebben Mérei Ferencnek is jelentős szerepe volt. Később a sztálinizmus ideológiai programjával összefüggésben a pedológia kritikájára is sor került – ami nyilván összefüggésben állt Mérei Ferenc karrierjének, akkor úgy tűnt, visszavonhatatlan végével.

60. Alekszandr Etkind: *A lehetetlen Erósza. A pszichoanalízis története Oroszországban,* ford. Bratka László, Kiss Ilona, M. Nagy Miklós, Szőke Katalin, Budapest, Európa, 1999, 480–481.

61. Cili több mint kedves szövege egy Rilke-vers volt: „Ezek kockáztatják, s talán hiába / a meglevőt a puszta semmiért: / egyedül halni meg, nem tudva mért – / ez volna hát az új élet nyitánya?" Rainer Maria Rilke: *A tékozló fiú kivonulása,* Kálnoky László fordítása. A kommunista fordulat lényegében a vers utolsó két sorának átváltozásában állott.

akár nem. De legyen számodra most nálam és minden másnál fontosabb az iskola, a Párt – hidd el, hogy nagyobb és szebb dolog ez, mint az, hogy szeretsz, és hogy szeretlek, ne törődj most velem, akarj bolsi lenni!" Ez nem pusztán elszánt radikalizmus volt, hanem az objektív helyzet súlyának kommunistáktól elvárt felismerése a gyengédség pillanataiban is. Gida valóban szerelmes volt: a szó szoros értelmében, feltétel nélkül az. És nem a jól ismert, „de"-vel kezdődő, évszázados retorikai fordulatról van szó csupán. Amit látott, azt ténylként is láthatta, ha szerelme is annak látta. Az új világ, amely Cili előtt is állt, a kommunistáknak tényleg fontosabb volt, mint ők maguk. Gida nem azt mondta, hogy választaniuk kell, azaz „mindössze" annyit állított, hogy ha az igazi boldogságot nem csupán egymástól remélik és kapják, tehát ha mindketten jól értik, hogy miféle fordulat előtt állnak, nemcsak ők, hanem a világ is megújul. Az életükbe hirtelen betört szélvihar, a világtörténelem által sújtott és felemelt nemzedékük alapvető szerelmi kérdése volt az, amelyet Gida – kisebb munkaszolgálat tapasztalatával a háta mögött – feltett, nemcsak ketten voltak, akik a Montague-k szerelmi választását élték át, hanem milliók. Vaszilij Grosszman egy magyarul 1955-ben megjelent kisregényében, az *Egy szerelem történeté*ben ugyancsak a munka és szerelem közti választás kényszerének, lehetetlenségének, a *felismerésnek a fokozatait* látjuk,[62] ugyanúgy, mint Cili és Gida levelezésében: amely tehát nem pusztán az egykori élet mindennapi dokumentuma, hanem a radikális változásé. Naivak voltak bizonyosan, hiszen ma mindez semmi más, mint egy agyonhasznált közhely: „Tiéd az ország, magadnak építed."[63] Csakhogy ez akkortájt így is volt.

62. „»Lám, ez sem volt könnyű győzelem! – mosolygott. – Többet kínlódtam vele, mint a kazánokkal.« Arra gondolt, hogy most az élet iskoláját járja, amely éppoly nehéz és fontos, mint a polgárháború volt. Most látja, hogy az élet ezernyi apróságból szövődik, és nagyon nehéz méltón és bátran végighaladni az egyszerű életen... Megértette, hogy élete már más mederben folyik, s bár azt a téli találkozást a barátaival már távolinak, örömtelen és komor múltnak érezte, tudta, hogy mégis végtelenül fontos, kedves, sőt szükséges és kívánatos eseménye volt sorsának.
Hazament. Amint meglátta a vidám sárga lámpafényt, Jefremov szíve örömmel és bánattal telt meg, egy másik fényre gondolt, az utolsó kocsi imbolygó, vörös, nyugtalanító lámpásának fényére, azon a vonaton, amely elvitte barátait." Vaszilij Grosszman, *Egy szerelem története*, ford. Leszev Irén, Budapest, Új Magyar Könyvkiadó, 1955, 65–74.

63. Rákosi Mátyás 1948. január 10-én az MKP funkcionáriusainak értekezletén elhangzott „előadói beszédének" súlyával a közönség ugyanúgy tisztában volt, mint az SZKP kongresszusain, a legfelsőbb vezetők szűk köre által tartott „nagybeszédek" jelentőségével. Lásd majd Ortutay beszédét 1950-ben a Sip utcában.

1946. december 28., szombat
A nevelést dec. 7-ig csináltam a Madiszban, mert utána Pártiskolára mentem. Még dec. 7-ére behívattak az ifititkárságra, s azt mondták, folytassam az egyetemet, akár van kedvem hozzá, akár nincs, mert a Pártnak szüksége van jó szakemberekre. Azt is mondták, ha anyagi gondjaim lesznek, forduljak hozzájuk, majd csinálnak valamit, de ezt nincs pofám elfogadni.

Dec. 8-án lementem Budatéténybe, a pártiskolára, 24-én jöttem haza. Az anyag nem volt új, az alapfokú szeminárium anyaga (társ[adalmi] formák, nemzet és haza, állam és demokrácia, MKP 25 éves története, a nemzeti összefogás politikája, közmegszervezés, prop[aganda]munka, szakszervezet, gazdasági kérdések, Szovjetunió, szervezési kérdések stb.), de mégis jó volt az egészet rendszeresen átvenni és átgyúrni, megvitatni. Volt egy öttagú munkacsoportom, akiknek nekem kellett segítenem (mert nem az a fontos, hogy egyesek kiugorjanak, hanem mindenki tudjon valamit). Így a szemináriumtartásban is szereztem egy kis gyakorlatot. A pártiskola emberanyaga rettenetes volt, kispolgári, unkollektív, fegyelmezetlen társaság. (Kivéve a madiszos és szites ifiket, mi voltunk a legpártszerűbbek.) Az iskolának megvannak a fegyelmi szabályai, napirendje (6 ébresztő, 7 reggeli, ½ 8 előadás, ½ 11 munkacsoport, 12 ebéd, 1 munkacsoport, 3–6 szeminárium, 6–7 vacsora, 7–8 séta, 8–10 kultúr, ének, szavalás stb.). Ezeket mi tartottuk be a legszigorúbban. Előfordult, hogy néhányan kiszöktek a kocsmába inni, s az iskolagyűlésen a legkisebb megbánást sem mutatták, általában nem jelentek meg a sétán, kultúrmunkán s tanulási idő alatt aludtak (persze nem mind!).

Kálmán, az iskolavezető kijelentette, „a legközelebbi szabálytalanságnál hazaküldjük az illetőt". 2 nap múlva hárman nem akartak kijönni kultúrra, s mikor a főbizalmi figyelmeztette őket, hogy ki fogják zárni a pártiskoláról, azt mondták: „Legföljebb holnap otthon leszünk."

Kálmánék elhatározták, hogy kizárják legalább az egyiket, de látván az iskola hangulatát, hogy mindenki védte őket a gyűlésen, visszavonták a kizárást. Egyedül én szólaltam fel a kizárás mellett, de hiába. Utána megmondtam Szánénak, a szemináriumvezetőnknek, hogy milyen helytelen volt visszavonulni, s uszályban haladni, ezt ő is elismerte. Furcsa, hogy én mint burzsujivadék sokkal fegyelmezettebb s kollektívebb vagyok, mint a többiek – ezt nagyrészt a Madisznak köszönhetem. Hol vannak ezek Zugyin

fegyelmétől és pártszerűségétől?[64] Különben az ifik voltak az elsők a tanulásban, énekben (magyar nóták), kol-szellemben, pártszerűségben – mindenben. (Én részemről elég jól végeztem, ajánlottak hét hónaposra, bár nem sokat tanultam egyedül, inkább a többieknek segítettem.) (A köv[etkező] ifikkel voltam együtt: Nyári Oti és Ligeti Rudi, VIII. Beck Edit V!!., Frank Ibi, Kerekes – SZIT, Suszter, Tunyogi elektromos. Szabó – patronázs. Szeder Lívia – Áfosz. Balázs Úttörő. A klasszabb öregek: Orbán, Gerőcs, Zárborszk, Kaplár – főbizalmi, Bányai, Juhász, Baranyai Klári, Tibi, Farkas, Fekete stb. stb. A munkacsoportom: Kovács Rózsi, Lipták – Izzó, Dechner, Dicső – BSZKRT.) Szemináriumvezetők: Kálmán, Szántóné, Gömöri, Missik.

A sok rossz dolog ellenére a végén nagyon jó volt a hangulat, az utolsó este a Pártiskola elvarázsolt kastélyhoz hasonlított. Minden ágyban vizeslavórok, minden ajtó fölött vizesbögrék, melyek a belépőt nyakon ütik, minden kilincs, még a Gömörié is, Schmoll-pasztával összekenve – leírhatatlanul sokat röhögtünk. Közben lestük Kunné (Geistné) elvtársnőt (?), hogy mikor jön ki Szimattól (Gömöri, ő szimatolta ki a borszagot a kocsmásoknál), s amíg lestük, széjjelszedték, megfordították ágyainkat, úgy nézett ki a szoba, mint egy csatatér, s még Kálmán is röhögött. (Mellékesen megjegyzem, hogy persze csak egy ifinek [Oti] juthatott reggel eszébe, hogy ki is takarítson.)

Szóval végeredményben klassz volt.

Szenteste jöttünk haza.

A Madiszban van új titkár, de szar alak, stróman akar lenni, még a tagság sem ismeri, be se jár, nemhogy dolgozna. Rájöttem, hogy Tank diktátor, ami nagyon rossz, mert csak akkor megy a mozgalom, ha ő ott van. Ezért omlott össze ősszel is minden, Hahnné Tank-kreatúra volt, s egyedül nem tudta vezetni a dolgokat. Tank akkor jött haza, mikor én a nevelést átvettem, s rögtön kijelentette: semmit se csináljak önállóan, mindent beszéljek meg vele. Én elég öntudatos vagyok, s mindjárt volt egy éles vitám vele a „demokráciáról", de a többiek nem ilyenek – vagy Tank járszalagján haladnak, vagy elkedvetlenednek.

Tank gyámsága alatt nem tudnak fejlődni az emberek, a mozgalom most is döglik. Csodálatosképp még a diktatúrától várt fellendülés se következett be.

(Tank most ker[ületi] ifimegbízott.)

Csinálunk Jangadával egy „fúró faliújságot", én írtam egy „búcsúlevelet" a demokráciáról. Nem éles, de nagyon komoly hangú. Jangadának személyi ellentétei is vannak Tankkal, nálam erről szó sincs. Tank eddig szeretett, s olyanokat mondott, hogy tavaszra ifimegbízottat csinál belőlem. De a módszere helytelen. Sajnálom, hogy ilyen nehéz időben kell otthagynom a kerületet, de az ifititkárság határozott: egyetemi vonalra kell mennem. Sajnálom, mert én voltam az egyetlen jó politikus, kit Tank is és a tagság is szeretett, és mégis következetes voltam, megmondtam és keresztülvittem az akaratomat minden esetben, ha a gyerekek mögöttem álltak. Akartam pl., hogy a Madiszban legyen kádermegbízott (Hirsch Edit), mert ezt a nev[elési] vezető egymaga nem tudja ellátni, az eddigi káderpolitika rossz volt, s ez kell ahhoz, hogy kinőhessünk eddigi szektásságunkból. Van pl. a VIII. ker.-ben is. Tank nem merte a szemembe mondani, hogy ez helytelen, csak célozgatott rá, s amint kitettem a lábam, ráerőszakolta akaratát a gyenge aktívára: nem kell kádermegbízott, mert párthatározat: „300 tagon

64. Illyés 1930-ban így írt Zugyinról, az oroszul 1922-ben megjelent *Csokoládé* hőséről: „Az ellenforradalmi csapatok már a várost ostromolják. A munkásság körében ekkor elterjed az a hír, hogy Zugyin haszonleső, állását csak egyéni előnyök elnyerésére használja fel; fantasztikus mesék keletkeznek nagy mennyiségű élelmiszerekről, aranyról, csokoládéról, amit a Cseka elnöke eltulajdonított volna. A proletárok bizalma megrendül, nem akarnak harcolni. Az utolsó pillanatban Moszkvából bizottság érkezik a dolog megvizsgálására. Zugyint letartóztatják. Itt kezd ez az írásmű igazi tragédia lenni. Itt az emberek már ideákat képviselnek, és ezek az élő elvek élettel töltik meg képviselőiket; Taraszov itt elemében van. A bizottság ügyésze Szusztrij, volt menseviki, de ma épp ezért a legvéresebb szájú forradalmár, a pártbeli stréberség mintaképe, (»az áruló«) Zugyin agyonlövetését követeli. A bizottság elnöke, Tikácsov az uralkodó ideát, a párt célját, a munkásosztály érdekét képviseli. Számára nincs igazság vagy igazságtalanság. Tudja, hogy Zugyin ártatlan. De látja a forradalom érdekét is, amelyet most végzetesen fenyeget a munkásság bizalmatlansága. Ezt a bizalmat csak úgy lehet gyorsan, egy nap alatt visszaszerezni, ha a tömegeknek (ismeri a tömeg lélektanát) pillanatra igazat adnak, és bűnbakul kiszolgáltatják Zugyint. A bizottság elhatározza az elnök kivégzését. Most következik a legszebb részlet. Tikácsov bemegy Zugyin cellájába, és értésére adja, hogy meg kell halnia. Ebből a legtragikusabb feszültségű párbeszédből árad az a levegő, amely Taraszov művét úgy kiemeli a mai orosz irodalom alkotásai közül. Zugyin megérti és elfogadja, hogy a forradalom érdekében meg kell halnia, és neki, az igazi forradalmárnak még emléke is örökre meg lesz gyalázva. Lélegzetelállító oldalak ezek. A tragédia a legmagasabb fokra emelkedik, s mikor az utolsó lapot is átfordítottuk, kész a katarzis. Zugyin küszködik; az ideák, melyek betöltik, életet lehelnek belé, és most már látjuk benne az embert is, aki feláldozza, fel tudja magát áldozni egy az életnél is erősebb erőnek. Bukása felemelkedés. A könyvet, melyet Oroszországban az új éra legjelentékenyebb megnyilatkozásának tartanak, Katona Fedor fordította magyarra. A *Monde* (Henri Barbusse lapja) ezzel a könyvvel indította meg magyar nyelvű kiadványait, melyeket a Párisban élő kiváló magyar esztétikus és műfordító: Bölöni György rendez sajtó alá." *Irodalmi Figyelő,* 1930/14. Vegyük ehhez hozzá azt is, hogy Illyés sokkal tájékozottabb volt az átlagértelmiségieknél. Nem tudom, hogy Gida tudta-e akkor, vagy később, hogy a harmincas évek végén persze Taraszov-Rogyionovból is „trockista áruló" lett, s kivégezték.

aluli alapszervben nem kell" (mintha a Madisz pártalapszerv lenne – a pártiskolán kiröhögtek vele a központiak), a kádermunka minden reszortvezető kötelessége (eddig is így volt, de felelős vezető híján senki nem csinálta) – Nincs ember erre a munkára. (Pedig most se csinál semmit.) Szóval az aktíva gyenge, mert így nevelték, s továbbra is így fogják – aki mégis önállóan gondolkodik, azt vagy eltávolítják (Jangada, Gál Pali), vagy megnevelik (Major Klári). Különben Jangada volt az egyetlen, aki felszólalt az aktíván Tank ellen, mert írt egy cikket a káderkérdésről.

No, majd meglátom!

1947. II. 2., vasárnap

Folytatom, amivel a múltkor elhagytam, a Madisszal. Nincs tüzelő, az utolsó hetekben rettenetes hidegek voltak – a helyiségben 0 fok körül lehetett, persze a mozgalmi élet is befagyott. Tank nem sokat törődik az egésszel, a titkár (akiről kisült, hogy zsidó!) úgyszintén, Kornis Klári, a nev[elési] megb[ízott] betegeskedik stb., stb. Engem már nem kellene hogy érdekeljen a dolog, a közgazdász Madiszban dolgozom mint évfolyammegbízott, de fájnak a kerület dolgai. Az egyetemet folytatom, gazdaságtörténetből lekollokváltam jóra, de ez nem elég a jó rendűséghez, még egy kollokvium kellett volna (50%-ot fizetek, Apu jövedelme 1050 frt.). A Közgáz Madiszt meglehetősen utálom, csupa zsidó kispolgárral[65] kell együtt melózni, a bolsik nem dolgoznak az évfolyamon, hanem a Mefeszben és egyéb helyeken. Mindenesetre a vezetőség elég jó (titkár: Vidos, jelszava: „A nagy dolgok alulról jönnek" – amit Tanknak hiába magyaráztam), legtöbb dolgom az egységekkel van, ami jó, mert ehhez értek valamit a kerületből. Majd csak meg fogom szokni az új melót.

Ha a kis melók látszólag mindenütt döglenek, a nagy politikában óriási dolgok történtek. Leleplezték Dálnoki Veress Lajosék horthysta összeesküvéseit,[66] amibe bele van keverve majdnem az egész kisgazdapárti vezetőség. Hatalmas politikai tőkét fogunk kovácsolni ebből magunknak. Lebukott ezzel kapcsolatban a régi frakciós Weisshaus[67] is, akinek egy csomó híve volt a VII. ker.-ben is (Fischof Ervin). Már régen hallottam, hogy benne van egy madiszos srác, Horváth Lali apja, most ez is lebukott, elég rémes dolog, a fiú régi párttag, most persze folyton támadja, ha nem is nyíltan, a pártot. A frakciós demagógiának pedig kevesen tudnak ellenállni, bennem is csak az Iskola tisztázott sok kérdést, addig én nem állottam biztosan a lábamon.

Pedig a VONAL jó, a Pártnak ma már olyan hatalma van, mintha nem 17, hanem 60-80%-ban ülne a parlamentben. A szocdem kongresszus is élesen elítélte a peyeristákat, Szakasits lecsatlakozott hozzánk, az ÜB-választásokat abba kellett hagyni, mert átlag 80%-ban győztünk, s ez lazította a munkásegységet. Az FKGP-t injekciókkal lassanként öljük meg, aki maga frakcióz, az őrült!

65. Pusztán a kontextus végett, és elkerülendő – a munkaszolgálatból hazatért – Gida levelének „antiszemita" olvasatát, idézem Örkény István *Lágerek népe* című dokumentumregényének vonatkozó fejezetét (Budapest, Palatinus, 2000, 87–89): „Kétségtelen, hogy a munkaszolgálatosok voltak ennek a háborúnak igazi hajótöröttei. Akik fogságba estek, akár a Donnál, akár Sztaniszlau környékén, akár Magyarországon, azok egy-egy századnak megtizedelt roncsai voltak. Még annyian sem... 1943 márciusában egy foglyokat szállító vonat befutott Szaratovba. Kétszáz munkaszolgálatos is volt a szerelvényen, ezeknek egy küldöttsége leszállt, és az állomásfőnököt kereste. Nagyon soványak, éhesek és rongyosak voltak. A főnök megkérdezte, mi a kívánságuk. Azt mondták, a szaratovi főrabbival akarnak beszélni. De Szaratovban nincs főrabbi. Erre tanakodtak, és megkérdezték, hol laknak a gazdag zsidók Szaratovban. A főnök a fejét vakarta, bajos dolog, mondotta, azokat meg kell keresni. »Megkeressük« – mondta a küldöttség. Végül még elővettek egy sürgönyt, melyben a zsidó Birobidzsán köztársasági elnökét kérik, nyittasson nekik szanatóriumokat, és általában gondoskodjék róluk, mert megérkeztek. Ezt a sürgönyt átadták, aztán kimentek a városba... Mert a zsidók sem voltak egységesek. Amit fentebb írtunk róluk, az csak arra a részre vonatkozik, mely nem tudta vagy nem akarta feladni a máramarosi kispolgár bugriserkölcsét és a sértődöttségét... Kezdet óta voltak, és egyre többen lettek, akik magyarnak vallották magukat. Nemcsak szóban, hanem magatartásukban is. Úgy éltek és dolgoztak, mint a többiek." Gida, leveleinek tanúsága szerint, egyszerűen az utóbbiakhoz tartozott. Ugyanakkor és ugyanott létezett a zsidó identitást választók korántsem koherens csoportja: ortodoxok, neológok, cionisták, kommunista cionisták.

66. Dálnoki Veress Lajos, valamint a később kivégzett Donáth György, András Sándor, majd a mindenféle vizsgálat nélkül a Szovjetunióba cipelt Kovács Béla antikommunista kiállásuk miatti sorsára, illetve koncepciós pereire utal. A kiugrási kísérletben részt vevő, a nyilasok által 15 évre ítélt Veress Lajost 1947-ben kötél általi halálra ítélték, amit a Népbíróságok Országos Tanácsa életfogytiglan tartó börtönbüntetésre változtatott. A forradalom kitörése után, 1956. november 3-án Londonba menekült, ott halt meg 1976-ban. Donáth Györgyöt a Magyar Közösség-perben (egyedüliként) 1947-ben kivégezték. Kovács Bélát a KGB moszkvai börtönéből 1955-ben az ÁVH jászberényi börtönébe szállították, 1957 áprilisában bocsátották szabadon, 1958-ban képviselővé választották, 1959-ben családja körében hunyt el Pécsett, ötvenegy évesen.

67. Weisshaus Aladárt (1887–1963) 1919 után másfél év börtönre ítélték, 1925-ben a legális Magyarországi Szocialista Munkáspárt vezetőjeként egyévi börtönre ítélték, majd az illegális KMP nem megfelelő magatartása miatt kizárta tagjai közül. Ettől kezdve tekintették frakciósnak, 1946-ban a Magyar Közösség-perben elítélték, majd internálták, 1956 februárjában engedték szabadon. 1957 után felvételét kérte az MSZMP-be, de nem járt sikerrel; 1963-ban halt meg.

(1948. január, február)
Szerda
Gida kedves,
Ezt a levelet ágyban ülve írom, egy hatalmas borogatás és egy fazék kamillatea üdítő társaságában. Már napok óta krákogtam, de ma reggelre egyszerűen megnémultam. Most, déli 2 órakor már kezdenek valami emberi hangot utánzó micsodák előjönni a torkomból. Eddig jelbeszéddel társalogtam.

Most itt kuksolok az ágyban, és nem csinálok semmit, mikor annyi dolgom lenne, hogy azt se tudom, hol áll a fejem. Persze olvashatnék is, hasznos dolgokat, de állandóan alszom. A *Csokoládét* azonban már kiolvastam, 2 nap alatt, pontosabban 2 fél éjjel alatt. Nagyon klassz volt, alig tudtam letenni, és amellett többet lehetett belőle tanulni, mint egy tucat előadásból.

Az *Itthont* még láttam tegnap este.[68] Szerencséd van, hogy éppen ezt a darabot nem láttad a Nemzetiben. Arra, hogy különböző papirosfigurák unalmas monológokat fognak tartani, el voltam készülve, de a csicskás, az már több volt a soknál. Olyan alaknak rajzolja, amelyik nem sokban különbözik Gárdonyi Göre Gáborjától, vagy valami más népszínműfigurától. Szomorú, hogy egy kommunista író ilyennek lássa a magyar parasztot. Azoknak volt eszük, akik nem jöttek el, igaz, hogy én se láttam az I. felvonást. Kíváncsi vagyok, hogy a Kassák-darab milyen lesz.[69]

68. Déry darabját 1948 januárjában mutatták be a Nemzeti Színházban Sulyok Máriával, Uray Tivadarral, Major Tamással a főszerepekben, Both Béla rendezésében. Vö. Déry Tibor: *A tanúk – Tükör – Itthon,* Budapest, Hungária, é. n.; újabban: Uő: *Színház,* Budapest, Szépirodalmi, 1976. A darab főhőse, Király István 1947 őszén tér meg a háborúból, pontosabban Németországból. Felesége hivatalos értesítést kapott haláláról, közös gyermekük meghalt az ostrom alatt, így Anna férjhez megy az új világban otthon lévő volt spanyolos kommunistához, Borbíróhoz. Király – aki változatlanul a régi rend híve – látja, hogy mindenét elvesztette, végül főbe lövi magát. A háborús évek alatt őt szolgáló csicskását hasonlította Cili – jó érzékkel – Gárdonyi álnépi, Karinthyval szólván *népiesch* hőséhez, Göre Gáborhoz. De az egész darab inkább ügyetlen ideologikus dráma, mintsem igazán előadható színdarab. Déry munkájából 1955-ben a Színház- és Filmművészeti Főiskolán vizsgafilm készült (amelyben munkatársként szerepelt Csongovai Per Olaf, aki egy évvel később, a forradalom bukása után emigrált Párizsba). Némiképp hasonló a helyzet Kassák – máig kéziratban maradt – darabjával is.

69. Kassák Lajos: *És átlépte a küszöböt.* Kamarajáték három felvonásban, bemutató: Nemzeti Színház, 1948. január 30. Rendezte: Fábri Zoltán (gépirat, Kassák Múzeum). Szereplők: Bihari József, Ladomerszky Margit, Sallai Kornélia, Somogyi Erzsi, Ladányi Ferenc, Árva János, Gárday Lajos, Somogyvári Pál, Olty Magda, Győző László, Sivó Emil. A Kassák Múzeum rendezői példányának gépiratán a cím egyes szám harmadik, az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet adattárában többes szám harmadik személyben szerepel. Kassák műve a baloldali *Tendenzliteratur* tipikus műve. Kassák műve éppúgy megbukott, mint Déryé, egyik sem játszik nagyobb szerepet íróik munkásságában. A *Vigiliá*ban (1948. március, 186–187) Benedek Marcell okos kritikával méltatta – minden bizonnyal érdemei felett.

Alapjában véve örülök neki, hogy ma pihenhetek egy kicsit. A Laboratóriumban most, hogy a főiskolán még szünet van, olyan munkatempó volt, hogy egy kicsit belefáradtunk. Mindennap 10-12 kamasz kölyök. Lassan már kezdtek lidércnyomásos álmaim lenni, 1 2 3 stb. nagyságú fogak, különböző + és – reflexek és hasonló földi jók.[70]

Milyen az e heti anyagotok? Nálunk hétfőn Losonczi volt, máma meg tegnap Szabó Kálmán a Mefesztől. Ami érdekes téma, csak Szabó nem tud elszakadni a saját hangjától. Azután mi lesz, nem tudom, sőt azt sem, hogy el tudok-e menni.

Hasonló okokból nincs még elgondolásom a hét végéről sem, bár remélem, addigra rendbe jövök. Ha szombaton este 8-ig nem vagyok benn a Madiszban, azt jelenti, még mindig nem tudok kimenni.

Nagyon hosszú ez a hét, nehezen lesz szombat.

Csókollak
Cili

(GIDA CILINEK)

Budapest, 1948. június 24.
Cili, kicsi szívem! Most éppen csütörtök, délután 5h van, épp hazajöttem a pártmunkás-értekezletről s befaltam egy tál mákos nudlit, nem tudok lefeküdni anélkül, hogy Neked írjak.

Bár a levelet már telefonon sztorníroztad, kell róla írnom. Nem csodálom egyáltalán, hogy nem tudtál azonnal beilleszkedni a természetszerűleg kialakult nagy klikkekbe, nálunk is pont így volt az első nap, addig, amíg ki nem alakultak a szobaközösségek. Ne hidd (tudod is, hogy nem), hogy én olyan könnyen tudok feloldódni az új közösségben, nekem is megvolt a „tudattalan énem", amelyik kicsit szeretett volna hazamenni Cilihez, s nekem is gyakran a fejére kellett ütnöm a pofának. A végén persze olyan nagyokat ütöttem, hogy ezt senki nem látta bennem, s az önkritikámban nem hitték el, hogy ő létezik. Persze a rossz káderjellemzések ettől voltak – nem tudtam

70. Cili ezekben az években, 1951-ig, a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola logopédiai laboratóriumában dolgozott, melyet 1948-tól Mérei Vera vezetett.

eléggé közel kerülni az emberekhez. Felhívom a figyelmedet arra, hogy ez a „pofa" akkor lesz a legszemtelenebb, ha olyasmiről lesz szó, hogy a kimenő almás; nálam is így volt pl. a vasárnapi rohammunkánál. Nem baj, le kell győzni, *a Párt az első.*

Az önkritika kérdése folyamatosan visszatérő, alapvető motívuma volt Cili és Gida levelezésének. Ez volt az átváltozás, az új ember teremtésének legfőbb módszere. Maga Sztálin is folyamatosan visszatért rá; világosan érthette bárki, hogy a Párt elitjének, identitásteremtésének lényegi kérdéséről van szó. „Az önbírálat jelszavát nem szabad futólagos és gyorsan múló jelszónak tekinteni. Az önbírálat a pártkáderek és általában a munkásosztály forradalmi szellemben való nevelésének külön módszere, bolsevik módszere [...] Nekünk nem *akármiféle* önbírálatra van szükségünk. Nekünk olyan önbírálatra van szükségünk, amely növeli a munkásosztály műveltségét, fejleszti harci szellemét, megerősíti a győzelembe vetett hitét, megsokszorozza erőit, és segíti abban, hogy az ország igazi gazdjává váljék [...] És ami a legfőbb: ne cseréljék föl az *alulról* jövő tömegbírálatot a *felülről* jövő kritikai rikácsolással, nyújtsanak lehetőséget a munkásosztály milliós tömegeinek, hogy bekapcsolódjanak a dologba, és alkotó kezdeményezésükkel részt vegyenek fogyatékosságaink leküzdésének és építésünk javításának ügyében."[71]

Sztálin a pártdemokrácia ellen használta és használtatta az önbírálatot, amely megfelelő eszköz volt a pártelit ellenében, ha épp arra volt szüksége. De ennél többről volt szó. Az önkritika a sztálini antropológiai forradalom: az önismeret, az identitás és a Párttal való feltétlen azonosulás módszertanához tartozott, az őszinteség és az őszinteség rituális reprezentációi elválaszthatatlanok voltak egymástól: „A rituálé ezért nem pusztán eszköz volt, hanem az elit kultúrájának fontos elemét alkotta. Szervesen hozzátartozott ahhoz, kik ők, és mivé lesznek így, együtt. Igazolást és megerősítést nyertek belőle. A rituálék során az elit dinamikusan alakította önnön képét, formálta meg saját magát [...] Olyankor, amikor úgy tűnik, válságba jutott a társadalom és a politika, különösen fontosnak bizonyulnak ezek az alkalmak, ugyanis a rend, a struktúra és az irányíthatóság képzetét keltik az irányíthatatlannak érzékelt közegben. A bolsevikok egy forradalmi rendszer letéteményeseiként megkérdőjelezték a régi rend létjogosultságát, és ahogy az minden új rendszer esetében lenni szokott, szükségét érezték annak, hogy új alapokat teremtsenek a kormányuk legitimitásának igazolásához. Ezt részben nyers erővel, részben

71. *Pravda,* 146, 1928. június 26., I., in *Sztálin művei,* 11, Budapest, Szikra, 1950, 139–150.

pedig a marxista elmélet bevetésével érték el: eszerint a szocialistáknak azért jár a hatalom, mert az emberi történelem következő fejlődési fokát képviselik. A rituáléra, a szerepjátékra várt a feladat, hogy megerősítse ezeket az ideológiai normákat, a belső egységet, valamint magát a vezetést. Ilyen szempontból a Központi Bizottság már-már megveszekedetten teljes egyetértésre törekvő testületének rituális megalakulásával és beiktatásával válaszolt az elit a sztálini forradalom okozta káoszra és kétségbeesésre és egyszersmind Sztálin azon igényére, hogy erősítsék meg és dicsőítsék a személyi diktatúráját [...]. Miben állt a sztálinista rituális gyakorlat? Kinek, ki előtt játszották el? A rituálé és a diskurzus a sztálinista politika alapeleme, nem csak afféle tetszőleges taktikája vagy funkcionális alkotórésze volt, ami a szimbolikus gyakorlat és a politika elválaszthatatlanságára utal. Ezek a Központi Bizottság-beli rituálék biztosították az új elitet megteremtő, létrehozó szertartáshoz az önmeghatározás mintasablonját."[72]

Remélem, hogy ma este látni foglak, de lehet, hogy nem. Mindenesetre mesélek magamról – más dolgom úgysincsen.

Kedden aránylag nyugodt napom volt – délelőtt EB –, meséltek a felvételi táborról, utána közgazdászkör, ½ 5-re otthon is voltam s tanultam, meg a pártmunkás évf[olyam]anyagot állítottam össze. Szerdán – azaz tegnap délelőtt Kultusz, Mefesz, közgazdász kör – jön Kuli, hogy a Mefesz elveszi Aligát tőlünk 2 hétre a románok számára – pánik – vita Vidossal, Szalayval – nagyjából elintéztem. 3h–7h – megbeszélés a felvételi tábor bizottsággal a KIE-ben, hosszú vita a Mefesz palijával, aki kicsit dilis. (Ők egységes tervet csináltak, nekünk megvan a magunké, ami jobb – próbáltuk összeegyeztetni.) ¼ 8–¼ 12 pártmunkás-értekezlet, 9-ig beszámolók (én és Pali), utána hozzászólások, komoly vita, kitesz három ilyen lapot. Szerencse, hogy ilyen késő lett, az összefoglalása jövő hétre maradt – nem tudtam volna hamarjában normálisan kiértékelni. Nagyjából jó volt, mert hosszú idő után először mondhatták el a tagok a véleményüket – de persze csak a negatívumokat látják. Unom Dobó Ágit (persze a kádermunkát mindenki lehúzza), mire ő a „vezetőséget" kritizálja – mondván, „nem is volt alkalma ilyen rossz munka mellett jó kádermunkát végezni".

(most 0h 40', leragad a szemem, majd reggel folytatom)

72. J. Arch Getty: *Samokritika.* Rituals in the Stalinist Central Comittee, 1933–1938, *The Russian Review,* 58, January, 1999, 69.

Már tényleg csütörtök van: 7h 5', várom a vezetőségi tagokat, nálam lesz vezetőségi ülés.

Elolvastam azt, amit az éjjel írtam – tulajdonképpen leírtam a heti napirendemet, s nem azt, amit lényegében csinálok. Szóval. Régi hiba volt már Imre alatt, hogy az egyes reszortok különváltan dolgoztak, koordináció nélkül – ez tegnap szépen kijött a kritikákból. Mert ez a szétválás és önállóság még csak fokozottabb, egyelőre azzal foglalkozom, hogy az egyes szálakat igyekszem összefogni, megtudni, hogy hol mi van, mit csinálnak az egyes tagok. Szerencsére remek munkatársaim vannak – Kontra klasszul dolgozik a felvételi tábor előkészítésén. A tegnapi vitáját Tokodival irtóra élveztem, rengeteget tanultam tőle, nemcsak elnöknek, hanem főtitkárnak is jó volna, jobb, mint én.

Közben itt van egy ószeres, eladtam neki azt a vacak kabátomat 50.-frtért, s most a néni tovább alkuszik egyéb dolgokra. Mindjárt jönnek a tagjaim, szívecském – abba kell hagynom. Remélem, este találkozunk, mindenesetre várom a delet, amikor beszélhetek veled. (Meg kellene állapodni valami titkos nyelvben, hogy ne zavarjanak az irodában lézengők.)

Csókollak, szerelmem,

Szervusz

Gida

(GIDA CILINEK)

Budapest, 1948. június 29.

Kis szívem, most hosszú levelet írok Neked. Ne is olvasd most, ha foglalkozás van, várj meg egy legális szabadidőt, annál is inkább, mivel nem lehet ezeken csak úgy átfutni, hanem gondolkodni kell rajta egy kicsit. Szóval:

Azt hiszem, meséltem arról, hogy hogyan lettem kommunista: tisztára az eszem alapján, józan megfontolások miatt, s az érzelmi felépítményt később szereztem meg különböző könyvekből. Hogy mielőtt kommunista voltam, hogy vélekedtem a SzU-ról s a bolsevikokról, arról csak homályos emlékeim vannak – csak egy dologra emlékszem, a Horthy-propaganda egyik rémmeséjére arról a parasztgyerekről, aki elárulta a GPU-nak az édesanyját, hogy gabonát rejteget.[73] Az anyát kivégezték... Persze először én is rémesnek találtam a dolgot, de hát vagy 12 éves lehettem. Csak akkor értettem meg, mikor öntudatosabb lettem, s ideálommá tettem azt a kommunistát, aki még a családját, anyját is fel tudja áldozni a Pártért, a népért. A családját? Igen, és önmagát is. Az a jó kommunista, aki gondolkodás és habozás nélkül meg tud halni a mozgalomért. (S gondolatomban szép síremléket emeltem a hősnek, s a sírt vörös szegfűk borították be.) Ezt a hőst új ideál váltotta fel, akinek nincs síremléke, az elvtársai végzik ki, és úgy hal meg mint osztályellenség, mint áruló, s a nép talán sose fogja megtudni, hogy ártatlan volt. Zugyin elvtárs lett az ideálok ideálja a szememben... Szóval így álmodoztam 17 éves korombban, s gyáván követtem a sötét utcán azt az egyetlen elvtársat, akiről tudtam, hogy tagja a Pártnak – de nem mertem megszólítani, nem mertem vállalni a kockázatot. Nagyon messze voltam az ideálomtól, s gyenge volt az akaratom, gyenge volt a kommunista énem. Ez a kommunista Én talán sose győzött volna olyan körülmények között, amikor minden a kispolgári énemnek kedvezett.

De jött a Felszabadulás, és szembekerültem a közösséggel, sokszor egymás után. Még azzal a közösséggel is, amelyiket magam választottam. Viszont egyetlen életcélom volt – harcolni a kommunizmusért, semmi más nem érdekelt. Be *kellett* illeszkednem. Nehezen ment, s egy icike-picikét közelebb jutottam az eszményemhez. Azóta dolgozom, s talán adtam is valamit a Pártnak, de semmit nem áldoztam fel, hisz a munkámat szívesen, örömmel csináltam, szívesebben, mint a tanulást. Könnyű úgy kommunistának lenni, hogy semmit nem adunk úgy, hogy ne kapnánk valamit. Szalonkommunisták vagyunk mindnyájan az illegalitás mártírjaihoz képest, függetlenül attól, hogy honnan jöttünk. (Ezért akartam ősszel lemenni Görögországba, hogy bebizonyítsam: bolsevik vagyok.)[74] Szóval, kicsim, messze vagyunk azok-

73. Gida minden bizonnyal a szovjet propaganda által használt Pavel Morozov-történetre, -mítoszra utal. Eszerint az 1918-ban Geraszimovkában született Morozov 1932-ben feljelentette édesapját, a falu szovjetjének elnökét, egyes változatok szerint a beszolgáltatási kötelezettség elmulasztásáért, mindenesetre az idősebb Morozovot kényszermunkatáborba vitték, majd kivégezték. Nem sokkal utóbb családja rátámadt a fiúra, és megölték. (A másik változat szerint apja ölte meg, miután feljelentette a szovjet elnökét.) Mindenesetre Morozovból népi hős lett, szobrok hirdették hőstettét, film és opera is készült a drámai eseményről. 1989 után a mitikus propagandatörténet kritikai értelmezésére is sor került: Catriona Kelly: *Comrade Pavlik: The Rise and Fall of a Soviet Boy Hero,* London, Granta Books, 2005. Részben Morozov történetén alapult Eizenstein *Bezsin rétje* című, két változatban készült, végül egyként megsemmisült filmje is.

74. Örkény ötvenes évekbeli, illetve az ötvenes éveket parodizáló novellája, *A szent*, épp a Gida által leírt hősi teljesítmények vágyát és a nevetséges realitást szembesíti. Szúnyogné életét adná a Pártért, de elfelejti elkészíteni a kimutatásokat. „– Mondd, Baliskó elvtárs. Mit csinálnál te, ha az imperialisták izzó szögeket vernének a körmeid alá? Baliskó elvtárs egy pillanatra elsápadt, aztán folytatta a megbeszélést. Már az ő füléhez is eljutott, hogy milyen áldozatkész és hősies asszony ez [...]. Tény, hogy Szúnyogné az elmúlt hét évben – mialatt a párt tagja volt – még egy gombostűt sem tett odább a párt szolgálatában. Igaz, hogy őt a sors sokkal nagyobb, sokkal végzetesebb feladatokra jelölte ki." *Időrendben. Válogatott novellák,* Budapest, Magvető, 1971, 272. (Eredetileg

tól, akiket kommunistának lehet nevezni, amit ma a Párt kér tőlünk, az nagyon-nagyon kevés. Persze, ha valaki belép a Pártba, nem íratnak alá vele valami szörnyűséges fogadalmat, hogy mire kell képesnek lennie, de ne feledd, hogy tömegpárt vagyunk, ahol átlagosnak lenni szégyen, s átlagon felülinek se disznóság. Gondolkodtál azon: felvennének minket az SzK(b) Pártjába? Ugye keveset vennének fel a mai MDP-ből, még a pártmunkások közül is nagyon keveset. Az igazi kommunista tettek ilyen kis százalékát kéri most tőlünk a Párt, néha-néha akad egy-egy elvtárs, aki egy kicsit felemeli a „normát". Ilyen dolog az is, hogy 6 hétig nem látogathatlak meg – ugye, messze van ez még az „ideáltól", attól, ahogy a régi elvtársak éltek? Ezért ne keseredj el, ha az iskolavezető valamelyik ténykedése nem passzol neked szubjektíve – bízzál a vezetőnkben, vesd alá magad a pártfegyelemnek. Persze – kritika is van. De – nagyon gyakran kritizálnak az elvtársak gondolkodás, a dolgok igazi értékelése nélkül. Ez volt az utolsó pártmunkás-értekezleten is. Mondom, bízzunk a vezetőkben, talán mégsem egészen véletlenül vezetnek pont ők minket. Sokat kritizáltam a Mefeszt a felvételi táborral kapcsolatban, s elég destruktívan kritizáltam – míg tegnap kiderült, hogy az ő tervük is *nagyszerű*, s ami jobb a mienkben, azt elfogadták.

Pártszerűség – nagy szükség lesz rá a közeli napokban. A Pártnak egységesnek kell lenni, sokan fognak megtántorodni Tito bukását látva. Az ő példájukat megvizsgálva látjuk, hová jut az a Párt, amelyik mensevik módra lebecsüli a szervezettséget (a fegyelmezetlenség szintén erre az útra visz), amelyikben nincs kritikai szellem.

Nagyon fájt ma nekem, hogy sírni látlak, most sírtál másodszor, amióta ismerlek, de az az első egész más volt. Mondom, kicsi ez az áldozat – de szerinted felesleges. Azt szokták mondani, „ha tényleg nagy dolgot kérne a Párt, megtenném". De mi a garancia arra, hogy komoly áldozatot tudunk hozni, ha valami ilyen kicsiséget nem fogadunk el? Hogy bízna rá a Párt egy esetleges nehéz időben fegyvert olyanokra, akik békében sírtak amiatt, hogy a szerelmesüket ¾ órával kevesebbet láthatják? A pártiskola nemcsak ideológiai iskola, hanem a kommunista magatartás, pártszerűség és erkölcs iskolája is. A weisshausisták és deményisták nagyon jól ismerték a *Kapitalt*, mégse voltak kommunisták. Hidd el, jobban kell neked a kommunista nevelés, mint a pol[itikai] gaz[daságtan], bár erre is szükség van – ne úgy végezd az iskolát, hogy megtanulom az anyagot, még 20-10-5-1 nap

a *Csillag* 1954. júniusi számában jelent meg, majd az *Ezüstpisztráng* című kötetben: *Ezüstpisztráng. Rövid remekművek*, Budapest, Szépirodalmi, 1956.) Köszönet Radnóti Zsuzsának.

van hátra, hanem vizsgáld meg magadat, hogy mennyire közeledsz a kommunista ideál felé. Persze lehet, hogy nincsenek ilyen magas ideáljaid – akkor le kell vonnod a konzekvenciákat; ne haragudj, hogy ilyen kereken megmondtam. Én akkor is szeretnélek, ha nem lennél kommunista.

Azt mondod, kispolgár vagy – de a többiek is azok, csak talán jobban titkolják –; ez nem baj, az ember azt titkolja, amit szégyell, s a végén már azt hiszik róla, hogy nem is polgár, ahogy engem is nékoszosnak tartottak. Az önnevelés mindig ettől a „magasabbrendű én"-től indul ki, s néha csak nehéz küzdelmek árán sikerül legyőzni a kényelmes kispolgárt. De azért vannak a barátok, elvtársak, hogy segítsenek – ez az, amit kritikának hívunk. Lehet, hogy a kritikájuk nem tökéletes, mert nem látnak beléd, nem ismernek, felületesek. De mindig azt fogják kritizálni, amit kifelé mutatsz, ahogy viselkedsz – s ez megfontolásra méltó. Elmondhatod nekik azt, ami benned van – azt fogják mondani, hogy ne pszichologizálj, s igazuk lesz. Erre itt vagyok én és az üres papír, amire hosszú sorokat róhatsz. Nem minden kritika helyes, de a legtöbbikben van valami igaz mag – fogadd ezeket szívesen, még ha a kritizáló maga sem tökéletes.

Csúrikám, én szeretlek és szeretni foglak öt hét múlva is, akár kommunistább leszel, akár nem. De legyen számodra most nálam és minden másnál fontosabb az iskola, a Párt – hidd el, hogy nagyobb és szebb dolog ez, mint az, hogy szeretsz, és hogy szeretlek, ne törődj most velem,

akarj bolsi lenni![75]

75. Nyilván iróniára ad okot Gidának a (világ)történelemmel találkozó, a kommunizmusért harcoló hősi élet iránti vágya, s persze nem is ment el Görögországba (szülei nem méltányolták az ideát). És persze a bolsevik aszketizmus paródiája a pártiskola hathetes kényszerű távolságának önkéntelen megemelése, az „akarj bolsi lenni!" fordulat kiemelése a kéziratban. Mégis: ezek az apróságok ugyanahhoz a kommunista szövegtesthez tartoznak, mint a nagyszerű Kazakevics *Csillag* című háborús kisregénye (ford. Nikodémusz Elli, Budapest, Európa, 1965, 64–91). Kátya, a fiatal rádiós, akinek a kapcsolattartás a feladata a Csillag névre hallgató egységgel, beleszeret a német vonalak mögött felderítést végző Travkin hadnagyba.

„– Föld. Föld. Itt Csillag. Hallasz engem? Itt Csillag.

– Csillag, Csillag! – kiáltotta hangosan Kátya. – Itt Föld. Hallak téged, hallak, hallak...

A Csillag azonban fél szónál elhallgatott, és többé nem szólalt... S Kátya hirtelen elszörnyedve gondolt arra, hogy talán hiába ül itt a készüléknél, és hiába szólongatja állandóan Csillagot. A Csillag lehullott, és kihunyt."

Nos, pontosan ezt akarta Gida, ezt a rettenetes bizonyosságot, és akarata, a bolsivá válás vágya, ennek a lebírhatatlan meggyőződésnek, a történelemben való bizonyosságnak volt a paródiája. S persze nemcsak ő volt a paródia tárgya, alanya, hanem az egész mozgalom, amelyben hitt, és amelyben részt vett.

Elég az ideológiából, a lelki fröccsökből.
Azt mondtam – sok mesélnivalóm van. Illetve azt hittem, hogy van, minden elenyészik most Jugo[szlávia] mellett. Ma reggel azzal keltett fel apám, hogy bejött a szobámba, és levette Tito képét a falról – azt hittem, hogy álmodom. Kezembe nyomta az újságot – és – nacionalizmus – kulákok – uszálypolitika – kritikai szellem hiánya stb. stb.; a „török basa terroristáktól" a „pártcsoport feloszlatásáig" mennyi példa minálunk. Milyen sok esetben volt példaképünk Jugoszlávia, milyen nehéz most beismerni a tévedést, a mechanikus gondolkodást. „Feloszlatni a pártcsoportot, és bemenni a kari egyesületbe" – nem ment, és szemrehányásokat tettünk magunknak, hogy rosszul dolgozunk – pedig helyesen cselekedtünk. Egész délelőtt vitatkoztunk ma a közgazdászkörben, „kiértékeltük" a dolgokat naivan, s gondolkoztunk, hogy mi lesz a külpolitikai következménye mindennek. Érdekes most az ideológia, hogy ennyire szövődik a gyakorlattal, érdekes lehet bent az iskolán, bár itt a mozgalomban is klassz és izgalmas.

(Azt mondtam, elég az ideológiából – de tudok is én most másról írni?)

Holnap pártmunkás-értekezlet – nem tudom, hogy foglalkozhatunk-e ott az anyaggal. De hát fogja ott más érdekelni az elvtársakat, mint Jugo? Nem! Ma ünnep van, este, s nem tudok semmit csinálni, sehová menni – almás a mozgalom. Persze a tanuláshoz nincs fenekem, ezért írok ennyi marhaságot össze Neked. Ha befejeztem, elolvasom az új *Pártmunkást*, s el fogom harmadszor is olvasni a *Szabad Népet* – s néhány idetartozó ideológiai dolgot. Mit meséljek még Neked? Tegnap a Mefeszben voltam a svéd fogadáson, volt fagylalt és konyak, jól mulattunk – utána volt a felvételi vita Tardosnál, ahonnan nagyon optimista hangulatban jöttem el, olyan ötleteik vannak. Persze – lehet, hogy nem lesz semmi a felvételiből, mert még nem jött ki a rendelet, s Révai állítólag nem akarja. A héten megy az EB hozzá, hogy meggyőzze, de őszintén szólva nem nagyon bízom a dolog sikerében, különösen a mai dolgok miatt nem.

Szerelmem, már végképp befejezem. Légy vidám – „mily édes az élet, mily szép a világ"[76] –, s légy bolsi. Ha szombaton lejössz, nem írok többet a héten, ha nem – akkor megint hosszú levél megy.

Szervusz, kicsikém,
Csókollak
Gida

76. Idézet Petőfi Sándor *Mily szép a világ!* című verséből (Szalonta, 1847. június 1–10.).

Hétfő
Édes szívem,
Mégis tudok neked már ma írni. Most ¼ 10 van, nagy zűrök után elhelyezkedtünk, de ez még nem végleges. Most van egy stramm felső ágyam, holnap sej ki tudja. Most már kezdem megszokni az ügyet, azt hiszem, egy hét múlva egyenesen szeretni fogom. Délelőtt elég rosszul éreztem magam, mindenki elég frakciós volt (nagyhangú vidékiek stb.), és én elég árván csellengtem közöttük. Borzasztó rossz volt, egész de. egy szót sem szóltam. Most már kezdek megbarátkozni a többiekkel, de amíg én a nehézkes, zárkózott természetemmel elhelyezkedek közöttük, néhány napig tart. Úgy szépen felesben vagyunk lányok és fiúk, igen sok a bölcsész, de van egy-két orvos is. Vekerdi meg egyéb kollégisták. Általában nagyon sok a kollégista. Ismerős alig van: Vámos Jutka bátyja és Jangada. Tanulási lehetőség, remélem, komoly lesz, mert igazán ez vonzott. A mai nap menete: tízórai, törzslapok kitöltése, 11–¼ 2-ig éneklés és tánc (készülés a holnapi megnyitóra). Utána elolvastuk a *Párt és pártépítést*[77] avval, hogy ebből este dolgozat lesz. Most ½ 10 van, de még javában folynak a felvételi vizsgák. Mindenkinek leragad a szeme az álmosságtól, de nem lehet emiatt lefeküdni.

Itt, amint látom, könnyen adnak kimenőt, úgyhogy lehet, hogy csütörtök este az évzáróra hazajövök, este 7-től otthon aludnék reggel 7-ig.

Nagyon jó így elbeszélgetni veled, kis szívem. Valahogy jobb, mint a telefon, de ne értsd félre, nem az idioszinkráziám miatt, talán mert úgy zavar, hogy más is hallja. Nagyon hiányzol nekem, egyedül vagyok, én nem tudok olyan könnyen beilleszkedni, mint te. Nagyon örülök ennek az iskolának, tudod, de mégis van valami olyan tudattalan Énem, amelyik legszívesebben hazamenne a megszokott körülmények közé. De persze ő kap egy nagyot a fejére. Különben is azt hiszem, 2-3 nap múlva úgyis elhallgat.

Ne értsd félre, amit a telefonról írtam, azért nagyon jó, ha felhívsz, jó a hangodat hallani.

Kicsi szívem, nagyon hiányzol nekem, hiába, te vagy az egyetlen ember, aki mellett teljesen felszabadult vagyok. Jó lesz megint együtt lenni. Írjál addig is.

Szeretlek!

77. Vlagyimir Iljics Lenin–Joszif Visszarionovics Sztálin: *Párt és pártépítés,* ford. n., Budapest, Szikra, 1948.

Csókollak
(Cili)
A levél enyhén zavaros, de rém álmos vagyok.
A napirendet még most sem tudom.

Kedd de.
Édes szívem,
Most folyik a Nagy vesézés, a kritika-önkritika közben beszélgetek veled egy kicsit, úgyis olyan tagokról van szó, akiket egyáltalán nem ismerek.[78] Tegnap alig tudtam beszélni veled, olyan rossz az a telefon, de majd keresek egy másikat. Ma valószínűleg nem tudunk beszélni, mert csak éppen anynyi szabadidő lesz, ameddig eszünk. Holnap meg lehet, hogy már szigorlatra fogsz készülni, de majd meglátjuk. Nagyon izgulok a szigorlatod miatt, tanulj, kicsikém!

Most nagy viták folynak az iskolán, mert a kultúrbizottságot megszállta az ihlet, és napi egy óra kultúrfoglalkozást akarnak részben ½ 8–8-ig, ami rendben van, részben ½ 3–3-ig, ami kevésbé van rendben, és szeretnénk átrakni az ügyet estére.

Ezen a héten már hétfőn megszületett a hetirend, úgy látszik, a vezetőség meg akar térni. Nagyon szép, kérdés, mi igaz lesz belőle. Kedd, szerda – kritika-önkritika, csütörtök de. előadás, tankör, stb., du. rohammunka Csillebércen,[79] pénteken előadás stb., este kultúrmunka, szombat de. előadás stb., este 7-től kimenő vasárnap este 11-ig. Ez a legszebb az egész programunkban.

Tegnap dolgozat volt, csoportverseny tankörök és szemináriumok közötti formában. Becski szemináriuma a 3. a három tankör közül. A mi tankörünk viszont nagy meglepetésünkre harmadik lett a kilenc tankör között, roppant kellemes meglepetés volt, mi magunk sem vártuk.

78. Vö. Sztálin levelét Gorkijhoz. „Kedves Alekszej Makszimovics! Ezer bocsánat, és kérem, ne szidjon, hogy ilyen későn (nagyon későn) válaszolok. Lehetlenül túl vagyok terhelve... 1. Nem lehetünk meg önbírálat nélkül. Semmiképpen sem, Alekszej Makszimovics. Önbírálat nélkül elkerülhetetlen az apparátus elposványosodása, rothadása, a bürokratizmus növekedése, a munkásosztály alkotó kezdeményezésének elfojtása. Persze, az önbirálat anyagot ad az ellenségnek. Ebben Önnek teljesen igaza van. De ugyancsak az önbírálat ad anyagot (és lökést) előrehaladásunknak, a dolgozók építő energiája kibontakozásának, a verseny fejlődésének, az élmunkásbrigádoknak stb. Megnyerjük, sőt *többet* nyerünk a vámon, mint amennyit vesztünk a réven..." *I. V. Sztálin művei,* 12. kötet: *1929. április–1930. június,* Budapest, Szikra, 1950, 186.

79. 1948-tól kezdve épült Csillebércen az Úttörőváros, mind a Rákosi-, mind a Kádár-rendszer szimbolikus tereinek egyik legfontosabbika.

Nagyon kíváncsi vagyok az önkritikámra, de én csak holnap du. jövök sorra. Nagyon sokat fejlődtem az utolsó héten, de az első két hét „nyafogása" stb. után ezt mennyiben fogják észrevenni, azt nem tudom.

Édesem, nagyon hosszú ez a hét, csigalassúsággal múlnak a napok. Végtelenül hiányzol nekem, de még négy nap vasárnapig, azután már csak 2 hét. De jó lesz augusztusban együtt lenni, sokat, nagyon sokat... De az még 2 ½ hét. Olyan jó dolog ez, hogy a múltkor olvastam egy leveledet, amiben öt hétről beszéltél, és most már nincs csak 2 ½ hét.

Iskolánk most aránylag pozitív szakaszában van. Vasárnap és hétfőn este még egy bizonyos hangulat is kialakult. Mindenki várja a szobák és tankörök összekeverését. Vigasztaló kedély hangulatunkra az is, hogy most 2 napja nagyon szép idő van.

Egyetlenem, minden este sokat gondolok rád, úgy érzem, hogy te is rám gondolsz ilyenkor, és ez olyan, mintha beszélgetnénk. Szombaton 8-kor azonban személyesen is fogunk beszélni, és azután egész vasárnap otthon leszek, és együtt leszünk...

Szeretlek, édes. Szervusz!
Csókollak
Cili
Holnap, azt hiszem, megint írok kritika alatt.

(CILI GIDÁNAK)

Gida kedves,
Szerettem volna telefonon beszélni veled, de a számot nem találtam sem a könyvben, sem a pótfüzetben. Furcsa, hogy mennyi minden történt vasárnap óta, amit jó lenne elmesélni.

Kezdjük a kellemetlennel, abba a szerencsétlen Nemzeti Kamarába, úgy látszik, lehetetlen jegyet kapni. Hétfőn reggel 10 órakor ott voltam, de a kisasszony zordan közölte: „Az összes jegyeket szombat estére egyszerre eladtuk." Ezt nem értem, viszont nem volt időm vitatkozni önagyságával. Milyen volt a szakoktatási ankét? Nekem is ott kellett volna lennem, de hétfőn előadás van, amiről nem lehet lógni. Pláne akkor éppen a Népfrontról volt szó. Az előadó alig egy órát késett (szép teljesítmény), erre mérgünkben és unalmunkban koncertet rendeztünk az O.T.I.-ban. Először halkan énekeltünk (mondván: mégiscsak kórházban vagyunk), azonban mire az előadó jött, már teljes hangerővel működtünk. Új

szemináriumvezetőt kaptunk. Nagyon sokat tud, úgyhogy most klassz a szeminárium.

Mi újság a pártiskolán? Hogy vagytok a „melléktantárgyakkal"? (torna, ének stb.). Tetszik a pol[itikai] gazd[aság]tan?

Saját legjobb újságom, hogy lesz egy tanítványom. 9 éves mongoloid idióta kislány. Ma tárgyaltam a papával, holnap fogok a mamával, azt hiszem, ez lesz nehezebb. 12 frt-ot fizetnek egy órára, legalább háromszor egy héten, esetleg többször mennék hozzájuk. Képzeld, micsoda tőkepénzes leszek!

Szombaton este, ha addig másképpen nem adódik, benn leszek a Madiszban. Mozival nem tudom még, mi a helyzet, egyrészt, mert csak holnap jön ki az új műsor, másrészt, mert nem tudom, mit néztek meg az iskolával.

Lenne még sok mondanivalóm, de vannak dolgok, amiket az ember érez, de amiről beszélni is nehéz, és írni még nehezebb. Tehát várom a szombatot, és várlak téged.

Csókollak

Cili

(CILI GIDÁNAK)

Szerda reggel 7 ó

Édes szívem,

A nagy kritika-önkritika folyik. Elég élesen, de tényleg nagyon klasszul. A legcsúnyábban eddig Vámos Lacit és Hernádit vesézték ki. De nem az érdekes, hanem a saját önkritikám. Nagyon sok problémám van, és szeretném ezeket megbeszélni veled, de sajnos erre még holnap (sem nagyon lesz alkalmunk), du. rohammunka lesz 7–8-ig, utána meg megnézzük a csillagvizsgálót.

Nagyon érdekel a kritikám, bár nagyjából tisztában vagyok vele. A dolog 90%-át el is fogadom. De úgy kb. 10% lázadozás még van bennem, hogy ez destruktív énem maradványa, de lehet az is, hogy igaz. Nagyon szeretném ezt megbeszélni veled.[80]

Remélem, hogy szombaton sokat fogunk beszélgetni, bár éppen ezt fogják fejemhez vágni, hogy opportunista, és az iskolán kívüli világban élek. Ez igaz, azt elismerem, de hogy ez 100%-ig helytelen lenne, azt nem, ti. nem az opportunizmus, hanem a külvilághoz való viszony. De ezt hagyjuk, mert ez úgyis nagyon zavaros, majd szóval elmesélem neked, ne is törődj azzal, amit erről összeirkáltam, de muszáj volt leírni, mert belepukkadok.

Kinn volt tegnap du. Major Tamás. Egész jó, bár kissé hevenyészett előadást tartott a demokratikus színházpolitikáról és a realista színjátszásról. Utána pedig szavalt, ami nagyon klassz volt.

Édes, nagyon hiányzol nekem. Nagyon sajnálom, hogy nem tudok szépen írni, így nem tudom leírni, mennyire szeretlek, hogy vágyom utánad...

Nagyon tele van a fejem az önkritikával, nem tudok másra gondolni. Valószínűleg át fognak tenni a másik szobába, aminek határozottan örülök.

Most mindjárt kezdjük a kritikát, nem tudom, lesz-e időm még hozzáírni a levélhez. Szeretném ugyanis délben bedobni.

Édesem, én tudom, hogy ez egy nagyon buta, zavaros iromány, de olyan jó, hogy legalább így el tudom mondani problémáimat neked. Persze zavarosak, mert még bennem is nagy a zűr.

Nagyon várom a szombatot... Ha nagyon szomorú vagyok, mindig azt mondom: „Mily édes az élet, mily szép a világ."

Szervusz egyetlenem

Csókollak

Cili

80. A szerelmi vallomás és az önkritika, az őszinteség és bizalom az Új Ember, a kommunista Szubjektum létrehozásának stratégiái: és egyben a mozgalomra való érettség kérdései. Amit Cili ír magáról, az igen közel áll ahhoz, amit Kövér György, Losonczy Géza biográfusa írt hőse kapcsán: „A személyiség az állandó önvizsgálattal és önkritikával naponta felszámolta önmagát, szétzilálta kapcsolatrendszerét, ugyanakkor a repedések betömködésével szinte egyidejűleg igyekezett újjáalkotni énazonosságát. Losonczy például a Népművelési Minisztérium pártszervezetében tartott taggyűlés másnapján újabb önkritikus levele végén bizakodva jelentette ki: »...a tegnapi taggyűlés, Révai elvtárs zárszava, s ennek kapcsán hibáim világosabb felismerése nyomán, nyugodt lélekkel állíthatom: hibáimat ki tudom és ki fogom javítani. Mégpedig nem hosszú idő alatt. Nehezül az idők járása felettünk. Kell, hogy a Párt minden katonája szilárdan és teljes erővel álljon harci posztján. Az illegalitásban, a felszabadulás után a Párt által számomra kijelölt területeken mindig ott voltam, ahol zajlott a harc, s nem az utolsó sorokban. Érzek megfelelő erőt magamban, hogy e kemény és igazságos lecke után levonjam és érvényesítsem a tanulságokat, és magasabb színvonalon tudjam majd munkámat folytatni – elválaszthatatlanul, minden idegszállal egybeforrva a Párttal.« A csőd beismerése és az önbizalom generált helyreállítása egyik napról a másikra csaphatott át egymásba." Gida világosan felismerte a kommunista önnevelés, a folyamatos önkritika – „a ritualizált önfegyelmi gyakorlatok" – lényegét: azok mindenkit érintenek. A pártelit hatalomvédte bensőségében élő illegális kommunistát ugyanúgy, mint egy tizenkilenc éves főiskolás lányt. Az önkritika dinamikus folyamatossága teremtette meg az egyenlőséget azok között, akik amúgy egyetlen pillanatra sem voltak egyenlőek. Ha rítus volt, ha nem, a nyilvános kritikának való kitettséggel a kommunista nómenklatúra minden tagjának számolnia kellett, amint azzal is, hogy az nem áll meg a szakmai kérdéseknél, hanem a személyiség bármely dimenzióját elérheti, és a titok végül is a Párt iránti bizalmatlanságnak felelt meg. Vö. Kövér György: A biográfia nehézségei, *Aetas*, 2002/2–3.

48. július 13., kedd este (Mára befejeztem a tanulást.)
Drága szívecském!
Ha tudnád, hogy mennyire fáj a szívem, ha visszagondolok a mai beszélgetésünkre, arra, hogy megint elromlott a hangulatod az önköööritika miatt –, tudod, pusztán ezért írok most. Nem akarok megint lelki fröccsöket írni, remélem, mire ezt olvasod, már túl leszel a „tortúrán", s nevetve emlékszel vissza a mai rossz hangulatodra. De egypár dolgot meg kell jegyeznem. Általános emberi tulajdonság, hogy nem szeretjük, ha kritizálnak bennünket, jobban örülünk a hízelgésnek. Ez így van – van, aki bevallja, és van, aki nem. De – mi kommunisták vagyunk, magas normát állítottunk magunk elé, nem fogadhatjuk el ezt változhatatlannak, mi törekszünk az önkritikára és arra, hogy javítsunk nemcsak a társadalom, hanem a magunk hibáin is. Ez eleve következik forradalmiságunkból. Mi mégis a baj? Nem abszolút a kritika, amit kapni fogsz? Lehet. De ők nem ismerhetnek Téged három hét után, csak arról fognak beszélni, amit látnak rajtad. Azt hiszem, már írtam vagy mondtam egyszer: *fontos* az, hogy milyennek *látnak* minket. Hiába mondjuk azt, mi nem vagyunk ilyenek, a látszat csal – erre csak azt válaszolhatják: „Bizonyítsd be, hogy milyen vagy." Ezt meg kell próbálni, és ez az út a hibáink kijavításához. Ők nem látnak benned egy egész sor pozitívumot, de látnak egy csomó negatív dolgot. Ilyen nem létezik? De úgy *látják* – *ne* lássák úgy –, ez a Te dolgod. Nem nézik, mennyire akarsz, és változtatsz is ezen.

Hogy voltam én? Elmondtam: „nem vagyok kollektív." Kiröhögtek, mert nem látták. „Klassz srác", mondtam tanköröm minden tagjára: „nincs kritikai érzékem." Igaz ez? Tudom, hogy nem így igaz. Rossz volt tehát a kritika, amit kaptam, helytelen volt? Igen! Haszontalan volt? Nem. Azért nem, mert rámutatott *nekem* arra, hogy nehezen tudok beilleszkedni, nehezen ismerem meg az embereket, soviniszta vagyok, védem az egységemet stb. Így áll a helyzet. Ha rossz kritikát kapsz, meg kell nézned, mi volt ennek az eredete, a magja, és mindjárt kiderül, hogy *valamilyen* hibát elkövettél, ha nem is azt, amit látnak.

A későbbiekben pedig nem az iskolai kritika alapján ítélik meg az embert, hanem a munkája szerint, ezért akarja Patás, hogy én legyek a káderes, ezért nem volt sokáig elásva Kádár, aki negatív kritikákat kapott, és ezért tudjuk Rostásról, hogy mennyit ér, pedig a kritikája aránylag jó volt.

Tehát „félre bánat, félre bú, bolond, aki szomorú",[81] örülj az iskolának, az életnek, mindennek – s ne várd oly nagyon a végét, mert akkor sokkal hoszszabb lesz. (Különben 4/7-e végre lement!)

Egyébként volna még néhány napirendi pontom, de ne haragudj, itt abbahagyom, nem is tartozik ide, és álmos is vagyok.

A héten nem hiszem, hogy többet írjak, mert holnap egész nap tanulnom kell, s azután már oly közel van a szombat és a vasárnap – ami oly szép lesz, végtelenszer szebb, mint akárhány ilyen levél.

Szerbusz, Csúrikám, szeretlek, csókollak ezerszer
Gida

81. Magyar nóta-, illetve népdalszöveg, Békefi Antal gyűjtése, 1955, in Uő: *Bakonyi népdalok,* Veszprém, Veszprém Megyei Tanács V.B. Művelődési Osztálya, 1977.

III. A ZSIDÓSÁG SZÍNREVITELE, 1950. FEBRUÁR 20–22.

„A zsidóság a maga legmélyebb és legörökkévalóbb álmait nem a művészetében álmodta meg: ott éltek, ott valósultak meg azok a zsidó nép heroikus életnézésében, örök harcában az Isten országáért, gondolattól való megszállottságában, megváltói lázában."
Szabolcsi Bence: *A zsidó zenetörténet problémái*[82]

„De menjünk tovább! Ki szabadította fel az elnyomottakat – köztük a zsidókat is – a fasiszta járom alól? Talán Weiss Manfréd utódai vagy Chorin Ferenc? Vagy az amerikai Morgenthau? Vagy Baruch? Nem! Az elnyomott zsidókat a munkások és parasztok hadserege, a Szovjet Hadsereg szabadította fel, miközben az amerikai zsidó kapitalisták pénzzel és nyersanyaggal támogatták a zsidó dolgozók, zsidó kispolgárok millióit legyilkoló német fasiszta rendszert."
Balogh Elemér: *Az antiszemitizmus és a cionizmus igazi arca*[83]

82. *Magyar-Zsidó Szemle,* XLVIII(1931), 185; újabban: *Szabolcsi Bence válogatott írásai,* vál., szöveggond., utószó Wilheim András, Budapest, Typotex, 2003, 75.
83. Budapest, Szikra, 1955, 84.

Az 1867-es emancipációs törvénnyel,[84] több évtizedes küzdelem után, a Magyar Királyság is a keresztényekkel azonos polgári és politikai jogokat adott izraelita vallású lakosainak. Mindez már bizonyos fokú lehetőségeket nyújtott a zsidó közösségek tagjainak arra, hogy immár jogalanyként, a birodalmi keretek között alakítsák az államhoz fűződő új viszonyukat. Az izraelita vallás törvényesen bevett vallásként való elismeréséről az 1895. évi XLII., úgynevezett recepciós törvény gondoskodott. Az 1867-es törvénnyel az izraelita állampolgárok előtt megnyílt a kortárs társadalomba vezető út, immár ugyanabban a történelmi időben élhettek, mint a többség, véget ért a kényszerű marginalizáltság, illetve a párhuzamos kisebbségi társadalom többség által hallgatólag tudomásul vett autonómiájának kora. Az elkülönült zsidó világ vezetői maguk döntöttek iskoláról, tudásról, művelődésről, a halál időpontjának megállapításáról és a temetés időpontjáról, lélekről és testről, a teljes közösség feletti uralom technikáiról s a szombatot nem tartó zsidók kiszorításáról egyaránt.[85]

A XIX. század kezdetétől a versenytárs nélküli, normatív judaizmus magátólértetődőségének hagyománya, tehát a zsidó szövegek folyamatos újraolvasásának és kommentárjának végül önmagába záruló, forduló világa csak egyre nehezebben volt fenntartható, mert az óhatatlanul a relativizmussal fenyegető

84. „XVII. törvénycikk az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében. 1. § Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilváníttatnak. 2. § Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezennel megszüntettetik." http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5313 (letöltve 2016. március 3.).

85. Nyilván lehetetlen s értelm(ezhet)etlen a modern ortodox judaizmus keletkezésének időpontját rögzíteni, de a magam részéről hajlok arra, hogy Moshe Samet Magyarországon is ismert tanulmányának, a Beginnings of Orthodoxynak (*Modern Judaism*, 8, 3, 1988, 249–269; újabban in Adam S. Ferziger: *Exclusion and Hierarchy. Orthodoxy, Nonobservance, and the Emergence of Modern Jewish Identity*, Philadelphia, University of Pennslyvania Press, 2005) a hamburgi zsinagóga rendjére vonatkozó megállapításait a modern ortodoxia születése „őseseményeként" elfogadjam.

historizmus, a modern világ kérlelhetetlenül a zsidó élet része lett. Mintha ekkor a zsidóság egy másik időzónába került volna át. Mint arra a hannoveri rabbi fiának született amerikai történész, Ismar Schorsch számos alkalommal rámutatott: az emancipáció teremtette történeti tudat a nem zsidókkal azonos világba hívta, illetve kényszerítette a zsidókat, így óhatatlan volt a reform szellemének áttörése, a judaizmus nyugatiasítása. Azaz a zsidók nemcsak a gettóból jöhettek ki, de egyúttal a saját idejük, az azonos zsidó szövegek olvasásának, kommentálásának nemzedékeken át tartó ismétlődésének az időtlensége is véget ért. A *Wissenschaft des Judentum* ugyanolyan tudományosságot, eljárás- és következtetésrendet jelentett, mint az *Altertumswissenschaft*, de ugyanakkor tény, hogy a zsidók esetében igencsak ott volt, ott lehetett egy élő értelmezői közösség is, ugyanúgy, mint az iszlám esetében.[86] Mindenesetre a zsidóság tudománya európai tudomány volt, amelyet ugyan nyilván nagy számban zsidó származású tudósok űztek, de annak módszertanában semmi „zsidós" nincsen. És ez lett a zsidó közösségek elválásának egyik kiindulópontja. A judaizmuson belül az önmagára reflektáló zsidó szövegolvasás kollektív gyakorlata alkalmas volt az önazonosság nemzedékek közti átadására, de nem kínált választ az identitás válságának vagy a modern világ követelte folyamatos átalakulásának a kérdésére, amihez a reformra, azaz a *haszkalára*, a zsidókról szóló tudományosságra volt szükség, nem a hierarchiára épülő ortodoxiára, és végképp nem az enklávé logikáját követő ultraortodoxia kommunikációképtelenségére.[87]

Addigi életük kereteinél beláthatatlanul nagyobb, fényes ígéretekkel és ugyanakkor új, kiismerhetetlen félelmekkel teli térbe lépve immáron nemcsak az volt a kérdés, hogy miként legyenek magyarok (és nem szükségképp keresztények), hanem az, hogy miként maradjanak *zsidók*. Az emancipációs szerződés magától értetődő lehetőséget kínált az asszimilációra, és új választ követelt a modern judaizmus mibenlétére és aktuális társadalmi szerepére egyaránt. A hagyományos zsidóság szempontjából elképzelhetetlen privát vallásosság

86. Lásd Ismar Schorsch: The Ethos of Modern Jewish Scholarship, in *From Text to Context. The Turn to History in Modern Judaism*, Waltham, MA, Brandeis UP, 1994, 166. „A történetírás látókörén és szakszókincsén kívül esik az a kérdés, hogy miként jelent meg a történelmi tudat a modern judaizmusban. Amennyiben afféle szellemi forradalomnak tekintjük, alapvető mentalitásbeli változást jelentett, melyben tetten érhető a középkori askenázi judaizmust átalakító nyugatiasodás dialektikus folyamata." Uő: *The Emergence of Historical Consciousness in Modern Judaism*, The Leo Baeck Institute Yearbook, New York, 1983, 177.

87. „Mary Douglas kifejezésével élve a magyarországi ortodoxokat sokkal elszigeteltebb szemléletmód jellemezte, mint a német ortodoxokat." Ferziger: *i. m.*, 188.

az individuális zsidóság emancipációját elfogadó, jelentős részben neológ, modern válasz volt, míg a modern judaizmus kollektív válaszhoz valót is remélt.[88] Az 1868-as kongresszus hivatalosan elismerte a zsidók polgári és politikai jogait, teret nyújtván azok szabad öndefiníciójára, elkülönülésükre. A Monarchia emancipációs vitái értelemszerűen részben az egységesülő Németországban kezdődtek, tehát a német-zsidó közösség – Christian Wilhelm von Dohm[89]

88. Vö. Salomon Maimon (1753–1800): *Életem története*, ford. Uri Asaf–Rácz Péter, Pozsony, Kalligram, 2015. A lengyel-litván származású, németül író kelet-európai zsidó, Kant követője, éles szemű és megbecsült kritikusa a *haszkala*, a zsidó felvilágosodás egyik különösen fontos, az elmúlt évtizedekben igen divatossá vált szerzője. Ha Moses Mendelssohn a zsidó tudományosság, a *Judentum* megalapítói között tartandó számon, akkor Maimon a modern zsidó tapasztalat egyik első, megkerülhetetlen szerzője. Lásd még *Salomon Maimon: Rational Dogmatist, Empirical Skeptic, Critical Assessments*, szerk. Gideon Freudenthal, Dordrecht–Boston–London, Kluwer, 2003. Maimon – korai halála miatt rövid – karrierjében komoly szerepet játszott az, hogy kelet-európai zsidósága ellenére is „megértette" a nyugati problémákat. Kantnak a „litván erdőkből" írt; Berlinben úgy tűnt fel, majd el, mint egy üstökös (lásd Abraham P. Socher: *The Radical Enlightenment of Solomon Maimon, Judaism, Heresy and Philosophy*, Stanford, CA, Stanford UP, 2006). Maimon karrierje és utóélete számunkra is fontos, mert abban világosan érzékelhető a nyugati, német *Bildung* és a *haszkala* politikai szellemi földrajza. 1869-ben Lőw Lipót kiadta zsinagógai beszédeit, s ebben megemlíti Leopold Zunz nagy hatású művét (*Die gottesdienstlichen Vorträge der Juden historisch entwickelt. Ein Beitrag zur Altertumskunde und biblischen Kritik, zur Literatur- und Religionsgeschichte*, Berlin, 1832). „A különböző szempontok, melyekből a szerző kiindul, irodalomtörténeti kérdések iránti előszeretete, az alaposság, mellyel ügyét tárgyalja – mindez magával hozza, hogy a munkában száz meg száz író léptetik föl. Ezek között minden országnak, hol zsidók laknak vagy laktak, számos képviselője van, *kivéve Magyarországot*. A magyar zsidó írók közül még a tudós Zunz 1832-ben csak egyetlenegyet tudott nevezni: *Chorin Áront!* Igazságtalan volt-e a német történész a magyar zsidók ellen? Erre részrehajlatlanul csak nemmel lehet felelni." (Lőw Lipót: *i. m.*, iv.) Azaz az asszimilálódó, emancipálódó magyar zsidóság nem elsősorban a *Bildungsbürgertum* antikvitáson nevelődő világában, hanem a liberális magyar nemesség kontextusában definiálhatta magát, ami minden honszeretetünk ellenére sem tekinthető magától értetődően ugyanannak.

89. A porosz diplomata, jogász, politikus Dohm 1781-ben megjelent műve *(Über die bürgerliche Verbesserung der Juden)* radikális fordulatot ígért, illetve követelt. Ugyanakkor, mint azt Jakob Katz írja, sem ő, sem Moses Mendelssohn nem tekintette magát reformernek. S persze, mint azt a Monarchia esetében is látjuk, az egyenlő jogok megadásának szó szerinti gyakorlata nem volt magától értetődő. Végső soron a társadalom gyökeres átalakítását tartották céljuknak, mivel hallgatólagosan elfogadták azt a feltevést, hogy csakis a társadalmi szerkezet átalakulásával válhatnak a zsidók a társadalom részévé. Ez a visszafogottsággal vegyes radikalizmus érződik például Dohmnak abból a javaslatából, hogy a zsidók kapjanak polgári jogokat. Dohm kívánatosnak tartotta volna, ha a zsidók állampolgárságot kapnak a lakóhelyük szerinti országban, ahol addig világos igényekkel és kötelezettségekkel rendelkező idegenként éltek. Mert amint megszűnne az idegenségük, a többi állampolgárral egyenértékűvé válnának, Dohm szerint ugyanis a polgári jogi követelések megfogalmazásában nincsen helye a vallásnak. Ez volt tehát a végcél. Egyelőre azonban, a közeljövőre nézve Dohm nem szabott ilyen feltételeket.

és Moses Mendelssohn[90] munkásságával megszemélyesíthető – ígéretei nyomán haladtak, annak megfelelően, ahogyan a magyarrá váló zsidóság a német nyelv mellett, majd egyre inkább helyett tekintette hitvallása anyanyelvének a magyart, melyet fokozatosan iskoláira[91] és a vallási közösségek gyakorlatára is kiterjesztett. A magyar nyelvben való otthonosság, mint Lőw Lipót 1845-ben írta, vigaszt adhat a zsidóknak jogaik hiányára: „...hogy még mostoha gyermeknek tekint minket édes anyánk, drága hazánk!"[92]

Az emancipáció sikere, az egyenjogúságot elnyert zsidókkal kapcsolatos félelmek szempontjából döntő kérdés tehát a judaizmusnak a mindennapi életet teljes mértékben közösségekben szabályozó gyakorlatából modern individuális vallássá való átváltozása megtörténéséből és sikeréből állott. Mindez *kívülről nézvést* radikális politikai fordulat volt, összefüggésben az „asszimilációs társadalmi szerződés"[93] mibenlétével, működésével. Mint arra Leora Batnitzky nagyszerű könyvében rámutatott: a judaizmus vallásként való értelmezése a XVIII. századtól fogva számos, a felvilágosodásban érdekelt német zsidó gondolkodó számára a modern protestáns vallás felől nézvést is értelmezhető párbeszédet jelentett.[94] Ész, lelkiismeret, univerzalizmus, zsidó sajátszerűség, kulturális párbeszéd, hitbéli azonosság: ezek voltak a párbeszéd

Lásd Jakob Katz: The German-Jewish Utopia of Social Emancipation, in Uő: *Jewish Emancipation and Self-Emancipation,* Philadelphia, The Jewish Publication Society, 5746/1986, 62–63.

90. Moses Mendelssohn (1729–1786) német író, filozófus, fordító, a zsidó felvilágosodás, a *haszkala* legfontosabb szereplője, a német–zsidó együttélés elszánt híve.

91. Bányai Viktória: *Zsidó oktatásügy Magyarországon 1780–1850,* Budapest, Gondolat, 2005.

92. „»A rebegők nyelve tisztán szólani törekedjék«, azt kívánta Jesajás az értelmiség érdekében. »A rebegők tiszta magyar nyelven szólani törekedjenek«, azt kívánjuk mi is az értelmiség érdekében, azon alapigazságból kiindulván, miszerint magyar értelmiség és magyar nyelv tudása két egymástól elválhatatlan dolog. Igenis, barátim, nemcsak az anyagi haszon, hanem még inkább az értelmiség annyira kívánatos kifejlődése buzdít honi nyelvünk ápolására, mívelésére. Mert az elmék és az eszmék súrlódásai, a kedélyek gerjedelmei, a szívek óhajtásai, sóhajtásai s reményei, a nemzet szárnyalása s lelkesedése a magyarságban gyökeredzik, a magyarságban tükröződik. A magyar élet legszentebb kinyilatkoztatása rejtve marad előttünk, míg a magyar hang varázsába nem vagyunk beavatva. Ellenben a magyar míveltség birtokában s a magyar szellemi élet malasztiban részesülvén, afelől is tudunk vigasztalódni, hogy még mostoha gyermeknek tekint minket édes anyánk, drága hazánk." Lőw Lipót: *i. m.*, 17. *Jesájás Koruk tanítója, Nagy-Kanizsán, V. Ferdinánd születésnapján, 1845. april hó 19-én.* (Ez a beszéd Nagy-Kanizsán tartatott 1845-ben. Ugyanakkor nyomtatásban is megjelenvén, a szerző Zalabéri Horváth János cs. kir. kamarásnak és Csányi Csány Lászlónak ajánlotta.)

93. Karády Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás,* Budapest, Cserépfalvi, 1997.

94. Leora Batnitzky: *How Judaism Became a Religion. An Introduction to Modern Jewish Thought,* Princeton, Princeton UP, 2011.

sarokpontjai. „Mint láttuk, Mendelssohnnak az a fő célja, hogy kiálljon a judaizmus és a modernitás összeegyeztethetősége mellett"[95] – ami viszont újra és újra elkerülhetetlenné tette a zsidók és a zsidóság jogai közti különbségtétel értelmezését. Minden egyes zsidó egyenjogúsítása ugyanis nem volt azonos a zsidó vallás szerinti törvényeket is betartó közösség emancipálásával.[96] Ez persze nem pusztán a *Bildung* szinte vallásos tiszteletében és részben tapasztalatában élő német társadalomban volt így, hanem így látták azt a nemzetállami emancipációért küzdő reformkor magyar hősei is. Kossuth 1844-ben világosan leszögezte, hogy a zsidó vallás teljes egyenjogúsítása számára evidencia, ellenben a zsidó nép nem létezhet, amint pápista, protestáns nép sincsen: „A zsidókat nemcsak mi, hanem a zsidók is így nevezik: »zsidó NÉP« [...] Mózes nemcsak vallásalkotó volt, hanem polgári törvényhozó is. – Mózes vallása statusalkotmány, valóságos országlási rendszer, mégpedig teokráciai országlási rendszer. [...] Ha mármost előjő valaki, s azt mondja: egy országban csak egy országlási rendszer lehet. A zsidókat tehát nem lehet emancipálni, mert vallásuk politikai institúció, teokráciai alapokra építve, mely a fennálló

95. Batnitzky: *i. m.*, 121. Ezen a ponton kell előreutalnom a Batnitzky által ugyancsak példásan értelmezett Franz Rosenzweigre, aki a Lux Lászlót is tagjai között tudó Törzs genealógiájában fontos szerepet játszó Szabó Lajos és Tábor Béla munkásságának meghatározó forrása volt. Rosenzweig azok közé a teljesen asszimilálódott, egyszer majdnem kitért zsidók közé tartozott, akik életük egy pontján élő tapasztalatnak látták a judaizmust, s mindent elkövettek az ahistorikus zsidó sajátszerűség fenntartásáért, újrateremtéséért – a historikus reflexió és modernitás korában. „Rosenzweig viszonya a történelemhez jól példázza a zsidó historiográfia és a zsidó emlékezet súlyos válságát. Történésznek tanult, emlékeztet rá bennünket Yerushalmi, és semmi sem kerülte el a figyelmét a modernitással vagy a modern történelemszemlélettel kapcsolatban. Ugyanakkor sosem volt hajlandó a judaizmust olyan fogalmak segítségével értelmezni, mint történelmi fejlődés, és úgy érezte, a történelem a judaizmussal kapcsolatos bármiféle történelmi tudásra történő utalás nélkül is képes visszaszerezni a saját zsidó örökségét." Myriam Bienestock: Recalling the Past in Rosenzweig's Star of Redemption, *Modern Judaism,* 2003. October, 23, 3, 226; Ribáry Márton: Jom Kippur Rosenzweig, *2000,* 2011. október. Ez volt az a fordulat, amiért Szabó és Tábor számára munkássága mértékadó volt, s mint alább láttatni igyekszem, az „örök zsidó" habitusának mégoly ironikus adaptációja jelen van Lux szövegeiben is, és ezért azokban újra és újra szerepel a Batnitzky által is elemzett Jewish Unheimlichkeit kérdése. Az otthontalanság, a kívülállás ugyanis megkerülhetetlen Lux pozíciójának értelmezésekor. Lux nemcsak – óhatatlanul – tudott Rosenzweig munkásságáról, de az olvasmányélmény érzékelhető is a szövegekben. Vö. Leora Batnitzky: New Aesthetic Theory and Jewish Unheimlichkeit, *German Critique,* 77, Summer, 1999, 87–112.

96. A szombattartásról szóló, 1950-ben is még felette hevült vita épp ennek felelt meg. Annak gyakorlata, elterjedtsége volt a *zsidóság látható másságának* próbája. Nem véletlenül tértek vissza a Síp utcában arra az ortodox hozzászólók. A döntő kérdés ugyanis valóban a zsidóság láthatatlanná tétele volt – amint az végül meg is történt. A szombattartással összefüggő 1950-es beszédekre alább visszatérek.

országlási rendszerrel politikai egyenhangzásba nem hozható, – ez mindenesetre oly ellenvetés, mely a hitsorsosaik javát szívükön viselő zsidóktól megérdemli a cáfolatot, felvilágosítást – vagy reformot."[97] Ugyanakkor a nép fogalmát historikusan, tehát vallás és nemzet dolgában kényszerítő különbséget nem látó Eötvös, Jókai, Deák – Kossuth nézeteinél jóval árnyaltabb, türelmesebb – álláspontja egy ritka szerencsés történelmi pillanatban, 1867-ben a dualista birodalmi állam szavaként szólhatott, s persze nekik sem volt kétségük afelől, hogy a zsidók népként, vallásként egyaránt – az etnikai arányokat mindig aggódva figyelő Monarchia politikai világában döntő érvet adván az emancipációnak – a magyarok oldalára fognak állni, amint az történt is. Pusztán a politikai haszon reményében is érdemes volt magyarrá tenni őket, ugyanakkor

97. Lásd Fábián Gábor–Kossuth Lajos: Zsidó-emancipáció, 1844. május 5., *Pesti Hírlap,* újabban: Komoróczy Géza: *„Nekem itt zsidónak kell lenni". Források és dokumentumok (965–2012)* A zsidók története Magyarországon *I–II. kötetéhez. Szöveggyűjtemény,* Budapest, Kalligram, 2013, 573–574. Lőw Lipót válaszában Mózes törvényeinek historikus hagyományáról beszél – elég evidensen. „Ki akarná tehát állítani, hogy Mózes politikai organizmusa mai napig uralkodik a zsidók között? Miben állna azon organizmus, amelynek orgánuma nincs?" Uo., 581. (Igaz: ugyanakkor a vallási türelem, tehát a térítésről való lemondás kölcsönössége a gyakorlatban számos ellentmondással járt, figyelembe véve, hogy a nem zsidó többségi társadalmak *keresztény népekként* tekintettek saját magukra. Azaz a „keresztény népek" voltak azok, amelyek – adandó alkalommal és bizonyos feltételekkel – az emancipációra készen álltak, tehát a mindkét oldalról sokak által akart együttélés gyakorlata jóval bonyolultabb volt, mint filozófiai alapjainak tisztázása, két olyan, egymás iránt jóindulatú figyelemmel lévő hívő entellektüel, mint Lavater és Mendelssohn esetében.) Mindez egyébként egyetlen pillanatra sem akadályozta meg a korszak jeles magyar rabbijait a Kossuth iránti szó szerinti imádatukban. Halálakor Perls Ármin pécsi főrabbi egyszerűen a magyarok Mózesének nevezte: „Egy talmudi hitrege beszéli, mikor Mózes meghalt és eltemették, a betpeóri király odaüzent a gyászoló Izraelhez, mutatnák meg neki, hol van Mózes sírja? És felszállottak egy magas bérc ormára, de akkor ott látták Mózest a völgyben, a mikor leszálltak a völgybe, ott látták dicsőült alakját lengeni a magasban. Igy nem tudták meg, hol van Mózes eltemetve. És a magyarok Mózesét, Kossuthot sem fogja át, sem zárja be sírüreg. Ha Peliont, Ossat gördítenének is rá – kiszabadul. Ott van ő lent a szívnek mélyében és ott leng felettünk az eszmények magasságában, csak szent porai nyugszanak a rákosmenti temetőben..." A magyarok Mózese, 1894, in Perls Ármin: *Beszédek,* Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság nyomása, 1936, 54–59. 1894. április 2-án Klein Gyula óbudai főrabbi pedig így beszélt: „»Mit beszéljek rólad? kihez hasonlítsalak? mivel vesselek össze«, hazánk nagy prófétája: *Kossuth Lajos!* Most tudom: *Kossuth Lajost csak Kossuth Lajossal lehet összehasonlítani!* [...] Égj tehát, te csodás csipkebokor! Égj, te tüze a soha el nem alvó lelkesedésnek nemzetünk szívében! Égj, és hirdesd jelen- és utókornak: »Jó az isten a magyar nemzet iránt!« – Gyászol a hon, és mégis, mégis... Mintha a koporsó, a sír körül minden magyar szívből minden ajakról hallanám zengeni a megváltó Halleluját. Halleluja! Dicsőítve légy, magyarok istene, mindörökké!" (Kiemelések az eredetiben.) *Kossuth Lajos emléke. Hitszónoklat,* elmondotta 1894. április 2-án Dr. Klein Gyula óbudai főrabbi, Budapest, é. n., nyomatott Wimmer Mártonnál, 3–4, 6.

a fenti meggyőződéses liberálisok etikai, filozófiai meggyőződése is a korlátozás nélküli emancipáció programja volt. Jeles rabbik sora számára volt mindez magától értetődő: templomi prédikációkban Lőw Lipót Széchenyit Sámuel prófétához hasonlította, még akkor is, ha a Monarchia keretei nem foglalkoztatták őket, zsidó integritásuk magától értetődőségében kulturálisan majd mindannyian magyarok lettek. Klein Gyula még szigetvári rabbiként köszöntötte I. Ferenc Józsefet születésnapján, 1883-ban. „Addig is ragaszkodjunk ép úgy, mint eddig hiven hazánkhoz, szeressük az édes anyánkként; ápoljuk zengzetes nyelvét; ne cseppegtessük gyermekeink lelkeibe a bosszú vagy gyülölet egyetlen cseppjét sem, hanem neveljük őket inkább úgy, hogy ha majdan felserdülnek még sejtelmük se legyen arról, hogy voltak egykor idők, midőn ezen a földön is a zsidót vallásáért gyülölték és üldözték; szóval borítsunk fátyolt a történtekre és még történőkre – *ezt kivánja tőlünk vallásunk, ezt hazafiságunk, ezt az emberiség!*

S mivel a magyar trónon jelenleg király ül, kit az isten megáldott fennkölt szellemmel és atyailag érző szívvel, mi sem képes ama hitünket és bizalmunkat megingatni. Ma, midőn isten szine előtt egybeseregelve rebegő ajkaink imáját Felséges Urunk és Királyunk üdveért felküldjük hozzá, mintegy felvillanyozva érezzük magunkat azon boldogító, mámorító tudatnál, hogy hőn szeretett Királyunk vigaszt nyujt nekünk, hű alattvalóinak, koszorús költőnk eme szavaival: »Az nem lehet, hogy ész erő / és oly szent akarat / hiába sorvadozzanak / egy átoksúly alatt. // Még jőni kell, még jőni fog / egy jobb kor, mely után / buzgó imádság epedez / százezrek ajakán.« *Amen. Ima.*"[98] (Kiemelések az eredetiben.) Klein Gyula kiválóan képzett rabbi volt, felteszem, távol állt tőle a cinizmus. A *Szózat*ot nem iróniából idézte. Épp azért tehette, amiért előre fátylat borított arra, amit majd újabb korok követnek el. Klein 1850-ben született, 1883-ban beszélt, s 1895-ben, negyvennégy évesen halt meg. Rövid élete volt a garancia illúzióira.

A modernitás, amely ellen nem volt orvosság a judaizmusra is érvényes – Lőw által okkal és okosan hangoztatott – historikus relativizmusa ellenére, annak szigorúan értett vallási gyakorlata a Teremtővel való közvetlen viszony feltételezésén alapult, amely a közösségi és egyéni tapasztalatok elválaszthatatlanságát, illetve az ahistorikus állandóság elfogadását, kényszerű vagy örömteli tudomásulvételét jelentette. Végül ez volt a döntő kérdés 1867 után a

98. *Ünnepi beszéd Ő Felsége I. Ferencz József születésnapjának évfordulóján 1883-iki augusztus 18-án (a vigasz szombatján),* tartotta Dr. Klein Gyula szigetvári főrabbi, kiadja Fuchs Zsiga, Szigetvárott, é. n., 13–14.

korszerű vallásként, az individuális karrierjeik útján érvényesülni kívánó neológiához tartozók és a zsidó vallási közösség érinthetetlenségének tapasztalatához ragaszkodó ortodoxok között. Egyikük számára a nemzetállami (illetve birodalmi) politikai keretek jelentették a mindennapi életük, rutinszerű vallási gyakorlatuk kulturális terét, másikuk számára más léptékek voltak dominánsak, a mikrohistória közegében, a kisvilágokban éltek, amíg tehették, s érdektelen volt számukra a neológia értelmezési és egyben identitásteremtő kerete. Ettől még az ortodoxok is igazi nemzeti érzelmekkel viseltettek a magyarok iránt, csak *másképp tartoztak* az elképzelt közösséghez, mint az a nacionalizmus korában magától értetődőnek tűnt.

A kortársak tehát a vallási meggyőződés formái közti különbségek, illetve a társadalomba való beilleszkedés – amelyet az emancipáció kora óta a zsidó közösség folyamatosan elvárt magától, amint a keresztény társadalom is attól – különös, egyedi esetével álltak szemben. A judaizmus törvényeinek betartása vagy be nem tartása, tehát a zsidó emlékezet identitásteremtő eszköztára eltért a kereszténység által teremtett világban használatosaktól. „Belenyugodhatnánk, hogy abban a rabbinikus judaizmusban, amely arra volt hivatva, hogy áthassa a zsidók életét az egész földkerekségen, a történetírás hosszú időre elcsendesedett anélkül, hogy ezt a történelem értelmébe vetett hit megszenvedte volna."[99] Másként szólva, a neológgá váló zsidók az emancipáció idején érkeztek meg ugyanabba a társadalmi időbe, történelmi korszakba, amelyben az őket végre nem pusztán be-, de elfogadó népek, nemzetek éltek, ellenben az ortodoxia továbbra is ragaszkodott azokhoz a kisvilágokhoz, amelyekben addig élt. „Az alapvető ellentétet az okozta, hogy a hitközségi szervezet, azaz az autonóm izraelita felekezet felépítésének kidolgozása elkerülhetetlenné tette magának a zsidó vallásnak a definiálását, amit pedig a haladó tábor képviselői tudatosan ki akartak zárni a Kongresszusról. Aggodalmuk jogos volt, hiszen végül ez a vitapont vezetett a végső szakadáshoz. A vallás meghatározása azonban megkerülhetetlen volt, és a két tábor egymástól gyökeresen eltérő definíciója kitűnően érzékelteti az őket elválasztó szakadék mélységét. A haladó tábor szerint a zsidó hitközség olyan szervezet, amely kielégíti a rabbinikus mózesi hit híveinek vallási szükségleteit. Ezzel szemben a hagyományhűek definíciója: a magyarországi zsidóságot azok alkotják, akik hűségesek a mózesi vallásnak és a Talmudnak a *Sulhan*

99. Yosef Hayim Yerushalmi: *Záchor, zsidó történelem és zsidó emlékezet,* Budapest, Osiris–ORZSE, 2000, 43.

*arukh*ban[100] megfogalmazott alapelveihez és tanításához. A két definíció különbsége szembeötlő: a haladó pártiak a zsidó vallást a monoteista vallások egyikeként definiálták. Ezzel szemben a hagyományhűek meghatározásában a *Sulhan arukh* hangsúlyozása azt jelzi, hogy szerintük a zsidó vallás egyetlen legitim alapja a *halakha,* azaz a hithű zsidó életvitelét teljes egészében meghatározó vallástörvény. Ez a definíció tehát a judaizmust nem elsősorban vallásként, hanem életmódként határozta meg."[101] Mindennek persze volt egy sokszor hangoztatott és csak *részben* igaz nyugat/keleti lejtője is, és tény: a történelmi Magyarországon ugyanolyan erővel volt jelen mindkét közösség. Berlin és Németország felől nézvést a haszidok a romantikus zsidó közösség ideáltípusai voltak, az ahistorikus autentikus lét, a zsidó népiség élő manökenjei.[102] A neokantiánus Hermann Cohen éppúgy nem találkozott velük Marburgban, amint a haszidok Martin Buber és Franz Rosenzweig számára is a zsidó tapasztalat restitúciójának tanúi és bizonyítékai, az asszimilációs közegben élő nyugati zsidók számára ismeretlen és romantikus autenticitást ígérő lét megszemélyesítői voltak. Ellenben a történelmi Magyarország keleti részén a neológok számára éppoly zavarba ejtő élményt jelentettek, mint keresztény kortársaik számára, akiknek a zsidó többféleség nem filozófiai, hanem napi életformájuk kérdése volt. (Ugyanakkor persze az ultraortodoxiának szinte semmi köze nem volt s nincs a modern konzervatív judaizmust követő nyugati modern ortodoxiához.)

1867-ben Eötvös pontosan látta, hogy az általuk épített dualizmus kori liberális állam a felekezeti egyenjogúságnak megfelelően az emancipáció által létrehozott ortodox–neológ vitába *kívülről* nem szólhat bele, és ez az álláspont megfelelt a Monarchiát alakító politikai elit nézeteinek, melyeket – nem

100. *Sulhan arukh* (terített asztal): Jakob ben Áser törvénykönyve alapján, Joszéf Káró (1488–1575) rabbi 1563 körül írt műve, a *halakha* alapvető forrása. *Halakha:* a posztbiblikus korban összefoglalt törvények gyűjteménye.

101. Frojimovics Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon, 1868–1950,* Budapest, Balassi, 2008, 64; Nathaniel Katzburg: The Jewish Congress of Hungary, 1868–1869, *Hungarian Jewish Studies,* 1969/2, 1–33.

102. Vö. a Max Grünwald által létrehozott hamburgi „Gesellschaft für jüdische Volkskunde", azaz etnológiai alapokon, kontextusokban definiált múzeumával, amelyben a múzeumi *mannequin* bevett eszköz volt. Ugyanakkor a kelet-európai zsidók is részt vettek a zsidó felvilágosodásban. Salomon Maimon mellett itt említendő például Nachman Krochmal (1985–1840), aki egész életében ki sem mozdult Galíciából, remek könyve, a *Moreh Nebukhe ha-Zeman* (Útmutató zavart időkre) ma is fontos forrás, a zsidó tudomány kritikai „guide"-ja, a történeti relativizmus szellemének követője. Vö. Jay Harris: *Nachman Krohmal: Guiding the Perplexed of Modern Age,* New York, New York UP, 1991.

mellékesen – ebben az esetben az uralkodó is osztott. Ugyanakkor ő is *egy* közösséggel tartotta kívánatosnak tárgyalni, s azok képviselőit érthetően a reformpártiakban vélte fellelni, amint azok is magyarrá válásuk fordulópontjának látták a kongresszust. „A kongresszusi ülések központi témáját jelentő zsidó szervezet kérdése a szemükben a magyar nemzet testébe való beilleszkedés befejező lépése volt. Egy beszámoló szerint dr. Hirschler és az általa vezetett szavazók magyar nemzeti viseletbe öltözve léptek be a szavazóhelyiségbe."[103]

Azaz az individuális zsidó emancipáció elsődleges kontextusa Eötvös 1865-ös, az 1848. március 15. utáni pogromok ellenére is a forradalommal lojális zsidósághoz[104] fűződő viszonyt utólag is értelmező tanulmánya, *A nemzetiségi kérdés* lett a törvénykezés alapja. „Az utolsó tizenhat évnek tapasztalásai meghozták gyümölcsüket. Kemény mesterektől, de annál jobban megtanultuk: hogy e haza népeire, mint a múltban, úgy a jövőben is csak egy sors vár, s hogy szabadságunk, mint az elnyomás, csak közös lehet; de ha a vita, mely e kérdés körül előbb oly szenvedélyesen folyt, utolsó időkben elhallgatott is, ha a kölcsönös keserűség enyhült, s az egyetértésnek szüksége mindenki által elismertetik, nem kevésbé bizonyos: hogy azon *véleménykülönbségek,* melyek a nemzetiségi kérdés megoldását eddig lehetetlenné tevék, most is léteznek, hogy e téren most is egyiránt erős meggyőződések, egyiránt tiszteletre méltó érzések állnak egymással szemközt, s hogy, miután a nemzetiség, mint a vallás, a kedélynek ügye s így azon tárgyak közé tartozik, melyek véglegesen nem a többség parancsoló szava, hanem csak kölcsönös egyetértés által dönthetnek el, ezt azon úton, melyet követünk, nem fogjuk elérni [...].

Az analógia, mely korunk nemzetiségi s az előbbi idők vallási mozgalmai között létezik, a dolgok természetében fekszik.

A két – tárgyára nézve látszólag oly különböző – mozgalom egy cél után törekszik, mely az egyiknél a vallási, a másiknál a nemzetiségi fejlődés szabadsága, de mindkét esetben a *szabadság.* A két mozgalom azon hatalomból meríti erejét, melyet eszmék az emberek kedélyére gyakorolnak."[105] (Nem lényegtelen, hogy amilyen sikeresen oldotta meg végül a dualizmus kori politikai elit a zsidó emancipáció kérdését, olyan nehezen és csak részlegesen juthatott dűlőre a nemzetiségi kérdéssel – miközben elment a magyar szempontból vállalható maximumig. Az országgyűlés, részben az 1865-ös tanulmány szellemét követve, 1868-ban elfogadta a nemzetiségi törvényt, tehát ha eltérő időpontokban is, de ugyanabban a korszakban zajlott a két folyamat. A nemzetiségi kérdés megoldása és megoldhatatlansága[106] már az impériumváltás előtt is bonyolultabban, de 1918–1920 után nyilvánvalóan kétszeresen érintette a kisebbség kisebbségét, tehát az erdélyi, felvidéki izraelita hitközségeket, illetve azok tagjait is.)

Az 1867-es törvény tehát állampolgárként emancipálhatta az izraelitákat, de nem foglalhatott állást abban a kérdésben, hogy kik és miként tekinthetők és tekintendők az eltérő hitközségekhez tartozóknak, így ugyancsak az államra, illetve – az adott pillanatban – személyesen Eötvösre várt a feladat, hogy az ortodox és neológ közösségek unifikációját, egyesítését megteremteni remélt kongresszust megszervezze, ám döntéseikben ne foglaljon állást.[107] A törvény arra kényszerítette mind a neológ, mind az ortodox közösséget, hogy az állam számára érthetően, ugyanakkor egymás ellenében definiálja önnön helyzetét, világosan megfogalmazza az állammal szembeni elvárásait, álláspontjait. Míg a neológia, a reformpárti zsidóság az egy vallás, két felekezet álláspontját követte – ami persze nyilván elfogadhatóbb volt a dualizmus kori politikai elit számára –, addig az ortodoxia közelebb állt *a két vallás* álláspontjához. Ugyanakkor a két vallás közti eltérés mögött valójában a judaizmus két élesen eltérő

103. Jakob Katz: *A végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban,* Budapest, Múlt és Jövő, 1999; Walter Pietsch: *Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba,* Budapest, Múlt és Jövő, 1999, 187.

104. Komoróczy Géza: Moses vallású magyarok, in Uő: *A zsidók története Magyarországon,* I: *A középkortól 1849-ig,* Pozsony, Kalligram, 2012, 1103–1185; Pulszky Ferenc: *Életem és korom,* I–II, szerk. Oltványi Ambrus, Budapest, Szépirodalmi, 1958 (Magyar Századok).

105. Báró Eötvös József: *A nemzetiségi kérdés,* Budapest, Ráth Mór, 1865, 4, 57.

106. „...amit Trianonnak nevezünk, geopolitikai fejlemény volt, amely csak nemzetközi kontextusban értelmezhető. A nemzeti önvizsgálat és önbírálat ebben az esetben félrevezető: Trianont nem lehet pusztán belső okokkal, a magyar politikai elit (vagy más belső politikai szereplők) hibáival, bűneivel megmagyarázni. A dualizmus kori politikai elit liberális volt, és nacionalista. Nagy vonalakban azt lehet róluk mondani, hogy előbb kipróbálták a liberális problémamegoldást (az 1868. évi nemzetiségi törvény), aztán eltolódtak a nemzetállam-építő problémamegoldások felé. Ám a problémát – soknemzetiségű és dinasztikus elvű ország a dinasztikus elv hanyatlásának és a nemzetek önállósodásának nemzetközi trendje közepette – se így, se úgy nem lehetett megoldani." Takáts József: Öt széljegyzet (*György Péter Állatkert Kolozsváron – Képzelt Erdély* című könyvéhez), *Jelenkor,* 2013. december, 1292. Teljesen mindegy, hogy Takáts érvét – az adott ponton – az én álláspontommal szemben fejtette ki, attól tartok, hogy neki volt és van igaza.

107. „A kongresszus hívei később is, évtizedek múlva is nehezményezték, hogy az országgyűlés és a kormány lehetővé tette az »orthodoxok külön szervezkedését«. Ha az ügyek ezen stádiumában oly miniszter ült volna a vallás és közoktatásügyi miniszteri székben, aki államhatalmilag beavatkozott volna, úgy a szakadás is elmaradt volna. Eötvös azonban kijelentette, hogy mint a lelkiismereti szabadság híve ily kérdésekben kényszerrel nem él." Komoróczy Géza: A „nagy szakadás", in Uő: *A zsidók története Magyarországon,* II: *1849-től a jelenkorig,* Pozsony, Kalligram, 2012, 126.

koncepciója, azaz gyakorlata állt. Az ortodox közösség individuális normákkal, identitásteremtéssel kapcsolatos kritikája folyamatos konfliktusok tárgya volt.

A kongresszus előkészítését – a reformpárti Hirschler Ignác vezetésével – erős állami hátszéllel a neológok irányították, így aztán nem volt meglepő, hogy az *okkal sértődött* ortodox képviselők nagy része gyakorlatilag azonnal elhagyta a gyűlést, s végül több hónapos vita után sem sikerült megállapodniuk egymással az érintetteknek. A neológia definícióját követők előtt magától értetődően nyílt ki a modern világ, ellenben az *ugyancsak patrióta* ortodoxia – a maga normái szerint teljes joggal – úgy ítélte meg, hogy az egyenjogúság lehetőséget teremt arra, hogy az új és szabályozott jogi keretek között követelhessék meg mindazt, amit *saját vallási identitásuk, autonóm kulturális vallási kisebbségkénti életük megszervezésének joga* megkövetelt. S minthogy a dualista állam a vallási, tehát nemzetiségi szempontból neutrális, illetve a magyar identitás szempontjából kifejezetten baráti zsidó közösségek ügyében tényleg liberális volt, ezért Ferenc József 1869-ben kodifikálta a kongresszus által megfogalmazott szabályzatot, amely azonban csak a neológokra volt érvényes, s a két felekezet, illetve a szakadásukról tudomást venni nem kívánó status quo ante hívei a dualizmus kori Magyarország szempontjukból[108] békés évtizedeit kérlelhetetlen egyházpolitikai vitákkal (is) töltötték. Az ortodoxoknak *abban* kétségkívül igazuk volt, hogy őket kizárólag az elvi kompromiszszumképtelenségük, tehát vallási meggyőződésüknek megfelelő metapolitikai álláspontjuk óvhatta meg az új nemzedék számára oly édes polgári szabadság fantomjától, az asszimilációtól, amelyre a neológiának sem volt igazi, hatásos válasza.[109] Ugyanakkor mindez egyetlen pillanatra sem jelentette, hogy az ortodoxia ne lett volna otthon a magyar nyelvű társadalomban: csak nem elsősorban a városokban, hanem inkább az *unterlandi*, tehát északkeleti, máramarosszigeti, erdélyi falvakban. A magyar nyelv használata nem pusztán elvi, hanem regionális kérdés volt. „...Jól látható, hogy a zsidóság a már eleve magyar többségű vidékeken asszimilálódott nyelvileg a legteljesebben [...] magyar többségű vidékek asszimilációs ereje tehát erősebbnek bizonyult az

108. E korszak fordulópontja elég nyilvánvalóan a tiszaeszlári vérvád, tehát a „Nagy Per" volt, amely jogilag ugyan felemás megoldással (tehát a vád bizonyíthatatlanságával) érvelve mentette fel az abszurd vád alól a zsidókat, mégis a modern Magyarország győzelmének mítoszaként rögzült a társadalomtörténetben. Lásd Kövér György: *A tiszaeszlári dráma,* Budapest, Osiris, 2011.

109. Az asszimiláció folyamatának részletes elemzését lásd Konrád Miklós: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig,* Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2014.

irányzatok integrációs hajlandóságának különbségeinél, hiszen a két említett alföldi megyében (Hajdu és Szabolcs) például a zsidóság döntő többsége az ortodoxiához tartozott."[110] Az ortodoxok lapját *Magyar Zsidó*nak hívták, ami egyértelművé teszi a patrióta elkötelezettséget. Ugyancsak magyar volt a Központi Iroda lapja, a *Zsidó Híradó* című hetilap (!), amely 1891–1906 között jelent meg. „A 19–20. század fordulóján, a 20. század elején a magyarországi orthodoxia mérsékeltebb, nyugati része is használni kezdte a magyar nyelvet, de nem ideológiai, hanem praktikus alapon, főképp a magyar etnikai többségű régiókban. Orthodox zsinagógákban is megjelent a magyar prédikáció (1898-ban 7%-ban), főképp a fiatalabb orthodox rabbik által, az orthodox hitközségek által fenntartott elemi iskolákban is tanítottak magyarul már az erre kötelező törvényi szabályozás (1907) előtt is. Az alapvetően Északkelet-Magyarországon erős ultraorthodoxia ugyanakkor ideológiai alapon elzárkózott a magyar nyelv átvétele elől. A rabbinikus hagyományból levezetve a legszigorúbban tiltotta a követői számára a magyarosodás más szimbolikus megnyilvánulásait is. Egyik meghatározó tekintélyű vezetőjük, Hillel Lichtenstein (1815–1891) rabbi a zsidóság fennmaradása alapkövének tekintette, hogy nevükkel, nyelvükkel és öltözékükkel *(shem ve-loshn ve-malbush)* elkülönüljenek minden néptől. Ezáltal tudatosan falat vontak önmaguk köré, mely a végső célként a zsidó vallást, hagyományos életformát hivatott megvédeni a szorosabb társadalmi együttélés során önkéntelenül is bekövetkező változásoktól. A nyelvre vonatkozó kitétel egyedül a jiddist fogadta el a hagyományhű zsidóság nyelvének, a mérsékelt orthodoxia által használt németet is elvetve. A magyar zsidó történelem paradoxonja, hogy a nyelvi és kulturális asszimilációtól leginkább elzárkózó közösségek egyike, a szatmári haszidok váltak a Holokauszt után az Egyesült Államokban (Brooklynban, Williamsburg és Borough Park) és kisebb részben Izraelben a sajátos magyar-zsidó hagyományok megőrzőivé, fenntartóivá. A hagyományokhoz szigorúan ragaszkodó közösség, amely mára a haszid világ második legnépesebb csoportjává vált, őrzi az óhaza ételeit, vallási folklórját és magyar nyelvét is, bár természetesen nem elsődleges nyelvként."[111]

110. Frojimovics: *Szétszakadt történelem,* id. kiad., 108.

111. Bányai Viktória: Ungarisch, in Dan Diner (szerk.): *Enzyklopädie jüdischer Geschichte und Kultur,* 6, Stuttgart, Metzler, 2015, 219–223. Ebben a harcos időszakban, 1867 végén a másik oldalon álló Hitőr Egylet is magyar (pontosabban kétnyelvű) lapot indított *Magyar Zsidó* címmel. Mint az egyletnek a lapban megjelent célkitűzései között olvashatjuk, a magyar nyelv használatával a neológok leghatalmasabb fegyverét kívánták kicsavarni azok kezéből. Hisz eddig a neológok a magyar nyelv egyedüli pártolóiként léphettek fel, s ezzel jelentős előnyöket

Így aztán az 1868-as kongresszusi kudarc után végül az Országgyűlés 1870 márciusában az ortodox Hitőr Egylet beadványát támogatta. Deák a vallásszabadság elvének megfelelően az ortodoxia mellé állt. „...miután még Deák Ferenc is azt a nyilatkozatot tette, hogy az országgyűlés nem alkalmazhat lelkiismereti kényszert s hogy a lelkiismereti szabadság ügyében készített törvényjavaslat úgyis már legközelebb tárgyalás alá kerül, természetes, hogy a Hitőr folyamodására 1870. március 18-án elhatározta a képviselőház, hogy »tekintettel arra, hogy ellenkezik a vallásszabadság elvével, hogy egy vallásközösség tagjai a többség határozatával kényszeríttessenek hozzájárulni egy elveikkel ellenkező szervezethez, óhajtandó!, hogy az ellentétek mielőbb kiegyenlíttessenek, amiért is utasíttatik a kultuszminiszter, hogy a törvényhozásnak tüzetes határozatáig eddig kiadott összes rendeleteit függessze föl«. A miniszter április 2-án már eleget is tett a képviselőház utasításának, rendeletet bocsátván ki a hatóságokhoz, hogy miután senki sem kényszeríthető a kongresszusi szabályzat elfogadására, elkerülendő még a kényszer látszata is."[112] Ezt követően, ugyancsak 1870-ben, Hirschler Ignác emlékiratban rögzítette a neológia álláspontját.[113] S ugyan valóban briliáns logikával, retorikával

szereztek a külső megítélésben. A kezdeti időszak szerkesztője, Farkas Albert később fő tényező lett az ortodox iroda hivatalos magyar nyelvhasználatának keresztülvitelében is. Lásd Bányai Viktória: A magyar zsidó sajtó előzményei és kezdetei (1868-ig), előadás, elhangzott a Magyar zsidó sajtótörténeti konferencián, Budapest, 2000. május 14., http://www.hebraisztika.hu/attachments/00000125.pdf (letöltve 2016. február 25.). A regionális különbségekhez lásd még Karády Viktor: Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá. Történelmi-szociológiai vázlat, *Századvég*, 1990/2, 5–37. A magyar nyelvhasználat a neológia esetében volt domináns, viszont az iskolák tekintetében 1900-ra 90% fölött volt a magyar nyelvhasználat, így az ultraortodoxiától eltekintve a magyar nyelv konszenzusáról is beszélhetünk. (A zsinagógában az ima nyelve – mindkét felekezetnél – héber, ellenben a prédikáció magyar, illetve német/jiddis.)

112. *A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig, különös tekintettel gazdasági és kulturális fejlődésére,* írta Dr. Venetianer Lajos újpesti főrabbi, A Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet tanára, Budapest, 1922, Fővárosi Nyomda Részvénytársaság; lásd még Komoróczy: A „nagy szakadás", id. kiad., 124.

113. *A Magyar Országgyűlés mélyen tisztelt Képviselőházához intézett emlékirata az Izraelita Egyetemes Gyűlés Bizottságának az 1868. évi december 10-ére meghívott Izraelita Congressus által hozott határozatok tárgyában,* 1870, Pest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársulat. „A mélyen tisztelt Képviselőháznak alig lehet hivatása, a zsidó hitfelekezet kebelében a netalán támadható szakadást megakadályozni, akár előmozdítani, ha a mi ellenfeleink, akik a congressus művével megelégedve nincsenek, különválni és külön hitfelekezeti testületet szervezni fognának, mi bizonyára nem igényelhetjük, hogy az állam nekik nehézségeket tegyen, vagy a mi szervezetünk elfogadására kényszerítse, de igenis igényelhetünk annyit, hogy a magunk szervezkedésében ne akadályoztassunk." (43.)

érvelt a nézete szerint a vallásszabadság elvéből logikusan következő neológ reformlogika mellett, de azt már csak a döntéshozatal után tehette.

Az első világháború, majd a trianoni döntés utáni években, a numerus clausust (1920. évi XXV. tc.) követően a magyar zsidóság egésze válságos helyzetbe került. *„Felekezetünk – szervezeti különbségre való tekintet nélkül – kifele való védelmi küzdelemre kényszerült, hogy a jogfosztó törekvésekkel szemben megvédje az emancipáció és recepció vívmányait."*[114] (Kiemelés az eredetiben.) A dualizmus korában még ismeretlen brutális, faji antiszemitizmus megjelenésére adandó válasz az 1868/1869-es sikertelen kongresszus öröksége ellenére valamiféle egység megteremtését követelte. 1934-re kialakult az 1869. évi szabályzatok kiegészítésének programja, amelyben a hitközségek autonómiája mellett a centralizáció a korszak által megkövetelt szerephez jutott.[115] Ennek az elfogadása azonban egy országos gyűlés összehívását feltételezte, így a neológ „községkerületi elnökök 1934. évi február 8-i ülésükön a rendelettervezetet ugyancsak magukévá tették, és *dr. Hóman Bálint* kultuszminiszternél testületileg tisztelegve kérték annak kibocsátását. A vallás- és közoktatási miniszter teljes megértéssel fogadta a kongresszusi magyar zsidóságnak a csaknem háromnegyed évszázados törekvését, azt magáévá tette, és a minisztertanács maga a *kormányzó úr Őfőméltósága elé terjesztette, aki is 1934. évi május hó 19-én kelt magas elhatározásával megengedte, hogy »az izraelita vallásfelekezet kongresszusi szervezete az 1868. évben hozott kongresszusi szabályzatok és határozatok megfelelő módosítása és kiegészítése végett Országos Gyűlést tartson«,* azzal, hogy a hozandó határozatok annak idején jóváhagyás végett eléje terjesztendőek lesznek."[116] (Kiemelések

114. *Indokolás a Kiegészítő Szabályzat Javaslatához, amelyet a szervezeti bizottság Magyarország kormányzójának 1934. évi május hó 19-én kelt magas hozzájárulásával egybehívott Izraelita Országos Gyűlés elé terjesztett.* Előterjeszti dr. Munkácsi Ernő, a bizottság előadója, közzéteszi A Magyarországi Izraeliták Országos Irodája, Budapest, 1934. „Ilyen [értsd: az 1918 utáni – Gy. P.] viszonyok között a magyar zsidóság két szervezete megtalálta az együttműködés útját és az a felfogás került előtérbe, hogy az immár történetivé vált adottság folytán *különböző szervezetekben haladjunk a közös cél felé.* Ebből a felfogásból következett, hogy az egységes autonómiáért folytatott küzdelmet a kongresszusi zsidóságon belül az a törekvés váltotta fel – ami a leromlott viszonyok között mind sürgetőbb életfeltétel lett –, hogy a kongresszusi szervezetet az elavult szabályok módosításával és azok kiegészítésével megerősítsék..." (17.)

115. *Kiegészítő Szabályzat a magyar és erdélyi izraeliták 1868. évi december hó 10-iki Egyetemes Gyűlésén hozott és 1869. évi június hó 14-én királyilag szentesített (jóváhagyott) szabályzatokhoz és határozatokhoz.* Közzéteszi a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája, Budapest, 1934. A Pesti Lloyd-társulat nyomdája.

116. In: *Indokolás,* id. kiad., 26–27.

az eredetiben.) A Hómannal történt egyeztetés, Horthy engedélyének kikérése, elnyerése az államhatalom súlyára mutat, de – mint Munkácsi Ernő megjegyzi – az nem kívánta érinteni a vallásfelekezet autonómiáját. Mindez formálisan igaz volt ugyan, de a miniszterelnököt Gömbös Gyulának hívták. Aki reálpolitikus volt – ám ugyanakkor meggyőződéses fajvédő is. Gömbös, még ellenzéki politikusként, 1924-ben Bajcsy-Zsilinszky Endrével megalapította, majd 1928-ban feloszlatta a Magyar Nemzeti Függetlenségi, másként Fajvédő Pártot, de miniszterelnökként már érzékelhetően konszolidálni kényszerült őszinte, faji antiszemitizmusát. Azaz a magyar zsidóság – a politikai rendszerben komoly gazdasági szerepet játszó – vezetőinek is érdekében állott a parlamenti bemutatkozó beszédében a zsidókkal kapcsolatos addig fajvédő nézeteit revideáló miniszterelnökhöz fűződő viszonyt *az (úgynevezett) alkotmányosság normáin belülre terelni.* A reakciók alapján végül eldönthetetlen, hogy Gömbös 1932 októberében a parlament képviselőházában elhangzott szűzbeszéde a szónok belső meggyőződését követte-e, vagy csupán annak üres látszata volt. Mindenesetre életszerű, hogy a beszédnek szerepe lehetett az 1935-ös Országos Gyűlés eszméjének megszületésében. „T. Ház! Szeretek nyíltan és világosan beszélni. A keresztény felekezetek közti békét én mint protestáns ember mélységesen kívánom. De kívánom a zsidókkal szemben is. Erre a kérdésre külön kívánok kitérni. (Derültség bal felől – Peyer Károly: Mi lesz a zsidókkal? Lehetnek vitézek? – Zaj. – Halljuk! Halljuk!) Elvárhatja tőlem a magyar zsidóság, hogy nyíltan és őszintén beszéljek vele erről a helyről. (Peyer Károly: Adja ide a pénzét! – Sándor Pál: Ha volna!) A zsidóságnak pedig nyíltan és őszintén azt mondom: revideáltam álláspontomat. (Halljuk! Halljuk!) A zsidóságnak azt a részét, amely sorsközösséget ismer el a nemzettel, éppen úgy testvérnek kívánom tekinteni, mint magyar testvéreimet. (Helyeslés és taps jobb felől.) Én láttam a háborúban zsidó hősöket, ismerek olyanokat, akiknek arany vitézségi érmük van, és tudom, hogy bátran és vitézen verekedtek. És ismerek vezető zsidó férfiakat, akik velem együtt imádkoznak a magyar sorsért (Úgy van! Úgy van!), és tudom, hogy a zsidóságnak azt a részét, amely nem akar, vagy nem tud beleilleszkedni a nemzet társadalmi közösségébe, elsősorban ők fogják elítélni. (Jánossy Gábor: Ez igen helyes! – Kabók Lajos: Mindent két részre oszt?)"[117]

Így a kiutasítandó – úgymond nem őshonos – magyar zsidók (pár évre, tehát 1938-ig, az első zsidótörvényig) jogalanyok maradhattak. Ennek megfelelően

117. *Képviselőházi Napló,* 1931–1935-XI-55. Az országgyűlés képviselőházának 118. ülése, 1932. október 11-én, kedden.

az Országos Gyűlés alapeszméje, lényegi küldetése a zsidóság nemzethez tartozásának folyamatos demonstrálása volt. Minden gesztus, minden beszéd ezt szolgálta: kétségeik eloszlatását, megrendült bizonyosságuk helyreállítását. Úgy remélték, hogy a szimbolikus politizálás, az identitásuk reprezentálására épült nyilvános térben elhangzó mondatok hallhatók lesznek.[118]

Az 1935. március 4-én a neológ hitközség büszkeségében, a Rabbiság irodáinak Tauszig Béla és Róth Zsigmond tervezte, 1931-ben átadott épületében, a Wesselényi utca 7.-ben, az emelvény felett *Horthy Miklós egész alakos portréjával ékített* Goldmark Teremben megtartott országos (neológ) gyűlés ténye önmagában is némi reményt ígért.[119] Hóman Bálintnak még az előző este egy banketten elmondott beszéde fontos dokumentuma az *akkor használt nyelvnek,* a tettértékű szavak és a politikai cselekvések közti ritka bonyolult viszonynak, amely a beszéd közvetlen kontextusa is volt. 1933 őszén a jobboldali diákság, a Nemzeti Diákszövetség memorandumban kérte a numerus clausus

118. Gömbös Gyulának a zsidósághoz fűződő viszonyára apró, de talán nem jelentéktelen példa a Karinthy Frigyessel kapcsolatos epizód története. Vö. György Péter: *Állatkert Kolozsváron. Képzelt Erdély,* Budapest, Magvető, 2013., 168–169.

119. A Zsidó Múzeum, a Hősök Temploma, tehát a Dohány utcai zsinagóga közvetlen szomszédságában álló épületek félreérthetetlen példái a defenzív modern zsidó identitásépítészetnek (hasonló példa az 1936-ban átadott, ugyancsak a Bauhaus építészeti normáit követő, Lenke – ma Bocskai – út és Zsombolyai utca sarkán állt, mára a felismerhetetlenségig átépített lágymányosi zsinagóga). Vö. Toronyi Zsuzsa: Ahol és ahogy a zsinagóga felépült, *Budapest,* 2009/12, 17–19: „Ezek az épületek »a zsidóság kulturális és társadalmi pozícióját vannak hivatva szimbolizálni« – írta a hitközség építkezésekért felelős vezetője a munkálatokról beszámoló cikkében. Ekkor teljesedett ki mindaz, amiért 1859-ben komoly anyagi áldozattal felépítették Európa legnagyobb zsinagógáját. Ahhoz, hogy a főtemplom valóban az legyen, ami, le kellett bontani a bal oldali pillért, egy majd húszméteres épületet, melyben a 19. század végéig a hitközség hivatalai voltak. Feltehetően itt tárolták a közösség régi, történeti irattárának egy részét is. Ezeket elszállították, az épület tégláit és mázas burkolóköveit pedig az új koncepciónak megfelelően beépítették az új szárnyba. A reprezentációt zavaró irodaház és archívum helyén felépítették a zsidó önreprezentáció egyik legfontosabb elemét, a kultúrházat és benne a Zsidó Múzeumot. A hitközség ekkoriban ismerte fel, hogy a múzeum a hitközségi hatalmi struktúra egyik fontos eleme, s a kiállítások tulajdonképpen a hitközség kirakataként szolgálnak. »*A kultúrház közvetlenül a főtemplomhoz csatlakozik, és stílusában hűen követi azt*« – írta Bokor Izsó a harmincas években, és jóllehet ő csak az építészeti stílusra utalt, a zsinagóga és a múzeum egymást erősítő helyszínekként összehangolt szellemi irányzatot képviseltek. Történetszemléletüknek hangsúlyos eleme a magyarok és a zsidók harmonikus együttélésének hangsúlyozása. A pozitív történeti példákkal léptek fel a harmincas évek törvényekben és a hétköznapokban is megjelenő antiszemitizmusa ellen is, folyamatosan bizonygatva a magyar zsidó közösség kulturális kiválóságát, hazafiságát és áldozatkészségét. Már-már közhelyszerű megállapítás, hogy a kultúra a modern ember valláspótléka lett. A lipótvárosi zsinagóga cseretelkén felépült múzeumépület annak jele, hogy a pesti zsidóknak Isten templománál már a 20. század első felében is nagyobb szükségük volt a Múzsák Templomára."

helyreállítását, de Hóman a parlamentben visszautasította az atrocitásokat. Mindeközben „Gömbös és Hóman december 7-én megbeszélést folytattak az ifjúsági szervezetek vezetőivel, amelyen Gömbös kijelentette, hogy ragaszkodik a törvény betartásához és a törvény szellemének érvényesítéséhez. Ez lényegében azt jelentette, hogy az 1928. évi törvény megváltoztatására nem kerül sor, de az egyetemi felvételi bizottságok a gyakorlatban meg fogják valósítani a zsidó jelentkezők arányának 6%-ra való korlátozását. [...] A december 7-i megbeszélést követően Hóman 1934. január 4-én az egyetemi felvételek során követendő irányelveket bizalmas ülésen tárgyalta meg a rektorokkal, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter pedig a Minisztertanács január 7-i ülésén bejelentette: »A jövő évben be fogják tartani a zsidó arányszámot.« Mindezek következtében az I. évre felvett zsidó hallgatók aránya az 1932/33. évi 12,5%-ról 1936/37-ben 7,4%-ra, 1965 főről 1017-re, majd a következő években még gyorsabban csökkent. (1938/39-ben már csak 3,9%, 510 fő volt.)"[120] Akik lelkesen éltették Hómant, mindezt pontosan tudták, hiszen a növekvő antiszemitizmus miatt kérelmezték az országos gyűlés megtartását.

Attól tartok, az alábbiakban elválaszthatatlan a hazugság, az önmegtévesztés, az elmondottakkal való azonosulás vagy önkritika nyelve. Hóman több mint kétszáz kongresszusi zsidó előtt beszélt, akik közül többeket jól ismert, azaz nem is akarta őket megtéveszteni, mégis azt tette. És a zsidók ugyanígy voltak mindezzel. Nem azt akarták, hogy megtévesszék őket, de – úgy tűnik – szívesen értették megnyugtatónak azt, ami legfeljebb csak elfedte, amitől okkal tartottak. Ekkor még hihették, hogy magyar-zsidó identitásukért, életük értelméért, és nem a puszta életben maradásért küzdenek. A kölcsönösségben, tehát a megtévesztés és megtévesztettség együttes élményének hitelességében volt döntő szerepe a színrevitelnek, az eseménynek, amely az 1869-es állapotokra utalt vissza, amelyhez már – és ezt pontosan tudták – soha többé nem volt visszatérés. Az egyedi performansz: ünnep volt. A kivételesség, a Horthynál pár percre megjelenő küldöttségre váró, vélhetően izgatott tömeg közös élménye a remény lehetett. A politika színrevitele mindig különösen alkalmas a hatalmi beszédaktus lényegének, az ígéret és fenyegetés elválaszthatatlanságának megteremtésére.

120. Ladányi Andor: A zsidótörvények előtörténetéhez. Antiszemitizmus, zsidókérdés, 1927–1937, *Múltunk*, 2012/2, 189–190.

Méltóságos Elnök Úr![121] Igen tisztelt Hölgyeim és Uraim! (Halljuk! Halljuk!) A beszédben, amelyet az imént volt szíves az Elnök úr Őméltósága elmondani, célzott rá, hogy én nem csupán politikus vagyok – vagy talán, mint sokan hiszik, nem vagyok politikus (derültség) –, hanem – és ebben igaza van – történész is vagyok, és tudománnyal is foglalkozom. Ezért méltóztassék megengedni, hogy beszédemet ebben a minőségemben kezdjem meg. (Halljuk! Halljuk!)

Évekkel ezelőtt, amikor történelmi tudományokkal kezdtem foglalkozni, a történettudomány terén oly irány kapott lábra, amely mindenben és mindenütt csak az anyagot kereste mint fújtató erőt, és a szellemi tényezők jelentőségét elhanyagolta, csupán a gazdasági tényezők jelentőségéről akart tudni, és mindent a gazdasági erők működésére igyekezett a történelemben visszavezetni. Ez a materialisztikus irányzat természetesen megérintette az akkor tanuló ifjúság lelkét. Jómagam is nagy érdeklődéssel fordultam éppen ezen tanok alapján a gazdaságtörténet jelenségei felé.[122] Amikor alaposabban kezdtem foglalkozni a történeti jelenségekkel, arra a csodálatos ellentmondásra jöttem rá, amely a történeti tényekben megnyilvánul, hogy még a legridegebb materiális, a legszigorúbb gazdasági tények és jelenségek hátterében is ott állanak a szellemi mozgató erők. Rájöttem arra, hogy hamis az a tanítás, amely a gazdasági erőket teszi a történetalkotó tényezők sorában az első helyre, mert a primer fejlődést irányító tényező: a szellemi tényező. A szellemi erőkön, a szellemi irányokon, a szellemi áramlatokon és a szellemi utakon kialakított nagy eszményeken épül fel az egész gazdasági társadalom és politikai rend. (Úgy van! Úgy van!) Ez volt a fiatal történész tanulsága körülbelül munkásságom első évtizedében. És akkor jött egy új korszak. Jött egy korszak, amely kezdődik a háború kitörésével, és tart még napjainkban is, amelyben sajátságos történeti jelenségek iránt kezdünk most már nem papíron, nem régi krónikákon keresztül érdeklődni, hanem szemtől szembe a valóságban ismerkedünk meg velük. Ezt a mai történeti időt is gazdasági erőkkel kezdték magyarázni, és gazdasági okokon keresztül keresik a ma még mindig folyamatban lévő gazdasági, társadalmi,

121. Stern Samu (1874–1946) 1932-től 1944-ig volt a neológia egészét magában foglaló MIOI elnöke, majd a Zsidó Tanács vezetője lett, ahol a német megszállás után Stöckler Lajos váltotta fel. Vö. Stern Samu: *Emlékirataim – Versenyfutás az idővel! A „zsidótanács" működése a német megszállás és a nyilas uralom idején,* Budapest, Bábel, 2004.

122. Vö. Hóman Bálint: *Magyar pénztörténet, 1000–1325,* kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 1916; Uő: *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában,* kiadja a Budavári Tudományos Társaság, Budapest, 1921.

politikai válság okait. Akik a materiális okokat keresték, és materiális utakon akartak gyógyítani, ismételten tévedtek. A véletlen úgy hozta magával, hogy ezen az ünnepi vacsorán szembe kerültem Wertheimer Adolf[123] barátommal. Ő mint a magyar múzeumok és művészetek egyik támogatója keresett fel egyszer engem, és hívott meg az ő otthonába. Ott többféle téma közt szóba került a mai idők gazdasági, társadalmi és politikai válságának kérdése is. Abban a beszélgetésben mi arra a megállapodásra jutottunk, hogy a ma tényeinek vizsgálatánál és orvoslásánál is a szellemiekhez kell viszszatérnünk, és a szellemiek keretében a pozitív hithez, a vallási gondolathoz. Itt is megállapíthatjuk ehhez a gondolathoz kapcsolódva, hogy a mai válságnak, mely világszerte uralkodik, szülőoka nem gazdasági és társadalmi tényezőkben keresendő, hanem a lelki és erkölcsi válság az, amelyben a bajok gyökereznek (taps), a bizalmi és erkölcsi válság az, amelyre a mai világválság visszavezethető. (Úgy van!) Ha tehát a kivezető utat keressük, akkor elsősorban az erkölcsi erőket kell fokoznunk, hogy a nemzetnek és az egész emberiségnek összes erői helyes irányban működhessenek, vagyis elsősorban az erkölcsi és lelki válságot kell megszüntetnünk. Ez a – hogy úgy mondjam – spirituális világfelfogás, amelynek érvényesülésével szerencsére ma már az egész világon lépten-nyomon, a tudományban, az irodalomban és a gyakorlatban is találkozunk, ez az a kivezető út, amelyen haladva, az emberiség a maga szellemi erejét teljesen kifejteni és a szemben álló erőket kiegyensúlyozni tudja. (Úgy van! Úgy van!)

A bizalom, a hit és az erkölcsi tényezők megerősítéséről szóltam. Hitről azért, mert a vallásos gondolatot én a szellemi erők közt az egyik legmagasztosabbnak tartom, az attól való eltérésben téveteg bűnbeesést látok, amelyből nincsen más kivezető út a tévelygő számára, mint a visszatérés ahhoz a gondolathoz, amelyet vallásos gondolatnak nevezünk, amely sohase jelent egy széthúzó, centrifugális erőt, hanem mindig kohéziót, centripetális erőt képviselt a nemzeti társadalomban. (Taps.) Ez az én történetfilozófiai meggyőződésem. Ebből a meggyőződésemből kifolyólag én, mint a vallásügyek minisztere, fenntartás nélkül elősegítek és támogatok minden olyan törekvést, amely a vallásos gondolat és az erkölcsiség megerősítésére, a hitélet elmélyítésére irányul. (Lelkes éljenzés és taps.)

123. Wertheimer Adolf (1868–1955) bankigazgató, műgyűjtő, a Kereskedelmi Bank elnökeként a dualizmus kori Magyarország, majd a Horthy-rendszer zsidó elitjéhez tartozott; az IMIT és a Magyar Zsidó Múzeum elnökeként is tevékenykedett.

A nemzeti élet szempontjából fontosnak tartom a vallásfelekezetek belső életének kiépítését, mégpedig nemcsak vallási, de pedagógiai és szociális és karitatív szempontból is. Ebből következik, hogy minden olyan törekvést is elősegíteni és támogatni igyekszem, amely ezt a munkát korszerű keretek közt megalapozza. Ez az a szempont, amely engem a most Budapesten ülésező országos izraelita gyűlés összehívásánál vezetett, amelynek szem előtt tartásával adtam azt a tanácsot az Önök elnökének, Stern Samu barátomnak, hogy ezt az országos gyűlést is azon keretek közt tartsa meg a magyar zsidóság, amely keretek között az első kongresszust is 1868-ban megtartotta, vagyis a magyar állam fejének hívására összeülő országos gyűlés formájában. (Taps.) Én ebben az országos gyűlésben is pozitív munkát végző szervet látok, és amidőn most mérlegelem azt a meleg hangú és szíves üdvözletet, amelyet tegnap írásban, ma pedig az elnök úr őméltósága ékes szavain keresztül élőszóval küldtek nekem az országos gyűlés tagjai, úgy érzem, hogy ebben az elismerés és méltánylás jelét kell látnom, elismerését és méltánylását annak, hogy én mint a vallásügyek ez idő szerinti felelős minisztere igazságosan és pártatlanul törekszem minden vallásfelekezet ügyében eljárni (lelkes éljenzés és taps), elismerését és méltánylását annak a meggyőződésemnek, hogy én a vallásos gondolat, a vallásfelekezeti élet, a hitélet elmélyítésére irányuló törekvésüket igen nagy örömmel és megelégedéssel szemlélem. (Taps.) Meggyőződésem, hogy a magyar zsidóság, az a vallásos érzésű magyar zsidóság, amely a maga hitéletének keretein belül a szellemi nagy eszményeknek ápolója kíván lenni, a nemzet életében nem lehet más, mint a magyar nemzeti eszmének hű istápolója. (Hosszan tartó, lelkes éljenzés és taps.)[124]

124. Hóman Bálint 1938. március 6-án, egy nappal Darányi programjának bejelentése után, szentesi beszédében érvelt a zsidókérdés rendezésének szükségessége mellett: „A régiek igyekeztek igazodni a magyar közszellemhez, az újonnan jöttek azonban elkülönültek, és ezért a magyarság idegeneknek tekinti őket. Ezeknek az újonnan jött elemeknek bizonyos felforgató mozgalmakban, eszmeáramlatok terjesztésében való részvétele általánosításokra vezetett, és ezért a régóta itt lakó zsidóságnak is érdeke ennek a kérdésnek a megoldása, mert csak ez vezethet nyugodt együttélésre és a ma Európa-szerte mutatkozó antiszemita hangulat levezetésére. [...] Nagy tévedés volna azt hinni, hogy erőszakos fellépéssel – mondjuk bunkóval – lehet ilyen kérdést megoldani. Erre azonban gondolni sem szabad; hiszen [...] vannak törvényes eszközeink ennek a kérdésnek a rendezésére." Azaz: a zsidóság „alkalmazkodjon a nemzeti közfelfogáshoz, és közösítse ki magából mindazokat, akik a magyar életfelfogással és közszellemmel szembehelyezkednek". Lásd Ladányi Andor: Az első zsidótörvény megszületése, *Múlt és Jövő,* 21(2010)/2, 105.

Hóman másnap a Goldmark Teremben már nem volt jelen. A gyűlést Stern Samu nyitotta meg.

I. ülés. Tartatott 1935. március hó 5-én délelőtt. (Az ülés kezdődik de. 9 óra 30 perckor)

Stern Samu elnök: Tisztelt Országos Gyűlés! (Halljuk! Halljuk!) Mélyen megilletődve és a mai nap történelmi jelentőségének tudatától áthatva, állok szólásra e díszes gyülekezetben, hogy a Kormányzó Úr Őfőméltósága (a lap szélén kézírással: Az országos gyűlés tagjai felemelkednek helyeikről, és úgy éljenzik a Kormányzót.) legmagasabb jóváhagyásával kibocsátott m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet értelmében egybehívott Izraelita Országos Gyűlés tanácskozásait megnyissam. (Éljenzés és taps.)

Felekezetünk körében évtizedes kívánság volt, hogy az 1868. évi december hó 10-ére egybehívott izraelita egyetemes gyűlésen alkotott és 1869. évi június hó 14-én királyilag szentesített szabályzatokat korszerűen módosíthassuk és kiegészíthessük. Ez a jogszabályalkotás a hivatkozott szabályzatok értelmében az izraelita egyetemes gyűlés hatáskörébe tartozott volna. Tekintettel azonban a magyarországi izraelita vallásfelekezet szervezetében 1868 óta bekövetkezett változásokra, tekintettel továbbá a trianoni békeszerződés rendelkezéseire és arra, hogy a kongresszusi szabályzatokban foglalt választási eljárás rendelkezései az elmúlt hatvanhét év alatt bekövetkezett változások folytán nem alkalmazhatók, – az egyetemes gyűlést újra egybehívni nem volt lehetséges. Minthogy azonban szervezetünk felfrissítése és az ezzel kapcsolatos jogszabályalkotás elodázhatatlannak mutatkozott, e szükséghelyzetben a községkerületi elnökök ülése mint a kongresszusi szervezetű izraelitáknak ez idő szerint egyetlen működő törvényes összefoglaló szerve, támaszkodva az 1929. évben tartott országos bizottsági ülés határozataira, 1934. évi február hó 8. napján tartott üléséből felterjesztést intézett a m. kir. kormányhoz, hogy – a magyarországi izraelita vallásfelekezet törvényes autonómiájának teljes épségben tartása mellett – Magyarország államfejének, a Kormányzó Úr Őfőméltóságának legmagasabb hozzájárulásával rendeletileg intézkedjék a kongresszusi szervezetű izraeliták Országos Gyűlésének egybehívásáról. A Kormányzó Úr Őfőméltósága múlt évi május hó 19-én az Országos Gyűlés egybehívásához legmagasabb hozzájárulását megadta (lelkes éljenzés és taps), és a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr Őnagyméltósága a múlt évi június hó 2-án 5504. szám alatt kibocsátott rendeletében intézkedett az Országos Gyűlés egybehívásáról. (Éljenzés.) E rendelet értelmében a kongresszusi szabályzatok módosítása és kiegészítése végett egybehívott Országos Gyűlésnek tisztségénél fogva tagja a felsőházban szervezetünket képviselő rabbi, hivataluknál fogva tagjai a községkerületi elnökök és az országos rabbiképző intézet igazgatója, választás alapján pedig az a kétszáz képviselő, akiket a községkerületek közgyűlésükön titkos szavazással megválasztanak. A községkerületek választó közgyűléseiket szabályszerű határidőben megtartották, és a választásokat megejtették. A községkerületi választások ellen panasz csak a VI. községkerület választása ellen érkezett, de e panaszt a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter úr 7104/1934. számú rendeletével, mint teljesen alaptalant, elutasította.

Minthogy a hivatkozott rendelet az Országos Gyűlés helyének és idejének meghatározását a magyarországi izraeliták országos irodájának elnökére bízta, ennélfogva az ez évi január hó 10-én kelt írásbeli meghívókkal az Országos Gyűlés tagjait szabályszerűen egybehívtam. A meghívó a kormányrendeletnek megfelelően a Budapesti Közlöny ez évi 17. számában is megjelent.

Megállapítom, hogy az Országos Gyűlés 210 tagja közül 192 képviselő megjelent.

[...]

Mindenekelőtt azonban a hűséges hódolat és a mélységes tisztelet őszinte érzéseitől áthatva, hálánknak és köszönetünknek óhajtok kifejezést adni Magyarország Kormányzója, nagybányai vitéz Horthy Miklós Őfőméltósága iránt (a gyűlés tagjai és hallgatósága felállva percekig éljenzik és ünneplik a Kormányzót), aki magas elhatározásával hozzájárult, hogy kongresszusi szervezetünk régi szabályzatainak megfelelő módosítása és kiegészítése végett ez az Izraelita Országos Gyűlés egybehívassék és megtartassék, és hogy itt hozandó határozatainkat majdan jóváhagyás végett magas színe elé terjeszthessük. (Hosszas lelkes éljenzés és taps.)

Amiként a soha el nem múló hála kegyelete övezi I. Ferenc József megdicsőült királyunknak emlékezetét az emancipáció és recepció törvényeinek, valamint az 1868-iki statútumoknak királyi szentesítéséért, ugyanoly hódolattal száll érzésünk Magyarország Kormányzójának magas Személyisége felé (lelkes éljenzés és taps), aki alkotmányos törvénytiszteletével az emancipáció és recepció törvényeinek is legfelsőbb őre, és akiben hódolatteljes bizalommal eltelve biztosítékát látjuk annak, hogy e törvényeknek nemcsak betűje, hanem szelleme is mindenkor élni fog e hazában. (Hosszan tartó éljenzés és taps.)

Őseink és hőseink emlékét idézem ez ünnepélyes percben, és e szent emlékek jegyében kérem a Mindenható áldását a Kormányzó Úr Őfőméltóságára (lelkes éljenzés), aki módot adott, íme, felekezetünk autonómiájának mélyebb és korszerűbb megalapozására, és akinek bölcs országlása alatt a jogegyenlőség és az autonómia szilárdabb kereteiben, ezentúl is, csak a haza javát kívánjuk szolgálni. (Úgy van! Úgy van!)

Mindnyájunk őszinte érzésének legyen kifejezője ez a szívemből fakadó óhaj: Magyarország Kormányzója, nagybányai vitéz Horthy Miklós Őfőméltósága éljen! éljen! éljen! (Percekig tartó, lelkes éljenzés és taps.)

[...]

Most pedig hadd üdvözöljem a magas kormány nagyméltóságú magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszterének itt megjelent illusztris képviselőjét, dr. Tóth István miniszteri osztályfőnök urat (éljenzés), aki hivatva van, hogy a magyar királyi kormány részéről a fontos államügyekben elfoglalt kultuszminiszter úr nevében dokumentálja azt a megbecsülést, amely az Izraelita Országos Gyűlés nagy fontosságú alkotmányozó tanácskozásait méltán megilleti.

Hálásan emlékezem meg a törvénytisztelettől áthatott, megértő jóindulatról, amelyet Őméltósága – kiváló munkatársaival: dr. Sárkány Alfréd miniszteri tanácsos úrral (éljenzés), továbbá gróf Kun István (éljenzés) és Prodán János miniszteri osztálytanácsos urakkal (éljenzés) együtt – hitfelekezetünk ügyeinek kormányhatósági intézésében mindenkor tanúsított. Kérem a magas kultuszkormány nemes jóindulatát mostani tanácskozásaink és az azokon hozandó határozataink iránt is, mert a mai nehéz időkben fokozottan van szükségünk a magas kormányhatóság megértő jóindulatára.

[...]

Arra kérem az Országos Gyűlés minden egyes tagját: hassa át szeretet, megértés, bizalom most meginduló tanácskozásainkat, fogjunk össze a testvéri érzés szent hevületében, a békés együttműködés egyedül áldást hozó szellemében, és egyesült erővel mutassuk meg, hogy ez a testület méltó képviselője a magyarországi izraelita hitfelekezet kongresszusi szervezetének: ez a testület átérti és átérzi feladatának fennkölt magasztosságát, és az emancipáció, valamint recepció törvényeinek betűjét és szellemét életre fogja váltani most újjáalkotandó autonómiájában. (Élénk helyeslés.)

A Mindenhatót kérem, tartsa távol tőlünk a visszavonás és széthúzás bomlasztó szellemét, legyünk áthatva a tudattól, hogy mindannyian csak felekezetünk javára törekszünk, és arra, hogy amit alkotunk, minél tökéletesebbé váljék. (Úgy van! Úgy van!)

[...]

Ez az életre hívandó Izraelita Országos Képviselet lesz a magyar kongresszusi zsidóságnak állandó, legfőbb törvényhozó, irányító és intéző szerve, és ennek keretében intézményessé erősíthetjük a zsidó szolidaritást is, hogy a törvényes egység erejével tudjunk fellépni, amikor együttes állásfoglalásra van szükség jogaink, igazságaink megvédelmezésében. (Helyeslés.)

Erre pedig szükség van, jobban, mint valaha. (Úgy van!) A magyarországi zsidóság helyzete ma olyan, hogy rászorul minden megerősítésre. (Úgy van!) Egyéni bajok és közületi nehézségek tornyosulnak egymásra. Az egyikből következik a másik. Az egyének szomorú gazdasági leromlása mellett természetszerűen le kellett romlania az egyes közületek gazdasági helyzetének, és ennek következménye, hogy nemrég még jómódú hitközségek, virágzó felekezeti intézmények most gondokkal, válsággal küzdenek. (Úgy van! Úgy van!)

Csak az összefogás menthet át bennünket e válságos gazdasági időkön. (Taps.) Csak az erők egyesítése adhat erőt a helytállásra azokkal az erkölcsi válságokkal szemben, amelyek a zsidóságot a gazdasági válságokon felül is ostromolják. (Taps.)

Nézzünk körül a világban. Viharok és megpróbáltatások rázzák és tépik sokfelé Izrael régi, életerős törzsét. (Úgy van!) Ágak megroppannak, levelek leszakadnak, de erős marad a törzs, míg a hitünkbe vetett bizalomból szívja életerejét. (Taps.) Ezt a hitet kell megerősítenünk a bárhonnan fenyegető veszedelmek ellen. Megalkotandó statútumainknak ez lesz a magasabb, ez lesz a mélyebb hivatása.

Távoli viharok szelét is megérezzük olykor. Hitünkből merített fokozott bizalommal kell tekintenünk tehát azokra, akikre hazánk sorsának intézése van bízva. Alkotmány és törvény: a bástyánk. Múltunk a pajzsunk. Ahogy önfeláldozó hűséggel szolgáltuk hazánkat eddig, mint hű fiai e honnak, hazánkért kívánunk ezentúl is dolgozni híven, hogy e hon minden fiával együtt a szebb, a jobb jövőt kivívjuk. (Lelkes éljenzés és taps.)

Hithűség és hazahűség válhatatlanul egybe van forrva, és ebben a szent egybeforrottságban kérem a Mindenható áldását tanácskozásukra.

[...]

Elnök: Tisztelt Országos Gyűlés! Örvendetes bejelentést kell tennem. (Halljuk! Halljuk!)

Magyarország kormányzója, vitéz nagybányai Horthy Miklós Őfőméltósága (hosszan tartó éljenzés és taps) ma déli ½ 12 órakor kegyes lesz fogadni Országos Gyűlésünk küldöttségét, amely Őfőméltósága magas színe

előtt mindnyájunk hódolatát fogja kifejezésre juttatni. Kérem, méltóztassanak hozzájárulni, hogy a hódoló küldöttség tagjai a következők legyenek: Stern Samu elnök, dr. Hevesi Simon vezető főrabbi, Szántó Jenő, az Országos Iroda alelnöke, jánosi Engel József udvari tanácsos, a pécsi községkerület elnöke, és dr. Kallós Henrik kormányfőtanácsos, a győri községkerület elnöke. (Helyeslés.)

[...]

(Szünet után)

Elnök: Tisztelt Országos Gyűlés! Van szerencsém az ülést újból megnyitni. [...] Jelentést kívánok tenni az Országos Gyűlés küldöttségének a Kormányzó Úr Őfőméltóságánál történt hódoló tisztelgésről. (Halljuk! Halljuk!) A Kormányzó Úr Őfőméltósága (hosszas éljenzés és taps) délelőtt 11 óra 30 perckor méltóztatott a vezetésem alatt álló küldöttséget a legkegyelmesebben fogadni. (Éljenzés.) Hálatelten mondtunk köszönetet Őfőméltóságának, hogy Izraelita Országos Gyűlésünket legmagasabb jóváhagyásával egybehívhattuk. Bensőséges szavakkal fejeztük ki egész kongresszusi szervezetünk mély hódolatát Őfőméltósága iránt (hosszan tartó, lelkes éljenzés és taps), akinek alkotmányos törvénytiszteletében biztosítékát látjuk annak, hogy ezentúl is mindenkor a jogegyenlőség alapján és az autonómia szilárdabb kereteiben fejthessük ki munkánkat a haza javára. (Éljenzés és taps.)

A Kormányzó Úr Őfőméltósága a következő választ volt kegyes intézni küldöttségünkhöz (olvassa): „Köszönöm a kongresszusi szervezetű izraeliták Országos Gyűlése nevében kifejezésre juttatott hódolatot. Készséggel adtam meg az engedélyt Országos Gyűlésük megtartására, abban a meggyőződésben, hogy tevékenységük sikeresen fogja szolgálni a kitűzött feladatok megoldását.

Remélem, hogy működésük éreztetni fogja hatását hitsorsosaik körében a hitélet elmélyítése terén is, mert az igazi vallásos érzés egyúttal az erkölcsök megerősödésének, valamint a nemzet egyetemével való összetartozás és a haza minden polgárával szemben a szolidaritás minél mélyebb átérzésének is mindenkor eleven forrása kell hogy legyen. Szívből kívánok az Izraelita Országos Gyűlésének eredményes munkát." (Percekig tartó élénk éljenzés és taps.)

A Kormányzó Úr Őfőméltóságának e kegyes szavai mélyen meghatottak bennünket, és e meghatottságnak hűséges visszhangja legyen most is mindannyiunk lelkes óhaja: a Kormányzó Úr Őfőméltósága sokáig éljen! (Lelkes éljenzés és taps. Az Országos Gyűlés tagjai helyeikről felemelkedve, percekig ünneplik a Kormányzót.)

A szövegben fennmaradt nyomokból felidézhető, egészében megismételhetetlen, reprodukálhatatlan performansz kísértetiessége az egykori tapasztalat hosszú évizedekkel későbbi érzékelhetővé válásából fakad. A szerepjátszás látványa, ha a lejegyzések közvetítő közegén át is, mintha közvetlen közelbe kerülne, nem egy absztrakt politikai folyamat megvalósításának leírásával, hanem a személyes tapasztalat kiismerhetetlenségével találkozunk. Nem joguktól megfosztott „jogalanyokról" szóló, írott mondatokkal, hanem ottlévők elhangzott szavainak lejegyzésével van dolgunk – s hirtelen mit sem érünk a számító, érvelő ésszel, a most felidéződő tapasztalat kiismerhetetlensége láttán, olvastán. Megtéveszteni magunkat, egymást sokféleképp lehet. Úgy olvasom, s a nyelv nem cáfolhatja, nem igazolhatja, mindössze tanúsíthatja vagy kétségbe vonhatja az értelmezésem, hogy nem egy eleve eldöntött terv kivitelezésének egyik állomását látjuk, hanem az önmagunk megtévesztéséből fakadó, megállíthatatlan romlás egyik eseménye tűnik elénk: éppoly kiismerhetetlenül, mint minden olyan alkalommal, amikor csak utólag ismerjük fel, hogy mit tettünk, ezért nem ismerjük azt be, mert magunk sem értjük, hogy mi történt velünk és általunk. Ennek a kiismerhetetlen, fenyegető sodródásnak az élménye volt az, amelyet – úgy vélem – megéltek és értettek a kongresszusi zsidóság képviselői is, hiszen nem kellett hozzá különösebben éles elme, hogy belássák, az 1869-ben rögzített jogállapotok mögül a valóság rég eltűnt. S mi lehetett volna alkalmasabb a megállítás, a partnerség, a komolyan vétel élményére és illúziójára, mint egy ilyen esemény. Hiszen éltethették a kormányzót, aki maga üzent nekik: fel is olvasták szavait. Éljen, éljen, éljen, kiáltották, mert kiálthatták, más kérdés, hogy sokszor még a munkaszolgálat sem kezdte ki a magyarságukat. E helyt pontosan felismerhető a színrevitel és a színjáték közti különbség. A Horthy Miklósért egymás előtt, saját közösségükben, a büszkeségüket és éberségüket megjelenítő Goldmark Teremben lelkesedő elit nem egyszerűen eljátszott egy szerepet, hanem úgy is vélhette, hogy Gömbös, Hóman vagy Horthy *tényleg úgy gondolják, ahogy mondták.* Egy politikai színjátékban a szereplők hazudozása, taktikázása a párbeszéd menetének logikája. A Goldmark Teremben történtek azonban az identitásért folytatott küzdelem nyomait teszik láthatóvá. Miközben a Gyűlés az 1867-es állapotok érvénytelenségének evidenciája miatt jött lére, közben annak liturgiája mégis, a valóságban utoljára: a büszkeség és emancipáció látszatának tűnékeny reményét ígérte.

A következőkben két olyan szereplő beszédét idézem, akik már *akkor is,* eltérő okoknál fogva, de kívülállók voltak, azaz szövegeik igazán időtállónak tűnnek ma is. Az 1930-ban Corvin-koszorúval kitüntetett, hetvenhetedik évében

járó újságíró, Vészi József (1858–1940) beszéde igencsak alkalmas arra, hogy ezt a kísérteties zavart meglássuk a szövegben. (Amúgy Hómannal egyszerre kapta a kitüntetést.) Vészi alaptapasztalata a dualizmus kori Magyarország: akkor volt parlamenti képviselő, miniszteri tanácsos, főszerkesztő.

Emlékszünk mindannyian gyermekkori olvasmányainkból arra, hogy a rézbőrű indián harcosok a földre fekve, a talajhoz hajtott fülükkel lesték, hogy hallják-e a messze távolból felvonuló ellenség lovainak dübörgését, és ha meghallották, siettek a hírrel a törzshöz. A törzsben ilyenkor megszűnt minden gyűlölködés, a törzsön belül megérezték, hogy az egyetemes veszéllyel szemben csak vállvetett védelmi munkával és egyetértéssel lehet sikeresen védekezni. Én nem vagyok rézbőrű indián, de a mai kor emberének már nincs is szüksége arra, hogy a veszedelem közeledtét úgy tapogassa ki, miként ezt Cooper rézbőrű indiánjai tették. Nekünk nem kell fülünket a földhöz szorítani, hogy a közeledő ellenség lovainak dübörgését meghalljuk, mi már tudunk interpretálni természeti és lélektani jelenségeket, mi meg tudjuk mondani, ha jelentkezik felhőfoszlány az égboltozaton, vajon viharral terhes-e az égbolt, és ha ebből vagy a tömeglélek megmozdulásából bizonyos jelenségeket tapasztalunk, nem kell sokáig törni a fejünket rajta, vajon rejtenek-e ezek magukban olyan csírákat, amelyekből a legnagyobb veszélyek származnak. Nem tagadom, bennem megvan az az érzés, hogy bizonyos antiszemita hajlandóságok kezdenek – egyelőre, hála Istennek, félénken, de mégis – megmozdulni. Ha szétnézek a világon, látok olyan veszélytényezőket, amelyek, ha bekapcsolódnak az itthon tapasztalt megmozdulásokba, akkor ebből nagy bajok származnak. Ott van a Hitler-mozgalom Németországban és Ausztriában, ott van a Vasgárda mozgalom délkeleti határainkon, Romániában: ha ez a kettő kereszttűz alá fog minket, és ha idebent a viszonyok úgy fognak elfajulni, hogy nem tudunk a magyar nemzeti társadalomban megfelelő ellensúlyt találni, akkor Isten óvjon meg minket a veszedelemtől! Ezt a veszedelmet nem várhatjuk be ölbe tett kézzel. Nekünk védekeznünk kell, szervezkednünk kell. A védekezésnek, a szervezkedésnek az alkalma megnyílt akkor, amikor ezt a kongresszust egybehívták. Hogy sikeres munkát végezhessünk – nem mondom, hogy a bajok máris közvetlenül fenyegetnek, de hogy a lehetségesnek tetsző bajoknak elejét vegyük –, ehhez mindenekelőtt az szükséges, hogy ennek a kongresszusnak a munkálatai a legnagyobb egyetértés és harmónia jegyében folyjanak. (Élénk helyeslés és taps.)

[...]

Tisztelt Hittestvéreim! Ha mi nem becsüljük meg egymást, akkor, kérdezem, hogyan és miért becsülnének meg minket azok, akik esküdt ellenségeink? Ha mi nem kíméljük egymást, akkor miért kíméljenek azok, akik romlásunkra törnek? Azt a fegyvert, amely az ő kezükben van, csak úgy csavarhatjuk ki, ha példát mutatunk nekik arra, hogy ebben a magyar zsidóságban él a mások meggyőződésének mélységes tisztelete, a türelmesség kinek-kinek a maga gondolata szerint, de él egyúttal az az alkotmányos szellem, amely megpróbálja meggyőzni a másikat, de azután a döntést a többségre bízza, és a többség előtt meghajlik, fennmaradván a lehetőség arra, hogy ami nem tud most keresztülhatolni, az egy későbbi időpontban ismét vita tárgya lesz, mert hiszen a most létesítendő új szerv nem egy ad hoc intézmény, hanem minden évben összeül.

Dr. Fábián Béla jogász ugyancsak kellő távolból figyelt.[125]

1896-ban Magyarország ezeréves fennállásának jubileumát ünnepeltük, amikor bennünket, a kis falunk gyermekeit valláskülönbség nélkül mindenütt kivezettek egy térre, amelyet Millenniumi térnek neveztek el, és azon a Millenniumi téren mi gyerekek valamennyien az ezeréves Magyarország ünnepére fákat ültettünk. Ezeket a fákat, amelyeket mi, kis hatesztendős gyerekek ültettünk, megáldotta az egyenlőség nevében minden felekezet papja. Azok a gyerekek, akik egykor hatévesek voltak, akik a mi kis falunkban ezeket a fákat ültették, és akik látták a négy vagy öt papot együtt áldani Isten nevét, együtt hirdetni Isten igéjét, azok nem gondolhattak arra, hogy mi azoknak a többi papoknak a híveitől eltérő elbírálás alá fogunk esni. Mi csak arra gondolhattunk, hogy milyen szép is az, ha más nyelven is, ha más módon is, ha más hangon is, de mindenki együtt dicséri az Istent, és mindenki együtt örül annak, hogy Magyarország megérte ezeresztendős jubileumát.

[...]

125. Dr. Fábián Béla (1889–1966) jogász, bíró. Az első világháborúban orosz hadifogságba esett, 1918-ban a Szovjetunión keresztül jutott haza, s egyike lett az új rendszer legkérlelhetetlenebb kritikusainak. (Lásd Fábián Béla: *Oroszország pusztulása a bolseviki uralom alatt*, Budapest, Athenaeum, 1919.) Parlamenti képviselő, közéleti szereplő; 1944-ben a német megszállás után koncentrációs táborba került, 1948-ban az Egyesült Államokba emigrált, az antikommunista emigráció fontos szereplője lett. Mindszentyről írt könyve már Amerikában jelent meg: *Cardinal Mindszenty. The Story of a Modern Martyr*, New York, C. Scribner's Sons, 1949.

Engedje meg az én igen tisztelt Sándor Pál[126] kedves bátyám, hogy most az ő beszédébe kapcsolódjak bele, de talán egy olyan témával, amellyel én ebben az országban 1918 óta állandóan – hol kevesebb, hol több sikerrel, de inkább a legnagyobb sikertelenséggel – foglalkozom. Azért sikertelenül, tisztelt barátaim, mert gyűlöletet hirdetni könnyű. Gyűlölethirdetéssel sikereket aratni könnyű, az emberek alacsony ösztöneire hatni könnyű, az embereket rablásra, pusztításra, gyilkosságra felhívni könnyű, de rendkívül nehéz az embereknél akkor sikereket elérni, amikor meg akarjuk nekik magyarázni, hogy nekünk érdekünk az, hogy testvérek legyünk, nekünk érdekünk az, hogy összetartsunk, mert ha nem megyünk együtt, ha nem tartunk össze, akkor mind együtt megyünk a pokolba, mind együtt megyünk a pusztulásba. Az én meggyőződésem és véleményem szerint az a világ, amely megfeledkezik arról az isteni tantételről, hogy minden ember az Isten képére van teremtve, a pusztulásnak egy olyan örvényébe jut, amellyel mi csak a régi kataklizmák idejében, Szodoma és Gomorra idejében találkoztunk. (Úgy van! Úgy van!) Nagyon örülök annak, hogy én, aki nem vagyok rabbi, beszélhetek erről a kérdésről akkor, amikor az ország rabbikarának a legkiválóbbjai jelen vannak. Én politikus vagyok, még azt sem mondhatom, hogy rabbicsaládból származom, mert egyszerű kispolgári családból, a mindennapi munka családjából származom.

Tisztelt Uraim! Az egész világon egy katasztrofális fejlődés indult meg. Ezt a fejlődést az üldöztetések indították meg, azért, mert az üldözött ember nem tud igazságos lenni. Az üldözött embernek elborul az agya, az üldözött embernek piros lesz a feje, és az üldözöttségből, az elborult agyakból,

126. Sándor Pál (1860–1936) 1901-től (a forradalmaktól eltekintve) különféle pártok színeiben volt parlamenti képviselő. 1935-ben a képviselőház korelnöke lett. A liberális Magyarország mítoszának volt szemtanúja, az izraelita vallás és a magyar identitás problémamentes valóságában, bizonyosságában élt. 1934-ben a Szabolcsi Lajos szerkesztette *Egyenlőség*ben megjelent írása (Nem térünk ki! Ravasz püspök úr beszédéhez, *Egyenlőség,* 1934. június 1., 1–2) jól érzékelteti évtizedeken át azonos álláspontját. Sándor – amúgy teljes joggal – durvának és értelmetlennek tekintette Ravasz Lászlónak a kitérések „őszinteségét" kétségbe vonó álláspontját, amely nem vett tudomást arról az antiszemita paradigmáról, amelyet többek között ő is helyeselt, s valóban meggyőződéssel támogatta 1938-ban az első zsidótörvényt. „Érdekes emberek vagyunk mi zsidók. Faj, nemzetiség, vallásfelekezet. Ahogy éppen a kritikusainknak tetszik. Van választék. Az egyiknél a kitért is zsidó marad. A másiknál a szentelt víz megszünteti zsidó voltát. Most pláne odajutottunk, hogy aki neveltetése és szokása, tradíciói révén keresztény, anyja meg nagyanyja keresztények, de ha a nagyapja zsidó volt, vagyis abban a vallásban született, amiben Jézus, az újra zsidónak számít. Az árja vér »ist ein ganz besonderer Saft« [...] Nem, püspök úr, mi nem térünk ki, mi nem leszünk cionisták, és mi itt maradunk hazánkban, mint hithű, jó magyar zsidók."

a piros fejekből született meg az a tantétel, amely az egész világot halálos veszedelemmel fenyegeti. A szibériai kazamatákban, a szibériai téli fagyban születtek meg annak a bolsevizmusnak a tantételei, amely bolsevizmus nemcsak vallástalanságot hirdet, hanem amely bolsevizmus a jelenlegi polgári világnak három alapját, a vallást, a családot és a magántulajdont is le akarja trónjáról taszítani.

[...]

Tudom nagyon jól, hogy az egész világtörténelemben mindig az volt a helyzet, hogy ha szükség volt indokra az elkövetendő cselekedethez, akkor mindig akadtak tudósok, akik az elkövetendő vagy elkövetett cselekedeteket még tudományosan meg is indokolták. Nem kell nekem ebben a vonatkozásban, csak egy kérdéssel foglalkoznom. Azt mondják, hogy mi vagyunk a forradalom fullajtárjai, azt mondják, hogy mi vagyunk az emberi nyugtalanság hirdetői. Én azt mondom itt, ezen az Országos Gyűlésen, ahol ezer esztendők vannak az 1900-as esztendők mellé odaírva, hogy ez az Országos Gyűlés élő bizonyítéka annak, hogy a világon mi vagyunk a legkonzervatívabb nép, mert minket vágtak, üldöztek, hajszoltak, térítettek és kergettek, és 6000 esztendő után még mindig zsidók vagyunk (hosszan tartó taps és éljenzés), és zsidók leszünk. Mert ha elhullanak közülünk azok, akik el akarnak menni, akik nem akarják az évezredek tradícióit továbbra hátizsákjukban magukkal hordani, akkor is megvannak a mi ősi rezervoárjaink, és megvannak a mi szívünkben és lelkünkben az üldöztetés pillanatában felgyúló Makkabeus lángok. Az elveszett Németországban, amelynek templomaiban másként imádták az Istent, mint ahogy a tradicionális templomokban szokták, ahol az asszimiláció a hit elhagyásáig ment, ahol a zsidóság egy efemer jelenség volt, ahol Berlin, München, Drezda és Hamburg templomaiban a szó már akként hangzott a papok ajkáról, hogy: Mi hallottuk a szót, de nem értettük a beszédet – mondom, ebben a Németországban az üldöztetés óta ismét imádják az Istent. Ebben a Németországban az üldöztetés pillanata óta az emberek ismét megtalálták a szívüket, megtalálták a lelküket, és megtanulták azt, hogy ők kötelezettséggel tartoznak nemcsak annak a kicsiny családnak, amely az ő gondozásukra van bízva, hanem kötelezettséggel tartoznak annak a nagy családnak is, amelyből kiszármaztak.

Az 1938-tól életbe léptetett rettenetes, a dualizmus korától érvényes magyar nemzeti identitást jóvátehetetlenül széjjelromboló, egymást követő úgynevezett zsidótörvények, majd a magyar hatóságok aktív részvételével végbement holokauszt, végül a túlélőket nem kímélő kommunizmus mindent

visszavonhatatlanul és jóvátehetetlenül megváltoztatott. 1939-től, a második zsidótörvény elfogadását követően – mint az az *Orthodox Zsidó Ujság* cikkeiből is jól rekonstruálható –, drámai erővel bontakozott ki az ortodox zsidóság helyzetátértékelése. Az 1939-ben „sajtórendészeti okok miatt" kényszerből újraalapított lap első számában ír az Orthodox Központi Bizottság üléséről, amelyen Kahan-Frankl Samu[127] elnök napirend előtt kifejezést adott „az orthodox zsidóság igaz örömének afelett, hogy a Kormányzó Úr Őfőméltósága bölcs és céltudatos országlása alatt és a kormányzati irányítása mellett sikerült békés eszközökkel elérni a magyar Felvidék visszacsatolását. Elnök éppen a jelen lévő felvidéki vezető rabbinikusi személyiségek tanúságtétele alapján is a leghatározottabban tiltakozásának ad kifejezést afelett, mintha a felvidéki zsidóság vétett volna a magyar nemzeti gondolat hűsége ellen."[128]

Fábián Béla, aki tehetetlenül szemlélte az országgyűlésben ekkor már magától értetődő ostobaság és a gyűlölet árját, szintén hozzászólt a második zsidótörvény vitájához. „Itt kell rátérnem az indokolás egyes részeire. Olvastam elég pamfletet még akkor, amikor Magyarországon nem volt divat a pamfletírás. Láttam Oroszországban a Fekete-Százak[129] pamfleteit, amelyeket a polgári társadalom ellen írtak. De sem Magyarországon, sem sehol a világon olyan pamfletet nem olvastam, mint amilyenek e törvényjavaslat indokolásának egyes részei. (Úgy van! Úgy van! Bal felől.) Ebben az indokolásban minden benne van, amit a zsidók ellen a középkorban, és a középkor óta a *Stürmer*ben[130] kitaláltak. Meggyőződésem szerint ennek az indokolásnak nem a magyar nép, hanem a *Stürmer* a hangja, amely a zsidót bűnöző, hazátlan, vándorló, szipolyozó és lelketlen fajtának állítja be, a kivételt általánosítja, és az általánost még mint kivételt sem említi meg, semmiféle objektivitást nem árul el, amit pedig minden ember elvárhat a törvények indokolóitól és készítőitől [...]. Ez az első törvényindokolás, amelynek nincs egy jó szava a zsidósághoz.

127. Vezetéknevét a forrásokban többféleképpen találjuk; itt és a továbbiakban Frojimovics Kinga könyvének (*Szétszakadt történelem,* id. kiad.) írásmódját követjük.

128. *Orthodox Zsidó Ujság,* 1939. január 20., 4.

129. A XIX. századvég, kora XX. század orosz szélsőjobboldali, pogromokat végrehajtó romantikus, populista antiszemita, összeesküvés-elméleteket terjesztő politikai mozgalma. A *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei* című hamisítvány írói, terjesztői. Vö. Bebesi György: *A Fekete-Százak,* Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 1999.

130. *Der Stürmer,* a megszállott zsidógyűlölő Julius Streicher által 1923-ban alapított, vad karikatúrákat közlő, radikális antiszemita újság. 1933 után a Harmadik Birodalom náci elitje is részben kontraproduktívnak tartotta, Streichert 1940-ben kizárták az NSDAP-ből, de a lapot csak esetenként korlátozták. Julius Streichert a nürnbergi perben halálra ítélték, 1946-ban kivégezték.

A zsidó nem egyéb, mint síber, mint szipolyozó, mint lelketlen ember, ennek az egész országnak az átka, de azt, hogy ebben az országban éltek, dolgoztak, küzdöttek és küszködtek a zsidók, azt, hogy nagy eredményeket értek el az ország javára, erről az indokolásban nincs egy szó sem."[131]

Innen már nem volt visszaút. Az antiszemita megvetés, tehát ami korábban fenyegető valóság volt, 1938-tól, a zsidótörvények és -rendeletek sora után: még az is illúzióvá lett. A kommunisták ezek után olyan ajánlatot tettek a túlélőknek, amilyet akartak. S így is történt.

1950-ben Ortutay Gyula egy radikális, felülről irányított kommunista forradalmat vezető párt, az MDP nevében ajánlhatott új szerződést a magyar zsidóságnak: „...azok mellé kell állniok, és azok mellé kell állnia minden tisztességes, becsületes, haladó gondolkodású embernek, akik a teljes és nem a részleges szabadságot adják, azok mellé kell állnia, akik a munkásosztály felszabadításával az egész haladó világ felszabadításán és békéjén munkálnak. (Nagy taps.) Önök megtanulhatták, mi megtanultuk mindnyájan – együtt tanultuk meg –, hogy ebben a hazában részleges szabadság nincs. Ahogyan részleges béke nincs, hanem csak együtt lehet az egészet kívánni, csak együtt, le nem győzhető erővel. Ez az a tanulság, amire én ezen a mai Országos Gyűlésen elsősorban szerettem volna felhívni az Önök figyelmét."[132] Ez a visszautasíthatatlan ajánlat felülírta a zsidó emancipáció 1867 és 1914 közötti aranykorának, majd 1920 utáni összeomlásának, az 1935-ös Országos Gyűlésnek és a zsidótörvényeknek egymással összefüggő örökségét. Ortutay válságos, de létezett történeti identitások iránti közönye programja lényegéből fakadt, az új társadalom osztályszerkezetének teljes átalakulása valóban addig ismeretlen dimenziókat nyitott meg a zsidók számára is. Az MDP-nek ugyan figyelemmel kellett lennie a Szovjetunió aktuális zsidó identitáspolitikájára, azonban az olyan, ott bevált fogalmakkal, mint a judaizmus nélküli zsidó etnikum, illetve a tételezendő jiddis kultúra megteremtésével és elfogadásával, tehát a Szovjet Madagaszkár, azaz Birobidzsán, a távol-keleti Autonóm Zsidó Terület leckéjével csak nehezen tudhattak volna mit kezdeni. A holokauszt után a magyar zsidóság túlélőinek nagy része a neológ, asszimiláns városi zsidóságból került ki, de a rettenetes veszteségeket elszenvedett vidéki, judaizmusához ragaszkodó ortodox közösségek is sokkal nyugatosabbak voltak, mint a cári Oroszország örökségével élő

131. Az országgyűlés képviselőházának 376. ülése 1939. március 3-án, pénteken.

132. Idézet Ortutay Gyula 1950-es beszédéből – a teljes szöveget lásd alább.

multietnikus Szovjetunió területén élő zsidóság jelentős része.[133] Magyarországon eltért a társadalmi identitások sikeres működtetésére alkalmas kategóriák szerkezete, így a zsidó etnikai identitás is elképzelhetetlen volt. Mindez értelemszerűen megszabta az MDP lehetséges identitáspolitikájának határait, ugyanakkor a zsidó társadalmi lét szükségszerű újradefiniálása olyan tény volt, amellyel mindkét félnek számolnia kellett. Azaz az ortodox és neológ közösségek különbségei a Párt identitáspolitikája felől nézvést sem voltak láthatatlanok, amint azt az 1950-es események is mutatják, amikor egyszerűen szólva a neológokkal hajtatták végre azt, amit ők maguk elsősorban hatalomtechnikai okoknál fogva mégsem tehettek meg. Az igazi elvárás a zsidó esszencializmus *bármilyen formájának* visszautasítása volt, s a gyanú, hogy akár a neológiához, akár az ortodoxiához tartozó rabbi, tudós, közösség, úgymond „túl zsidó", mint látni fogjuk, okot adott a titkosszolgálatok figyelmére. A kommunizmus magyar verziójának ideológiai szempontjából a zsidósághoz tartozás bármely formája kizárólagosan individuális megfontolás eredménye, így magánügy, s nem a társadalmi lét része lehetett, ami a zsidóság esetében annyiban volt bonyolultabb, mint a keresztény vallásokéban, amennyiben e vallások, hitek mögött eltérő társadalomtörténeti valóságok húzódtak. A kommunistákat – amint azt a nagyrészt baloldali cionista mozgalmakkal kapcsolatos, 1945–1949 közti hisztérikus és kíméletlen bánásmód is megmutatta – a kollektív, közösségi zsidó sajátosságok eltüntetése érdekelte, a szellemi és szokásrendbeli autonómiák kiüresítése, formális rítusokká változtatása. Mindez ugyanakkor részben az egyéni szabadság addig ismeretlen formáihoz, részben az egyházak szinte szó szerinti államosításához és szorosan vett napi titkosszolgálati felügyeletéhez is vezetett. Nem tudhatjuk, hogy a jelenlévők emlékeztek-e, s vajon a szerző, vagy a Párt álláspontjaként rögzítették például Molnár Erik 1946-ban a Párt Politikai Akadémiáján elhangzott szövegét, amely a teljes asszimilációt jelölte meg szükségszerű jövőként. „A zsidókérdés megoldásának progresszív útja Magyarországon a zsidók teljes beolvadása felé vezet. Ez az út a demokratikus fejlődés útja. Ezen az úton eltűnnek azok a tények, amelyekből az antiszemita propaganda táplálkozik, eltűnnek sikerének egyéb tényezői, s eltűnnek azok az erők, amelyek irányítják."[134]

133. Vö. Salo W. Baron: *The Russian Jew Under Tsars and Soviets,* London, MacMillan, 1976; Mordechai Altschuler: *Religion and Jewish Identity in the Soviet Union 1941–1964,* Waltham, MA, Brandeis UP, 2012; Zvi Gitelman: *Jewish Identity in Postcommunist Russia and Ukraine. An Uncertain Identity,* Cambridge, Cambridge UP, 2012.

134. Molnár Erik: *A zsidókérdés Magyarországon,* Budapest, Szikra, 1946, 17. Előadás a Magyar Kommunista Párt Politikai Akadémiáján.

Akármint is, a zsidó emancipáció több mint egy évszázados hagyományának, az árnyalt identitások kultúrájának eltüntetésére 1950-ben az – amúgy oktalanul és tévesen egységesnek látott – ortodoxia sarokba szorításához volt szükség. Azaz Ortutay, illetve az MDP követelhette ugyan – az új társadalom antropológiájának megfelelően – egy teljesen eltérő zsidó identitás létrehozását, de az már az 1948 óta tartó tárgyalások során (amint az előttük álló két és fél nap alatt is) kiderült, hogy az ismeretlen nyelv hódításának határait egy megfélemlített és létében fenyegetett, ***de mégis létező identitással rendelkező, két autonóm csoportból álló hagyományközösség*** jelölte ki. Az Országos Gyűlés résztvevői – az új helyzet távlataitól elbűvölve és megrémülve – sem tehettek mást, mint részben újrajátszották az 1868-as eseményeket, bár ami történt, az annak parodisztikus travesztiája is volt. Mindez nem történhetett másképp. A Párt pontosan azt várta el a zsidóktól, amit saját tagjaitól: az új világ építésének programjában való radikális és személyes elkötelezettséget. A zsidó vallási közösségeket – s nem pusztán az ortodoxiát – a mindennapi életformák gyakorlatát is befolyásoló törvények, szokásrendek, rítusok, az ahistorikus emlékezetpolitikai eszközök uralma, azok egymásra épülő ismétlődéseinek életvilága tartotta össze, az új osztályt, a győztes munkásosztályhoz tartozókat viszont a belső, őszinte meggyőződésük – vagy annak látszata. Cili és Gida zavara jól mutatja, hogy öröm és kétség nem volt szétválasztható az új világ hősei számára, a hagyományos kulturális normákból való kikerülés után a végtelen terek üressége, illetve reményteli távlatai vártak rájuk. S minthogy a kommunisták nem tilthatták be a zsidó hitközségeket – szemben a szerzetesrendekkel –, ezért kénytelenek voltak megállapodni velük, mint az 1948-ban meg is történt. A következmény tragikomédia volt, igazán kivételes esemény, ritka helyzet, amelyben a hazugság és a vallomás, a kényszer és a remény széjjelválaszthatatlanok voltak, s gyakran máig azok maradtak.

A szocializmus évei alatt fokozatosan eltűnt a vidéken – a holokauszt nyomán hírmondóként – fennmaradt s ezzel (a szó szociológiai értelmében) nagyjában-egészében az ortodox zsidóság, s akik Budapesten neológ zsidókként maradtak meg, okkal nem lelték sem a helyüket, sem az identitásukat. A pesti ortodox közösség romjai, illetve a Dob utca 35.-ben, a Kazinczy utcai zsinagógával közös telken épült községháza magánya önálló leírást érdemlő, követelő kérdés. A demográfiai léptékkel már láthatatlan ortodoxia és status quo ante közösség, illetve a neológia addigi intézményeit, addigi szokásrendjét 1950-et követően folyamatosan kiszorította előbb a Magyar Izraeliták Országos Irodája, utóbb a Magyar Izraeliták Országos Képviselete, illetve majd 1989-től a

Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége. A túlélők ugyan fizikai biztonságban voltak, s amennyire 1945 után bárki megőrizhette a történeti identitását, úgy ők is. Az immár izraelitákként élő zsidók identitásának újradefiniálására, illetve elvesztésére 1945 és 1950 között került sor. Ennek a történetnek a fordulópontja, a közösségeikre kényszerített, önfelszámolásukat jelentő, a kommunista hagyománynak megfelelő rituális drámai esemény, a saját létükről való döntés nyilvános színrevitele, a kollektív performansz lesújtó sorseseményének közös tapasztalata, együttes élménye volt mindaz, ami 1950. február 20–22. között a Síp utca 12. neogót stílusú tanácstermében történt. Igazi, egyszeri esemény volt ez, előre kiszámíthatatlan feszültségekkel, katartikus fordulatokkal. A felszólalók sorrendjéből látható, hogy a két és fél napos performansz rendezőinek igen világos elképzeléseik voltak az egyes „előadók és társszerzők" mondandójáról, s igyekeztek saját céljaiknak megfelelően megtervezni a hangsúlyokat, felerősíteni, illetve semlegesíteni egyes szólamokat. A beszédek, felszólalások politikai-dramaturgiai logikát követtek: egyrészt eleget kellett tenniük a tekintélyelvnek, másrészt a reményteljes, ám fenyegető vég félreérthetetlenségét is demonstrálták. Elég nyilvánvalóan szükséges volt, hogy a várhatóan még makacskodó ortodox felszólalók beszédeit olyan retorikai teljesítmények, nagyáriák kövessék, amelyek alkalmasak a tárgyi igazság marginalizálására, a közönség szétzilálására, illetve soraik újrendezésére. Az egykorú fényképeken jól látható, hogy az alkalmasint a Dob utcai ortodox községházát is túl modernnek látó ortodoxok milyen idegenek a Síp utcában, ahol részben nyilván soha nem jártak. Ugyancsak különösen fontos mozzanat az emelvényen kint ülő vezetők, Kahan-Frankl Samu, Stöckler Lajos és Ortutay Gyula feje fölött látható, a tóraszekrényt elfedő Lenin-, Sztálin- és Rákosi-portré, amely egyetlen pillanatra sem hagyhatott kételyt senkiben. S persze jobbára már mindent tudtak, a kényszeralkuk tartalma az előző évek, hónapok tárgyalásai során világossá vált. Senki sem képzelhette, hogy az egyesülés folyamata megfordítható. (Ennek annyi realitása volt, mintha a szociáldemokrata és a kommunista pártot egyesítő 1948-as kongresszus hirtelen mégis más döntést hozott volna, s mégsem alakul meg az MDP.) Ahogyan két évvel korábban, úgy 1950-ben is döntő jelentőségű volt a performativitás politikai ereje és szerepe. Az egyedi autentikus eseményen való részvétel, a *beavató színház* érzéki valósága, a testet és lelket egyaránt igénybe vevő közös élmény nem pusztán a belső meggyőződés látszatának demonstrálására volt alkalmas, hanem a közös bűn és a közös remény széjjelválaszthatatlanságának megélésére is. A közös élmény sorseseménnyé lett, aminek nyilván része volt abban, hogy a kulturális távolság egyre nőtt az itt maradók (akik együtt élték

át az államszocializmus ólomidejének mindennapjait) és az emigránsok között – Kahan-Frankl Samu, Herskovits Fábián, Reiner Imre sorra mind eltűntek a magyar zsidó és nem zsidó emlékezettörténetből. A két és fél nap kontextuális rekonstrukciója lehetőséget teremt arra, hogy ami történt, azt kiemelhessük a pozitivista politikatörténeti elbeszélésből, amely annak semmiféle jelentőséget nem tulajdonított,[135] s valóban az előzetesen megkötött megállapodásokban foglaltak aláírásához nem volt szükség a színházi eseményre. Ellenben annak mégoly töredékes rekonstrukciója érvként szolgálhat egy *másik* politikafogalom emancipációja mellett: amely nem pusztán a hatalmi mechanizmusok működésének dimenzióit írja le, hanem a fogalmak világán innen és túli élmények kisajátítására is rávilágít. A színrevitel mégoly szegényes, textuális rekonstrukciója a „nagypolitikától" eltérő léptéket használó értelmezés.

Az alábbi – részleges – szövegközléssel tehát részben eleget kívánok tenni egy különösen fontos, a szélesebb közönség előtt nem ismert, de lényeges mentalitás- és kultúrtörténeti forrás nyilvánosságra hozásával összefüggő várakozásoknak és reményeknek, de nem pusztán erről van szó. A magyar zsidóság – az ortodoxia, a status quo ante és a neológia – hagyományos, politikai és kulturális közösségeinek felszámolása, mint az a szöveggel párhuzamosan közölt, többségében az ÁBTL-ben őrzött, részben egykorú feljegyzésekből, jelentésekből álló dokumentumokból, azok kommentárjaiból is követhető, nem ekkor kezdődött el, de valóban – jelentős részben és hosszú évtizedekre – ekkor és ott véget ért. A fennhangon kimondott szavak egykorú gyorsírás-feljegyzések, azok korabeli és mai átirata, tehát többszörös áttételeken át történő (részleges)[136] közlése ekképpen érzékelhetővé teszi, hogy mit jelentett a gyakorlatban a kényszerítés, illetve annak a nyilvános esemény általi feloldása. *A belső meggyőződés látszatának élménye éppoly fontos volt a kulturális identitás széjjelverésében, mint a rafinált és nyers politikai erőszak, amelyet addig részben, illetve innentől fogva teljesen gátlástalanul alkalmaztak és alkalmazhattak.* Finoman szólva sem lényegtelen, hogy Kamenyec-Podolszkijtól kezdve a magyar hatóságok hol tudni sem akarták, amit tudniuk kellett volna, hol elhallgatták mindazt, amit tudtak, és végül egyre többet, egyre módszeresebben hazudoztak. 1944-ben Eichmann és a Horthy-adminisztráció egyaránt a *folyamatos, elszánt stratégiai hazudozást* értette a „tárgyalásokon", amelyek egyetlen célja az volt, hogy a magyar zsidóság minden egyes

135. Fontos kivétel: Bacskai Sándor: Unifikáció, *Múlt és Jövő,* 2000/3–4, 262–267.

136. A teljes szöveg eredeti gépirata 286 oldal, melyet a Milev honlapján teszünk elérhetővé.

tagja botrány nélkül, némán és önként jusson el a pusztulásba, azaz technikai feladatnak tekintették több százezer ember módszeres kiirtását – s jó okkal. Mert az a megtévesztés nélkül minden bizonnyal végrehajthatatlan lett volna. Nyilván nem lehetséges, hogy az alábbiakban „összefoglaljam" az utólagos következményeket. Az államszocializmus magyar zsidópolitikájának[137] politikatörténeti kérdéseit részben megírták, illetve részben megírás alatt vannak, és arra várnak; de mindaz, ami eddig történt, számos olyan fogalomtörténeti kérdést vet fel, amelyek egy részének bonyolultságát a jelen szövegben olvasható dokumentumok önmagukban is jól érzékeltethetik.

Az 1950-es Országos Gyűlésen – 2015–2016-ból *vissza*olvasva – a politikai kontextusváltozásnak megfelelően radikálisan eltérő zsidó identitásokkal rendelkező szereplők is felléptek, akik olyan távolságokra voltak egymástól, amelyek akár 1868-ban, akár 1935-ben elképzelhetetlennek tűntek. 1868, ha kényszerektől meghatározottan is, de a zsidó identitásválasztások aranykora volt. Az emancipáció és az asszimiláció ellentmondásos, mégis reális döntési lehetőségeken alapuló időszakát írtuk. 1935-ben viszont már világosan érzékelhető volt az, amit három évvel később Sós Endre *Becsapott ajtók előtt. A magyar zsidóság sorskérdései*[138] című, ma is figyelemre (azaz újrakiadásra) méltó könyvében pontosan leírt. A magyar zsidók ekkor már *nem a társadalom felé vezető,* hanem a *társadalomból kivezető* különféle kényszerpályák közti választás előtt álltak. 1950-ben viszont radikálisan eltért a lehetséges zsidó identitások politikai kontextusa: mert akik túlélték, visszatérhettek a társadalomba. Ezt a tényt a kommunisták egyszerűen, érthető pragmatizmussal mindig arra használták, amire épp szükségük volt. Az MKP, majd az MDP zsidópolitikája kiváló példa a benső meggyőződésre és a politikai instrumentalizmusra épülő identitás elválaszthatatlanságára.

A holokausztot túlélő maradék zsidóság Országos Gyűlésén egyszerre voltak jelen azok, akik mindennek dacára úgy vélték vagy remélték, hogy változatlanul őrizték meg zsidó identitásuk evidenciájának 1938 előtti gyakorlatát, a neológ vagy ortodox közösséghez tartozásukat. Ami történt, azt mélységes gyászban, és ugyanakkor zsidó identitásuk megrendülése nélkül élték túl. Arra a kérdésre, hogy a holokauszt végül kivételes esemény-e az évezredes zsidó

137. Vö. Kovács András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig, *Múlt és Jövő,* 2003/3, 5–34; Komoróczy Géza: *i. m.* Mindketten érintik az 1950. februári Országos Gyűlést. Attól tarthatunk, hogy az adatközlést mindannyiunk javára elvégző pozitivista történelemszemlélet felől nézvést azok a drámai események, amelyek az emlékezet és a tapasztalat összefüggéseit tárgyalják, láthatatlanok maradtak, illetve lényegtelennek tűnhettek.

138. Budapest, Periszkóp Kiadás, 1938 (Napjaink Zsidó Problémái, 1).

történelemben, vagy a túlélőknek szembe kellett nézniük a zsidóság történetének újraírásával, ma sincs bevett és evidens válasz. Az ortodox, illetve a történelmi, tehát a szekuláris idő tapasztalatában mélyebben osztozó neológ zsidóság között az eltérések követhetők voltak 1950-ben is. A kérdés lényegében az egyedi és történelmi tapasztalat kivételességének értelmezésében állott. Vajon megszakította-e a holokauszt a zsidóság történelmét, vagy sem? Azaz a szakrális, vagy a történeti idő szerint zajlik-e vajon a zsidóság története?[139]

Ugyanakkor erre a kérdésre bármiféle választ adni a szocializmus követelményrendszere és lehetőségtartománya nélkül lehetetlen volt. Így az 1950-es esemény hozzávetőleges rekonstrukciója és értelmezése jól mutatja, hogy milyen végtelenül bonyolult feladat elé állította a neológ és ortodox közösséget az MDP – részben úgy, hogy vélhetően tisztában sem volt azzal, mit tesz; ha igen, akkor aztán mindez nem érdekelte a kommunistákat. Pontosabban, ha addig nem tudta, akkor Ortutay ott tanulta, értette meg, hogy milyen nyilvános dráma is az, amit ő katarzis nélkül old meg.

Politikai gyakorlatukat nézvést a nem vallásos, de az életük zsidó evidenciájának fenntartásához mégis ragaszkodó, „pszichológiailag zsidó" Stöckler vagy Domonkos Miksa is a folyamatosság mellett érvelő túlélők közé tartozott.[140] Ugyanakkor igen fontos szereplők beszédét az identitásválság, a feloldhatatlan választás lehetetlenségének kérdése determinálta. Voltak rabbik, mint például Benoschofsky Imre és Herskovits Fábián, illetve azok a hivatásos zsidó bürokraták, mint Munkácsi Ernő, Láng Viktor vagy Sós Endre, akik eltérő okoknál fogva, de mind elkerülhetetlennek tartották részben az önvizsgálatot, tehát a zsidó közösségek felelősségének, szerepének áttekintését abban, ami történt (ami újra és újra a Zsidó Tanács működéséről szóló, 1945 utáni vitát jelentette),[141] részben a zsidóság döntő részének pusztulása utáni radi-

139. Gabrielle Michelle Spiegel: Memory and History: Liturgical and Historical Time, *History and Memory,* 2002. May, 149–162.

140. Vö. Noah B. Srote: The Birth of the „Psychological Jew" in an Age of Ethnic Pride, *New German Critique,* 115, 39, 1, 2012. Winter, 119–224.

141. A német megszállás után a Zsidó Tanács német rendelkezés alapján működött, az 1944. április 27-én megjelent, 1520/1944. ME sz. rendelet alapján a „zsidók önkormányzati és érdekvédelmi szervezetének" volt tekintendő. Tagjai Stern Samu elnök, dr. Boda Miklós és dr. Pető Ernő elnökhelyettesek, dr. Wilhelm Károly a pesti, dr. Csobádi Sándor a budai izraelita hitközség nevében. Az ortodox zsidóságot Kahan-Frankl Samu és óbudai Freudiger Fülöp képviselték, a cionisták képviseletében dr. Kahan Nison szerepelt a tanácsban. A belügyminiszter, Jaross Andor kinevezte a Magyarországi Zsidók Szövetségének új intézőbizottságát, ennek tagjai: Stern Samu, dr. Pető Ernő, dr. Wilhelm Károly, Kahan-Frankl Samu, óbudai Freudiger Fülöp, dr. Berend Béla szigetvári főrabbi, dr. Nagy József főorvos, dr. Gábor János hitközségi főügyész,

kálisan új helyzet teljes, azaz történeti idő és mérték szerinti megértésének kényszerét. Az önvizsgálat az emancipáció és az asszimiláció stratégiájának eltérő, de egyaránt éles kritikai szemléletét is jelentette. Az egyedülálló rettenet okozta megkerülhetetlen identitásválságból világosan következett, hogy a zsidóság folyamatos létének fenntartására irányuló szándék: azaz a gyakorlat megőrzése, csak *malgré tout,* mindennek ellenében történhet, mint erre számosan utaltak is ott 1950-ben.

A rabbikar több tagja esetében tehát más-más módon, de az immár világosan elkülönülő, az asszimilációt feladó zsidó identitás megerősítése, illetve újrateremtése volt a válasz. Benoschofsky az asszimilációkritikát jelentő, igazán komolyan vett, illetve veendő vallási gyakorlat ereje mellett érvelt, Herskovits a holokauszt után az otthonra lelés kényszerét és reményét, tehát a cionizmus szükségszerűségét hangsúlyozta, azaz a rabbi neológ hitközségen belüli szerepének (újra)értelmezése a válságnak és a váltásnak volt a következménye. Ugyanakkor látták azt is, hogy nem pusztán az emancipációnak és az asszimilációnak a holokauszt után önmagában véve újraértendő folyamata a kérdés, hanem az is, hogy a zsidók *milyen* társadalomhoz kívánnak, pontosabban kívánhatnak tartozni. Benoschofsky kevésbé, Herskovits inkább úgy látta, hogy a befogadó ország, tehát a haza kritikai szemlélet nélküli elfogadása abszurdum, mert a társadalom többé nem az, ami volt.[142]

valamint a kitért zsidók képviseletében Török Sándor. A Zsidó Tanács nyár folyamán elmenekült tagjai (Kahan-Frankl Samu, Kahan Nison) helyére dr. Boda Lajos és Stöckler Lajos került. A nyilas hatalomátvétel után Stern Samu mellett dr. Berend Béla, dr. Földes István, Komoly Ottó, dr. Nagy József, Stöckler Lajos, dr. Szegő Miklós és Vas Lajos, illetve Domonkos Miksa lettek, illetve maradtak tagok. Ezeknek az embereknek a rettenetes felelőssége, drámai sorsa önmagában világos érv amellett, hogy miért lehetetlen az *utólagos* állásfoglalás, amely aztán óhatatlanul ítélkezéssé változik – morálisan indokolhatatlanul. Ugyanakkor az 1950-es Országos Gyűlés tagjainak, *épp mint a döntő mértékben elpusztított zsidó közösségek túlélő tagjainak,* alapvetően más volt a helyzetük, s másként is ítéltek. A Zsidó Tanács történetének szinte egykorú, épp ezért is figyelemre méltó retorikájú elbeszélése *A Pesti Izraelita Hitközség Elöljáróságának Összefoglaló Jelentése az 1942., 1944., 1945., 1946. évben kifejtett működéséről és indokolás az 1943., 1944., 1945., 1946. [VII. 31.] évi zárszámadáshoz és mérleghez* (Budapest, 1947) című dokumentumban olvasható. Ez a kiadvány a (mai szóhasználattal élve) holokauszt idején történtek összefoglalása a zsidó intézmények működésének leírásán keresztül. Az eseménytörténeti áttekintésnek nincs önálló szerzője, az egész beszámolót Domonkos Miksa ügyvezető és Stöckler Lajos elnök jegyzi. A még meg nem talált és folyamatosan keresett szavak áradatát olvashatjuk a kiadvány első oldalán. A korszak zavart szemtanúinak fontos adaléka Munkácsi Ernő könyve: *Hogyan történt. Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához,* Budapest, Renaissance, 1947.

142. Nemcsak az áldozatok helyzete változott meg, hanem – mint az aztán nyilvánvaló lehetett volna – a többségi társadalomé is. S persze az 1919-es kommün idején játszott „zsidó

S ott voltak azok a „politikai zsidók", akik már 1945 előtt sem pusztán a judaizmus közösségein, de a neológia modern vallási gyakorlatán, a személyesen megélt hiten kívül, mégis a hitközség világán belül éltek, abban magától értetődően otthon voltak, annak közegében teltek mindennapjaik, a zsidóság nevében éltek, írtak, és nem volt kétséges számukra, hogy a zsidóság és a magyar progresszió sorsa elválaszthatatlan egymástól – azaz akaratlanul is visszatértek a századelő választásához, egy immáron beláthatatlanul rosszabb és fenyegetőbb helyzetben. Ezek az emberek 1945 után egyszerre kívántak zsidók maradni, és a progresszív magyar társadalom építésében tevékenyen részt venni, és azzal kötni egy új szerződést, azaz a kommunisták partnerei lettek. Ebben a kontextusban élt és dolgozott az a Sós Endre, aki e könyv egyik akaratlan és megkerülhetetlen főszereplője. Élettörténetéből, eltérő kényszerek közti, végül kétségbeejtően rossz választásai sorából pontosan látható, ami nemcsak vele, de a két közösséggel, a magyarsággal és a zsidósággal, illetve azok általa is hitt és remélt azonosságával történt.

1950-ben 1944 eseményei még nem áthagyományozott kulturális emlékek voltak, hanem a maradék zsidók mindennapjait folyamatosan átjáró és meghatározó, minden igyekezet ellenére feldolgozhatatlan tapasztalatok. A teremben ülő túlélők számára a személyes sorsukat meghatározó veszteség gyakran szégyennel teli közös alapélményük volt. Pontosan tudták, amit persze többen okkal és nemegyszer ki is mondtak, hogy *hálával tartoznak a Szovjetuniónak.* Azaz *annak a sztálinista diktatúrának, amelynek magyar követői 1948-tól fogva erőszakosan követelték tőlük az unifikációt, a szó szoros és átvitt értelmében odakényszerítették őket a Síp utca tanácstermébe, amely jelentős részük addigi életének fontos színtere volt. Ugyanakkor amit az MDP tett a zsidókkal, az nem volt összevethető azzal, amit a Harmadik Birodalom tett a Horthy-adminisztráció segítségével.* Ráadásul nem egyszerűen meghagyták a puszta életüket, hanem helyet kínáltak és lehetőségeket adtak nekik az új társadalomban. A túlélők egy része, így például Benoschofsky, Herskovits, Sós igyekezett mélyen megérteni azt a kíméletlen társadalmi szerződést, amelyet a kommunisták nem pusztán ajánlottak, hanem ki is kényszerítettek. Jól

szerep" (amit így említeni önmagában ellentmond a történettudomány önreflexív fogalomtörténeti normáinak) elég komoly sokk volt. De a harmincas évekre már megkerülhetetlenné vált, hogy *a zsidók mint zsidók* adjanak választ arra a kérdésre, hogy a modern Magyarországgal, tehát a baloldallal, azaz adandó alkalommal az antikapitalizmussal, feudalizmusellenességgel összefüggésben az antiszemita népiekkel vagy a Horthy-rendszer elitjével is azonosulnak-e: tehát milyen társadalomban élnének, milyen osztályszerkezetben, kikkel együtt tarthatják kívánatosnak az emancipációjukat. És ez a kérdés még sokkal súlyosabban merült fel 1945 után.

látták, hogy a radikális társadalmi átalakulás idején vallási és kulturális közösségük sem maradhat ugyanaz. Egy részük a kooperáció, mások az alija, az emigráció mellett döntöttek, s részben Izraelben, részben a vasfüggöny túloldalán folytatták, fejezték be életüket. Az ortodoxiának az itthon maradás mellett döntő képviselői számára, mint az Kahan-Frankl Samu, Züssmann Alfréd, Czitron József beszédeiben visszatérően elhangzott, az identitás megőrzése elsősorban gyakorlati kérdés volt: a szombattartás kérdésében nem engedtek, s nem is engedhettek. Ortutay persze bármit megígért – amit amúgy az 1948-as megegyezés garantált –, s aztán lépésről lépésre úgyis lehetetlenné tették az ígéretek megtartását.

Az 1950 februárjában készült jegyzőkönyv annak a rendezvénynek az elsődleges forrása, amelynek kollektív és egyéni tapasztalata éppoly fontos volt, mint mindaz, amit ott elfogadtak, s amire az vezetett. A kommentált szövegközlés a hajdani tapasztalat részleges rekonstrukciójának eszköze. Miként hallhatták és érthették a teremben ülők a politikai beszéd egymásra épülő retorikai alakzatait, mindazt, amit Stöckler Lajos, Ortutay Gyula, Láng Viktor, Munkácsi Ernő, Sós Endre mondott?[143] A politikai, ideológiai hazugságok között igaz állításokból szőtt mondatok is elhangzottak, jajszavak és panaszok.

A korabeli fényképeken olykor úgy tűnik, hogy a dermedten ülő túlélő férfiak egyike-másika maga sem volt tisztában azzal, mikor mit ért meg, illetve ért félre a hallgatóság az ideológiai utalásokból és az őszinte szavakból. 1950-ben nem taktikai hazudozásról volt szó, mint 1944-ben a magyar és német hatóságok esetében, hanem egy *igazi drámáról, a személyes tapasztalat, az ismeretlen nyelv és az anyanyelv szétválaszthatatlanságáról.*

Az ott elmondottakkal, lejegyzettekkel, jelentésekben írottakkal kapcsolatban az alábbiakban kerülendőnek tartom az utólagos, szükségszerűen sértő kritikát, a történeti idő magasából látott, a túlélők és későn születettek gőgje és arroganciája nevében írottakat: a retroaktív igazságtételt, az értelmezés helyett a reménytelen szembesítés abszurd eszközeit, az évtizedekkel később, groteszk bűnügyi eljárást imitáló szövegolvasást, a tárgyilagos kritikának álcázott megvetést és ítélkezést. Mindez részben módszertani probléma is. A fogalomtörténet valójában kontextusok rekonstrukcióját, és nem normatív kategóriák múltbeli eseményeken való erőszakos behajtását jelenti. Ugyanakkor van mindennek egy személyes része is. Nem tartom felemelőnek rég halott, általam meg nem élt években már a halál völgyét megjárt, végül besúgásra kényszerített nők és férfiak utólagos leleplezését, magától értetődő megítélését. Ráadásul a normatív kritikák – mint azt számos példa mutatja – valójában nem megnyitják, hanem alapjában lezárják az értelmezés útját a későn született olvasók előtt. Nem a tényekre vonatkozó óvatos forráskritikai megjegyzéseket, illetve a szövegtől távolságot tartó, azt kihasználó kommentárokat, hanem az egykorúak nyelvhasználatának, jelentéstanának, intencióinak bátor kifigurázását, leleplezését vagy figyelmen kívül hagyását látom reménytelennek és – ha ez bármit számít – igazságtalannak. Minden ilyen eljárás valójában hermeneutikai tévedés, a mai nap, azaz ami azóta történt, a történelmen túliak tudását, egy most teremtett normatív horizontot nem olvashatunk, láthatunk bele szigorú ítéletként azokba a szövegekbe, amelyeket forrásnak tekintünk.

Ugyanilyen lényeges, hogy a Síp utcában elhangzott, az előbeszéd hallgatói közösségében érvényes mondatok lejegyzése önmagában véve is értelmezést követelő médiumváltást jelent. A zárt térben, meghívottak előtt elhangzottak éppúgy tartoznak a szavak, mint az írás kultúrájához, s mindössze a gyorsírók egykorú kommentárjaiból sejthetjük, hogy mikor milyen hatást keltettek. A szövegközlés tele van a szóbeliségre utaló paratextusokkal, de nem tudjuk és nincs módunk visszavetíteni azok aktuális utalásait, jelentését. Mikor melyik taps, bekiabálás milyen egyertértést, tiltakozást, felháborodást vagy azonosulást jelentett? A teremben ülő emberek jelentős része jól ismerte egymást, mind tudtak egymásról, tudták, melyikük mit csinált a zsidótörvények után, mint élte át 1944-et, mi történt vele a Zsidó Tanács működése idején. Vagyis ezek a szövegek nem olvashatók önmagukban, hiszen a közönségük nem egy szempontból – a társadalomtörténészek terminológiájával – társadalmi mikrocsoport volt, s annak megfelelően is viselkedett.

A különböző szövegek egybeolvasása reményeim szerint – régészeti feltárás metódusát követve – valamiként rekonstruálhatja az esemény „hangulatát", ahol mindannyiuk által tudottan, sejtetten besúgók által írt jelentések,

143. A Rákosi- és a Kádár-rendszer egyaránt élt, illetve visszaélt a hálózati személyektől nyert információkkal. Az alábbiakban számos, ma az ÁBTL-ben őrzött dokumentumból idézek, amelyekből kirajzolódik az ellenőrzöttség mértéke és mélysége. „Sipos" néven (társadalmi kapcsolatként) jelentett Sós Endre, aki 1957–1965, „Sárosi" néven Seifert Géza, aki 1966 és 1976 között volt a MIOK elnöke; „Sárvári" néven Salgó László főrabbi, „Xavér" néven pedig Benoschofsky Ilona, a Zsidó Múzeum igazgatója írta jelentéseit. A fentiek naponta, hetente látták egymást, együtt dolgoztak, s javarészt ha tudták is, hogy vannak köztük besúgók, talán mégsem gondolták egymásról, hogy mind azok. Ugyanakkor a jelentések nyelve nem homogén, így evidens forrásként való használatuk erős kritikával kezelendő. Vannak szövegek – mint például Salgó László „Sárvári" néven adott jelentései –, amelyek az ügynök saját kézírásában maradtak fenn, mások csak az ügynök, illetve az ÁVH vagy a rendőrség alkalmazottai által készített gépiratokban, továbbá olyanok is, amelyek készítője ismeretlen.

értelmezések sűrű hálója vette körül a résztvevőket. Nyilván voltak közöttük, akik adandó alkalommal maguk is jelentettek arról, amit elmondtak.

Az elkövetkező évtizedek mozgásterét a kormánnyal folytatott kényszertárgyalások, az 1948 és 1950 között történtek szabták meg. 1948. június 10-én az állam és az egyház vitás kérdéseinek rendezésére kiküldött kormánybizottság és az izraelita hitfelekezet képviselőinek ülésén a kormány részéről Ortutay Gyula, Bóka László, a kormánybizottság részéről Alexits György,[144] valamint a neológokat képviselő Stöckler Lajos, és az ortodoxok nevében Kahan-Frankl Samu volt jelen. Ezeken a tárgyalásokon az állam a református, illetve az evangélikus egyházzal történt megállapodást tekintette az izraelitákra nézvést is használható vezérfonálként, ami – mint arra mindkét felekezet vezetője utalt –, tekintettel a magyar zsidóság nyolcvan százalékának kiirtására, legalábbis érzéketlenségre vallott. Figyelemre méltó dokumentum a vallás- és közoktatásügyi miniszter titkárának a június 10-i tárgyalások után kelt levele: „Budapest, 1948. június 14. Mélyen tisztelt Elnök Úr! Ortutay miniszter úr megbízásából, az egyház és állam kérdéseinek rendezésére alakult kormánybizottság és a református egyház részéről megállapított egyezményszöveg tervezetét, mint ami a f. hó 10-én miniszter úrnál tartott megbeszélés vezérfonalát képezte, tájékoztatásul csatoltan tisztelettel megküldöm. Teljes tisztelettel Dr. Radnóti Miklósné min. o. tanácsos, Kahan-Frankl Samu elnök úrnak, Budapest."[145]

December 7-én a két felekezet elnöke és Ortutay aláírta az egyezményt, amelynek rövid távon a neológia, hosszú távon a zsidóság, végül a magyar társadalom egésze volt a vesztese. Az egyezmény szövegén végigvonul a vallási élet *templomokba és iskolákba zártságának*, falak mögé kényszerítésének, azaz a nyilvános társadalmi terekből való kiszorításának a szándéka. „A magyar köztársaság kormánya a fennálló jogszabályoknak megfelelően a vallási élet szabad működése körébe tartozónak tekinti az istentiszteletek tartását a templomokban, imaházakban, családi otthonokban és más erre alkalmas épületekben és helyiségekben, biblia, talmudikus és más vallástudományok oktatását templomokban, imaházakban, iskolákban és családi otthonokban, a felekezeti lapokban folytatott oktatási, nevelési és vallásbuzgalmi tanítást,

144. Alexits György (1899–1978) matematikus, kommunista, 1946–1948 között államtitkár a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban; a Magyar Tudományos Tanács titkáraként is dolgozott.

145. A fenti dokumentumot, amint az ortodoxiával kapcsolatos összes további iratot és fényképet egyaránt Lózsy Tamás, a Magyar Ortodox Izraelita Levéltár és Könyvtár vezetője bocsátotta a kiadó rendelkezésére.

a Szentírás és vallási tanok terjesztését, vallási és felekezeti jellegű országos konferenciák és összejövetelek tartását, a kötelező iskolai vallásoktatást, rabbi-, talmud-, tóraiskolák és jesivák létesítését és fenntartását, lelkészképzést, talmud-, tóraoktatók nevelését és általában hitbuzgalmi és szeretetmunka végzését. [...] A magyar köztársaság kormánya az izraelita hitfelekezetnek a magyar közoktatás terén szerzett érdemei megbecsüléseként hozzájárul ahhoz, hogy a pesti izraelita hitközség Abonyi utcai fiú- és leánygimnáziuma az eddiginél nem nagyobb keretben továbbra is felekezeti iskolaként maradjon fenn. [...] A magyar köztársaság kormánya elismeri és biztosítja az izraelita hitfelekezetnek azt a jogát, hogy az összes állami jellegű iskolákban a kötelező vallástanítás továbbra is teljesen szabadon működjön. A magyar köztársaság kormánya biztosítja azt is, hogy az izraelita vallástörvények értelmében az izraelita vallású tanulók a szombati napot megfelelően megünnepelhessék. Ennek értelmében a szombati tanításon való megjelenésre nincs kényszerítve az a tanuló, akinek szülője, illetőleg gondozója szombattartó, és ezt az illetékes hitközség igazolja. Ezeknek a tanulóknak a száma nem haladhatja meg az illető iskolába járó tanulók 20%-át. A nem szombattartó izraelita vallású tanuló is mentesül az írás, számolás, rajzolás és kézimunka elvégzése alól, amelyek az izraelita vallástörvények értelmében a szombati napon tilosak, feltéve, hogy a tanulók szülője, illetve gondviselője az iskola igazgatójától írásban kéri. [...] Budapest, 1948. december 7-én. Ortutay Gyula, Stöckler Lajos, Kahan-Frankl Samu."[146] Az Abonyi utcai neológ gimnázium rövid ideig maradt a helyén. 1952-ben az épület állami kézbe került, s az (akkor) Anna Frankról elnevezett gimnázium átköltözött a Rabbiképző épületébe, az Abonyi utcai épületben részben (újabb kényszerből) a Szent István Gimnázium folytatta tevékenységét, a leánygimnázium helyén pedig a Gorkij Iskola kollégiumát hozták létre.

Látnunk kell tehát, hogy magyar zsidóság jelentés-, azaz fogalom- és intézménytörténete elválaszthatatlan egymástól, s hogy ez mit jelentett, az – reményeim szerint – részben rekonstruálható az alábbiakból. Az 1950 februári napjaiban lezajlott drámai esemény 2015–2016-ban történő átírása és elolvasása tehát egy olyan gyűlés értelmezését kínálja, amelynek jelentősége – mint azt bemutatni igyekszem – túlmutat önmagán. Olyan szövegegyüttesről van szó, amelynek óvatos értelmezése egyszerre mutat rá a kommunista hatalomgyakorlás mikroszerkezeteinek mikéntjére, és egy vallási, kulturális közösség egyik máig ható sorseseményének drámájára.

146. *Magyar Közlöny*, Hivatalos lap, 271. sz., 1948. december 10., 2–4.

Az 1950. február 20. napjára összehívott Izraelita Országos Gyűlés iratai és jegyzőkönyve

Tartalommutató

Elnök:[147] Tisztelt Országos Gyűlés! A két Országos Iroda által készített választási szabályzat alapján az Országos Gyűlést egybehívtam. Megállapítottam, hogy az egybehívás szabályszerűen történt, s ezzel mai ülésünket megnyitom. Kijelölöm – addig, amíg a végleges tisztségválasztás megtörténik – háznagyokul Dukesz Ákos[148] és Ernszt Markusz[149] küldött urakat, ideiglenes jegyzőkül dr. Benedek László,[150] dr. Hacker

147. Az elnök, a ma már javarészt elfelejtett csipkegyáros, Stöckler Lajos (1897–1960) 1944 júniusától a Zsidó Tanács elnökhelyetteseként tevékenykedett, így értelemszerűen kemény kritikák érték a háború után; 1945 és 1950 között a PIH, majd 1950-től a MIOK elnöke volt. Ezekben az években együtt kellett dolgoznia az 1945 után a PIH-ben még jelen lévő cionistákkal, ugyanakkor követnie kellett az MKP, majd az MDP cionizmussal kapcsolatos, egyre ellenségesebb álláspontját, amely folyamatos átakuláson ment át, elsősorban a Szovjetunió Izraelt elismerő, majd a cionizmust elítélő politikai nézetrendszerének megfelelően. 1947/48-ig a cionisták benne voltak a hitközség vezetőségében, majd – a kommunisták megerősödésének megfelelő ütemben – előbb abból szorultak ki, majd 1949-ben, már az MDP álláspontjának megfelelően, a hatóságok (azaz az ÁVH) feloszlatták a cionista szövetséget is. Az MDP 1948 nyarától önálló – dr. Benedek László, a Zsidó Kórház főorvosa vezette – csoporttal rendelkezett a PIH-en belül. 1948-ban az állammal való megegyezés dokumentumát (amely egyben az 1950-es Országos Gyűlés létrehozásának alapfeltétele is volt) a neológok és az ortodoxok, Stöckler és Kahan-Frankl együtt írták alá, ekkor a cionizmus politikai reprezentációjáról már szó sem esett. Stöcklerre várt a cionisták önfelszámolását erőltető kommunista politikai javaslatról való tárgyalás is: ha az 1944-es év emberpróbáló feladatok elé állította, akkor az 1945 utáni évek a jellemével való további kísérletezés periódusaként is leírhatók. 1953 januárjában, dr. Benedek Lászlóval, Domonkos Miksával (1944-ben a pesti nagy gettó egyik igen bátor vezetője, 1950-ig a PIH főtitkára), valamint Szalai Pállal és Szabó Károllyal együtt egy cionista per előkészületeivel összefüggésbe hozhatóan, abszurd és koholt vádakkal – Wallenberg magyarországi meggyilkolására szőtt tervek miatt – letartóztatták, majd Sztálin halála után szabadon engedték, végül 1960-ban halt meg Ausztráliában, mint mondják, elborult elmével. Vö. Kenedi János: Egy kiállítás [hiányzó] képei, 2, *Élet és Irodalom,* XLVIII. évf., 42. sz., 2004. október 15., 8–9: „...Gerő Ernő Rákosihoz írott feljegyzésében, 1953. március 1-jén: »A kihallgatások anyagából világos, hogy a két világháború közti Zsidó Tanács tagjai valamennyien Gestapo-ügynökök voltak. [...] A tárgyaláson majd ki fog derülni, hogy nem antiszemitizmusért tartóztattuk le őket, hanem mert Gestapo-ügynökként a szegény zsidók gyilkosai és amerikai imperialista kémek.« (MOL 276.f. 56/184 ö.e.) Gerő elgondolásából eredt az a fantazmagória is, hogy a szovjetek által 1945-ben elhurcolt Wallenberg gyilkosai az 1944-es Zsidó Tanács tagjai közt keresendők (lásd a Stöckler Lajos és társai ellen, 1953. május 26-án kidolgozott vizsgálati tervet az ÁBTL 150.301/IV dossziéjában)." Vö. még Ember Mária: *Ránk akarták kenni,* Budapest, Héttorony, 1992.

148. Születési és halálozási adatai a Kozma utcai temető online adatbázisában: 1892–1952.

149. Számos esetben sem a Mazsihisz adattáraiban, sem egyéb lehetséges forrásokban nem akadtam a résztvevők nyomára.

150. Dr. Benedek László orvos (1906–1974) az MKP, 1946-tól a Zsidó Világkongresszus Elnöki Tanácsának tagja, anticionista, a Zsidó Kórház igazgató főorvosa, 1948-tól a PIH MDP-csoportjának elnöke. 1953. január 16-án letartóztatják, majd hűtlenség, közellátás veszélyeztetése, deviza-bűncselekmények vádjával hadbíróság elé állítják; három év börtönre ítélik, 1954. február 25-én szabadul. 1957-ben (?) Svédországba emigrál, s ott érte a halál. A Jointtal

Iván,[151] Dr. Schweitzer József[152] és Züssmann Alfréd [miskolci hitközségi elnök – nem szerepel a tablón – Gy. P.] urakat, és kérem, hogy helyeiket fent foglalják el. Az Országos Gyűlés mai üléséről készült jegyzőkönyv hitelesítésére felkérem dr. Fejér Lipót [nem szerepel a tablón – Gy. P.] és Juszt Emil küldött urakat.

Tisztelt Országos Gyűlés! Szeretettel köszöntöm az Országos Gyűlés minden tagját, és a történelmi jelentőség és felelősség súlyától áthatva kezdem meg az Országos Gyűlés munkáját. Úgy érzem, első teendő kell hogy legyen a szeretteinkre való emlékezés. (A Gyűlés tagjai felállnak.) Ha gondolatban velük vagyunk, akkor az elnyert szabadságra gondolunk, ha velük időzünk most, akkor a hála érzése tölt el bennünket azok iránt, akiknek a felszabadulást, a szabadságot köszönhetjük, és ha szeretteink halálára gondolunk, akkor gyűlölettel fordulunk el mindattól, ami elnyomást, jogegyenlőtlenséget és szabadságtiprást jelent. Hasson át bennünket a rájuk való emlékezés, *s akkor fogunk igaz zsidó munkát végezni* [kiemelés tőlem – Gy. P.], ha az emlékezés eme gondolatokkal párosulva tölt el bennünket, s akkor fogjuk tudni lerakni a magyar zsidóság jövő felekezeti életének alapjait. (A Gyűlés tagjai elfoglalják helyüket.)

való kapcsolatait az ÁVH is kihasználta. 1953-ban, letartóztatása után, a hivatalában végzett házkutatás anyagának kiértékelésében Radványi Kálmán államvédelmi százados nem is felejtette el megemlíteni: „Az egy dossziéra való értékes anyag hivatalos Joint-levelezést, ÁVH-nak történt gyógyszer kiutalási nyugtákat, penicillint és sztreptomicint igénylő ismert személyeket tartalmaz zömével." ÁBTL 2.1.-IV/4.(V-150233), 7. (A korszakban normál gyógyszertári forgalomban gyakorlatilag mindkét antibiotikum elérhetetlen volt Magyarországon.) Végül a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága 1956. november 30-án dr. Benedek Lászlót, Bartók Ervint, Stöckler Lajost, Csengeri Leót bűncselekmény hiányában felmentette. ÁBTL 2.1.-IV/4.(V-150233), 16–22. Érdemes megemlítenünk, hogy a perújítási tárgyaláson (társaihoz hasonlóan) „arra hivatkozott, hogy egy éven keresztül volt előzetes letartóztatásban, mely idő alatt a vizsgálók vele szemben a legkülönbözőbb fizikai kényszereszközöket alkalmazták a valótlan beismerő vallomás kikényszerítésére. Többször bántalmazták, fenyegették, és csak ennek a hatása alatt volt hajlandó bűnösségét beismerni." ÁBTL 2.1.-IV/4.(V-150233), 19.

151. Dr. Hacker Iván ügyvéd (1908–1987) a szombathelyi premontrei gimnáziumban érettségizett, 1930-tól Budapesten élt, 1937-től ügyvédként dolgozott, 1944-ben a szombathelyi Zsidó Tanács tagja volt. 1945–1950 között a szombathelyi hitközség elnöke, 1956-ban Ausztriába emigrált, Bécsben hunyt el. Vö. *Baljós a menny felettem. Vallomások a soáról,* szerk. Balázs Edit–Katona Attila, Szombathely, Berzsenyi Dániel Főiskola Történelem Tanszéke–Magyar–Izraeli Baráti Társaság, 2001; Szántóné Balázs Edit: *Találkozás a végzettel,* előadás, elhangzott Debrecen és határon túli testvérhitközségei Találkozások című VI. nemzetközi tanácskozásán, Debrecen, 2004. május 7–9., lásd http://or-zse.hu/resp/balazsedit-zstanacs-debrecen2004.htm (letöltve 2016. február 25.).

152. Schweitzer József egyetemi tanár, országos főrabbi (1922–2015).

Ami az „igaz zsidó munka" fogalmát illeti, érdemes időben kissé visszalépni, hogy jobban lássuk, miről is van szó:

Tárgy: Zsidó vonal. Jelentés, Budapest, 1948. október 1. A Pesti Izraelita Hitközség szeptember hó 30-án du. 6 órai kezdettel tartotta meg választások óta első közgyűlését. Stöckler Lajos, a PIH elnöke megnyitóbeszédében üdvözölte a megjelenteket, mint az első szabályszerűen összehívott közgyűlés képviselőit. Első alkalom ez ahhoz, hogy az új parlament a hitközség ügyeivel foglalkozzék, és ünnepi ülés ez, mert a demokratikusan átalakított vezetőség és tagok vesznek részt ezen. Még az ünnepek előtt induljon el a körzeteken keresztül *az intenzív zsidó munka.* [Kiemelés tőlem – Gy. P.] Nehéz körülmények között, súlyos gondok közepette meggátolt viszonyok miatt a hitközség szervezetét olyanképpen kellett átalakítani, hogy a népi demokráciában élni lehessen a vallás szabadságával, s hogy biztosítva legyen a vallás szabadon való gyakorlása, de a népi demokráciában sem a hitközség, sem annak tagjai ellentétbe ne kerüljenek a fennálló renddel. Ezzel kapcsolatban megemlíti, hogy az utóbbi időben hírek keringtek afelől, hogy a zsidó élet és a zsidó munka veszélyben van. A most jövő zsidó ünnepek fogják ennek ellenkezőjét bebizonyítani. Állítja, hogy olyan tömegek fognak templomba menni, mint még soha... Kéri a képviselő-testületet, hogy legyen segítségére a hitközségnek, és szolgálják a közösség, valamint a demokrácia érdekeit. Elképzelhetetlen, hogy a zsidó közösség a szabadság birtokában kivonja magát a demokrácia szolgálatából.

Ez az irány kell hogy megszabja a jövőben külpolitikai téren is a zsidóság magatartását. A világ zsidósága vegye tudomásul [sic!], hogy szabadságunkat a népi demokrácia keretében akarjuk megtartani. Nem kérünk abból a szabadságból, ahol gyűlölködés van, ahol úgy kezdődik a dolog, hogy szállodába zsidó nem mehet be, vendéglőben nem fordulhat meg, ez az [út] Auschwitzba vezet. A világ zsidósága megérti, hogy a magyar zsidóság itt él, itt akar élni, és itt is fog élni. De aki távozni akar, annak a kormány erre engedélyt ad. A hitközség segítséget nyújt ahhoz, hogy a távozó nyugodtan mehessen. Ez szabja meg a viszonyt Izrael állammal szemben is... Megemlékezik a cionista kérdésről is, elmondja, hogy a hitközség jelenlegi vezetősége az elvégzendő munkaprogramot közösen vállalta a cionista táborral. Ellentét e téren nem lehet. Kihangsúlyozta azonban, hogy az önálló zsidó állam megszületésével *a cionista munka a régi formában nem folytatható.* [...] Ezután bevezetik a terem[be] szinte nevetségesen ható szertartásos

külsőségek között Domonkos Miksát, aki leteszi a fogadalmat, majd egy öndicsérő beszédet mond.[153]

Az Országos Gyűlés elnöke, Stöckler így folytatta üdvözlő beszédét:

Szeretettel köszöntöm mélyen tisztelt vendégeinket, elsősorban a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának vallás- és közoktatásügyi miniszterét, Ortutay Gyula urat (a Gyűlés tagjai felállnak, és hosszan tartó tapssal és éljenzéssel üdvözlik a minisztert), felekezetünk megértő barátját, aki a mi ügyes-bajos dolgainkkal törődik, foglalkozik és a nehéz kérdések megoldásában segítségünkre van. Köszöntöm az ő munkatársát, dr. Simon Sándor urat (hosszan tartó taps), a felekezetünk ügyeivel foglalkozó ügyosztály vezetőjét.

Szívem egész melegével köszöntöm a 80 esztendő után újból körünkben tartózkodó ortodox testvéreinket! (Hosszan tartó éljenzés és taps.) Köszöntöm az Ortodox Országos Iroda elnökét és alelnökét! (Éljenzés és taps.) Mély tisztelettel üdvözlöm a magyarországi rabbikart! (Nagy taps.)

Amikor Országos Gyűlésünk munkájára Isten áldását kérem, bejelentem, hogy Kahan elnök úr kér szót. (Nagy taps.)

Kahan-Frankl Samu:[154] Stöckler elnök úr üdvözlő szavaiba bekapcsolódva, a Magyarországi Ortodox Központi Iroda nevében nagy tisztelettel

153. ÁBTL-2.1.-IV/44/1. A cionizmushoz fűződő, mélyen ambivalens, majd rövidesen radikálisan ellenséges viszony történetéről lásd Novák Attila: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon,* Budapest, Múlt és Jövő, 2000. A zsidóság 1945 utáni helyzetéről lásd Karády Viktor: *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után,* Budapest, Múlt és Jövő, 2002. A cionizmus kommunista kritikájának marxista filozófiai megalapozottsággal megírt pamfletjét, a korszak nyelvhasználatát lásd Balogh Elemér (1917–1965) marxista ideológus, valláskritikus, egyetemi tanár *Az antiszemitizmus és a cionizmus igazi arca* című könyvében (Budapest, Szikra, 1955, 84): *„A magyar dolgozók nagy többsége soha nem volt antiszemita.* Idegenül, ellenségesen szemlélte a nyilasok nemzetáruló politikáját. Ezt az üldözött zsidók tízezrei tapasztalhatták, akik a Szovjet Hadsereg felszabadító harcai mellett részben hazánk nem zsidó dolgozóinak a jóvoltából kerülhették el a biztos halált. Hány ezer üldözött zsidót rejtettek el – életük kockáztatásával – a magyar dolgozók!" (Az NDK-ban igen otthonos Balogh szektás politikai-filozófiai álláspontjához lásd *Georg Lukács und die ungarische Konterrevolution,* Berlin, Akademie für Gesellschaftswissenschaften beim ZK der SED, 1959.)

154. Kahan-Frankl Samu (1890–1970) annak megfelelő végzettséggel rendelkező, de nem gyakorló rabbi, az Ortodox Központi Iroda vezetője, a nyilas hatalomátvételig a Zsidó Tanács tagja, az Országos Gyűlést követően még 1950-ben kivándorolt az Egyesült Államokba, New Jersey-ben halt meg. Élete utolsó két évtizedében gyakorlatilag semmiféle kapcsolata nem volt Magyarországgal.

köszöntöm Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter urat (nagy taps), akinek körünkben való megjelenése erős kihangsúlyozása Országos Gyűlésünk fontosságának, bizonyítéka annak, hogy a Magyar Népköztársaság demokratikus kormánya milyen megértéssel foglalkozik felekezetünk ügyeivel. Most engedjék meg nekem, hogy szívből köszöntsem a mélyen tisztelt Országos Gyűlés tagjait, a főtisztelendő Főrabbi urakat, a világi delegátus urakat és azok élén Stöckler elnök urat (nagy taps), aki előzetes tárgyalásaink során a magyar ortodoxia vallási kívánalmai iránt a legnagyobb fokú megértést tanúsította, és ezáltal döntően elősegítette a neológia és ortodoxia közötti megállapodás létrejöttét.

Ennek a megállapodásnak alapján gyűltünk mi ma itt össze, hogy a magyarországi izraelita vallásfelekezet számára közös egyetértéssel megalkossuk az egységes Szervezeti Szabályzatot. Stöckler elnök úr beszédében meleg hangon emlékezett meg ortodoxiánkról. Beszédéből, szavaiból a hitéhez ragaszkodó, tradicionális zsidóság iránti megbecsülés csendült ki, ezért külön hálás köszönetet mondok mind magam, mind az itt megjelent ortodox delegátusaink nevében. Adja a Mindenható, hogy a most megkezdődő tanácskozások vallásfelekezetünk üdvét és javát szolgálják! Ámen! (Hosszan tartó, nagy taps.)

Elnök: Ortutay miniszter úr kíván szólni.

Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter: Igen Tisztelt Országos Gyűlés! A Magyar Népköztársaság kormánya nevében őszinte szeretettel és barátsággal üdvözlöm az Országos Gyűlést nagy fontosságú tanácskozásai megkezdésekor. Jól tudom, hogy a magyar zsidóság számára ezek a most megkezdődő tanácskozások, az Országos Gyűlés jó egyetértésben meghozandó határozatai döntő fontosságúak. Talán azt mondhatnók, hogy a magyar zsidóság történetében ez az Országos Gyűlés minden bizonnyal egyike lesz a legjelentősebb, legnagyobb dátumoknak; az egyetértés, a béke, a szeretet legnagyobb dátumai közé fog tartozni. Annyi szenvedés, annyi fájdalom, megaláztatás és mártírium után végre egy olyan dátum, amelyre a magyar zsidóság minden bizonnyal mindig is szeretettel, büszkeséggel tekinthet, mert az egyesülés, a megértés, a jó béke eredményes útját teremti meg ez az Országos Gyűlés.

Mindnyájan tudjuk – ha nem is akarjuk felidézni a régi fájdalmakat, s nem lehet fel nem idézni a régi fájdalmakat –, hogy mily keserűségeken, megaláztatásokon, tipratásokon, fájdalmakon keresztül érkezett el a mai Országos Gyűlés napjáig a magyar zsidóság. Nem kívánom ennek a történetnek minden fájdalommal, vérrel, könnyel teli fejezetét átforgatni, hiszen

elég, ha csak arra mutatunk rá, hogy az újkori történet során 1791. szeptember 27-én érkezett el oda Európa, hogy a nagy francia forradalom – amely a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméit kimondotta ugyan, de teljesen meg nem valósította, és megrekedt, mert a történelem úgy diktálta akkor, hogy meg kellett rekednie, egy polgári forradalom határainál –, az 1791. szeptember 27-i határozat mondotta ki a zsidóság teljes egyenjogosítását.

Hogy ez a határozat mennyire nem valósult meg, azt eléggé mutathatja számunkra az a tény, hogy Magyarországra csak 1840 márciusában érkezett el az első, immáron a pozsonyi táblát, a pozsonyi országgyűlést is érdeklő határozati javaslat formájában Dubravetzky [sic!] Simonnak[155] az a javaslata, amelyben a magyar zsidóság polgárosítását kívánta.

S hogy mennyire nem érkezett el hozzánk a francia forradalom nagy eszméi közül az egyenlőség eszméje, azt eléggé mutathatja az a tény, hogy 1867-ben csak hosszas viták után, az 1867:VII. tc. mondja ki az emancipációt, Eötvös József nagy művét; 1895-ben hosszas viharok után, a felsőház és a képviselőház új és új vitája és többszöri visszaküldés után csak az elnöki szavazattal dől el végre az emancipáció végleges megvalósítása a recepció törvénybe iktatásával.

1895-nek s a századfordulónak teljes illúziókba ringató hite, naiv optimizmusa nyilatkozik meg a nagy Eötvös József fiának, az emancipáció után a recepciót megvalósító Eötvös Lorándnak a szavaiban, aki a recepció törvényjavaslatának tárgyalása során rámutat arra, hogy hiszen az antiszemitizmus ma már csak gyermekded, gyerekes utóhangnak tekinthető, semmi másnak. Megvetéssel, lefitymálással nyilatkozik az antiszemitizmus jelenségeiről. És nem kell eltelnie többnek, mint 25 esztendőnek, egy negyedszázadnak, hogy megkezdődjék Magyarországon Horthy Miklósék rémuralma, megkezdődjék Európában először a fasizmus aljas tombolása Szegeden, és folytatódjék Siófokon, azután az egész országban a kegyetlen, törvénytelen tombolásnak az az őrjöngése, amely a zsidóságot valósággal kipusztítani, de előbb megalázni, emberi becsületében, önérzetében megsérteni akarta.

155. Helyesen: Dubraviczky Simon (1791–1849), Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye első alispánja, országgyűlési képviselő, az országgyűlésben 1840. március 9-én javasolta a zsidók polgári jogainak megadását: „A zsidók az ország egyéb nem-nemes lakosai által gyakorlott minden polgári jogokban a magyar szent korona alatt mindenütt egyaránt részesíttetnek." Vö. Groszmann Zsigmond, *A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1835–1848)*, Budapest, Az „Egyenlőség" Könyvkiadóhivatala, 1916, 8–9; Venetianer Lajos, *A magyar zsidóság története, különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére a XIX. században*, Budapest, Fővárosi Nyomda Rt., 1922, 102.

Ahogyan kezdte Horthy a maga uralmát, úgy is fejezte be. Nem hiszem, hogy sokat kell időznünk ezeknek a napoknak az emlékeinél. Nem hiszem, hogy idéznünk kellene és fel kellene sorolnunk az emancipáció és a recepció törvényei után a törvényesség látszatát megóvni akaró jogtiprás legkülönbözőbb fajtáit, amelyek a magyar zsidóság számára egyre inkább tűrhetetlenné tették hazájában az életet, egyre inkább lehetetlenné tették azt, hogy magyarnak és zsidónak egyszerre érezhesse magát. Megvalósultak a törvényellenes, jogfosztó rendelkezéseknek jogi álarcba öltöztetett legkülönbözőbb formái, a vallás- és közoktatásügyi miniszter, az igazságügy-miniszter, a parlament, a felsőház jóváhagyásával, egyházi szónokok jóváhagyásával, más vallások főrendű tagjainak, főpapjainak helyeslő szofizmáival, törvénymagyarázásával, rabulisztikájával, hogy mintegy szentesítsék – a szó szentségtelen értelmében – mindazt, aminek sem a törvényhez, sem a joghoz, sem az igazsághoz még látszatra sem volt köze egy pillanatra sem. (Nagy taps.)

Igen tisztelt Országos Gyűlés! Alig egy héttel ezelőtt ünnepelhettük valóban a felszabadulás ujjongásával Budapest felszabadításának ötéves fordulóját. (Taps.) Magam is azok közé tartozom, akik a felszabadulást a felszabadítóknak köszönhetik. Magam is a bujdosók közé tartoztam, egy hónapos kis gyermekemnek idegen pincékben, álneveken kellett édesanyjával, apjától elválasztva bujkálnia, hogy életüket megmenthessék. Ezekben a hetekben és hónapokban azonban mindig arra gondoltam, mi az az egyéni szenvedés, mi az a bujkálás, amelyet nekem kell vállalnom, azokéhoz képest, akiknek pusztán létük, pusztán zsidóságuk, vallásuk, hitük, meggyőződésük, apáik hite miatt kell szenvedniük! Mindnyájunk szeme előtt játszódott le mindaz a rémség, amelyet 1944. október 15-e, a magyar történelem e leggyászosabb napja hozott mindnyájunk fejére.

Ki ne emlékeznék a Duna sárga hullámaira, amelyek a halottakat sodorták le egyre nagyobb áradatban? Ki ne emlékeznék, hogy Budapesten 1944 novemberétől kezdve minden reggel százával kellett összeszedni a névtelen halottakat a főváros terein, utcáin, mert szabadon gyilkolhatott és ölhetett a banditizmus? Ki ne emlékeznék azokra az országutakra – a bécsi országútra és mind a többiekre –, amelyeken keresztül annyi áldozatot kergettek és hajszoltak ki ebből az országból? Ki ne emlékeznék az áldott állapotban lévő anyák és öregek szenvedéseire? És ki ne emlékeznék mindarra a szörnyűségre, amelyet ez a rémuralom teremtett?

Mindnyájan emlékszünk, igen tisztelt Országos Gyűlés, és amikor a felszabadulás nagy művére gondolunk, kérem Önöket, hogy gondoljanak

halottaik, áldozataik, szeretteik, mártírjaik mellett azokra is, akik mint felszabadítók életüket adták érettünk. (Az Országos Gyűlés tagjai felállnak.) Ők is otthagyták családjukat, otthagyták falujukat, városukat, hazájukat, azért, hogy ne csak a saját szabadságukért harcoljanak, hanem felszabadítsanak minden elnyomottat, és megteremtsék a békét, a szabadságot, az építés lehetőségét minden szabad ember számára ezen a földön, a mi földünkön, ahol évszázadok óta annyi vér hullott – amint költőink is megénekelték. Ezen a földön az Önök szeretteinek, mártírjainak vére összefolyt, egyesült azoknak a felszabadító szovjet hősöknek a vérével, akik életüket adták azért, hogy mi élhessünk, akik meghaltak azért, hogy mi szabadok lehessünk.

Ezt a kettőt mindig együtt tartsuk emlékezetünkben, ezt a kettőt soha ne feledjük el. Akkor nem lehet a politikának olyan eseménye, olyan változása, amelyben eltévedhetnének, amelyben ne lenne Önök előtt világos, hogy kik azok, akiknek a szabadság köszönhető, és melyik az a politikai irányzat, amely a valódi szabadságot adja, és melyik az a politikai irányzat, amely szabadságot mond ugyan, de csak kiváltságosoknak, keveseknek ad szabadságot, és vagy faji, vagy vagyoni, vagy vallási, vagy egyéb okokból szűk körre vonja a szabadság fogalmát, és csak a vagyon kiváltságosainak, vagy a születési arisztokráciának, vagy egy faj, vagy vallás kiváltságosainak akarja megadni a szabadságot.

Ha ezt mindig szem előtt tartják, akkor tudni fogják: azok mellé kell állniok, és azok mellé kell állnia minden tisztességes, becsületes, haladó gondolkodású embernek, akik a teljes és nem a részleges szabadságot adják, azok mellé kell állnia, akik a munkásosztály felszabadításával az egész haladó világ felszabadításán és békéjén munkálnak. (Nagy taps.)

Önök megtanulhatták, mi megtanultuk mindnyájan – együtt tanultuk meg –, hogy ebben a hazában részleges szabadság nincs. Ahogyan részleges béke nincs, hanem csak együtt lehet az egészet kívánni, csak együtt, le nem győzhető erővel. Ez az a tanulság, amire én ezen a mai Országos Gyűlésen elsősorban szerettem volna felhívni az Önök figyelmét.

Jól tudjuk, hogy a felszabadítás nagy műve után az új magyar törvényhozás, a dolgozó nép törvényhozása első kötelességei közül valónak tekintette a magyar zsidóságra vonatkozó sérelmes, törvénytelen törvények és jogtalan jogszabályok eltörlését és megsemmisítését, sőt egy olyan törvénynek a megvalósítását is, amely megbélyegezte ezt a múlt törvényhozást, annak minden jogtipró intézkedését.[156]

156. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 200/1945. sz. rendelete 1945. február 6-án hatályon kívül helyezte a zsidótörvényeket és -rendeleteket.

Népköztársaságunk kormánya az elmúlt rendszerrel szemben nemcsak azzal, hogy most érdeklődéssel figyeli az Országos Gyűlés tanácskozásait, akarja tanúbizonyságát adni, hogy a legnagyobb megértéssel és tisztelettel viseltetik a magyar zsidóság problémái iránt, hanem az elmúlt évek törvényalkotása, jogalkotása terén is igyekezett tiszta helyzetet teremteni a vallás és az állam viszonyában. Amikor első törvényeink közül valókkal eltöröltük a múlt minden bűnös úgynevezett törvényét, ugyanakkor arra is törekedtünk, hogy az egyház és az állam viszonyában a meggyőzés, a megértés eszközével tiszta, egyenes helyzetet teremtsünk.

Ennek a célnak a szolgálatában valósult meg az a törvényjavaslatom, amely a bevett és elismert felekezetek közötti különbséget egyszer s mindenkorra megszüntette. (Nagy taps.) Aki a recepciótörvény keserű, megalázó vitáit ismeri, az jól tudja, hogy ez nem jelentőség nélküli tény. Mi a magunk részéről ellene voltunk annak, hogy egy államvallás legyen, amely az összes többi vallások fölött a szupremácia jellegével bír és rendelkezik, amely különböztet vallás és vallás között, mert hiszen ennek lényege az ember és ember között való különböztetés. (Úgy van, úgy van!) Mi tehát eltöröltük ezt a jogállapotot, és megszüntettük a bevett és elismert felekezetek közötti mindennemű különbséget. Utána a Magyar Népköztársaság Alkotmánya kimondotta az elmúlt év során, hogy a szabad államban szabad egyház elvét kell megvalósítanunk. A törvényhozás kimondotta az egyház és az állam szétválasztásának elvét.

Azt hiszem, nem kell indokolnom az igen tisztelt Országos Gyűlés előtt, hogy a szabadságnak ez a helyes formája, amely az egyház kezére, az egyház döntésére adja a maga ügyeinek intézését, és az állam is a maga kérdéseinek megoldásával foglalkozik, tiszta, egyenes, becsületes, világos helyzetet teremt az egyházak és az állam viszonyában. Így tekintünk most mi ennek az értekezletnek a megnyitásakor az Országos Gyűlés meghozandó határozatai elé, amelyeket az egyesülés nagy kérdésében kíván elhatározni.

Én jól tudom, hogy az egyesülés problémája, az egyesülés kérdése a magyar zsidóság számára hosszú évtizedek kemény, keserű harcait, félreértéseit, belső ellentéteit, sokszor nyilvánosan ki sem robbanó, de belül annál több bajt okozó ellentéteit van hivatott [sic!] feloldani, és a Magyar Népköztársaság kormánya, s magam is mint vallás- és közoktatásügyi miniszter őszinte megértéssel, őszinte örömmel figyeltem azokat a tárgyalásokat, amelyeknek eredményeként az Önök javaslatára az Országos Gyűlés egybehívatott annak a szabályzatnak az alapján, amelyet a kormányzat kezéhez

kapott, amelyet magam is és kormányom is jóváhagytunk, hogy ezen az alapon a tanácskozások megkezdődjenek.

Nyolcvanegy esztendővel ezelőtt nagy és halhatatlan elődöm, Eötvös József már azon az álásponton volt, hogy ezt az egyesülést meg kell valósítani, mert ez a helyes út a magyar zsidóság számára. Jól tudjuk az elmúlt évtizedek történetéből, hogy ez az egyesülés nem valósulhatott meg, s ezért annál nagyobb a mi örömünk, hogy végre [kihúzva: nagy] egyetértésben dolgozhatik a magyar zsidóság ezen az Országos Gyűlésen az egyesülés feltételeinek kimunkálásán, s megvalósíthatja azokat a szabályokat, azokat a módozatokat, amelyeknek alapján törvényt hozhat a maga életének új formáira, és ennek a törvénynek jó rendben való betartásáról önmaga, [kihúzva: függetlenül,] szuverénul az egyház, a hitélet, a hitközség területén belül teljesen szuverénul dolgozhatik. Mi vigyázni is fogunk arra, hogy a magyar zsidóság a maga hitközségein keresztül szuverénul valósíthassa meg mindazt a határozatot, amelyet itt az Országos Gyűlésen törvénybe iktat a magyar zsidóság számára.

Én meg vagyok győződve arról, hogy az egyesülés meg fogja óvni mindazt az értéket, mindazt a hitéleti formát, mindazt a rituális szokást, amely a magyar zsidóság egyes ágazatai számára mint atyái öröksége, mint ősi hagyomány adatott. (Nagy taps.) Meg vagyok győződve arról, hogy az Országos Gyűlés az egyesülés eszméjét szem előtt tartva ezt az alapelvet állandóan maga előtt látja, és meg fogja valósítani ezután való gyakorlatában is. A kormányzat a maga részéről szintén mindent meg fog tenni, hogy a magyar zsidóság vallási szertartásait és szokásait tiszteletben tartsa, és gyakorlásának lehetőségét biztosítsa. (Nagy taps.) Bár nem feladatunk a hitéleti kérdések gondozása, és bár az állam nem hitéleti problémákkal kíván foglalkozni, de minden rendelkezésre álló lehetőségünkhöz képest segíteni kívánunk annak az egyezménynek a szellemében, amelyet a magyar zsidósággal kötöttünk, hogy az a maga hitéleti gyakorlatát jó rendben megvalósíthassa.

Hadd mondom el ma itt, hogy sérelmek mindig adódtak a történelem folyamán az olyan nagy társulatok között, mint amilyen az állam és az egyház, de ezeknek az eseti sérelmeknek, itt-ott mutatkozó periodikus sérelmeknek megtárgyalására nálunk mindig mód adódik. Ez különböztet meg elsősorban bennünket azoktól a rendszerektől, amelyek a „sic volo, sic jubeo" elve alapján kívántak tárgyalni. Mi nem a „sic volo, sic jubeo" elvi alapján tárgyalunk, mi a megértés, a helyes megvalósítás lehetőségeinek szellemében, mindig a békés megoldást keresve, a jó lehetőségeket keresve kívánunk

tárgyalni, és ezt az álláspontunkat meg is tartjuk a jövőben. (Nagy taps.) Amikor mi azt mondjuk, hogy a vallásszabadság és a lelkiismereti szabadság elve alapján állunk, és mindkét elvet egyaránt hangsúlyozzuk, amikor a vallásszabadság elvét és a lelkiismereti szabadság elvét hirdetjük, akkor ez számunkra nem üres frázis. Ez a törvény népköztársaságunk alaptörvényei közül való, és számunkra is törvény, számunkra is parancs, tehát mi a magunk részéről azokat, akik akár a lelkiismereti szabadságot, akár a vallásszabadságot megsértik, mint olyanokat, akik a mi törvényeinkkel találják magukat szemben, a legszigorúbban felelősségre vonjuk, és gondoskodni kívánunk arról, hogy e törvény megsértői mindig is elnyerjék méltó büntetésüket. (Nagy taps.)

1946 óta úgy tetszik, mintha egyes egyházak és a magyar nép kormánya között ellentétek, feszültségek lennének.[157] Hadd mondjam meg egészen világosan, hogy nekünk nem egy vallással vagy a vallásokkal általában van vitánk, de vitáink vannak mindig a reakcióval és az ellenforradalommal. (Nagy taps.) És mi, igen tisztelt Országos Gyűlés, egészen világosan szeretnénk leszögezni, hogy az ellenforradalom, a reakció nem bújhatik hazafias mezbe, nem ölthet fel katonai frázisokat, nem öltözhetik főpapi talárba vagy papi köntösbe. Mi az ellenforradalomra, a reakcióra, az ellenségre minden körülmények között rátalálunk, és nem akadályozhat meg bennünket semmiféle álöltözet abban, hogy a reakcióval, az ellenforradalommal úgy bánjunk el, ahogy az ellenséggel el kell bánni. (Nagy taps.) Mi, igen tisztelt Országos Gyűlés, megtanultuk, hogy elég egy téren, egy kis területen engedni, hogy az ellenség beférkőzzék, megvesse a lábát, és újra elkezdje Magyarországon az ellenforradalom aljas munkáját.

Nekem fel kell hívnom az igen tisztelt Országos Gyűlés figyelmét azokra a jelenségekre, amelyek Nyugat-Németországban nyílt hitlerista tüntetések képét mutatják, erről számolnak be a jelentések. Nekem fel kell hívnom a figyelmüket arra, hogy egy törvényszéki tárgyaláson a bonni országgyűlés egyik képviselője nyíltan felidézi a dolchstossi legendát,[158] és nyíltan hirdeti

157. Mindszenty Józsefet 1948. december 26-án tartóztatták le, 1949 júniusában életfogytiglan tartó börtönre ítélték.

158. A *Dolchstoßlegende, Dolchstoss-* vagy tőrdöfés-legenda szerint az első világháborúban a német hadsereg nem az ellenfeleitől szenvedett vereséget, hanem a német baloldal támadta hátba. Ez az összeesküvés-elmélet fontos szerepet játszott a weimari köztársaság elleni szélsőjobboldali támadásokban. A „belső ellenség" mára népszerű tévésorozatok tárgyává lett teóriája nyilvánvalóan alkalmat adott az antiszemitizmus korszerű tematizálására is. Magyarországon ugyanezt a szerepet a Károlyi-kormány játszotta el 1920 után. Ortutay pontosan

a hitlerizmus elvi, erkölcsi és politikai „igazságait". Fel kell hívnom a figyelmüket arra, hogy Olaszországban új fasiszta ifjúsági szervezetek alakulnak, hogy Amerikában politikai testületek helyeslik a bonni parlamentben fejét felütő ellenforradalmi, fasiszta, hitlerista magatartást, hogy a világon igenis az imperializmus ismét kacérkodik azokkal az erőkkel, amelyek már nem első ízben lángba borították a világot, s amelyek a népek millióira, sok-sok országra a szenvedésnek és gyásznak mérhetetlen fájdalmát hozták el. Nekünk világosan látnunk kell tehát, hogy nem engedhetünk semmiféle újabb ellenforradalmi szervezkedésnek, akármiféle köntösben is jelentkezzék az. Ezért mondom, hogy nekünk semmiféle bajunk nincs egyetlen vallással sem, de mindig harcolni fogunk – mint ahogy az elmúlt évek során harcoltunk – az ellenforradalom, a reakció, a hitlerizmus bármiféle jelenségeivel szemben. Bármiféle álszent szólamokat hangoztatnak is, le fogjuk leplezni minden egyes alkalommal, éppen egész dolgozó népünk védelmében, az egész magyar jövendő védelmében, benne a magyar zsidóság védelmében is. (Nagy taps.)

Azt hiszem, nem nekem a feladatom, és nem az én jogom és kötelességem, hogy most az Országos Gyűlést tájékoztassam arról, hogy milyen nagy jelentőségű a magyar zsidóságnak ez a hatalmas értékeket magában rejtő egyesülési kongresszusa és egyesülési gyűlése. A kormány a maga részéről ebben a kérdésben, éspedig tartva magát elvi álláspontjához, a szabad egyház szabad államban álláspontjához, nem kíván ebben a kérdésben nemhogy direktívákat adni, hanem egyáltalán tanáccsal sem kíván élni. Annyit azonban talán szabad megmondanom, hogy mi is úgy találjuk, hogy mind politikailag, mind gazdaságilag, mind pedig művelődésileg az egyesülés ténye a magyar zsidóság részére önmagában hatalmas értékeket hordoz, és a jövendőre igen jelentős értékeknek a megteremtője, a megvalósítója lesz. Ezért a Magyar Népköztársaság kormánya a maga részéről őszinte örömmel üdvözli azt a szándékot, amely ennek az Országos Gyűlésnek összehívásában rejlik, s amely tanácskozásai során kibontakozásra fog vezetni.

Én azt hiszem, aligha fejezhetném ki méltóbban kormányom és jómagam érzéseit, mint ha idézem Eötvös Józsefnek 81 esztendővel ezelőtt mondott beszéde zárószavait: ahol Ő azt mondja (olvassa): „Az állam tért nyit Önök előtt, hogy összes hitfelekezeti ügyeikben is teljesen önmaguk rendelkezzenek, s midőn Önökre bízza, hogy önkormányzatuknak szervezetét is saját kezdeményezéseik és belátásuk szerint önmaguk állapítsák meg, ezáltal

tudta, hogy miért említi a kortárs német példát: a zsidó közösség nyilván különösen érzékeny volt az összeesküvés-elméletekre.

oly szabadságot ad, aminőt más államokban nem élveztek hitsorsaik. Bizton reményelem, hogy azon hatás által, amelyet a szabadság minden nemes emberi törekvések sikerére mindig gyakorol, gyors fejlődésnek fognak indulni mind intézményeik, mind összes szellemi életük. És mert a szabadság áldásait bizonyosan fokozott mértékben érzik Önök, akik majd két ezredéven át az elnyomatás nyomorait tűrték, meg vagyok győződve, hogy éppen ez a szabadság a legerősebb kötelék lenne, amely a hon izraelita polgárait minden viszonyok közt azon hazához köti, melynek alkotmánya nekik a szabadságot biztosítja."

Úgy érzem, igen tisztelt Országos Gyűlés, hogy azt a szabadságot, amelyről Eötvös József beszélt, a Magyar Népköztársaság biztosítja a magyar zsidóság számára. És amikor tanácskozásaikhoz népköztársaságunk kormánya nevében őszinte szeretettel minden jót és sok sikert kívánok, úgy érzem, hogy e tanácskozások fölött ott virraszt mindaz a szerető gond, féltés és megértés, ami az Önök elődeinek, atyáinak, szeretteinek fájdalmából, szenvedéséből, évszázadokon keresztüli töprengéséből, vívódásából, tudós elmélkedéseiből szövődött össze. Meg vagyok győződve arról, hogy amikor Önök határozni kívánnak, úgy érzik, hogy a sok vitának, fájdalomnak, töprengésnek és vívódásnak a végét az Önök elődei, hivatali elődei, az Önök atyái, hozzátartozói is szívesen látják. Én így kívánok ezekhez a tanácskozásokhoz sok sikert, megértő szellemű vitát, építő szellemű javaslatokat, hogy a magyar zsidóság békében szabadon építhesse, dolgozó népünkkel együtt, mint része dolgozó népünknek, mint vér a mi vérünkből, a maga jobb jövőjét. (Hosszan tartó, lelkes éljenzés és taps. Szónokot felállva ünneplik az Országos Gyűlés tagjai.)

Elnök: Tisztelt Országos Gyűlés! Az ülést 5 percre felfüggesztem.

Szünet után (12.20)

Elnök: A folytatólagos ülést megnyitom.

Választási szabályzatunk értelmében egy igazolóbizottság kiküldése válik szükségessé a megbízólevelek felülvizsgálására. Javasolom az Országos Gyűlésnek, hogy az Igazolóbizottság tagjaiul Hirsch Ernő,[159] Csengeri Leó[160] és dr. Heves Lajos[161] küldött urakat válassza meg. (Felkiáltások: Elfogadjuk! – Nagy taps.) Megállapítom, hogy az Országos Gyűlés a felolvasott 3 küldöttet az Igazolóbizottság tagjaiul megválasztotta. Felkérem az Igazolóbizottság tagjait, hogy a délutáni ülés folyamán a jelentésüket tegyék meg.

Tisztelt Országos Gyűlés! Tárgyalásra következik az Izraelita Országos Gyűlés ügyrendje. Megállapítom, hogy a küldött urak az ügyrend javaslatát kézhez kapták, és remélem, hogy időközben át is tanulmányozták. Amenynyibe az ügyrendhez valaki felszólalni kíván, kérem jelentkezését, de ha nem volna felszólaló... (Felkiáltások: Elfogadjuk!) Megállapítom, hogy az Országos Gyűlés a beterjesztett ügyrendjavaslatot egyhangúlag elfogadta. (Úgy van! Úgy van!)

Következik az Országos Gyűlés...

Kahan-Frankl Samu: Javaslatot kívánok tenni.

Elnök: Tessék!

Kahan-Frankl Samu: Javaslom, hogy az Országos Gyűlés az ügyrend értelmében az Országos Gyűlés elnökévé Stöckler Lajos elnök urat válassza meg. (Általános nagy taps és lelkes éljenzés.)

Elnök: Megállapítom, hogy az Országos Gyűlés Kahan elnök úr javaslatát egyhangúlag elfogadta.

Következik az Országos Gyűlés tisztikarának megválasztása. Tisztelt Országos Gyűlés! Engedjék meg, hogy a tisztikar tekintetében a javaslatot én tegyem meg. Javaslom, hogy az alelnöki tisztségre méltóztassék megválasztani Kahan-Frankl Samut (lelkes éljenzés és nagy taps), dr. Földes Istvánt[162] és Antl Ödönt[163] (nagy éljenzés és taps). Megállapítom, hogy javaslatomat az Országos Gyűlés egyhangúlag elfogadta.

Kérem a megválasztott urakat, hogy helyüket az elnöki asztalnál foglalják el.

Javaslom továbbá, hogy a háznagyi tisztségre Dukesz Ákos és Ernszt Markusz urakat válassza meg az Országos Gyűlés. (Lelkes éljenzés és taps.) Megállapítom, hogy ezt a javaslatomat is egyhangúlag fogadta el az Országos Gyűlés.

159. Hirsch Ernő a debreceni hitközség küldötte volt, életrajzi adatai nem ismeretesek.

160. Az ugyancsak debreceni, jogi végzettségű vállalkozót, Csengeri Leót (1887–?) Stöcklerrel és Benedekkel együtt 1954-ben másfél év börtönre ítélték.

161. Dr. Heves Lajos (1900–1965) ügyvéd, 1953 tavaszától, Stöckler letartóztatásától 1957-ig a MIOK elnöke volt. Élettörténetét lásd Deutsch Gábor: *Aki „Valaki" volt,* http://www.or-zse.hu/maiarc/heveslajos2007.htm (letöltve 2016. február 27.).

162. Dr. Földes István (?–?) ügyvéd, 1944-ben Stöcklerrel együtt a Zsidó Tanács tagja, szociális osztályának vezetője.

163. Antl Ödön (1898–1977) 1945 novemberétől a kaposvári hitközség elnöke, 1950-ben emigált, New Yorkban telepedett le. A tablón nem szerepel.

Jegyzőkül javaslom dr. Benedek László, dr. Hacker Iván, dr. Schweitzer József és Züssmann Alfréd küldött urakat. (Lelkes éljenzés.) Megállapítom a jegyzők egyhangú megválasztását is.

Ezek után engedje meg nekem a mélyen tisztelt Országos Gyűlés, hogy az Önök előtt elfekvő javaslatot a magam részéről és a Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának Intézőbizottsága nevében is megindokoljam. Először azonban kötelességemnek érzem hálás köszönetünket kifejezni azért a ragyogó beszédért, amelyet Ortutay Gyula miniszter úr (éljenzés és nagy taps) mondott. A magyar zsidóság életében először fordul elő, hogy a mi problémáinkról a magyar kormány képviselője ilyen nyíltan és őszintén beszél. (Úgy van! Úgy van!) Először érezzük megnyilatkozásának őszinteségét, először érezzük, hogy azt, amit mond, úgy is érzi. Ezért bizalommal vagyunk irányában, és rajta keresztül a Magyar Népköztársaság kormánya iránt. (Hosszan tartó, lelkes taps.) A magyar zsidóság szeretettel és őszinte bizalommal viseltetik mindazon férfiak irányában, akik a szabadságot, a jogegyenlőséget, a dolgozó ember megbecsülését akarják és valósítják meg; gyűlölettel viseltetik mindazokkal szemben, akik szembefordulnak a békét építőkkel, akik szembefordulnak azokkal, akik egy boldogabb és szebb jövő kimunkálásán fáradoznak.

Ebben a kontextusban érdemes felidéznünk „Kékes" 1948. november 5-én kelt jelentését:

Domonkos Miksa, a PIH főtitkára ma reggel ½ 9-től 12-ig a szobájában Orbán Gábor, Szigeti Sándor, Behár Márton, Klein Imre, Vajda Zsigmond, dr. Katona József és dr. Vági József előtt a következőket mondotta el lényegében.

4-én az Akadémiai utcai MDP-központban egy Szirmai István MDP-képviselőnél magasabb pozícióban lévő pártember előtt volt, aki elébe tárta a hitközségen – az ilyen reggeli beszédek alkalmával – tőle elhangzott, sokszor antidemokratikus megnyilvánulásokat. Ő azt mondta ottan, hogy ezek igazak, viszont az előtte ülő társaságnak kijelenti azt, hogy nem érdekes bármilyen piszlicskedés vele szemben, ő maradni fog, csak erőszakkal lehet eltávolítani a helyéről, és ha az eltávolítás a nyilasoknak sem sikerült, akkor most sem fog sikerülni.

Hiába akarnak itt a mai rendszerben egyes magukat baloldalinak hangoztató urak a Dohány utcai templomból sportcsarnokot csinálni, ez nem fog nekik sikerülni, mert ő igenis a vallás mellett van, és ha kell, ezt nyilvánosan is az illetékesek tudomására hajlandó hozni. Azt mondta, hogy ez a kis klikk, amely körülötte ül, hiába vitatkozik a hitközséget érintő esetleges sorsdöntő kérdéseken, Stöckler Lajos úgyis mindent az ő megkérdezésük és tudtuk nélkül intéz el a kommunistákkal, és nagyon apró-cseprő dolgok azok, amiben az ott lévők intézkedni tudnak. – „Stöckler úgyis azt csinálja, amit a párt akar."

A tegnapi, pártközpontban tett látogatásával kapcsolatban elmondta, hogy ott hallotta, miképpen dolgoznak a kommunisták pl. Ortutayval. Ortutayt minden kommunista ülésen kritizálják, és Ortutay az az ember, akit csak ezzel a kritikával lehet presszionálni. Az ülésen különben ez alkalommal összeszólalkozott Katona doktorral, aki tiltakozott az ellen, hogy Domonkos a Dohány utcai templomban mint főtitkár beszédet mondjon. Ugyanis a pesti Chevra Kadisa egy tórát ajándékozott a Dohány utcai templomnak, melyet f. hó 12-én adnak át a Dohány utcai templomban az esti istentisztelet alkalmából. Domonkos akarja ezt az aktust beszédben méltatni. Katona szerint ez összeférhetetlen Domonkos viselt tisztségével.

Domonkos hiúságára különben jellemző, hogy hangosan adott felháborodásának kifejezést, mivel a Zsidókórházban 8-án történendő laboratórium avatására kiküldött meghívóra nem írták rá az ő nevét, úgy, mint Stöcklerét és dr. Benedek Lászlóét, a Zsidókórház főorvosáét. – Kékes.[164]

E jellemző epizód után térjünk vissza a Síp utcai díszterembe.

A magyar zsidóság az építő munkában részt kíván venni, ebben a munkában akar – úgy, mint az elmúlt öt esztendőben – harcos munkatárs lenni. A magyar zsidóság megmutatta, hogy minden elnyomás, szenvedés, hatszázezer testvérének legyilkolása ellenére is részt kért és részt vett a szabad Magyarország, a dolgozó magyar nép országának felépítésében. A magyar zsidóság bizalommal és szeretettel viseltetik az ország bölcs vezetői, elsősorban Rákosi Mátyás (a Gyűlés tagjai felállva lelkesen, ütemesen tapsolnak) iránt, és ebben az órában, amikor a magyar zsidóság sorsdöntő kérdései fölött fogunk vitázni, és vagyunk hivatva döntést hozni, emlékeznünk kell a Magyar Népköztársaság Alkotmányának indokolására és ennek az Alkotmánynak minden szakaszára, és amikor emlékezünk, különösen kiemeljük a felekezetünket érdeklő azt a paragrafust, amely ebben az országban a szabad vallásgyakorlást biztosítja.

164. ÁBTL-2.1.-IV/44/1. 910.

Mélyen tisztelt Országos Gyűlés! Mi ezt komolyan vesszük, és a Magyar Népköztársaság által biztosított vallásszabadsággal élni kívánunk. Azt az örökséget, amelyet elődeinktől átvettünk, tovább akarjuk adni az utánunk következő generációnak. Mi komolyan vesszük a vallásszabadságot, komolyan vesszük a „szabad egyház a szabad államban" fogalmát, és bizton reméljük, hogy a zsidó közösség minden tagja szorgalmas munkával és odaadással teljesíti a maga kötelességét.

Ennek az élvezett szabadságnak következményeként ült össze ez az Országos Gyűlés. Hosszú hónapok munkája előzte meg ennek a javaslatnak a végleges szövegét. A zsidó közélet szakemberei, élvonalbeli közösségi munkásai, a Rabbitestület küldöttei, a magyar zsidóság minden árnyalatának képviselői részt vettek ebben az előkészítő munkában, és ha indokolom ezt a javaslatot, elkerülhetetlen, hogy a felszabadulás óta eltelt öt esztendőre visszapillantást ne vessek.

Önök velem együtt valamennyien részesei voltak a felszabadulás pillanatának, velem együtt rakták le a maradék magyar zsidóság felekezeti életének alapköveit. Önök velünk együtt tették lehetővé, hogy templomaink ma újból álljanak, Önök velünk együtt munkálkodtak intézményeink újjáépítésében. Dacára annak, hogy a nyolc évtizedes befejezetlen harcot közvetlenül a felszabadulás utáni időben is be lehetett volna fejezni, mégis úgy érezzük, hogy ennek a kérdésnek a rendezése több nyugalmat, előkészítő munkát kíván, és először az újjáépítési munkát kellett elvégezni. Ezért hoztuk most, a felszabadulás ötödik évfordulójára javaslatunkat Önök elé.

Mélyen tisztelt Országos Gyűlés! Ortutay miniszter úr (éljenzés) visszapillantást adott az elmúlt 80 esztendőről, sőt az azt megelőző időről is. Én nem akarom a múltat taglalni. Abból indulok ki, hogy elődeink annak idején úgy látták jónak, ahogyan tették. A maradék magyar zsidóság ma úgy érzi, hogy a változott viszonyok következtében a felekezet és az állam viszonyának újabb rendezése szükségessé tette a maradék magyar zsidóság erejének összefogását. (Úgy van!) A változott viszonyok és feladatok tették időszerűvé a magyar zsidóság egyesítésének kérdését.

Félve nyúltunk ehhez a kérdéshez, dacára annak, hogy magunk mögött éreztük és tudtuk a maradék magyar zsidóság nagy többségét kitevő kongresszusi zsidó testvéreinket, mégis félve nyúltunk hozzá, mert egész munkásságunk alatt azt igyekeztünk bizonyítani, hogy a maradék magyar zsidóság hű kíván maradni tradícióihoz, ápolni akarja azokat, és gondoskodni akar az elkövetkezendő generációt jelentő, ma élő ifjúság vallási neveléséről is, de ismertük az érzékenységet, ismertük a nehézségeket, és

amikor közeledtünk ehhez a kérdéshez, tapasztaltuk azt a nagyfokú megértést, amely ortodox testvéreink részéről a kérdés megoldásánál jelentkezett. Igaz, biztosítottuk őket afelől, hogy az ő vallási életük zavartalansága szent kötelessége a maradék magyar zsidóság neológ részének. (Taps.) Biztosítottuk ortodox testvéreinket afelől, hogy mi szerető testvérként fogadjuk őket körünkben, a magunk anyagi és erkölcsi erejével támogatjuk az ő törekvéseiket, és mindenekelőtt gondoskodni fogunk vallási intézményeink [sic!] feltétlen fenntartásáról. (Nagy taps.)

Biztosítottuk ortodox testvéreinket arról is, hogy az egyesülés technikai lebonyolítását az ő érdekük legmesszebbmenő szem előtt tartásával fogjuk végrehajtani. Kötelezettséget vállaltunk, mélyen tisztelt Országos Gyűlés, hogy az országban lévő azon helységekben, városokban, ahol kettős hitközségek vannak, külön-külön fogjuk az egyesülés kérdését a helyi viszonyoknak megfelelően megoldani, és különös figyelemmel voltunk a fővárosi ortodox hitközség szempontjaira.

Azt hiszem, Zsidó Testvéreim helyesléssel és jóváhagyóan veszik tudomásul azon kötelezettségvállalásomat, amelyet ortodox testvéreink felé tettem, hogy a fővárosi ortodox hitközség tradíciójának megfelelően különleges elbánásban, különleges szempontok érvényesítésével fogjuk az egyesülés technikai részét lebonyolítani. (Nagy taps.)

Amikor ezt, Zsidó Testvéreim, Önöknek elmondom, nem hallgathatom el, hogy az elmúlt öt esztendő alatt sok nehéz feladattal álltam szemben, és ha azokat úgy-ahogy megoldottuk, akkor ez csak az Önök támogatásával volt lehetséges. Az ortodox vezetők, elsősorban Kahan elnök úr (éljenzés és taps) támogató segítsége, de a többi ortodox felelős vezetők nagyfokú megértése mellett is ezt a munkánkat csak úgy fogjuk tudni megoldani és a maradék magyar zsidóság jövő felekezeti életét biztosítani, ha Önök is ma az Országos Gyűlés folyamán ugyanolyan támogatásban részesítenek bennünket, ugyanolyan bizalommal viseltetnek irányunkban, mint ahogyan azt az elmúlt öt esztendő alatt tették. (Úgy lesz.)

Ötéves munkásságunk koronájaként szeretnénk megteremteni a magyar zsidóság új alkotmányát, szeretnénk eddigi építő munkánk gyümölcseként a magyar zsidóságot egy olyan alkotmánnyal megajándékozni, amely alkotmány mellett lehetséges csak zsidó életünk folytatása. Szeretnénk, ha ez a zsidó alkotmány példát mutató lenne nemcsak a magyar zsidóság felé, hanem a világ bármely táján élő zsidó szervezetek is tudomást vennének erről az egyesítésről. Szeretnénk, hogy vegyenek példát, és lássák azt, hogy a maradék magyar zsidóság tudott felülemelkedni, tudta magát túltenni

a helyi érdekeken, és csak a nagy egészet tekintette, és azt akarta velünk együtt, hogy a nyugodt, biztos felekezeti élet alapjait rakjuk le. A maradék magyar zsidóság megnyugvással fogadhatja majd az Önök által tárgyalt javaslat alapján megszületett zsidó alkotmányt, mert az elejétől végig kizárólagosan a felekezet érdekeit tartja szem előtt, egyedül és kizárólag a vallási élet biztosítását szolgálja, a felekezeti intézmények fennmaradását kívánja biztosítani. Minthogy ez így van, ezen túlmenő kívánság a felekezeti életben nem is lehetséges.

A magyar zsidóság új szervezetét úgy kívánjuk létrehozni, hogy az megfeleljen a magyar zsidóság minden árnyalatának. Struktúrájában nemigen tér el ez a szabályzat a korábbi kongresszusi szabályzattól – a szervek úgyszólván ugyanazok: a hitközségek, a községkerület, az országos iroda, annak intézőbizottsága. Az újítás benne az országos képviselet. A jövőben, mélyen tisztelt Országos Gyűlés, a magyar zsidóság szabadon választott küldöttei legalább egyszer minden esztendőben össze fognak ülni. (Helyeslés.) Ez a képviselet lesz hivatva a felekezet legfelsőbb szerveként a magyar zsidóság sorsa fölött dönteni. (Helyeslés.)

Mélyen tisztelt Országos Gyűlés! A múltban szervezeti szabályzatunk egyik legnagyobb hiányossága az volt, hogy elődeink mellőzték a rabbikart a neológia részéről. Az ortodoxia körében e téren nem volt hiba.

Figyelmen kívül hagyták, hogy a vallás legfőbb őre, a zsidóság tanítója a rabbi. (Nagy taps.) Figyelmen kívül hagyták, hogy a felekezeti szervekben mindenütt ott kell lennie a vallás legfőbb őrének, s ha ők figyelmen kívül hagyták, mi levontuk a múlt tapasztalatainak tanulságait, s Önök, mélyen tisztelt Küldött Urak, jól tudják, hogy a felszabadulás első perceitől kezdve a kongresszusi zsidóság oda helyezte tanítóit, rabbijait arra a helyre, amely őket megilleti. Ez az új szabályzat erről gondoskodik, ezt van hivatva szentesíteni.

Megalkotja továbbá az Országos Rabbitanácsot. Ezt is nélkülöztük a múltban. A felszabadulás óta azonban a kongresszusi zsidóság szervezetén belül már működött egy ilyen szervezet, és itt mutatkozik meg az a nagyfokú megértés, amelyet a kongresszusi zsidóság tanúsított ortodox testvéreivel szemben, amikor fenntartás nélkül vette tudomásul, hogy az ortodoxia részére külön rabbitanácsot alkosson. (Nagy taps.) És én meg is vagyok róla győződve, hogy dacára ezen külön szerveknek, amelyek kompromisszum eredményeiként jöttek létre, az egységes zsidó szervezetek hasznos építőmunkát fognak végezhetni. Nagy megnyugvással vettem Ortutay miniszter úr felszólalásából azt, hogy ő a maga személyében és a Magyar

Népköztársaság kormánya is különös gonddal őrködik a Magyar Népköztársaság Alkotmányában lefektetett vallásszabadság fölött. (Nagy taps.) Különös örömmel fogadtam a miniszter úrnak azt a közlését is, hogy a nehézségek ellenére a felekezeti kérdések megoldásánál segítségünkre lesz. Engedje meg a miniszter úr, hogy megragadjam az alkalmat, hogy a magyar zsidóság egy speciális sérelméről beszéljek, és kérjem azt a támogatást az Ön részéről, amelyet eddig tapasztalni mindenkor szerencsénk volt. Ez pedig, mélyen tisztelt Országos Gyűlés, a szombattartás kérdése. (Hosszan tartó, nagy taps.)

Az első perctől kezdve, amikor a szabad életet elnyertem, lelkes és odaadó híveként álltam a népi demokrácia építői sorába. Éppen ezért nem tudom megérteni, hogy az izraelita hitfelekezetnek ez a sérelme még ma is fennállhat, nem tudom megérteni, hogy más felekezetek vasárnapi ünneptartása valamilyen úton-módon mindig megoldódott. Arra kérem, legyen segítségünkre. Mi megfelelő javaslatokkal fogunk jönni, mert hiszen csak arról van szó, hogy a dolgozó, vallását megtartó zsidó ember a szombati napot úgy ünnepelhesse, hogy ezzel a kenyerét ne veszítse el. (Hosszan tartó, nagy taps.)

Mélyen Tisztelt Küldött Urak! (*Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter:* Várom a javaslatokat, megnézzük a kérdést.) Amikor ezt itt előadtam mint a magyar zsidóság egyik legfontosabb kérdését, tudom, hogy a miniszter úr részéről a legmesszebbmenő támogatás felől biztosítva vagyok. Ennek a kérdésnek megoldása elsőrangú érdeke a magyar zsidóságnak. (Éljenzés és taps.) Éppen ezért élni fogunk a lehetőséggel, és javaslatunkat el fogjuk juttatni illetékes helyre. (*Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter:* Megkeressük a jó megoldást. – Nagy taps.)

Mélyen tisztelt Országos Gyűlés! Nagyon szerencsétlen időbeosztást kaptam a javaslat indokolására, egy olyan hatalmas beszéd után, mint amelyet Önöknek szerencséjük volt Ortutay miniszter úr részéről hallani (úgy van, úgy van, taps), tehát hamar be is akarom fejezni. (Halljuk, halljuk!)

Emberek készítették ezt a javaslatot, ennek lehetnek hibái, lehetnek hiányosságai, azonban ezeket a hiányosságokat és esetleges hibákat akkor fogjuk kijavítani, ha a gyakorlat mutatta meg, hogy azok tényleg hibák-e, hiányosságok-e. Minden indítványt és javaslatot nagy figyelemmel fogunk hallgatni. Figyelembe véve azt az óriási munkát, amelyet a javaslat szerkesztői kifejtettek, helyesebb volna követni azt a példát, amelyet általában az ilyen szabályzat megalkotása után követni szoktak, megvárni, miként válik be a gyakorlatban, és ha mutatkoznak hiányosságok, hibák, akkor az összeülő

Országos Gyűlésnek mindig módja lesz alapos megfontolás után, az összes érdekeltek meghallgatásával azon módosítást, változtatást eszközölni. Egy biztos, mélyen tisztelt Országos Gyűlés, és ez az, hogy becsületes zsidó emberek alkotómunkája fekszik Önök előtt, zsidó embereké, akik célul tűzték ki maguk elé, hogy a maradék magyar zsidóság javát kívánják szolgálni; önzetlen közösségi munkások, akik idejük nagy részét e szent cél érdekében állították, és végezték el ezt a munkát, áthatva a zsidó érzéstől és zsidó testvériségtől, zsidó testvéri szeretettől. Éppen ezért engedjék meg nekem, hogy Önöktől kérjem ennek a javaslatnak az elfogadását. (Hosszan tartó éljenzés és taps.)

Ezen a ponton jobbára az ÁBTL-ben őrzött különféle jelentésekből kell felidéznünk a mára teljesen elfelejtett Stöckler Lajos tetteit, félelmeit, pusztán azért, hogy a kései olvasók is tudják azt, amivel nagyrészt tisztában voltak az őt hallgatók. Arra nézvést nincs, attól tartok, nem is lehet bizonyítékunk, hogy 1950-ben Stöckler, részben vagy egészében, belső meggyőződését követte-e, vagy pusztán az általa alakított szerep logikáját követve felelt meg az MDP elvárásainak: arról nem beszélve, hogy a kettő közötti különbség sem magától értetődő. 1952. augusztus hó 27-én délután 3-kor „Kékes" ügynök az alábbi jelentéssel szolgált Harmat Frigyes államvédelmi főhadnagynak:

Az izraelita hitközség Síp utcai tanácstermében, abban a helyiségben, ahol az értekezleteket, intézőbizottsági és végrehajtóbizottsági üléseket szokták tartani, évtizedek óta ki volt téve a falra a hitközség régi elnökeinek, valamint elnökhelyetteseinek arcképét ábrázoló festménysorozat. Ezeket a képeket 1952. július havában Stöckler Lajos elnök leszedette, és egy raktárhelyiségbe helyeztette. Helyükre a tanácsterem falára Lenin, Sztálin és Rákosi elvtársak képeit helyeztette el. A hitközség alkalmazottai és a rabbik meglepetéssel fogadták az elnökök festményeinek leszedetését. Nagy feltűnést okozott, de nyíltan nem beszéltek róla. Néhány napi „suttogás" után a kérdés fölött napirendre tértek. Kurzweil főtitkárhelyettes az érdeklődők kérdésére azt felelte, hogy a képek „slichtelve" vannak. Kijelentését gúnyos mosollyal tette. Kékes.

Értékelés: Véleményem szerint Stöckler intézkedését provokációs célzattal tette. Megjegyzés: Adataink vannak arról, hogy Stöckler rendszeresen tesz olyan intézkedéseket, amelyek alkalmasak lehetnek arra, hogy ellenszenvet keltsenek rendszerünkkel szemben. Stöckler intézkedéseit olyan

formában teszi meg, hogy abból azt lássák, hogy arra kényszerítve lett. Intézkedés: Stöckler Lajosról összefoglaló jelentést készítünk 1952. október 1-ig. Készült két példányban. Harmat Frigyes áv. főhadnagy. I/2-b. alo.[165]

A 18/32-es ügynök 1952. október 9-én jelentett:

F. hó 6-án beszéltem Stöckler Lajossal, a Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának vezetőjével hivatali helyiségében. Elmondotta, hogy csak „sírva" beszélhet mindarról, ami az utóbbi időben történt a felekezettel kapcsolatban. Legfájdalmasabb, hogy a hatóságok igénybe vették a fiúárvaház épületét, ami a felekezet legszebb épülete volt.[166]

Lassan minden modernebb épületétől „megfosztják" a felekezetet. Kezdi már ő is osztani azt a felfogást, hogy „nem lehet bízni a bolsevikokban, mert úgy hazudnak, mintha könyvből olvasnák". Hiába beszélnek vallásszabadságról, lépésről lépésre „megnyomorítják" a felekezetet. Ő sokszor úgy érzi magát, mint a „magyar zsidóság felszámolója". Eszébe jutnak azoknak a náci időbeli keleti gettóknak a hitközségi vezetői, akiket a nácik egy ideig kivételezésben részesítettek, azután szintén a gázkamrába küldtek. Ma még neki sincsen semmi baja, ma még udvariasan, „barátian" tárgyalnak a hatóságok, de ő tisztán látja, hogy egyre jobban összezsugorítják a felekezetet, és egy napon már nincs szükség az ő személyére – mondotta Stöckler –, őt is kitelepítik a Hortobágyra. Egyébként – jegyezte meg – a kitelepítésekkel is „hazudtak" a hatóságok, mert tavaly mindenütt biztosították őt arról, hogy nincs több kitelepítés, az idén pedig – csendesebb formában – megint sok kitelepítés van. „Ma – mondotta – bárkit kitelepítenek, ha egy

165. ÁBTL-2.1.-IV/44/2. Harmatról 2015-ös tanulmányában Vörös Géza tesz említést: „Harmatot 1953. október 27-én áthelyezték a IV. Osztály állományából oktatónak a Dzerzsinszkij Tiszti Továbbképző Iskolába, és 1954. március 26-án soron kívül előléptették századossá. 1954. december 1-jével osztályfőnöknek nevezték ki a Dzerzsinszkij Iskola egyéves tanfolyamára." Egyházüldözők arcképcsarnoka, *Betekintő*, 2015/1, lásd http://www.betekinto.hu/2015_1_voros (letöltve 2016. február 27.). A 18/32. ügynök 1952. október 9-én 13.30-kor Marsó Gyula áv. főhadnagynak adott jelentéséből már elég keserves kép bontakozik ki. 18/32 kilétéről a könyv megjelenéséig sem sikerült bizonyosságot szereznem. Hogy Stöckler két évvel korábban naivabb lett volna, vagy „csupán" cinikus volt, azt sem módomban, sem szándékomban nem áll eldönteni.

166. A Wellisch (Vecsey) Andor által tervezett épületet 1900-ban adták át a VII. Vilma királynő útja (ma Városligeti fasor) 25–27. szám alatt. Háború utáni rekonstrukciójában Hajós Alfréd is részt vett. Az iskola és árvaház épülete a rendszerváltás után az MSZP tulajdonában volt, 2008-ban lebontották, jelenleg parkoló van a hajdani épület helyén.

pártfunkcionáriusnak vagy ÁVH-s tisztnek szüksége van az illető lakására." Megjegyezte, hogy Fischer Ödönnél is valószínűleg a lakás kellett, mert köztudomású, hogy milyen szép lakása volt.[167]

Elmondotta, hogy nemrégen tartóztatták le dr. Rácz Jenő rabbit, aki a zsidó gimnáziumban tanított. A napokban pedig az ügyvédi kamara felfüggesztette az ügyvédségtől dr. Heves Lajost, a Budapesti Izraelita Hitközség egyik elöljáróját. Ugyancsak a közelmúltban jött értesítés arról, hogy az internált dr. Róth Jenő, aki a lipótvárosi templomkörzet elnöke volt, meghalt az internálótáborban. Stöckler Lajos kijelentette, hogy Fischer Ödön érdekében most semmit sem lehet tenni, mert a hitközség egyelőre nem adhat be memorandumot az aggok házába való elhelyezésére [...]. Elmondotta még, hogy Sztálin tanulmányát érdeklődéssel olvasta. Az az érzése, hogy Sztálin, amikor a háborúknak az imperialista korszakban való elkerülhetetlenségéről ír, „a sorok között" előkészítette az embereket a kikerülhetetlen háborúra. Ő ellentmondást lát a békemozgalom „erőltetése", a békepolitika folytonos hirdetése és Sztálin megállapításai között. Sztálinnak a kolhozok színvonalának emeléséről és a kolhozoknak később állami gazdaságokká való átalakításáról szóló megállapításai „tisztán mutatják – mondotta –, hogy a Szovjetunióban még 35 év után is nagy gazdasági bajok vannak". Véleménye szerint a kommunizmus nagy építkezései, a csatornák stb., részben „kirakat-dolgok", részben stratégiai célokat szolgálnak. Végül elmondotta Stöckler, hogy meggyőzte az Állami Egyházügyi Hivatal vezetőit, ne kívánjanak „vörös" felekezeti lapot, mert az ilyen „Új Élet"-nek nincs hitele sem belföldön, sem külföldön.[168]

A 18/32-es ügynök pár héttel később, november 4-én is felkereste Stöcklert, aki ez alkalommal elmondta:

...ő mindent megtett és megtesz, hogy a vallásos zsidókat a népi demokrácia szolgálatába állítsa, és ezirányú törekvéseit általában el is ismerik, de nem sok támogatást kap ehhez a munkájához [...]. Nem lehet kedvet csinálni a zsidókban, amikor nem merik hitoktatásra járatni a gyermekeiket... nehéz megnyugtatni a papokat is, akik állandóan panaszkodnak a vallásellenes propaganda miatt. Ennek következtében igen nehéz feladat rávenni

167. Stöckler talán Halasi Fischer Ödönre (1886–1965) utal, a *Világ* című hetilap egykori tulajdonosára, a Cobden Szövetség magyarországi elnökére.
168. ÁBTL-2.1.-IV/44 12. 7–8.

a rabbikat arra, hogy lelkes hangú prédikációkat tartsanak a mai rendszer mellett...[169]

Két, mégoly figyelemreméltóan pontosnak tűnő jelentésből nehéz rekonstruálnunk az ügynök profilját, hogy a korszak bűnügyi sorozatokból ismert kifejezését használjuk. A 18/32-es szövegei azonban több ponton eltérnek a hitközségen ***belüli*** életet élő, vezető pozíciókban egymást váltó besúgók – Sipos/Sós; Sárosi/Seifert; Xavér/Benoschofsky Ilona; Sárvári/Salgó – nyelvhasználatától, illetve jelentéseik struktúráitól. Míg a 18/32-es érzékelhetően kívülről érkező vendég, akinek panaszkodni, akit meggyőzni elég fontos Stöckler számára, s akivel a köztük lévő távolság ellenére is igen őszinte, addig az utóbbiak mindennapi élete szorosan összefügg, gyakran futnak össze, ugyanott dolgoznak. Ezekben a jelentésekben a jól ismert(ként tekintett) tények kommentárja játssza a főszerepet, ellentétben a Stöcklert érintő két jelentéssel, amelyekben mintha valóban hallanánk a PIH, majd a MIOK elnökének szavait. Ráadásul a 18/32-es célja is igen árnyalt, nem pusztán és elsősorban pletykák terjesztése, rögzítése, illetve a kedélyes rágalmazás – mintha azért keresné fel Stöcklert, hogy lássa és hallja, vajon zsidó-e még ez az ember. És ha annak nevezhető, akkor miként? Mit jelent számára a MIOK, a vallás, a közösség? Egyszerűen egy rámaradt foglalkozást, vagy annál többet? Azt remélhetjük, hogy az 1950-es nyilvánosság előtt elmondott, minden bizonnyal előre megírt s felolvasott szöveg, illetve a négyszemközt elmondottak közti retorikai eltérések, a nyelvhasználatok feszültsége minden utólagos interpretatív kommentárnak álcázott politikai ítélkezésnél jobban érzékelteti az eredeti és illékony, egymást kioltó, egymást váltó kontextusokat, Zygmunt Bauman szavával élve: a *Liquid Fear/Life* jeleneteit. Mert mi sem könnyebb annál, mint Stöcklert egyszerű karrierista túlélőként bemutatnunk – amire egy Kékes ügynök által adott 1948-as jelentés tényleg okot is adhat –, de közben ez az ember a Zsidó Tanács második korszakától, 1944-től egészen 1953-ig „zsidó munkát" végző bürokrata volt, s kilenc válságos, irgalmatlanul nehéz évet valamiféle belső meggyőződés nélkül végigcsinálni nem könnyű feladat. Azaz Stöckler igazán alkalmazkodóképes volt, nyilvánvalóan tudta és használta a mimikri, az álcázás eszköztárát, de nem egyszerűen egy másik világ küldötte, azaz nem kém, hanem önmagát játszó zsidó volt, számtalan emberi gyengeséggel, nyilvánvaló hiúsággal, de nem vezetné bölcs belátás azt, aki pusztán egy senkinek tekintené őt. Alapvetően összeegyeztethetetlennek tűnő normatív fogalmak szerint

169. ÁBTL-2.1.-IV/44 12. 10–11.

alakulnak tettei: polgár és szalonkommunista, hivatalnok, de nem hitetlen bürokrata, s úgy tűnik, hogy a hitélet gyakorlatán kívül semmiféle vallási tapasztalattal nem rendelkezett.

Ugyancsak az 1950-es szöveg kontextusában kell röviden felidéznünk az ortodoxok helyzetét, hiszen az 1950. február 20-át megelőző eseményekről, tárgyalásokról a jelenlévők jelentős része, meglehet, csupán hallomásból vagy szövegekből, de tudott. Érdemes röviden áttekinteni az ortodoxia Síp utcába vezető útját. 1949. november 6-án az Ortodox Központi Irodában, az Ideiglenes Országos Bizottság ülésén elutasították az unifikációt.

> A Magyarországi Autonóm Ortodox Izraelita Hitfelekezet Országos Bizottságának rabbi és világi tagjai, az 1949. évi november hó 6-án megtartott ülésben egyhangúlag elfogadták az alábbi határozatot: A magyarországi ortodox zsidóság változatlanul ragaszkodik a közel nyolc évtized óta fennálló autonóm különállásához, amelyet – 350 magyarországi rabbi kötelező vallási döntése alapján – a Sulchan Aruch valláskódexen alapuló ősi vallási szabályok és hagyományok fenntartására és biztosítására felekezeti vezetőink annak idején kivívtak. Ez az autonómia biztosította eddig is, s csak ez biztosíthatja a jövőben is az ortodox zsidóság számára azt a szabad vallásgyakorlatot, mely az államot az egyháztól elválasztó magyar népi demokrácia alkotmányának is egyik sarkalatos tétele. [...] Az Országos Bizottság kérő szóval fordul a kongresszusi zsidóság vezetőihez, hogy az eddigi barátságos testvéri együttműködés és az ezzel szorosan egybekapcsolt erőteljesebb közös zsidó érdekvédelem céljából, és nem kevésbé az eddigi különállás által biztosított vallási érdekek szempontjából mellőzzön minden olyan lépést, amely az ortodox autonómia lebontására irányulna. Az unifikációs kísérlet egymagában is testvérharc felidézését vonná maga után, ami a magyarországi maradék zsidóságra, ez idő szerinti meggyengült állapotában, rendkívül káros és fájdalmas következményekkel járna.

Stöckler november 25-én válaszolt, az elmúlt évekbeli együttműködésükre hivatkozott, s meglepetésének adott hangot:

> Igen tisztelt Elnök Úr! [...] A magyar zsidóság új szervezeti szabályzata rövidesen intézőbizottságunk elé kerül. Úgy érzem, hogy az Országos Gyűlés egybehívása előtt az ortodoxia érdekében áll, hogy e szabályzat megszövegezésében tevékenyen részt vegyen, és különösképpen helyes lenne, ha Bizottságuk tagjai a felfogásunkról tiszta képet nyerjenek. Ezt a felvilágosító munkát feltétlenül meg kell tenni, már csak a felelősség miatt is.

Az ortodoxok legközelebb december 11-én délelőtt ültek össze, de a pénzügyeken kívül másról nem beszéltek. Ugyanaznap délután háromkor is találkoztak, és az elnök, Kahan-Frankl Samu

> ...bejelentette, hogy abból az ortodox konzervből, amelyet a budapesti zsidóság izraeli export részére készíttetett el, és amelynek kiszállítása az illetékes kormánytényezők által engedélyeztetett, egy megfelelő hányadot a vidéki zsidóság rendelkezésére bocsátanak [sic!]. A Központi Iroda erről köriratban fogja a vidéki hitközségeket értesíteni. Ezt a bejelentést a vidéki zsidóság megnyugtatása végett teszi meg. Jelenti, hogy legutóbb az Országos Bizottság rabbitanácsa az ország többi rabbijainak bevonásával ülést tartott, amelyen az egyesülés kérdésével foglalkozott. Az ülés lefolyásáról Czitron József soproni főrabbi tájékoztatja a bizottságot. Előadja, hogy a rabbik ülésén egyhangúlag az a felfogás alakult ki, hogy az egyesülés kérdésében a kongresszusi zsidóság vezetőivel való tárgyalásfelvétel nem hátrányára, hanem előnyére szolgálhat az ortodoxiának [...] Züssmann Alfréd bizottsági tag felhívja a bizottság figyelmét a szombattartás nagy fontosságára, mert az ortodoxia fennmaradását csak ez tudja biztosítani.

Komoróczy Géza kötetében szerepel a tiltakozás titkos dokumentuma:

> Ortodox rabbik titkos nyilatkozata, 1949. december 7. Ortodox rabbik titkos nyilatkozata az ortodox és neológ hiközségek egyesítését kimondó egyezmény aláírása után. Ezennel nyilatkozatot adunk ki, és tudtul adjuk, hogy minden, amit tettünk, azaz beleegyeztünk, hogy egyesüljünk velük, az csak látszat, amíg elmúlik az erőszak *(onesz)* mérge és a kényszer. És mindenki ismeri kényszerű helyzetünket *(onesz)* és ez [a beleegyezés] nem teszi semmissé a rabbik – jó cselekedeteik őrizzenek minket – (5)629. évi alapvető döntését *(takkanat jeszod)*, és amint lehetőség lesz, hogy cselekedjünk, és mindenben elváljunk tőlük, akkor attól az időtől fogva kezünk aláírása semmisüljön meg, legyen semmissé.[170]

170. Komoróczy Géza: *„Nekem itt zsidónak kell lennem". Források és dokumentumok 965–2012,* Pozsony, Kalligram, 2013, 1360.

December 21-én délután 4-kor a Síp utca 12-ben találkoztak az ortodoxok és a neológok, majd 22-én megint, s itt már a szövegváltozatokról egyeztettek. Folytatták 25-én, 26-án, ekkor már az Amerikai úti Zsidó Kórház igazgatói szobájában, ahol dr. Benedek László, a kórház igazgatója meg is köszönte a szimbolikusnak nevezett helyválasztást. Az ortodoxok ezután december 28-án találkoztak, a kongresszusi zsidóság részéről Stöckler volt jelen, s ekkor gyakorlatilag megállapodtak abban, ami később meg is valósult. 1950. január 31-én délelőtt 10-kor találkoztak ismét, Kahan-Frankl felolvasta a miniszteri leiratot a kongresszus összehívásáról, eldöntötték, hogy kik legyenek az 50 tagú ortodox delegáció tagjai, s ezzel aztán vége is volt. Innen már csak az adminisztráció volt hátra.[171] Ezt követően hallgatták az Országos Gyűlés résztvevői Kahan-Frankl Samut.

171. Lózsy Tamás, az Ortodox Levéltár igazgatója bocsátotta rendelkezésemre egy héber nyelvű dokumentum fénymásolatának fordítását. A dokumentum szerint 1950. november 24-én egy újabb, héberül írt, titkos tiltakozó szöveg született. A szöveg jelentősége magától értetődő; annak kritikai értelmezésére nyilvánvalóan nem vállalkozhatom, ugyanakkor közlését fontosnak vélem. „Mi, alulírott rabbik, a magyarországi rabbik maroknyi maradéka, fájó és megtört szívvel gyűltünk össze, hogy döntsünk abban a kérdésben, hogy mit tegyünk az erősödő neológ hitközséggel kapcsolatban, amely egyre jobban megerősíti az irányú tevékenységét, hogy az ortodox hitközség és a magyarországi Ortodox Iroda és annak elnöke elveszítse önálló működésének lehetőségét. A neológ hitközség azon törekvésének, mely szerint szűnjön meg az Autonóm Ortodox Iroda, az lenne a következménye, hogy az ortodoxiának fel kellene adnia ellenőrzését a vallási kérdésekben. Ehhez nem adhatjuk beleegyezésünket. Az ortodoxia immár nyolcvan éve azon fáradozik, hogy biztosítsa a vallásos élet feltételeit országunkban, úgy, ahogy azt nagy rabbijaink elhatározták.

Illő tisztelettel és a kérdés komolyságának megfelelően kell határoznunk: választani a kisebbik rosszat, és a megváltozott feltételeknek eleget téve, együttműködni a neológokkal, és megmenteni a még menthetőt, vagy ülni ölbe tett kézzel, és megvárni, amíg minden elvész. A rajtunk lévő nagy felelősség tudatában arra a megoldásra jutottunk, hogy meg kell őrizni a vallást azok számára, akik az országban maradnak. Akik itt, ezen az úton folytatják életüket, Atyáink és az ortodoxiát megalapító Rabbijaink szellemében. Ez csak akkor lehetséges, ha békében együtt megyünk velük, és megmentjük azt, ami a pusztulás után maradt. Jelen döntésünk alapos mérlegelés és generációnk nagy Rabbijainak tanácsa eredményeként született meg. Azzal a feltétellel adtuk beleegyezésünket, hogy egyrészről legalább az ortodox tagozat neve megmaradjon. Másrészről feltételül szabtuk, hogy minden, a vallással kapcsolatos kérdésben a mi jogunk lesz kizárólag Atyáink és Rabbijaink szellemében dönteni. Az ortodox gyülekezeteknek külön Rabbitanácsa lesz a vallásos kérdések szükséges döntések meghozatalában. Meghatalmazzuk és engedélyt adunk az ortodox tagozat vezetőjének, HaRav Hagaon Shmuel Zanvil Kahana-Frankel úrnak és helyettesének, HaRav Hagaon Dr. Jitzhak Eizik Reiner úrnak, hogy a neológ közösség vezetőivel folytassanak tárgyalásokat a fentiek értelmében. Azonban kinyilvánítjuk és kihirdetjük, hogy a velünk történő együttműködésről szóló elhatározásunk addig marad érvényben, amíg el nem múlnak a kényszerítő körülmények, mivel mindenki tisztában van azzal, hogy jelen

Kahan-Frankl Samu elnök úr következik szólásra:

Kahan-Frankl Samu: Mélyen tisztelt Országos Gyűlés! Már az idő előrehaladottságára való tekintettel sem akarok ismétlésekbe bocsátkozni. Stöckler Elnök úr Ortutay Miniszter úrnak remekbe szabott, tanulmányszámba illő beszédét megfelelően méltatta. Kedves kötelességet teljesítek, amikor az ortodoxia részéről ezért a beszédért és az ebből kiáradó megértésért a miniszter úrnak a leghálásabb köszönetemet nyilvánítom. (Éljenzés és taps.)

Tisztelt Országos Gyűlés! Stöckler Elnök úr nagyszabású beszédében a most tárgyaláson lévő szervezeti szabályzattervezet felett az általános vitát megnyitotta. Azt hiszem, mindnyájunk nevében megállapíthatom, hogy az ő nagy beszéde, ez az elnöki szózat az Országos Gyűlés minden tagjára mély hatást gyakorolt. (Úgy van, úgy van.) Stöckler Elnök úr nagy vonalaiban és részleteiben felvázolta felekezetünk helyzetét és problémáinkat. Értékes megállapításaival hozzájárult a fogalmak tisztázásához és a most meginduló általános vita megfelelő mederbe való tereléséhez. Beszédének azt a részét, amelyben ortodoxiánk felé szólt, és különösen a szombati munkaszünetre vonatkozó részét, nemcsak a magam, hanem az egész hithű zsidóság nevében hálásan megköszönöm. (Taps.) Nem akarok dicséretet mondani, de én azt mondom, és azt gondolom, hogy a legnagyobb elismerés az,

döntésünk csakis kényszer eredményeként jött létre. Egyáltalán nincs szándékunkban érvényteleníteni Rabbijaink 5629-(1869-)ben kelt döntését. Amint lehetőség nyílik teljesen elválni a neológoktól, jelen aláírásunk visszamenőleg érvényét veszti és semmissé válik. Minden erőnkkel azon dolgozunk, hogy visszaállítsuk a Tóra régi fényét, és új Tóra-intézményeket alapítsunk, egészen a Messiás eljöveteléig. Mindezt aláírtuk Vajislach heti szakasz negyedik napján, Kiszlév hó tizenhatodikán, a Teremtés 5710. évében, Pest városában, 1950. november 24-én."

A dokumentumot 1950. november 24-én tizennégy vezető rabbi hitelesítette aláírásával. Az aláírók közül többen 1950, vagy legkésőbb 1956 után elköltöztek Magyarországról, nevük mellett ezért későbbi lakhelyüket is feltüntetem. Az adatokat Lózsy Tamás bocsátotta rendelkezésemre. Az aláírók a következők voltak: 1. Jehosua Lerner (Osiás), Volóc, Budapest, Wien; 2. Jákov Lebovits (Jakab), Nagykapos, Williamsburg; 3. Mordche Grünfeld (Márton), Nyíregyháza, Antwerpen, Wien; 4. Mose Nátán Lemberger (Nándor), Makó, Kfar Ata (Izrael); 5. Amram Jungreisz (Sándor), Gyöngyös, Jazur (Izrael); 6. Chizkija Feivel Rosenberg (Fülöp?), Debrecen, Brooklyn; 7. Sraga Smuel Schnitzler (Salamon?), Békéscsaba, Jerusalem; 8. Baruch Cvi Moskovits (Bernát), Paks, Wien, Brooklyn; 9. Jochahan Szofer/Schreiber (Ede), Eger, Jerusalem; 10. Chananja Jom Tov Lipe Groszmann (Henrik?), Miskolc, Wien, Petach Tikva; 11. Dávid Moskovits (Dávid), Bonyhád, Békéscsaba, Jerusalem; 12. Mose Dov Wollner (Béla), Budapest, Askelon (Izrael); 13. Mordche Moskovits (Márk?), Hajdúszoboszló; 14. Mose Natan Schück (Jenő) Miskolc, Budapest.

Ugyanez a szöveg héberül megjelent: Jakobovics Benzion: *Zechor jemot olam,* IV, Bné Brak, k. n., 1994. Mint arra Lózsy Tamás felhívta a figyelmem, a 406–413. oldalakon a szerző egy teljes fejezetet szentel a nyilatkozatnak.

amikor megállapítom, hogy egy ortodox elnök sem tudott volna ebben a kérdésben különbet mondani. (Taps és derültség.) És most engedjék meg, hogy a napirenden lévő témához ortodox részről röviden hozzászóljak. Elöljáróban azonban ismertetni kívánom Országos Ortodox Bizottságunknak a mai üléssel kapcsolatos állásfoglalását. Tekintettel arra, hogy ez a bizottság határozatán alapul, beszédemnek ezt a részét fel fogom olvasni. (Olvassa:)

„A Magyarországi Ortodox Országos Bizottság rabbi és világi tagjai a mai napra összehívott Országos Gyűlés napirendjén lévő szabályzattervezettel kapcsolatban a következőkben ismertetik álláspontjukat:

Az Országos Gyűlés, amely a neológ és ortodox vezetőség megállapodása alapján kezdi meg nagy fontosságú tanácskozásait, hivatva van arra, hogy felekezetünk számára az egységes szervezeti szabályzatot megalkossa. Ebből az alkalomból kötelességünknek tartjuk, hogy mély hálával és elismeréssel megemlékezzünk elődeinkről, szent életű nagy papjainkról, zichronam licracha,[172] akik nyolc évtizeddel ezelőtt a vallási reformtörekvések behatolásának elhárítása céljából önvédelemből elindították azt a folyamatot, amely független önálló ortodox szervezet kialakításához vezetett. Ez a külön szervezkedés nagyjaink azon vallási döntésén alapult, hogy a hitközségek mint vallási közületek csakis a vallási parancsok és tradíciók alapján működhetnek, és a közösségi élet minden megnyilvánulásában a Sulchán Aruchban kodifikált szabványok szolgálhatnak kizárólagos zsinórmértékül. Rabbijaink döntése és az ennek folyamán megindult külön szervezkedés biztosította azt a keretet, amelyben a hithű ortodox zsidóság vallási élete zavartalanul kibontakozhatott.

Nyolc évtized távlatából megállapíthatjuk, hogy dacára a kettészakadás után bekövetkezett és évtizedeken át tartó testvérharcnak, amely az ország zsidóságának legjobb erőit és energiáit lekötötte, sikerült ortodoxiánknak a Mindenható segítségével a vallási élet minden vonalán és elsősorban a Limud Ha-Tóra[173] szent tanaink tanítása és terjesztése terén maradandót alkotni, ami nemcsak az ortodoxia, hanem az egész magyar zsidóság javát szolgálta.

A hazai ortodox zsidóság törhetetlen elvhűségével, mély vallásosságával, szent életű nagy rabbijaival, híres Jeshiváival egyike volt a legmegbecsültebb ortodox közösségeknek, és világviszonylatban is nagy tekintélyre tett szert.

172. Emlékük legyen áldott.
173. A Tóra tanulása.

Ha visszatekintünk az elmúlt évtizedek eseményeire, sajnálattal kell megállapítanunk azt a szomorú tényt, hogy a testvérharc a hazai zsidóság két nagy táborát elidegenítette egymástól. El kellett jönnie annak a korszaknak, amely a zsidóság jogainak csorbítását tűzte ki céljául, hogy a szemben álló felek ráeszméljenek arra, milyen közös veszedelmek ellen kell a zsidóság egyetemének védekeznie. Ezek a közös bajok teremtették meg a felekezeti békét. A neológia és az ortodoxia vezetői közös erőfeszítéssel próbálták elhárítani a bekövetkező katasztrófát, azonban minden erőfeszítés hiábavalónak bizonyult. A náci és nyilas barbarizmus zsidóságunk teljes kiirtását tűzte ki programjául, és ennek a programnak megvalósítását tűzzel-vassal vitte keresztül. Hogy az egész zsidóság legyilkolásának pokoli terve maradéktalanul nem sikerült, és közösségünk töredéke puszta életét megmenthette, ezt a Mindenható kivételes kegyelmének köszönhetjük. A magyar zsidóság nagy tömegei azonban munkaszolgálatban, gettókban és Auschwitzban lelték halálukat. Elpusztultak közösségünk lelki vezetői, rabbijaink nagy gárdája is. Csupán az ortodox rabbikarnak mintegy 300 tagja szenvedett mártírhalált. A maradék zsidóság azonban a dicső Szovjet Hadsereg által történt felszabadítása után (hosszan tartó, lelkes, ütemes taps), a magyar állam demokratikus átalakulás adta lehetőségeivel élve, megkezdte közösségi életének szerényebb keretek közötti felépítését. Ezt a nehéz, felelősségteljes munkát mind a neológ, mind az ortodox vezetőség a maga területén elvégezte, és élettel telítette újból saját szervezetét, a zsidóság egyetemét érintő kérdésekben pedig vállvetve iparkodott a felmerülő problémákat megoldani, a nehézségeket leküzdeni.

A legutóbbi öt esztendő története tanúsítja, hogy szervezeti megoszlása dacára a zsidó közélet minden vonalán harmonikus egyetértéssel teljesítette kötelességét. Ezt a kötelességteljesítést lehetővé tette a magyar demokrácia új rendje, amely a felekezetek közötti megkülönböztetéseket teljesen megszüntette, és a névleges egyenlőség helyett a valódi egyenlőséget állította helyre. (Úgy van! Úgy van!)

Az időközben megváltozott körülmények arra késztették neológ testvéreink vezetőségét, hogy a szervezeti egységesítés kérdését felvessék, és ezzel kapcsolatban hivatkozott arra a nagy előnyre, amit az erők koncentrálása a számban közben is erősen megcsappant maradék zsidóság számára jelentene.

A neológia vezetősége egyben készségét nyilvánította abban a tekintetben, hogy az ortodoxia vallási és anyagi érdekeit a legmesszebbmenően az egységes kereten belül biztosítani fogja.

Ismerve a magyar ortodoxia elvhűségét és ragaszkodását tradícióihoz, tisztán áll mindenki előtt, hogy milyen nagy utat kellett megtennünk, amíg az összes számba jövő körülmények és eshetőségek mérlegelése után, felelősségünk tudatában, régi álláspontunk elvi fenntartása mellett úgy döntöttünk, hogy az egységes szervezeti szabályzat megalkotása ügyében a tárgyalásokat a neológia vezetőségével felvesszük.

A megkezdett tárgyalások eredményre vezettek, és az így közösen megszövegezett, illetve kiegészített tervezet került az Országos Gyűlés elé.

A dolog természeténél fogva az előterjesztett szöveg kompromisszumos megoldást tartalmaz, azonban kötelességünknek tartjuk megállapítani, hogy elvi nehézségeink leküzdése után az ortodoxia speciális vallási kívánalmai tekintetében a neológia vezetőségénél és elsősorban Stöckler elnök úrnál (lelkes éljenzés és nagy taps) nagyfokú megértést tapasztaltunk nemcsak a szabályzatban rendezett kérdésekben, hanem azokban is, amelyek tekintetében előzetes megállapodásra jutottunk. Ez a megértés segítette elő a megegyezéses megoldást, és ezért köszönetünket tolmácsoljuk [...]."

Stöckler elnök úr beszédében a szombati kérdésről olyan nagy fontosságú kijelentést tett, amelynek megismétlésébe bocsátkozni nem akarok, csak egy mondatot akarok azonban ehhez hozzáfűzni: Nagyon jól tudjuk, hogy a szombati munkaszünet megtartásával áll vagy bukik a hithű zsidóság. (Hosszan tartó, viharos, ütemes taps.) Ennek a központi kérdésnek helyes megoldása fogja lehetővé tenni és meg fogja könnyíteni szombattartó híveink építőmunkáját a magyar demokrácia gazdasági vonalán is.[174]

174. A szombattartásért folytatott évtizedes – s persze végül reménytelen – küzdelem dokumentumai fennmaradtak az Ortodox Levéltárban. Alább két, irodalmi értékű példát idézek.

„Budapest, 1952. augusztus 19. T. VEGYES KISZÖV Budapest, Marx tér.

Alulírottak megállapodtunk a Fahăncsdoboz Készítő K.T.Sz. vezetőségével, hogy a munkahetet vasárnap reggel kezdjük és péntek délben fejezzük be. Miután megrendelés, anyag és helyiség már rendelkezésre áll, kérdezzük, hogy a fentiek ellen nincs-e kifogása."

„T. Klein Sándor kartársnak, Budapest, 49/952. 1952. július 2.

A szombattartók munkába állításával foglalkozó bizottságunk nevében engedje meg Kartársunk, hogy Önnek az önálló szombattartó szövetkezet életre hívásával kapcsolatban munkájáért leghálásabb köszönetünket fejezzük ki.

Szombattartó híveink, kik a népi demokráciának hasznos és építő tagjai kívánnak lenni mindenkor, eddig csak igen korlátozott számban tudtak a már meglevő szövetkezetekben szombattartással elhelyezkedni. E korlátolt lehetőségek között Ön az elsők között volt, akik lehetővé tették, hogy a vezetése alatt álló nem szombattartó szövetkezetében szombattartó részleg állíttassék fel, és ezzel lehetővé tette, hogy ezen szombattartók a népi demokráciának hasznos tagjaivá válhattak, és családjuk részére a mindennapi kenyeret megkereshetik.

Nagy örömmel hallottuk a Miniszter Úrnak a kijelentését, hogy ezzel a kérdéssel megfelelő javaslatok benyújtása után alaposan foglalkozni fog. (Lelkes éljenzés és nagy taps.) Ismerve a Miniszter Úrnak aktivitását és expeditív módszerét, reméljük, hogy rövid időn belül jó eredményről fogunk beszámolhatni. (Élénk éljenzés.)

Tisztelt Országos Gyűlés! Stöckler elnök úr a legutóbb megtartott Ortodox Országos Üléstől bizalmunk előlegezését kérte. Mi ezt a bizalmat már eddigi munkássága révén is megadjuk, és meg vagyunk róla győződve, hogy a jövő eredményei bennünket fognak igazolni.

Bölcseink tanítják: Chajov odom litén haudoo ál heovar ulehiszpallél ál heoszid.

„Az embernek kötelessége a Mindenhatónak köszönetet mondani a múltért, és imádkozni a jövőért."

Most, amikor ortodoxiánk ilyen sorsfordulóhoz jutott el, hálát adunk a Mindenhatónak dicsőséges múltunkért, és imáink kegyelmébe ajánljuk jövőnket. Legyen a jövőnk méltó folytatása a nagy múltnak. (Hosszan tartó, lelkes éljenzés és viharos taps.)

Elnök: Dr. Fischer Benjamin[175] főrabbi úr imája következik.

1 óra 15 perc

Elnök: Tisztelt Országos Gyűlés! A következő táviratokat kaptuk: „Az abaújszántói hitközség nevében őszinte szeretettel üdvözöljük az Országos Gyűlést. Isten áldását kérjük munkáikra. Fejes Friedmann Rezső, Bárdos

Tájékoztatva vagyunk arról, hogy az önálló szombattartó szövetkezet létrehozásánál Ön fáradságot nem kímélve, lelkes munkát fejtett ki, és kilátásba helyezte, hogy a szombattartó szövetkezet részére a jövőben is minden támogatást meg fog adni ahhoz, hogy minél eredményesebben működhessen.

Midőn Önnek ezen nemes cselekedetéért ismételten köszönetünket fejezzük ki, arra kérjük, hogy legyen segítségünkre egyrészt, hogy a szombattartó szövetkezet fölfejlődhessen, és minél több szombattartó zsidót fogadhasson be, másrészt, hogy újabb lehetőségekkel újabb szombattartó szövetkezetek nyílhassanak.

Úgy hisszük, hogy a már munkába állított szombattartók a hozzájuk fűzött reményeket beváltották, munkájukat becsülettel és szorgalommal látták el, és ez jogosít fel bennünket arra, hogy a további lehetőségekben az Ön jóindulatú segítségét kérjük.

Előre a felemelt ötéves terv sikereért! Budapesti Izr. Hitközség Orth. Tagozata"

175. Fischer Benjámin előbb trencsényi rabbi, majd 1927 és 1957 között a Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga ortodoxiát, illetve egyes pontokon status quo ante szabályait követő rabbija, nyolcvanéves kora után vándorolt ki Angliába, ahol kilencvenévesen érte a halál. Vö. Haraszti György: Két világ határán. Tradíció és modernitás: a Rumbach utcai zsinagóga és hívei, *Múlt és Jövő,* 1993/2, 15–27.

Sámuel." – „Hittel, bizalommal, szeretettel köszöntjük a kongresszust, Isten áldását kérve tagjai munkájára. Kaposvári Izraelita Hitközség."

Tisztelt Országos Gyűlés! A tárgyalásra kerülő javaslat előadóiként dr. Munkácsi Ernő és dr. Kurzweil István[176] küldött urakat kérem fel.

Dr. Munkácsi előadó urat illeti a szó.

Dr. Munkácsi Ernő:[177] Mélyen tisztelt Országos Gyűlés! Mélyen tisztelt Miniszter Úr! A most elfogadott ügyrendi szabályzat értelmében az elnök felszólalását, az általános vitát az előadó előterjesztése vezeti be. Ez ad nekem jogcímet arra, hogy elsőnek szólaljak fel az általános vita, az érdemleges tárgyalás során ehhez a javaslathoz. Ősi hagyományaink szerint tanácskozásainkat a Mindenható áldásával kezdjük, és valóban ajkaimra tódulnak a Zsoltároknak szavai: „Ze hájom ászá Ádonáj negila veniszmechá vo."[178]

Ez az a nap, amelyet adott nekünk a Mindenható, hogy hálatelt szívvel örüljünk annak. Mert valóban örülnünk kell, hogy 82 esztendő irtózatos

176. Dr. Kurzweil István (1897–1957) a PIH, illetve a MIOK főtitkárhelyettese, 1944-ben a Zsidó Tanács tagja, lakáshivatalának elnöke.

177. Dr. Munkácsi Ernő (1869–1950) ügyvéd, jogi szakíró, a PIH, a MIOI, illetve a Zsidó Tanács főtitkára, 1934–1942 között a Zsidó Múzeum ügyvezető igazgatója. Az IMIT évkönyveiben megjelent beszámolói fontos adalékai annak a kulturális és politikai folyamatnak, amelyet a magyar zsidóság kiszorításának, identitásvesztésének, azaz a zsidótörvények interiorizálásának, átélésének nevezhetünk. A Zsidó Tanács munkájáról szóló személyes hangú, szenvedélyes beszámolója *(Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához)* 1947-ben jelent meg a Renaissance kiadásában. Ebben közölte többek között az Auschwitz-jegyzőkönyv (rövidített) szövegét is. Az ő habitusára nézvést idézendő: „Ösztönös érzésként támadt fel bennem az, amit néhány nappal később már a magyar zsidóság megmentésének egyetlen lehetőségeként ismertem fel – s amit a későbbi események százszázalékosan igazoltak is –, hogy ti. *a magyar zsidóság körülzárt helyzetében csak a magyarságra támaszkodhatik. A magyarság nem hagyhatja cserben 1000 év óta itt élő lojális polgárait, a magyarság nem maradhat tétlen* a zsidóság élet-halál harcában, és nem válhatik a hitleri barbárság cinkosává." (14, kiemelés az eredetiben.) 1944 szeptemberéről egyebek között ezt írja: „És eljöttek az őszi nagy ünnepek. A budapesti zsidóság, amely már a zsengék betakarításának napján, sebuotkor, alig remélhette, hogy még egy ünnepi istentiszteletet láthat megszokott templomaiban, most hagyományainak megfelelően készült az ünnepekre, azokban a templomokban, amelyek akkor még azok voltak. A körzeti templomok nagy része és a budaiak lágymányosi zsinagógája internálótábor, illetve munkaszolgálatos századok elszállásolóhelyei lettek [...] A Rumbach utcai templomban újév napján *Fischer Benjámin* főrabbi prédikált, Kol Nidré estéjén pedig a magyar rabbikar büszkesége, tudományban és költészetben egyaránt kiváló *Pfeiffer Izsák* lépett a szószékre... (Ő volt az első, aki nyilvános gyülekezet előtt merte szóvá tenni a téglagyárakat és haláltáborokat.) Sejthette-e, hogy néhány hét múlva osztozni fog a mártírok sorsában, és hónapok rabszolgamunkája után Dachauban fejezi be az életét?" (237–238.)

178. Zsolt 118,24: „Ez a nap az, a melyet az Úr rendelt, örvendezzünk és vígadjunk ezen!" (Károlyi Gáspár fordítása).

nyomorúságai és küzdelmei után most íme, itt van a magyar zsidóság egész képviselete, hogy jövő életének alapjait lefektesse és jövő szervezeteit megalapozza. De valóban teljes lehet a mi örömünk? Amint ősi hagyományaink szerint minden zsidó templomnak, minden zsinagógának falán egy vakolatlan tégladarab emlékeztet a jeruzsálemi szent templom pusztulására, úgy nekünk is mindig emlékeznünk kell arra, hogy elvesztettük testvéreinket. Tudomással kell erről bírnunk, és ennek tudatában kell tanácskozásaikat megkezdenünk, hogy Izráel maradéka, sérit Jiszráél áll itt előttünk. Csaknem mindent elvesztettünk, de egyet nem. Nem vesztettük el a jövőbe vetett bizalmunkat, a Mindenható segítségébe vetett feltétlen reményünket. Ez ad és adott nekünk erőt arra, hogy a felszabadulást követő öt esztendő alatt céltudatos munkával készítsük elő a magyar zsidóság új szervezetét, a magyar zsidóság egységét. Ennek a szervezetnek a megalkotásánál miből kell kiindulnunk? Nem indulhatunk ki másból, mint a Magyar Népköztársaság alkotmányából, a Magyar Népköztársaság alkotmányában lefektetett „szabad egyház a szabad államban" alapelvéből. Ebből az alapelvből indulunk ki, és erre támaszkodik az egész Szervezeti Szabályzat.

A magyar zsidóság nyolc évtizede készül arra, hogy helyrehozza azokat a hibákat, amelyeket elődeink elkövettek. Felesleges lenne ennek a küzdelemnek ismertetése, tény azonban az, hogy ez a mostani Országos Gyűlés a legalkotmányosabb formában jött létre, és a legdemokratikusabban alakult meg. A legalkotmányosabban ült össze azért, mert nem felülről oktrojált rendelettel hívták egybe, hanem a magyar zsidóság hivatott szervei alkották meg azt a választási szabályzatot, amelynek alapján az Országos Gyűlés összeült. Íme itt van lefektetve a mi Országos Gyűlésünk alkotmányjogi jellege. Az Országos Gyűlés a legdemokratikusabban alakult meg, a népi közösség ősi akaratára, az egyes egyéneknek a szabad választására. Azok, akik most itt ezen a Gyűlésen részt vesznek, mind a közösség választottai: választott világi emberek és választott rabbik, akik iránt a közösség bizalma nyilvánult meg. Íme, így van lefektetve a mi Országos Gyűlésünk demokratikus jellege.

Most pedig meg kellene indokolni az Önök előtt ismertetett Szabályzatot. Az idő rövidsége miatt csak nagy vonásokban teszem ezt. A mi zsidóságunk lényege, hogy minden haladásban megtalálja a szépet, az újat, a maradandót, és minden régiben megőrizze az értékállót és az értékeset.

Ez a kettős gondolat vonul végig ezen a szervezeti szabályzaton, ennek 109 szakaszán. Vannak bizonyos alapelveink. Az első ilyen alapelv az egység elve. Nincs többé kongresszusi, nincs többé ortodox és nincs többé status quo zsidóság. Egy, egységes magyar zsidóság van, és ahogyan egy

egységes magyar zsidóság van egy egységes szervezetben, úgy egy városban, egy községben csak egy hitközség lehetséges, és ahogyan egy városban, egy községben csak egy hitközség lehetséges, úgy minden zsidó vallási erőt magában a hitközségben kell összpontosítani. Elmúlt a szeparációk ideje, erősítenünk kell magunkat az egyesítés által, és erősíteni kell minden vallási gondolatot. Ez nem jelenti természetesen az egyes feladatok elhanyagolását, sőt ellenkezőleg, nagyon jól tudjuk, hogy a szervezés alapelve az összesítés és az összesítés után az elkülönülés. Minden zsidó gondolatnak ebben a szervezetben, ebben az egységes szervezetben meg kell találnia a maga helyét, és meg is fogja találni.

A másik ilyen gondolat, amely végigvonul ezen a szabályzaton, a realitás elve. Nekünk számolnunk kell a tényleges valóságokkal. Számolnunk kell elsősorban azzal, hogy nem 430 000 hitfelünkkel van dolgunk, hanem sajnos a maradék magyar zsidóság száma 110-120 000.[179] S ez nagyon sokat megmagyaráz. Számolnunk kell a magyar zsidóság társadalmi átalakulásával is. Nincsenek többé kegyurak, és nincsenek többé patríciusok. Dolgozó, egyszerű, kis zsidó emberek vannak, akik a jövőben a zsidóság szervezetét fenn fogják tartani. Számolnunk kell azonkívül azzal is, hogy a „szabad egyház a szabad államban" elvből következik az állam és az egyház elválasztása. Nincs többé ius advocate, a zsidó közösség, ha a maga akaratát érvényesíteni akarja, saját magának kell érvényesítenie. A rabbik fölött a fegyelmi fórumot a jövőben nem a szolgabírák fogják gyakorolni, hanem a felekezet arra illetékes szervei. Alapszabályaink a jövőben nem kormányhatósági jóváhagyásra fognak szorulni, hanem a szervezet illetékes tényezői fogják megállapítani, hogy megfelelőek és helyesek-e. Számolnunk kell a vallásoktatás tekintetében is azzal, hogy többé nem kényszer folytán járnak el gyermekeink az iskolába vallásoktatásra, hanem hitbuzgalomból, a zsidó vallási életből származó gondolatból. Egykor két gondolat küzdött egymással a zsidóság keretében: az autonómia gondolata és a centralizmus elve. Ez a szabályzat ezt a két gondolatot szerencsésen egyesíti magában. A jövőben is a hitközségek lesznek a vallási élet alapjai, a vallásközségek. Emellett azonban lesznek komoly hatáskörrel bíró országos szervek, sőt lesznek közbülső szervek is: a községkerületek, amely intézmények fenntartásánál és hatáskörüknek bizonyos irányban való kiterjesztésénél és kifejlesztésénél éppen a

179. A veszteségek mértékére nézvést a legpontosabb számításnak Randolph Braham alapvető monográfiája tekinthető. Legutóbbi kiadása: Randolph Braham: *A népirtás politikája*, Budapest, Park, 2015.

helyi ismeretek tudatos gondolata nyilvánul meg. Természetesen a községkerületek elosztása nem lehet egyenlő. A nagybudapesti községkerület mellett ott vannak a kisebb vidéki községkerületek, de ezek megosztásánál tekintettel voltunk az ország geográfiai helyzetére és a közlekedési viszonyokra.

Íme, itt találkozik a két gondolat, amely ebben a szervezetben megnyilvánul, a neológiában 1868 óta mutatkozó autonómia gondolata, és az ortodoxiában a század eleje óta egyre jobban megnyilvánuló centralizmus gondolata. Egyáltalán, az egész szabályzatban igyekeztünk a múlt tapasztalataiból okulni, átvenni az értékeset, ami a régi kongresszusi szabályzatokban volt, megtalálni a hasznosat az ortodox szervezeti szabályzatban és a status quo hitközségek szabályzataiban is.

Van ennek a szabályzatnak még egy további igen fontos alapelve, és ez az, amire már Stöckler elnök úr is rámutatott: a hittörvényhű zsidóság, az ortodox zsidóság vallási életének feltétlen biztosítása, amely az egész szabályzaton végigvonul. Az ortodox hitközségek zsinagógáit az egységes hitközség a jövőben is változatlanul tartozik fenntartani. Éppen úgy tartozik fenntartani az összes szertartási és egyéb intézményeket is. A jövőben is az ortodox hitfelek adományait elsősorban ezekre a célokra kell fordítani. Az ortodoxoknak a jövőben is külön Rabbitanácsa lesz, sőt ez a Rabbitanács még arra is hatáskörrel fog bírni, hogy kiket jelöljenek az Országos Intézőbizottság tagjai sorába a volt ortodox tagok közül. Ez a gondolat végigvonul a szabályzat egészén, az élet kezdetétől az élet végéig.

További gondolata ennek a szabályzatnak a rabbiság helyzetének felemelése. Sokan mondják történetíróink közül, hogy az úgynevezett haladó zsidóság pusztulásának egyik oka az volt, hogy a rabbit tisztviselővé tette. E szabályzat szerint ez a helyzet immár megszűnik. A rabbi nem tisztviselő, a rabbi dignitárius, úgy, ahogyan a szabályzat ezt kifejezi: „A rabbi a vallástörvény hivatott őre és a vallási élet irányítója, ezért a rabbi a hitközség vallási feje. A rabbi jogainak és kötelességeinek külön szabályozása azt a felekezeti közérdeket szolgálja, hogy az izraelita vallás szent erkölcsi és szociális tanításai, a rabbi lelkipásztori és tanítómunkája továbbra is a zsidó társadalom minden rétegét a legmélyebben áthassák."

Végül ki kell terjeszkednem még egy ilyen alapgondolatra: a zsidóság szervezetének másik leglényegesebb tényezőire, a hitközség munkavállalóinak helyzetére. A zsidó szervezetek, a hitközségek csak úgy boldogulhatnak, ha munkavállalóik egzisztenciája biztosítva van, jobban van biztosítva, mint ahogyan az a múltban volt. Ezt szögezi le a szabályzat, amikor azt mondja, hogy „a rabbikon és a rabbihelyetteseken kívül a hitközségi

munkavállalók munkásságában valósul meg a hitközségszervezés célja. A hitközségek szervezésének egyik legfontosabb feladata az, hogy a hitélettel szoros összefüggésben lévő egyházi személyek munkásságát biztosítsa. Ezért a hitközségi munkavállalók anyagi helyzetének javítása, életszínvonaluk emelése a felekezet elsőrendű közérdeke és kötelessége."

S ha kérdezi valaki, hogy mi a mi szabályzatalkotásunknak a lényege, ezt foglaljam össze, akkor válaszom erre az, hogy az egység gondolatán kívül egy jogszabályalkotó, egy felekezeti jogszabályalkotó testületnek, az országos képviseletnek a létesítése, amely évenként, esetleg rövidebb időközönként is összeülhet. Emberek vagyunk, lehetnek hibák, hiányosságok ebben a szabályzatban, de a jövőben nem kell nyolc évtizedig várni és nyolc évtizedig senyvednie a felekezetnek azért, mert nem volt egy olyan testület, amely új szabályokat hozhatott volna, hanem az Országos Képviselet testületében megtaláljuk azt a szervet, amely mindig megfiatalítja, mindig a haladó idők követelményei szerint igazítja a mi felekezeti életünket.

Most pedig, amikor előadói felszólalásom vége felé közeledem, ortodox testvéreimhez fordulok. Tudom én azt nagyon jól, hogy nehéz lemondani arról, amit megszoktunk. Nehéz lemondani arról, ami generációkon keresztül a meggyőződésünkké vált, de mindennél fontosabb a mi vallásfelekezetünk fennmaradásának érdeke. Az a kitartó buzgalom, az a feltétlen odaadás, amely annyira jellemzi ortodox hittestvéreinket, kell hogy áthassa őket, kell hogy minden gondolatjukban megnyilvánuljon. Ebben az esetben bizton hiszem, hogy ez a szabályzat részükről is elfogadásra fog találni.

De vajon honnan vesszük mindehhez az erőt? Mi adott nekünk erőt ahhoz, hogy ez az Országos Gyűlés 82 esztendő után összeülhessen, és mi fog erőt adni, hogy a holt betűkből, a nyomtatott betűkből élet fakadjon? A Magyar Népköztársaság Alkotmánya (nagy taps), amely biztosítja és őrködik a vallásszabadság és a lelkiismeret szabadsága felett. Ez ad számunkra erőt ahhoz, hogy megvalósíthassuk, hogy az életbe átvigyük azokat a szavakat, amelyek ebbe a szabályzatba le vannak fektetve.

S ebben az ünnepélyes pillanatban visszagondolok a múltra, emlékezem azokról – jobbról is, balról is –, akik a magyar zsidóság szervezetét megteremtették, akik a történelem távlatában mindannyian nagyok, nagyra becsültek valamennyiünk részéről. Emlékezem a Reich Ignácokról,[180] a Liebschütz Lipótokról, a Frankl Adolfokról[181] és a Reich Koppelekről[182] az egyik oldalról, és a másik oldalon emlékezem a Schweiger Mártonokról,[183] a Hirschler Ignácokról,[184] a Mezei Mórokról[185] és a Hevesi Simonokról,[186] akiknek neve és emlékezete legyen áldott. Az ő szellemük itt lebeg ma felettünk, és látják a mi utunkat. Bizton hiszem, hogy a mennyei magasságból letekintve azt mondják: ez a helyes, csak ez az egyetlen helyes út, amelyet a maradék magyar zsidóság megtehet.

180. Reich Ignác (1821–1887) író, tanár, a magyar nyelvű hittan- és hébertanítás elkötelezettje. „Tán azt hiszed Árpád utóda, / Hogy zsidó nem érzi, mi Buda; / Mert két ezrede már / Hogy bujdos a hontalaság vadonába? / Oh vezesd őt be új honába; / Nyíljék meg előtte a fegyvertár, / S a Makábéus-fi érti mi a dicsőség, / És halálra kél ha él az Egyenlőség." Reich Ignác: Egyenlőség, 1848, *Múlt és Jövő,* 1992/2, 83.

181. Frankl Adolf (1859–1936), a patrióta magyar ortodoxia jeles képviselője, az Országos Ortodox Iroda harmadik vezetője, a Rabbibizottság elnöke. Az első Reich Ignác (1871–1896), a második Lipschitz Lipót (1896–1904) volt, Frankl 1904-től 1934-ig látta el az elnöki tiszteséget.

182. Reich Koppel (1838–1929) 1890-től haláláig a Budapesti Orthodox Hitközség főrabbija, 1927-től haláláig a Felsőház tagja. „1892. január 6-án a neológ zsidóság országos nagygyűlést tartott Budapesten, és itt elfogadtak egy a képviselőházhoz intézett memorandumot, melyben a zsidó vallás recepciójának törvénybe iktatását kérik. Január 30-án Koppel Reich is megszólal. »Még eddig nem mutatkozott okvetlenül szükségesnek, hogy az ortodoxia állást foglaljon az esztelenül felvetett kérdéssel szemben. De annyit már meg kell jegyezni, hogy a recepció, ha nem is okvetlen szükségszerűséggel, de praktikus következményeiben a vegyes házasságot és a szabad vallásváltozást fogja maga után vonni [...] belső meggyőződésünk egész hevével és bátorságával kijelentem, hogy mindazok, akik a mi táborunkból csatlakoznak a mozgalomhoz, szent ügyünk és örök elveink árulóinak tekintendők.«" *Zsidó Híradó,* 1892. február 4. Vö. Kiss József: Reich Koppel – egy rabbi a felsőházból, *Múlt és Jövő,* 1993/2, 89–93.

183. Schweiger Márton (1834–1905), az Országos Kongresszusi Iroda elnöke, évtizedeken át fontos szereplője az izraelita oktatásügynek és rabbiképzésnek.

184. Hirschler Ignác (1823–1931) szemész, az 1868/69-es kongresszus egyik fő szervezője, 1869-től az MTA levelező tagja, 1885-től a Főrendiház tagja.

185. Mezei Mór (1836–1925) újságíró, 1862-től a *Magyar Izraelita* szerkesztője, az (egyenjogúsítási) kongresszus összehívásának harcosa, ismert jogász, a magyar neológia egyik fontos személyisége.

186. Hevesi Simon (1863–1943), a Dohány utcai zsinagóga rabbija, az Országos Rabbiegyesület elnöke, az OMIKE elnöke, jeles tudományos, vallásfilozófiai, munkásság kötődik a nevéhez. „Hogy Hevesi Simon született orátor volt, azt nem kell mondanom. Sokszor hallhattuk nagy apparátussal felépített szónoklatát a Dohány utcai zsinagógában. Imponáló megjelenés, szabványos, szép férfiarc, de a külső hatásosság sem csupán Isten adta termetén múlt, nemcsak dörgő zengésekre képes orgánumán, hanem járásának, tartásának méltóságán, gesztusainak mértéktartó, mégis lendületet, erőt sugárzó élánján, egész lényének gravitátikus jelentőségén. [...] Kár, hogy igen kevés beszéde maradt meg nyomtatásban. Többnyire csupán gondolatban komponálta meg beszédeit, a szóba foglalást a pillanat ihletére és óriás gyakorlatára bízta. Amikor egy-egy beszéde csúcsára ért, és egy kis szünetre volt szükség, nehogy úgy lássák, mintha elakadt volna, elővette aranyóráját, felpattantotta fedelét, rápillantott, nyugodtan eltette, aztán folytatta a szónoklatot. Valakinek állítólag elárulta, hogy ilyenkor soha nem tudatosította, hogy mit mutat az óra. Legnagyobb alkotása az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (OMIKE) volt..." Benoschofsky Imre: Emlékek a Szemináriumból, a Rabbiképző második korszaka, in *Évkönyv,* szerk. Scheiber Sándor, Budapest, MIOK, 1970, 98–99.

Mélyen tisztelt Országos Gyűlés! Merítsünk erőt a magyar alkotmányból, használjuk fel azt az alkalmat, amelyet a magyar alkotmány számunkra biztosított: a szabad államban a szabad egyház gondolatát, vessünk véget a régi gettóbilincseknek, az áldatlan küzdelmeknek, és halljuk felettünk a Mindenható szózatát: „Ma töröltem le rólatok Egyiptom gyalázatát!" Szavaimat pedig azzal fejezem be, amivel Fischer főtisztelendő úr befejezte: „Az Úristen kegyelme legyen rajtunk, kezünk művét szilárdítva, hogy bár mulandók vagyunk, legyen maradandó, amit alkotunk!"[187]

Kérem a mélyen tisztelt Országos Gyűlést, hogy az előttük fekvő javaslatot az általános vita alapjául elfogadni szíveskedjék. (Nagy taps.)

Elnök: Tisztelt Országos Gyűlés! Indítványozom, hogy a nyolc évtized után újból összeült Országos Gyűlés ebből az alkalomból köszöntse a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsát[188] a következő sürgönnyel (helyeslés): „A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának. A Magyar Népköztársaság a magyar zsidóságnak meghozta teljes felszabadulását, és alkotmánya biztosította részére a legteljesebb vallásszabadságot. Így vált lehetővé, hogy 80 év után ismét összeüljön az Izraelita Országos Gyűlés, amely a közel évszázados szétszakadottság után ismét egyesíteni fogja a fasiszta mészárlások után fennmaradt maradék zsidóságot. Az Országos Gyűlés elhatározta, hogy a magyar maradék zsidóság nevében őszinte tisztelettel és bizalommal fordul a Népköztársaság elnöki tanácsához, kifejezve háláját és köszönetét azért, hogy az alkotmányban biztosította a teljes vallásszabadságot, és a megkötött egyezménnyel lehetővé tette a »szabad egyház a szabad államban« elv gyakorlati érvényesítését!"

Elfogadja az Országos Gyűlés? (Igen! – Taps.)

Elfogadottnak jelentem ki.

Javaslom, hogy a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsához[189] a következő sürgönyt intézzük. (Olvassa:) „A fasiszta pusztítások után fennmaradt maradék magyar zsidóság képviselői a mai napon Országos Gyűlésre

187. Vö. Zsolt 90,17: „És legyen az Úrnak, a mi Istenünknek jó kedve mi rajtunk, és a mi kezünknek munkáját tedd állandóvá nékünk, és a mi kezünknek munkáját tedd állandóvá!" (Károlyi Gáspár fordítása.)

188. Ekkor még (májusi letartóztatásáig) elnöke Szakasits Árpád volt, helyettese Kiss Károly, titkára Olt Károly, tagja volt többek között Andics Erzsébet, Apró Antal, Donáth Ferenc, Házi Árpád, Kovács István, Mihályfi Ernő, Szabó Pál.

189. Dobi István kormányának tagjai voltak többek között: Rákosi Mátyás, Farkas Mihály, Gerő Ernő, Darvas József, Erdei Ferenc, (1949 júniusától) Ortutay Gyula, Kállai Gyula, Ratkó Anna, Marosán György, Révai József.

jöttek össze, hogy 80 év után ismét egybefogják az egész ország zsidóságát. A Népköztársaság alkotmánya biztosította részünkre a legteljesebb vallásszabadságot és így lehetővé vált, hogy egységes szervezetet létesítsünk, és egységes szervezetben összeforrva, egyesült erővel munkálkodhassunk ősi vallásunk szabad gyakorlata mellett a Népköztársaság megerősítésének nemes munkájában, a haladás, a magyar zsidóság és egész ország üdvére.

Az Országos Gyűlés elhatározta, hogy ez alkalomból a Minisztertanácsot őszinte tisztelettel üdvözli." (Taps.)

Elfogadja az Országos Gyűlés? (Igen!)

Elfogadottnak jelentem ki.

Javaslom a Tisztelt Országos Gyűlésnek, hogy ülésünket délután 4 órai kezdettel folytassuk, amikor is folytatjuk az általános vitákat. (Zaj és mozgás.) Egy pillanat, türelmet kérek, dr. Kurzweil küldött úr kíván közlést tenni.

Dr. Kurzweil István: Tisztelt Országos Gyűlés! Vitarendező bizottság alakult, amelynek II. emelet 40. szám alatt van az irodája. Aki felszólalni kíván, szíveskedjék a II. em. 40. sz. alatti permanenciában lévő vitarendező bizottsághoz fordulni. Ez az egyik bejelentésem.

A másik az, hogy ma este társas vacsorára gyűlünk össze. Erre a társas vacsorára az Országos Gyűlés elnöksége meghívja és vendégül látja a delegátusokat.

Elnök: Örömmel jelenthetem az Országos Gyűlés tagjainak, hogy a vacsorán Ortutay Miniszter úr megtisztel bennünket jelenlétével (éljenzés és taps), dacára annak, hogy betegágyából kelt fel, csak azért, hogy ezen az Országos Gyűlésen jelen lehessen, ezt hálásan köszönjük, és az ülést berekesztem. (1 óra 50 perckor)

1950. február 20.
I. nap
délutáni ülés

II. 3 óra 30.
Izraelita Országos Gyűlés
Második ülés
1950. február 20., hétfő délután
(Az ülés kezdődik 3 óra 49 perckor.)
Elnök: Stöckler Lajos.

Elnök: Tisztelt Országos Gyűlés! Folytatólagos ülésünket megnyitom. Az Országos Gyűlés által elfogadott ügyrend alapján Egyeztető Bizottság megválasztása szükséges. Javasolom az igen tisztelt Országos Gyűlésnek, hogy az Egyeztető Bizottság tagjai hivatalból az Országos Gyűlés elnöke és előadói, továbbá három választott tag. A három választott tagságra javasoljuk dr. Bródy Ernő[190] (éljenzés), dr. Krausz Miklós (éljenzés) és dr. Reiner Imre[191] (éljenzés) küldött urakat. (Helyeslés és taps.) Az Országos Gyűlés javaslatomat elfogadja? (Igen!) Nevezetteket egyhangúlag megválasztottaknak nyilvánítom.

Folytatjuk a megkezdett általános vitát. Kérem a jegyző urat, ki következik szólásra?

Jegyző: Benoschovsky főtisztelendő úr jelentkezett szólásra.

Ő egyike volt azoknak a felszólalóknak, akiknek a szava önmagában véve is számított, függetlenül attól, hogy az országos gyűlés végeredménye iránt senkinek nem lehetett kétsége. Benoschofsky Imre (1903–1970) rabbi, egyetemi tanár, író, többek között a *Maradék zsidóság, a magyarországi zsidóság 1945/46-ban* című dokumentum- és tanulmánykötet[192] szerkesztőjeként így ír: „A magyarországi zsidóság nagy része a háborút megelőzőleg politikailag asszimilált volt, vagyis annak ellenére, hogy szokásaiban, ítéletében, világképében, taglejtéseiben és hangsúlyában és nem utolsósorban foglalkozásában zsidó maradt, a gazdanéphez[193] tartozónak vallotta, sőt hitte is magát.

190. Dr. Bródy Ernő (1873–1961) ügyvéd, polgári radikális politikus, parlamenti képviselő az első világháború előtt, a harmincas években, végül 1949-ben, tevékeny részt vállalt a hitközség munkájában.

191. Dr. Reiner Imre (1885–?) az Orthodox Iroda jogtanácsosa, az Orthodox Hitközség alelnöke, 1944-ben a Zsidó Tanács tagja. 1950-ben Kahan-Frankl Samuval együtt nyújtott be kivándorlási kérelmet. Reiner Izraelbe került, mint az Braham művéből kiderül, 1960-ban az Eichmann-perben vallomást tett az izraeli rendőrségen. (Randolph L. Braham: *A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon,* Budapest, Belvárosi, 1997, 368.; lásd még http://mek.oszk.hu/11500/11506/html/4.brahamkotet1.pdf [letöltve 2016. február 27.].)

192. *Budai Izraelita Aggok és Árvák Menházegyesületének évkönyve,* Budapest, Officina, 1946.

193. A *gazdanép* fogalomtörténete, illetve a zsidóság kontextusában való használata meghaladja e könyv kereteit. Mindenesetre Illyés Gyula például *A Szentlélek karavánja* című művében, nem zsidó kontextusban, csak idézőjelben használta, azaz semmilyen módon nem tekintette azt magától értetődőnek. Ugyanakkor a *gazdanép* reflektálatlan, evidens metaforakénti – mindkét oldalon [!] meglévő – használata végigkíséri a zsidó asszimilációról szóló XX. századi vitákat. Vö. például Patai József hozzászólását a Huszadik Század *Zsidókérdés Magyarországon* című 1917-es körkérdéséhez. Azaz ez a fogalom az adott társadalmi valóság része, bevett fordulatként idézhető.

Ez az ellentét a tudat és a valóság között már eleve magában hordta egy lelki egyensúlyi zavar csíráit. A nagy megrázkódtatás vagy végét vetette ennek a hiedelemnek, vagy a réginél sokkal nagyobb lelki energiát követel további fenntartásához. Az előbbiek most sehová sem tartozón úgy érzik magukat, mint a szárazra vetődött hal, tátogva és kapkodón. Azok, akik annullálják azt a tényt, hogy a gazdanép kivetette őket magából, ez eseményt társadalmi elméletek segítségével igyekeznek meg nem történtnek, részlegesnek, jelentéktelennek tekinteni, és tíz körmükkel kapaszkodnak az új asszimiláció lehetőségébe. Minthogy azonban tapasztalataikat és érzelmeiket csak annullálni tudják, de megsemmisíteni nem, türelmetlenül, indulatosan, kóros energiafelesleggel utasítanak vissza minden kritikát, sőt minden olyan megnyilatkozást, amely álláspontjuk labilitására emlékeztet. Ennek következtében szellemi polgárháború dúl a maradék zsidóság körében oly gyilkos és elszánt keserűséggel, ahogy csak az egy vérből valók képesek egymást gyűlölni. Ez a fel nem oldott ellentét újabb, még eljövendő lelki zavarok csíráját hordozza magában éppen a maradék zsidóság egyénileg legértékesebb elemei számára, akiknek előbb-utóbb rá kell majd ébredniök állásfoglalásuk nem őszinte és irreális voltára. Az átmeneti szükséghelyzet megszűnését követő, eljövendő csendes likvidálás újabb ressentiment-hullámot fog verni éppen azok között, akik igen nehezen fogják megtalálni az utat vissza, természetes közösségükhöz. Az elkövetkezendő mellőzés és visszautasítás a zsidóság amúgy is túlérzékeny értelmiségi rétegét fogja érinteni, és olyan társadalmi és lelki elszigeteltségbe szorítja őket, amelynek áttöréséhez nem marad erejük. El nem intézett emlékek, nem realizált veszteség, meddő ressentiment, kollektív járadékneurózis, újabb magahitegetés, szellemi polgárháború, ím ez a maradék zsidóság lelki átmetszete."

A kötet jeles szerzői közül Munkácsi Ernő a hitközségek és templomok állapotát tekintette át, Naményi Ernő a megmaradt kultúrjavakat szemlézte. Sós Endre a *Küzdelem a zsidóság jogaiért* című történeti áttekintésével szerepelt. Benoschofsky utószava bármiféle aktuálpolitikai megfontolást nélkülöző, kétségbeesett és őszinte szemle: „...ki kell mondanunk a fájdalmas szót: a magyarországi zsidóságnak mint tényezőnek a zsidó világban, ha nem is a napjai, de az évei meg vannak számlálva. Mindez pedig – mint látjuk – nem feltevés, de tudományos megállapítás. Megnyugtathatjuk azokat, akik a zsidókérdést itt még mindig erőszakkal szeretnék megoldani: még egy kevés türelmet, s a kérdés megoldódik magától. The rest is silence."

Benoschofsky tehát nem egyszerűen rabbi, hanem a zsidóság sorsára kívülről tekintő, távlatos gondolkodó is volt. 1938-ban részt vett azon az el- és

megítélő nyilvános „tárgyaláson", amelyet a cionisták szerveztek Pap Károly regénye, az *Azarel* (1937) elemzésére. Az 1950-es Országos Gyűlés a jelenlévők egy része számára ismerős előzményei között tarthatjuk számon tehát a cionisták rendezvényeit, nyilvánossághoz való viszonyuk radikális eltérésétől függetlenül is: hiszen azok az ellenkultúra, a marginalitásból való kitörés szándékának feleltek meg.[194]

A háború után sor került egy hasonló eseményre, a politikai önvizsgálat színrevitelére. Dr. Berg József 1945. július 28–29-én vádlóként vett részt a cionisták által szervezett, „Néptörvényszék a Zsidó Tanács felett" című nyilvános és szimbolikus rendezvényen, amelynek az emlékezet történetében – mint a jelen példa is mutatja – megvan a maga szerepe. Berg aszódi rabbi volt, 230 fős neológ közösségét Rákoscsabára vitték, s onnan Auschwitzba deportálták, ahol mindenkit megöltek.[195] Ő maga nem sokkal az Országos Gyűlés után Izraelbe távozott. A „tárgyaláson" Dénes Béla[196] elnökölt, a védő szerepét dr. Nagy József töltötte be. Álljon itt egy részlet Berg vádbeszédéből: „A vádló kénytelen azzal a szubjektív megállapítással kezdeni, hogy általában nem a rabbi feladata a vádolás, de mindenesetre a rabbi egyik legfőbb feladata a dolgok tisztázása és az igazság keresése [...] Szeretnők, ha a védelem arra tudna válaszolni, hogy miért hagyta a Tanács magára a vidéki zsidóságot. Miért bíztak a felülről jött ámításokban, vagy ha nem bíztak, miért nem közölték a vidékiekkel. Tudták, mert megjött az értesítés, hogy Auschwitzban elszakítják a gyermekeket a szülőktől, s ha ezt a szülők is tudták volna, talán elváltak volna gyermekeiktől. Nagyarányú gyermekmentési akciót kellett volna kezdeményezni, szervezni a vidéki gettókkal rendszeres hírszolgálatot. Megállapítottuk tehát, hogy a zsidó tömegek magukra maradtak. Tobzódott a kitérés, ami mind azért történt, mert évtizedek óta nem volt megfelelő vallásos és népi nevelés, éppen a Stern-rezsim bűnös mulasztása miatt. Az öngyilkosságok napirenden voltak, s még megszaporodtak a lakáskiürítésekkel kapcsolatban..."[197]

Most térjünk vissza a Síp utcai tanácsterembe.

194. Lásd Giczi Márta–Vargha Kálmán: Egy elfelejtett irodalmi „törvényszéki" tárgyalás és Pap Károly írói önvallomása, *Irodalomtörténeti Közlemények,* 79(1974)/1, 103–106; (Sz. n.) Irodalmi törvényszék Pap Károly Azarel című regénye fölött, *Múlt és Jövő,* 1938/54.

195. Berg József túlélésének körülményeiről nincs tudomásom.

196. Dénes Béla (1904–1959) orvos, irodalmár, politikus, a Mapaj nevű cionista párt, majd a Magyar Cionista Szövetség vezetője. A Szövetség betiltása után 1949-ben letartóztatták, s három év fegyházra ítélték. 1957-ben engedték ki Izraelbe. Vö. Dénes Béla: *Ávós világ Magyarországon. Egy cionista orvos emlékiratai,* Budapest, Kossuth, 1991.

197. Néptörvényszék a Zsidó Tanács felett, in *Fehér Könyv,* szerk. Bródy Sándor és mások, folytatta Zsolt Béla, Budapest, Globus, 1945, 67–88.

Benoschovsky Imre: T. Országos Gyűlés! Az egységes szervezetünk szabályzatáról szóló javaslathoz azoknak az elveknek, döntő jelentőségű intézkedéseknek a szempontjából akarok szólni, amelyek a rabbi feladatait, jogkörét, kötelességeit szabályozzák. Elöljáróban meg kell mondanom, hogy nem a kari érdek képviseletében szólok. Bár szégyenkeznem nyilván akkor sem kellene manapság, ha munkájukat becsülettel végző emberek tisztes kenyere lenne szavaim indítéka. De megigazítom szavamat: mégis szégyenkezném. Szégyenkezném nagy elődeink és mestereink előtt, hogyha zsidóságunk jövőjének döntő órájában nem tudnánk mi, rabbik a tekintetünket a partikuláris érdek szűk körén túl az egyetemes érdek felé emelni.

Az ország zsidóságának, a maradék zsidóság életének, jövőjének, tanításaink és legjobb hagyományaink fennmaradásának szempontja az egyedül döntő, amikor a javaslatnak a rabbikról szóló paragrafusait veszem szemügyre. Elvi síkon akarom az intézkedések jelentőségét lemérni. Még egyet. Megállapításaim csak a volt kongresszusi zsidóság szempontjából érvényesek, úgyhogy ortodox testvéreim türelmét és bocsánatát kell kérnem. Az ortodoxia szempontjából annál kevésbé kell hozzászólni a kérdéshez, mert ott nem vált problematikussá az a fogalom, amelyet úgy nevezünk: *a rabbi tekintélye.* Ez a fogalom a zsidó tanításban és életben nem jelent metafizikai mandátumot. A rabbi nem titokzatos közvetítő Isten és ember között. Nem old és köt Isten nevében. Már a Talmud álláspontja az volt, ha egyszer megkaptuk a Tórát, akkor többé nem figyelünk csodajelekre, és nem hallgatunk égi szózatokra, hanem a Tóra, a próféták és nagy mesterek tanításai alapján, lelkiismeretünk és meggondolásunk szerint döntünk.

Miért érvényes a rabbi „oldása és kötése"? Mert megtanulta, jól ismeri zsidóságunk tanításait és jó hagyományait, mert elvárjuk tőle, hogy tanításaiban és döntéseiben soha önös érdek ne vezesse, hogy a zsidó tanítás és közösség ügye a szívébe legyen írva, mert a zsidó tanításának kell hogy éljen a rabbi, és kell hogy ne csupán a zsidóságból, de a zsidóságért éljen és dolgozzék. A jó rabbi tehát – bocsánat a prózai szóért – a zsidóság, a zsidó élet *szakembere.*[198]

198. „...a nagyok nem egy tanítása, a biblia és a talmudi etika, a zsidó humanizmus kellő hangsúlyozása tette, hogy azok a mai rabbik, akik ennek a kornak voltak a tanítványai, *nem érezhetik magukat idegennek mai, új világunkban sem, a humanizmus, a békéért való küzdelem, a szociális felelősség, a munka tisztelete vérükké vált a szemináriumi évtizedben."* Benoschofsky Imre: Emlékek a Szemináriumból, a Rabbiképző második korszaka, id. kiad., 105.

Ha tehát ezt meggondoljuk, akkor hajlandók lehetnénk – és én szívem szerint hajlandó is vagyok – a „tekintély" szót el is vetni, és helyette azt mondani: ne tekintélynek, hanem szaktekintélynek nézzük a rabbit, ne csak a régi szép könyvekben járatos szaktekintélynek, de azt mondhatnám, a zsidó hitközség, a zsidó hitélet, a zsidó tanítás, a zsidó hűség, a zsidó jóság és a legszebb zsidó hagyományok jelenének és jövőjének szakembere, tudósa, gyakorlója és élmunkása kell hogy legyen a jó rabbi.

Ezért kell megelégedéssel, sőt elégtétellel köszönteni javaslatunk elvi deklarációját, amelyet az előadói ismertetésben is kiemeltek, a 23. paragrafust (olvassa): „A rabbi a vallástörvény hivatott őre és a vallási élet irányítója, ezért a rabbi a hitközség vallási feje. A rabbi jogainak és kötelességeinek külön szabályozása azt a felekezeti közérdeket szolgálja, hogy az izraelita vallás szent erkölcsi és szociális tanításai, a rabbi lelkipásztori és tanító munkája által a zsidó társadalom minden rétegét a legmélyebben áthassák."

Fel kell vetni a kérdést: miben különbözik ez az elvi deklaráció és az ebből következő részletintézkedések sora a[z 1868/1869-es] kongresszus óta kialakult valóságtól? Néhány percre a t. Országos Gyűlés türelmét kell kérnem, mert úgy vélem, tanulságos és kötelező is itt a kongresszusi zsidóság önmaga felé fordított bírálata. Nem hágom át a rendelkezést, hogy vallási kérdés itt nem tárgyalható, mert csak a múlt hibáit akarom bírálni és az új szabályzat új útját szóba foglalni.

A neológia vagy jellemzőbb külföldi nevén „liberális zsidóság" megalakulásakor a polgári társadalom és életforma gyermeke volt. A polgárság akkor forradalminak számító elve: a „laissez faire – laissez passer" gazdasági és társadalmi liberalizmusa érvényesült a vallás terén is. Akinek terhes volt a hagyomány sok megkötése, beérhette kevesebbel. Azt vallották: szabad a vallásgyakorlatokat és a hagyományokat a kényelem és a célszerűség szempontja szerint mérni, és valami tagadhatatlan [áthúzva: zsén, föléírva:] *gêne* is hozzájárul a dologhoz. Feszélyezetten és szégyenkezve, papirosba burkoltuk az imakönyvünket, amikor a templomba mentünk. Némely szertartásunk egyenest az öngúny, az élcek harmincadjára került.[199] Márpedig a közömbösség és a kényelem sohasem lehet forradalmi elv, vallási megújulást csak a buzgóságnak van ereje és joga teremteni – így tanultuk Löwtől.[200] A szégyenkezésről és feszélyezettségről pedig a nagy vallástörténész, Gebhardt[201] mondja, hogy az a vallás életében a ***stadium lethale,*** a haldoklás jele.

Gondoljunk a prófétizmus meg nem alkuvó erejére, a rabbinizmus nagyszerű forradalmára, amely a nép kezébe tette a vallást, a haszidizmus hasonlíthatatlan harcaira és tüzére, és megértjük, hogy a közömbösség és a kényelemszeretet nem lehet vallásújító erő, a feszélyezett szégyenkezés még kevésbé az.

És mi minden rontó, gyöngítő tényező járult a születés hibájához! Mendelssohnok és Geigerek[202] nagyszerű nemzedéke után a dilettánsok kora következett, nem úgy értem, hogy ne lettek volna nagy tudósaink és nagy szellemeink, hanem úgy, hogy ők jutottak szóhoz a zsidó közéletben. A liberalizmus elfajulása, a virilista hitközség, a gazdagok irányította hitközség.

Az igenis zsidó gondolkodásra vall, hogy a rabbi a hívők seregével a közösség, a gyülekezet megbízottaival együtt irányítsa a vallás életét, de az már haláldöfés a vallás számára, hogy a vezetők a liberális polgári korban pénzük alapján, nem pedig zsidó buzgóságuk, zsidó érzületük és gondolkodásuk kiválósága és kitűnősége révén kerültek a zsidó közösség élére. Elvileg már semmi sem akadályozhatta volna meg azt, hogy a vallással szemben álló hitetlen emberek, a valláscsere szélén álló emberek irányítsák a zsidó közösséget, az ún. zsidó hitéletet.

Így történhetett meg, hogy az üldöztetés idején egy nagy hitközségünk egyik elöljárója kitérésre jelentkezett a rabbijánál, és megsértődött, amikor mint elöljárót nem akarták soron kívül fogadni. Egy másik nagy hitközség főembere, amikor felmentetett a zsidó csillag viselése alól, kiírta az ajtajára, hogy „itt nem laknak zsidók". Mindez pedig – és most térek vissza témámra – a puszta reprezentációra és tisztviselőmunkára fogott, dísznek való rabbi tehetetlen asszisztálása mellett történt.

199. „Molnár Ferencnek egy 1911-es – természeténél fogva túlzó – szatírájában a »Lipótváros« [...] messzebb ment. »Az ember rendszerint meghív egy rabbit, és úgy fél tíz körül ráereszti a modernt«, mesélte az estélyek fő attrakcióját egy Nádor utcai méltóságos asszony beavatatlan barátnőjének. »Vallástalan megjegyzéseket tesz, utánozza a rabbit, valczert táncol vele, megkérdezi tőle, hogy a temetőben, mikor a sírhoz siet beszédet mondani, miért emeli olyan magasra a szoknyáját, miért nem tudja soha a halott nevét, miért szekírozza azzal a gyászoló közönséget, hogy mikor a legérdekesebb a beszédje, mikor a legpikánsabb, épp akkor folytatja héber nyelven..." Konrád Miklós: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig,* Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2014, 60; Molnár Ferenc: A modern. Egy pesti típus természetrajza, in Uő: *Hétágú síp. Tréfák, karcolatok, tárcák,* Budapest, Franklin Társulat, 1911, 40–41.

200. Lőw Immanuel (1854–1944) szegedi főrabbi, történész, a magyar zsidó tudomány egyik meghatározó jelentőségű szereplője.

201. Hermann Gebhardt: *Zur bauerlichen Glaubens und Sittenlehre,* Gotha, k. n., 1885.

202. Abraham Geieger (1810–1874) német rabbi, filológus, iszlamista, történész, vallási reformer.

Nemcsak nálunk volt ez így, külföldön is hallottam: náluk a rabbinak nem sok dolga van; legyen egyformán lojális a konzervatívok, a haladók, a közömbösek iránt, és szerezzen dicsőséget a zsidóságnak a nem zsidó világban. Ez volt az elv, valóban a rabbi ne foglaljon állást, ne legyen álláspontja, vegye fel a díszruhát, mondjon szép beszédet, eleget tett kötelességének.

Tisztelt Országos Gyűlés! Most térek rá beszédem legfájóbb pontjára, az önkritika kötelességére.[203] Az a rabbi, aki nem volt az elöljáróság tagja, aki nem emelhette fel szavát a zsidóság tanácsüléseiben, aki nem vehetett részt a hitélet felső fórumainak a munkájában, az a rabbi bizony sokszor és sok helyütt olyan lett, mint az élő szervezetnek az orgánuma, amely kívül maradt a használaton: elcsökevényesedett, elvesztette létének tartalmát, levétetett válláról a felelősség, maga is merő dísznek érezte magát.

Nem győzöm eléggé hangsúlyozni, hogy ez a kép nem általános érvényű. Voltak nagy rabbik, akik a mostoha körülmények között is nagyok maradtak, de egy lánc olyan erős, mint a leggyöngébb szeme.[204] A leggyöngébb láncszemekről szólok tehát, ahol a salselesz hákkáboló, a zsidó tanítás történelmi lánca legkönnyebben szakadt el. Aranyszájú szónokok támadtak, az üres hangerő hiábavaló nagyjai, tündöklő szónokok, akik hivatás híján hivatallá tették tisztüket. Szavak, szavak sziporkáztak a szószéken, mint a görögtűz. A görögtűz fényében nem láttuk a felénk közelgő viharfelhők sötétségét. A görögtűz helyett pedig csak egy jó kis lámpás kell annak, aki a sötétben haza akar találni; tündöklő szónoklatok helyett egy emberi szó, egy tartalmas és jelentős ige, jó utat mutató. Ennek híján történt, hogy amikor még tömegesen tódultak ifjaink és leányaink kulturális előadásainkra, ifjúsági csoportjainkba, akkor ezek az előadások inkább a könnyű felejtést, mint

203. A korszak politikai-ideológiai teremtett nyelvének kontextusában szinte zavarba ejtő az önkritika szó szerint értett használata. A szónok nem tud, illetve minimum úgy tesz, mintha nem tudna a kortárs kommunista jelentéstartományról. Eljárása, retorikája nem egy szempontból hasonló a tőle távoli világban élő Sántha Kálmánéhoz.

204. 1938-ban a budai főtemplomban (az 1936-ban felavatott Lenke – ma Bocskai – úti lágymányosi zsinagógában) tartott székfoglaló beszédében *Nem vagyok próféta* címmel Benoschofsky, az első zsidótörvénnyel szembesülve, már arról a felelősségről szólt, amelyet s amelynek hiányát 1950-ben is felemlítette. „Ólombetűk seregei vonulnak a zsidó vallás ellen. És fel akarom vonultatni velük szemben az én betűimet, a csodálatos erejű héber betűt, a Biblia betűit, amelyekben szellem, lélek lakozik [...]. Büszke öntudatot akarok nevelni, ismereten alapuló bátor, büszke öntudatot, öntudatot, mely szárnyra kelti a lelket..." *Harminc év után. Benoschofsky Imre budai főrabbi beszédei*, Budapest, BIH, 1958, 7.

a komoly emlékeztetést szolgálták. Sokáig őriztem egy meghívót a 30-as évek vége felé. Ez állt rajta: az előadás címe: „A zsidóság helyzete Evian után [...] Műsor után tánc."[205]

Természetesen nem csak a rabbi felelős ezért. És voltak világra szóló tudományú, hallatlanul széles műveltségű, hajlíthatatlan jellemű, ragyogó humanitású, tudásban és felelősségérzetben egyaránt nagy rabbik, lángeszű lelkipásztorok. De a lánc gyöngesége a gyönge láncszem.

Tisztelt Országos Gyűlés! Megrendült lélekkel, Isten előtt való töredelemmel és bűnünk tudatával valljuk, Asámnu, vétkesek vagyunk. Bűnösök vagyunk, mert aki látta, tudta a bajt, nem szólhatott, és aki szólt, arra nem hallgattak. Vétkeztünk, mert zsidó közéletünkben elharapódzott a felelőtlenség bűne! Bűnösök vagyunk, mert nem állottuk meg az iszonyat próbáját. Bűnösök vagyunk, hogy annyi hittestvérünk lelkében tört össze a hit, és hogy olyan sokan váltak közömböseivé, csaknem ellenségeivé annak a zsidóságnak, amelyet lelkük mélyén, legtöbbször tudatuk ellenőrzése nélkül, minden fájdalmunk és gyászunk okával azonosítottak.

Ezért tartom lényegbevágónak és döntőnek az új szabályzat alapelveit. A felszabadulás óta sok változás történt zsidó közéletünkben is. Példáit látjuk vidéken a maradék nagyszerű összefogásának, gyönyörű példáit a fővárosban az önkéntes, szabad zsidó hűségnek, templomok és lelkek újjáépítésének. A javaslat mindezt törvényesíteni van hivatva.

A rabbira nagy felelősség hárul, a rabbi munkája előtt új lehetőségek nyílnak, a rabbi nagyobb hatáskörben, nagyobb felelősséggel nem díszrabbi lesz, hanem a zsidóság életének és hitének első munkása, legelső szolgája. Hiszek a költői szóban: „Es wächst der Mensch mit seinen grössern Zwecken"[206] – az ember feladataival együtt nőtt. Hiszen tudjuk, hogy a maradék maradékára építhetünk csak, az életben maradottak közül csak a leghűségesebbekre. Ne felejtsük el, hogyha kevesen is leszünk, a legnagyobb próbában van egyben a legnagyobbszerű lehetőség: csak azok dolgoznak a

205. 1938 júliusában a Genfi-tó partján, a franciaországi Évian-les-Bains-ben tartották – Roosevelt elnök javaslatára – a zsidó menekültek kérdésével foglalkozó konferenciát. A konferencián 32 ország képviseltette magát, meghatározó számú zsidó menekült befogadására azonban mindössze Dominika vállalkozott. Rafael Trujillo, Dominika hosszú évtizedeken át uralkodó rettenetes diktátora százezer embernek kínált menedéket. Egyébként pedig épp az történt, amit Izrael állam későbbi – első – elnöke, a cionista Chaim Weizmann két évvel korábban, 1936. május 23-án megírt a *Manchester Guardian*ben: „Úgy tűnik, a világ két részre osztható, az egyikben a zsidók nem élhetnek, a másikba nem léphetnek be."

206. Friedrich Schiller: *Wallenstein* (1799).

zsidó közösségben, akik szabadon, spontán módon vállalják az áldozatot. Kevesebben leszünk, de szent maradék leszünk.

A szónok 1950-es reményei, illetve hátralévő éveinek mindennapi realitása közötti különbségre vall például Xavér (saját testvére, Benoschofsky Ilona) egy 1957. december 15-én kelt jelentése:

November 19-én Kertész Zoltán vendégül látta Benoschofsky Ilonát és Fischer Bélát. Fischer félrevonta Benoschofskyt, és a következőket mondta neki: Megbízása van, hogy közvetítsen Benoschofsky főrabbi és Scheiber Sándor rabbiszemináriumi igazgatója között, hogy a kettőjük között fennálló rossz viszony ismét a régi barátsággá váljék. A megbízást az Izraeli Követségtől (valószínűleg Tuvaltól) kapta. Elmondta továbbá, hogy Scheiberrel beszélt is már. Két üzenetet adott át.

1. Scheiber azonnal hagyja abba a segélyek osztását. Scheiber egy ideig húzódozott a követség kívánságát teljesíteni, arra hivatkozott, hogy az ő személye – hivatali beosztottsága miatt – biztonságban van. Amikor azonban látta, hogy azt az indoklását nem fogadják el, beleegyezett, hogy egy nála jelszóval jelentkező ismeretlen embernek kiadja a segélyezéssel kapcsolatos listáit és a nála lévő pénzt.

2. Benoschofskyékkal létrehozandó „béke" ügyében. Fischer arra hivatkozott Benoschofsky Ilonának, hogy Scheiber, Tuval követ szerint, veszélyes ellenfél, akivel a rossz viszony sok kellemetlenséget hozhat. Benoschofsky Ilona belement abba, hogy fivérét nem fogja elhatározásában – Scheiberrel való kibékülésben – befolyásolni. Amikor Benoschofsky Imre Párizsból hazajött, Kertész valóban megjelent lakásán, és elmondta, hogy szeretne közvetíteni, mert mindkét félnek kellemetlen és lehet még kellemetlenebb a jelenlegi rossz viszony. Benoschofsky Imre azonban ebbe nem ment bele.[207]

Xavér következő jelentése, egy nappal később, 1957. december 16-án – ennyi évtized után – még leverőbb.

A Zsidó Világkongresszus Európai Végrehajtó Bizottságának ülésén Sós Endre MIOI elnök és dr. Benoschofsky Imre főrabbi vett részt. Az ülést Párizsban tartották [...] [Gerhard] Riegner [dr., a Zsidó Világkongresszus

207. ÁBTL 3.1.2. M-37478. 5.

európai központjának vezetője] azt mondta el, zsidó vonatkozásban mit tapasztalt Magyarországon. Állásfoglalása nagyon pozitív volt, az egybegyűltekre nagy hatással volt. Egyedül az osztrák zsidóság képviseletében megjelent [dr. Emil] Maurer (a bécsi hitközség elnöke, szociáldemokrata képviselő) támadta meg a beszámolót. Ellenséges hangon és ellenséges stílusban beszélt, lehet – mondta, hogy a budapesti zsidók elmennek a templomba. Az a kérdés azonban, hogy mit csinálnak, mielőtt elmennek a templomba, miből élnek, mit esznek. A magyarországi zsidóság nyomorog. Benoschofsky válaszolt neki először. A magyarországi zsidóság abból él, amiből az ország többi lakosa: dolgozik és pénzt keres – mondotta. [...] Ezután Sós beszélt, aki statisztikai adatokat olvasott fel az ellenforradalom zsidóellenes atrocitásairól. Közben Maurer felugrott, és kijelentette, hogy elmegy, mert nem tudja hallgatni, hogy a „forradalom szellemét rágalmazzák". Azonban nem ment el. A felszólalók – maga Riegner, a magyar delegátusok több ízben, majd mások is, valamennyien a leghatározottabban visszautasították a Maurer stílusát, ellenséges magatartását, beállítottságát. Xavér (Srankó András, rny. szds.).[208]

Benoschofsky Imre mindazonáltal így beszélt a Síp utcai egybegyűltek előtt:

Egyetlen zsidó lehetőség a zsidó hitközségi élet, vagyis a zsidó hitélet, kultúra és a zsidó szociális munka. Hitközségünk a hívők gyülekezete, a hűségesek közössége lesz, és a rabbi áll a lelkek élén. Az önellentmondás megszűnik, megszűnik a hitetlen hitközség, a hívők lelkének pásztora ott áll a vártán. Az önálló hitközség az, amelynek rabbija van. Ha nincs elég rabbi, a javaslat gondoskodik arról, hogy a rabbihelyettes törődjék a hívekkel a Rabbitanács irányítása alatt. Nincs többé látszat-hitközség, amelynek egyetlen működő szerve az adóosztály. A hívek áldozata valóban a hit oltárán tartja ébren a tüzet. A rabbi a felekezeti élet minden fórumának hívő szakembere, minden tanácskozásban vállalja a felelősség ráeső részét. Vallási ügyekben döntő szava van, vitás kérdésekben a Rabbitanács országos felelősséggel dönt. A rabbi jogai és kötelességei egybefonódnak, törődik az egyesekkel, az ifjúsággal, a szórványok és fiókhitközségek elhagyott lelkeivel. Ott vannak a rabbik a legfőbb szervben, az intézőbizottságban, irányítják a vallásos nevelést a vallási oktatási tanácsban.

208. ÁBTL 3.1.2. M-37478. 7–8.

Örömmel üdvözlöm tehát a javaslatot. Kiemelem a 7. §-t, amely az önálló hitközség fogalmát a rabbi munkájához köti; a 17. §-t, amely a hitközség vezetésében biztosítja a rabbi részét; a 24. §-t, amely széles körű munkát ad a lelkipásztornak, kötelességeit körülírja, és gondol a vidék elhagyott zsidó lelkeire; a 30. §-t, amely a vallás szakemberének ellenőrző jogát védi a hitközség alapszabályaiban, a 49. §-t az Országos Rabbitanácsról, a 63. §-t, amely a legfőbb intézőbizottságban ad módot a rabbi őrködésére, a 86. §-t, amely a tanítások továbbadását biztosítja, és a 100. §-t, amely a komoly érdemeket jutalmazza.

Tisztelt Országos Gyűlés! Fejtegetéseimnek végére érkeztem. Össze kell tehát foglalnom mondanivalómat. Örömmel köszöntöm a javaslatot, mert megszüntet egy veszedelmes önellentmondást, egy veszedelmes hazugságot, a hit nélkül való hitközséget; mert felelősséget és munkát adván a rabbinak, biztosítja azt, hogy a rabbi nem merő ünnepi szónok lesz, hanem a hitélet, a zsidó tanítások tanítója és a közösség választott vezetői között részese az irányításnak, felelőse a vezetésnek, mert komoly lépést, jelentős haladást látok az igazi, eszményi, Istent szolgáló, embereket egybefogó szent gyülekezet célja felé; mert a realitások számbavételével, a lehetőségek mély kimerítésével segít a szörnyű katasztrófa és a további lemorzsolódás után a maradék maradékát szent maggá, szent maradékká emelni, Jesája próféta szavával: mint ha kivágnak egy tölgyet... a földben marad a törzsöke, és szent hajtás nő ki a törzsökéből.

A javaslatot általánosságban, a részletes tárgyalás alapjául elfogadom. (Nagy taps.)

[...]

Jegyző: Dr. Láng Viktor úr. (Zaj és mozgás.)[209]

209. A PIH képviselő-testületének tagja 1947-ben, később a Hitközség tisztségviselője, illetve Seifert elnöksége alatt főtitkára. Láng hitközségen belüli szerepével, súlyával kapcsolatban lásd „Xavér" egy tíz évvel később, 1960 áprilisában, Lovász Imre rendőr századosnak adott jelentését, amely a MIOK belső viszonyait, Sós elnöki korszakát idézi fel. „A »Síp u. 12.« minden vezetőjét és dolgozóját a »Láng-ügy« foglalkoztatta. Néhány héttel ezelőtt az Országos Képviselet egyik alelnöke (Gráber Pál) lemondott. Akkor a vezetőség megállapodott abban, hogy utódja Láng Viktor lesz. Lánggal is megbeszélték. Ennek a megoldásnak mindenki nagyon örült. A múlt vasárnap azután az Országos Képviselet Intézőbizottsága bejelentette, hogy Gráber utódja Seifert Géza lesz. Láng azóta nem jár be a Síp utcába. Sós azzal mentegeti magát, hogy Seifert személyéhez az Egyházügyi Hivatal ragaszkodott. Ezt nemigen hiszi senki. Sós elment Pénerrel Láng lakására, hogy kiengesztelje, majd a tárgyalások során odahívták Steinert is. Lángot nem sikerült kibékíteni. – Ezen az ügyön több ok miatt vannak felháborodva. Egyrészt azért, mert egy fontos ügyben ismét nem tartotta be Sós a megállapodást, másrészt, mert teljesen önmaga (állítólag Steiner sem tudott az ügyről) döntött zsarnok módjára a közvélemény ellen, harmadrészt Láng nagyon népszerű, kevés a becsületes, rendes ember a Síp utcában, végül pedig Seifert személye miatt, aki legalább olyan népszerűtlen, mint amilyen népszerű Láng. A Síp u. dolgozói Seifertet már akkor sem fogadták el, amikor önmagát 1956-ban a Forradalmi Bizottmány elnökévé nevezte ki. – Lángot állítólag sokan keresik fel, sokan telefonálnak neki, hogy hűségükről biztosítsák." Xavér ÁBTL 3.1.2. M-37478. 25.

Elnök: Csendet kérek!

Dr. Láng Viktor: Igen Tisztelt Országos Gyűlés! Ennek az országos gyűlésnek feladata az, hogy a zsidó felekezet alkotmányát megalkossa. Ebből az alkalomból úgy vélem célszerűnek és helyesnek, ha pár pillantást vetnénk arra a nagy műre is, amelyet a magyar nemzet a közelmúltban iktatott törvénybe, tehát pár pillantást vetnénk a Magyar Népköztársaság Alkotmányára, és megnéznénk azt, hogy mennyire és milyen módon idomul az a mű, amelyet mi ma a zsidóság alaptörvényévé kívánunk tenni, azokhoz az alapelvekhez, amelyekhez a magyar nemzet a maga jövő fejlődését és működését fűzi.

Engedjék meg, hogy először is felolvassam annak a törvénynek a bevezetését, amely a Magyar Népköztársaság Alkotmányát törvénybe iktatja. (Olvassa:)

„A nagy Szovjetunió fegyveres ereje felszabadította országunkat a német fasiszták igája alól, szétzúzta a földesurak és nagytőkések népellenes államhatalmát, megnyitotta dolgozó népünk előtt a demokratikus fejlődés útját. A régi rend urai és védelmezői ellen vívott kemény küzdelmekben hatalomra jutva, a magyar munkásosztály, szövetségben a dolgozó parasztsággal, a Szovjetunió önzetlen támogatásával újjáépítette háborúban elpusztult országunkat. Az évtizedes harcokban megedződött munkásosztályunk vezetésével, az 1919. évi szocialista forradalom tapasztalataival gazdagodva és a Szovjetunióra támaszkodva, népünk megkezdte a szocializmus alapjainak lerakását, s országunk a népi demokrácia útján halad előre a szocializmus felé. E küzdelem és országépítő munka már megvalósult eredményeit, országunk társadalmi és gazdasági szerkezetében végbement alapvető változásokat fejezi ki, és a további fejlődés útját jelöli meg: A Magyar Népköztársaság Alkotmánya."

Ezekkel a szavakkal kezdődik a Magyar Népköztársaság alaptörvénye, amelyet becikkelyeztek. Ez a törvény új korszakot nyit meg a magyar alkotmány fejlődésében. Egészen a felszabadulás után hozott 1946. évi I. törvénycikkig, amely Magyarország államformájáról rendelkezik, egyáltalában nem volt olyan törvényünk, amely az emberi jogokat, az állampolgárok

jogait törvénybe iktatta volna. Ezt a feladatot a feudális államkormányzat nem tartotta magára nézve kötelezőnek, és annál kevésbé találta szükségesnek, hogy ezeket a jogokat a valóságban meg is valósítsa. Magától értetődően következett ez a kormányzat jellegéből.

Nemcsak a feudális kormányzatok, hanem még az ún. polgári demokráciák is tulajdonképpen a kapitalizmust védik, és kizsákmányolják a dolgozó társadalmi rétegeket. Ennek következtében azokban az országokban, amelyekben ilyen kormányzat van, nemcsak a dolgozó munkás, aki nincs a termelőeszközök birtokában, hanem még az a dolgozó kisparaszt is, akinek bizonyos mennyiségű föld van birtokában, tulajdonképpen az uralkodó társadalmi rétegek szolgája, azoknak az érdekeit szolgálja és védi. Látszólag saját magának dolgozik, a valóságban azonban fizeti az adót, terményeit a nagykereskedelemnek olcsó áron adja át, és drága áron veszi meg az iparcikkek termelvényeit.

És ami gazdasági téren van meg, ugyanaz van meg politikai téren is. (Zajos közbeszólások a terem hátuljáról. Hosszan tartó zaj és mozgás.)

Megbocsássanak az igen tisztelt hallgatók, de én itt a saját véleményemet mondom el. (Zaj.)

Elnök: Kérem az igen tisztelt Küldött Urakat, hogy a szónokot csendben hallgassák meg.

Dr. Láng Viktor: Hogy mi az Önök véleménye, az az Önök dolga, én elmondom azt, amit szükségesnek tartok elmondani. Elmondom pedig azért, hogy ebből a mai magyar alkotmány jellegét megismerjük, hogy össze tudjuk hangolni ezt az alkotmánytervezetet azzal az alkotmánnyal, amely már törvénybe van iktatva. (Helyeslés és taps.) Végtelenül sajnálom az ellentmondásokat, én azonban az egyéni véleményemet akkor is el fogom mondani, ha lesznek olyanok, akiknek ez nem tetszik. (Zaj.) Én nem tudom, ki az az illető küldött, aki ilyen türelmetlen, és akinek a magatartásán végtelenül csodálkozom, mert ebben a teremben csupa olyan ember ül, aki végigélte annak a bizonyos látszatdemokráciának minden ún. áldását, aki végigélte 1944-et és 1945-öt, és ha ezek után még mindig türelmetlen, akkor nem tudom, mivel lehet a türelmét kieszközölni.

Arra akarok rátérni, hogy a dolgozó tömegeknek gazdasági téren való leigázottsága politikai téren is megvan az ún. polgári demokráciában. Megvan pedig azért, mert ha ezekben az országokban van is ún. választójog, ez a választójog nem teljes, nem tökéletes, különböző kautélákhoz van kötve, és ezek a kautélák a legkülönbözőbb módon alkalmasak arra, hogy megváltoztassák a valódi népakaratot, ezek a kautélák mindig lehetővé teszik

azt, hogy az uralkodó osztályok saját érdekeiket a választáson keresztül is meg tudják védeni.

Ugyanez a helyzet a többi szabadságjoggal, a többi egyéni joggal, a sajtószabadsággal és az egyesülési szabadsággal is. Ennek következtében ezek az alkotmányok, amelyeket polgári demokráciának ismerünk, tulajdonképpen csak formális nyilatkozatokat tesznek, és ezek mellett a formális nyilatkozatok mellett megelégszenek azzal, hogy először az egyes legfelsőbb államhatalmaknak vagy állami szerveknek a keletkezését szabályozzák, amelyek azonban nem törődnek azzal, hogy azokat a jogokat, amelyeket az egyes állampolgárok részére az alkotmány biztosít, az életbe át is vigyék, hogy e jogok a valóságban minden egyes állampolgárnak a tulajdonává is váljanak. Lenin elvtárs ezeket az alkotmányokat fiktív alkotmányoknak nevezi, és főleg azt mondja, hogy a törvény és a végrehajtása egymástól teljesen elütnek. Ezek az alkotmányok emellett teljesen azt a célt szolgálják, hogy elhitessék a széles néprétegekkel azt, hogy ők a valóságban jogokban részesülnek.

Ezzel szemben állnak a szocialista alkotmányok, elsősorban a Szovjetunió és azt követően a többi népi demokratikus alkotmányok, benne a mi alkotmányunk is.

Ennek az alkotmánynak a gondolatát elsősorban a Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata vetette fel. (Hosszan tartó, ütemes taps.) A Párt szükségesnek tartotta – mondja a nyilatkozat – a népi demokrácia alaptörvényeinek megalkotását, hogy a népi demokrácia jogait és kötelességeit, az államnak mint gazdasági és társadalmi rendnek alapvető változásait a Magyar Népköztársaság népi jellegével, a törvény erejével alkotmányban szentesítsük.

Ettől az időtől kezdve egy pillanatra sem szűnik meg az új magyar alkotmány elkészítésének kérdése, amikor 1949. februárban megalakul a Magyar Függetlenségi Népfront. Ez is felveszi választási programjába, s a hatalmas választási győzelem után a kormány azonnal kezdeményezi ezeknek előmunkálatait. A bizottság elkészítette és 1949. augusztus 20-án törvénybe iktatták az országos alkotmányt mint a 20. törvénycikket.

Ez az új alkotmány véglegesen lezárja a magyar jogban azt a régi törekvést, amelyben a különböző jogok és különböző kérdések szétszórt törvényekbe voltak rendszertelenül elhányva és elvetve abból a célból, hogy az ország feudális berendezkedettségét továbbra is védjék és fenntartsák. A népi köztársaság alkotmánya, mint ahogy azt Rákosi miniszterelnökhelyettes meghatározta, tulajdonképp a magyar nép első alkotmánya.

[...]

Az új alkotmány hatálybalépésének napján, tehát 1949. augusztus 20-án egy új éra kezdődött a magyar történelemben, amely új éra természetesen a jövőre nézve is előreveti a maga árnyékát, mert hiszen a jövőben is csak olyan jogszabályokat és olyan törvényeket alkothat a magyar Országgyűlés, amelyek az alkotmányban lefektetett alapelvekkel egybehangzanak. Ezt a jellegét az alkotmánynak Sztalin elvtárs is hangsúlyozta (hosszan tartó, lelkes taps) a Szovjetunió alkotmányának előterjesztésekor, bírálta azokat, akik az alkotmányba rengeteg jogszabályt és aprólékos részletet kívántak belevinni. Amikor Rákosi azt mondotta, vannak, akik annyira viszik a dolgot, hogy az alkotmányból törvénytárat csinálnának, holott az alkotmány nem törvénytár, hanem alaptörvény és csakis alaptörvény, akkor az alkotmány nem zárja ki, hanem feltételezi a legfőbb szerveknek a jó munkáját.

Ezek után még arra kívánok rámutatni, hogy az alkotmány megállapítja a magyar államhatalom legfőbb szerveit, az államigazgatás legfőbb szerveit, helyi szerveit és a bírói szervezetet, megállapítja... (zaj) a törvényesség védelmét...

Elnök: (Csenget.) Kérem a Küldött Urakat, maradjanak csendben.

Láng Viktor: Megállapítja az állampolgárok jogait és kötelességeit, a választás alapelveit.

Ezeknek a tényeknek tudatában most már megvan a lehetőség arra, hogy összehasonlítsuk ezt a tervezetet, ezt a munkálatot a magyar alkotmánnyal. (Zaj.)

Elnök: (Csenget.) Felkérem dr. Gottlieb és Adorján küldött urakat, maradjanak csendben.

Láng Viktor: Mindezeket természetesen el kellett mondanom ahhoz, hogy a küldöttek közül sokan az összehasonlítást meg tudják tenni.[210]

[...]

Jegyző: Főtisztelendő dr. Herskovits Fábián úr következik. (Hosszan tartó, nagy taps.)

210. 1967-ben Kádár János úgy vélte helyesnek, ha az izraeli eseményekkel kapcsolatban az izraelita felekezet is állást foglal. Egy júliusi, az MSZMP és a Hitközség közti megbeszélésen a hitközség főtitkáraként dr. Láng hozzászólása jól érzékelteti a zavart: „Nagyon nehéz és bonyolult ez a kérdés. Mi magyar állampolgárok vagyunk, a magyar kormány politikáját kell folytatni, de nem lehetünk ellenséges érzülettel az izraeli nép iránt sem. Vallási szervezet vagyunk, a politika nem reánk tartozik." Gantner Brigitta Eszter: A Magyar Szocialista Munkáspárt és a zsidó közösség az 1960-as és 70-es években, *Világosság,* 2005/7–8, 135–136.

Dr. Herskovits Fábián:[211] Mélyen tisztelt Országos Gyűlés! Zsidó Testvéreim! Mindnyájan átérezzük, hogy ez a most ülésező Országos Gyűlés történelmi esemény, és az az alkotmány, amelynek megteremtésére ez az Országos Gyűlés elhivatott, jelentős fordulópontot jelent a magyarországi zsidóság életében. Ennek a történelmi jelentőségnek alapja és forrása elsősorban és mindenekfölött az a tény, hogy a magyarországi zsidóságnak nyolcvan esztendővel ezelőtt megszakadt egysége most ismét megteremtődik. A múltra emlékezve nem akarunk itt szólni a magyarországi zsidóság egyik árnyalatának arról a kicsiny csoportjáról, amely önmagába zárkózva, mintegy elhárította magától az egyetemes emberi haladás értékeit, éppen úgy, mint a zsidó történelem prófétai erejű, nagy és szent megvalósulásának eszméit és gondolatait. De ugyanúgy nem akarunk szólni most, ebben az órában a magyarországi zsidóság másik árnyalatának arról a csoportjáról, amely felelőtlen mohósággal, a haladásnak és a modernségnek hamisan

211. Herskovits Fábián (1907–1982) vallásos cionista családban született, 1932-ben doktorált, majd a szeminárium rabbija lett. 1932–1939 között Rómában élt, az év végén Palesztinába emigrált, majd – kényszerűen – visszatért Budapestre. 1940 és 1944 között rabbiként tevékenykedett, aktívan részt vett az ellenállásban, 1944-ben a Gestapo letartóztatta, majd szeptemberben, a Lakatos-kormány idején szabadult. A Szálasi-korszakot a svájci védettséget élvező Vadász utcai Üvegházban vészelte át (vö. például Eli Netzer: *Nagyobbak a sorsuknál,* ford. Ács Gábor, Budapest, Belvárosi, 1998; Asher Cohen: *A haluc ellenállás Magyarországon, 1942–1944,* ford. Juhász Borbála, Budapest, Balassi, 2002). Herskovitsot 1945-ben nevezték ki a Dohány utcai zsinagóga rabbijává, ugyanakkor a Hitközség Kulturális Bizottságának vezetője is lett. 1950-ben emigrált Izraelbe, 1954 és 1972 között Tel-Avivban, az önkormányzat Kulturális Osztályán dolgozott. (Vö. *„Hallgassatok rám, Jákob háza és Izrael házának minden maradéka..." Válogatás dr. Herskovits Fábián főrabbi templomi beszédeiből, 1946–1950,* összeáll., szerk., bev. Friedlaender Yehuda–Frojimovics Kinga, Budapest, Magyar Zsidó Levéltár, 2000.) Herskovits aktív szereplője volt a háború utáni cionista politikai és kulturális életnek – amelyet a kommunista párt az első pillanattól kezdve élesen támadott. Ugyancsak intenzíven részt vett a hitközség életében, míg az állam és az izraelita felekezet közti 1948-as egyezmény után a cionisták teljesen ki nem szorultak a PIH-ből. Ugyanakkor az 1946 és 1950 között a Dohány utcai templomban elmondott beszédei megkerülhetetlen forrásai a vallásos cionista meggyőződés gyakorlati működésének. „...A templomi beszéd (drasa) Joseph Dan definíciója szerint a zsidó vallási irodalom legérzékenyebb műfaja kora történeti eseményeire, beleértve a mindennapok apró eseményeit is. Kettős természetéből adódóan egyrészt az örök vallási értékeket képviseli a lehető leghagyományosabb elemző formában (parsanut), másrészt viszont a *jelenben* »él«, tehát hetente egy adott templom adott közösségéhez kell naprakészen szólnia..." Herskovits megpróbálta „az általa egyedül járható útnak tartott cionizmus gondolatmenetét és megoldási javaslatait közösségének, a magyarországi zsidóság leginkább asszimilált részének átadni". Lásd Friedlaender Yehuda–Frojimovics Kinga: Egy cionista rabbi és közössége, Budapest, 1945–1950, in *„Hallgassatok rám, Jákob háza és Izrael házának minden maradéka..."*, id. kiad., 34–36. Herskovits templomi beszédei a holokauszt utáni maradék zsidóságnak a többségi társadalommal köthető új szerződése lehetőségét kereső felvilágosult hívő szövegei.

értelmezett jelszavával el akart pusztítani és le akart rombolni mindent, ami szent és örökkévaló a zsidó élet és a zsidó jövő számára.

Azoknak az időknek nagy gondolkozója méltán figyelmeztette kortársait: Selbstmord ist kein Reform![212] – A zsidó élet örök értékeinek lerombolása, a zsidóság évezredes hagyományainak megvetése, a zsidó közösség testvéri összetartozása szent és örök gondolatának megtagadása nem reform, hanem súlyos és soha meg nem bocsáthatóan bűnös öngyilkosság.

Kétségtelen, hogy a szélsőségek súlyos károkat okoztak a zsidóságnak éppen ezekben az évtizedekben, amelyek a legtragikusabbak, a leggyászosabbak voltak, nemcsak a zsidó, hanem az egész emberi történelem folyamán.

Testvéreim! Az emberi lélek könnyen hajlik arra a kényelmes álláspontra, hogy idegenkedik a változástól, hogy úgy érzi: ami gyakorlat és tradíció volt nyolcvan esztendeig, az tiszteletet érdemel. Ezt senki nem is vonhatja kétségbe. De meggyőződésünk, hogy ha nyolcvan esztendő gyakorlata és tradíciója tiszteletet érdemel, akkor ezerszeresen tiszteletet érdemel az a gyakorlat és tradíció, amely nem nyolcvan, hanem négyezer esztendőre tekint vissza a zsidóság életében. (Úgy van!) Márpedig mi, a magyarországi zsidóság nyolcvanéves szétszakadottságával szemben a zsidóság, az egész zsidó nép négyezer éves egységének tényére és gondolatára mutatunk rá. (Nagy taps.)

Testvéreim! Ebben a jelentős gyülekezetben felesleges rámutatni arra, hogy amikor [kipontozott helyre tintával beírva:] a Mause Rabbenu [azaz Mózes – Gy. P.] a Mindenható parancsára elment Egyiptomba, hogy elvigye oda testvéreinek a felszabadulás, az egyiptomi rabságból való kiszabadulás égi üzenetét, akkor nem ortodoxokhoz vagy neológokhoz beszélt, hanem egyetemesen az egész zsidó néphez. Azt is jól tudjuk, hogy a Sínai-hegyi kinyilatkoztatás nem a zsidó közösség egyik vagy másik árnyalatának szólt, sőt a mi tradíciónk tanítása szerint nem is annak a közösségnek csupán, amelynek megadatott, hogy ott állhatott a Sínai-hegy alatt, hanem azokon kívül mindenkihez, minden zsidó nemzedékhez egyetemesen szólt a Sínai-hegyi kinyilatkoztatás.

212. „A körül*metélés* megszüntetése kettőbe *metélné* a zsidóság életét; az öngyilkosság nem reform." (Kiemelések az eredetiben.) Leopold Zunz: *Gutachten über die Beschneidung*, 1844. Gesammelte Schriften 2, 191–213. Leopold Zunz (1794–1886) a reform pártján álló német rabbi, a Wissenschaft des Judentums megalapítója. Vö. például Jay Geller: Toward the Physiognomic Epidemiology of the Fetishized Jew, in Uő: *The Other Jewish Question: Identifying the Jew and Making Sense of Modernity*, Bronx, Fordham UP, 2011, 7.

A zsidó léleknek a legszentebb megnyilatkozása: [kipontozott helyre tintával beírva:] „Sema Jiszrael", „Halljad, Izráel, egész Izráel, Örökkévaló a mi Istenünk, és az Örökkévaló egyetlenegy" – az egész zsidó közösségnek szól.

A mi zsidó történetünk arra tanít bennünket, hogy minden szakadás, az egység minden megbomlása tragédiával és katasztrófával végződött. Így volt ez mintegy 900 esztendővel időszámításunk előtt, amikor Izráel birodalma kettészakadt, és így volt ez azóta minden alkalommal. Katasztrófát jelentett a zsidó közösség szétszakadása. És arra is megtanít bennünket a történelem, hogy mindig azok a közösségek tűntek el és semmisültek meg, amelyek megtagadták a közösséget és a hozzátartozást attól a zsidó élettől, amelynek szellemi és erkölcsi középpontja Jeruzsálem volt. Ezeknek a történelmi tényeknek alapján a mi zsidó hagyományaink szelleme és irodalma át- és átitatódott a zsidók egységének mindenek fölött való szentségével és jelentőségével. Ahogyan egy a mi Istenünk, egy a mi Tóránk, és azonosak a mi imáink és a mi imáinkban kifejeződő szeretet, ugyanúgy egy és szétválaszthatatlan a mi zsidóságunk.

Ha a zsidóság lényegét jelentő egység a magyarországi zsidóság körében megszakadt, akkor ma emelkedett lélekkel ünnepeljük azt a pillanatot, amikor ezt az egységet most újra meg fogjuk teremteni. (Taps.) Ennek az egységnek a megteremtését biztosítja az új alkotmánynak ez az előttünk fekvő tervezete. Természetesen jól tudjuk, hogy ez az alkotmány csupán keret, amely csakis akkor válhatik áldássá és történelmi győzelemmé, ha ezt a keretet tartalommal, hiánytalanul tiszta és örök zsidó tartalommal töltjük meg. (Úgy van! Úgy van! Taps.)

Ennek érdekében biztosítani kell, hogy mindaz, ami tanulság az elmúlt 80 esztendő folyamán, a jövőben is érvényesüljön. Viszont mindaz, ami hiba és eltévelyedés, és amire ez a 80 esztendő fenyegetően figyelmeztet bennünket, örökre eltűnjék a mi életünkből és körünkből.

Mindnyájunkat át kell hasson a jövő sikere és virágzása érdekében az a meggyőződés, hogy egyetlenegy zsidóság van csupán, egyetlenegy zsidó igazság, amely a maga teljességében nem érhető el sohasem, de amely felé egyformán törekszik minden igaz zsidó ember. Senki nem mondhatja el önmagáról, hogy én vagyok a tökéletes zsidó, de minden zsidó ember joga és kötelessége, hogy szívvel és lélekkel közeledjék és törekedjék a zsidó örök eszmények megvalósítása felé.

Most a jövő megvalósítása akaratában reménnyel tölt el bennünket mindenekelőtt az, hogy a mi zsidó ortodox testvéreink, most, amikor az egység létrejön, nem fognak meggyengülni a maguk hűségében a zsidó tradícióhoz.

Ugyanúgy reméljük, hogy a magyarországi zsidóság neológ rétege nem fog arra a téves, kényelmes álláspontra helyezkedni, hogy nekünk már nincsenek kötelességeink a zsidó közösséggel, a zsidó hitközségekkel szemben, hiszen a közénk jött ortodox testvéreink vallásossága már úgyis biztosítja a zsidó hitközségek fennmaradását.

Ez az egység csakis úgy képzelhető el, hogy a magyarországi zsidóság minden rétege szívvel-lélekkel, nemes versenyben, zsidó hűséggel, a zsidó áldozatkészséggel törekszik és harcol azért, hogy a magyarországi zsidóság jövőjének élete a maga tradicionális vallási és kulturális életében minél erősebb, minél gyönyörűbb és minél virágzóbb legyen. (Éljenzés és taps.)

Ebben a törekvésben jó példát kell mutatniok mindazoknak, akik a magyarországi zsidóság munkájának munkatársai. Én is örömmel mutatok rá a tervezet 34. §-ára, amely nem csupán azt a negatívumot jelenti, Testvéreim, hogy a jövőben a hitközség és a zsidó felekezeti intézmények munkavállalói nem botránkoztathatják meg joggal a zsidó közösséget a maguk megnyilatkozásaival és tetteivel, hanem sokkal többet, pozitívumot jelent. Azt jelenti, hogy ezután a zsidó intézmények és felekezeti szervek minden munkavállalója a maga zsidó hűségével, a maga zsidó tradíciótiszteletével és becsületével (Úgy van! Úgy van!) – tisztesség és becsület kérdése ez – példát fog mutatni annak a zsidó közösségnek, amelynek zsidó hűségére és zsidó becsületére, zsidó áldozatkészségére épül elsősorban és mindenekfelett a jövő zsidó hitközségeinek és szervezeteinek élete és fennmaradása. (Úgy van! Úgy van! Nagy taps.)

Nem ismétlődhetik meg, Testvéreim, a jövőben az a gyakorlat, hogy azok a testvéreink, akik dicséretre méltó és tiszteletre méltó hűséggel és áldozatkészséggel voltak hordozói és fenntartói a zsidó tradícióknak, ezek a testvéreink a maguk körébe zárkóztak, és elzárkóztak a zsidó közösség szélesebb rétegeitől, azt a hamis látszatot keltve, mintha bizonytalanok lennének meggyőződésükben, és attól kellene félniök, hogy a hitetlenséggel, a zsidó öngyűlöletnek e megnyilatkozásával megrendülne az ő ősi örök és szent zsidó hitük. Negatívumokra nem lehet építeni. Mindazok, akik a zsidó élet örök értékeit védik, akik lelkesedéssel és szeretettel folytatói és gondozói a zsidóság szent és örök tradícióinak, a maguk életével, tetteivel magával ragadó lendületet és példamutatást kell hogy adjanak az egész zsidó közösség számára. (Úgy van! Úgy van!)

Testvéreim! Ezekben a megnyilatkozásainkban és törekvéseinkben át kell hasson bennünket az a tudat, hogy akár az ortodox tradicionális hűségről, akár a haladó lendületről van szó, mindnyájan egyformán egyetlenegy

szempontot kell hogy minden tettünkben és megnyilatkozásunkban valóra váltsunk: Kelál Izrael, az egyetemes zsidóság örök és nagy szempontjait. (Nagy taps.) Az egyetemes zsidóság érdekeinek a milyenségét és kritériumát nem mi határozzuk meg, és nem mások határozzák meg, hanem a zsidó történelem, a 4000 éves zsidó történelem szelleme és tanítása.

Testvéreim! Van végül még valami reményünk a zsidó közösség jövő élete tekintetében. Ez pedig a demokratikus társadalmi rend lényege és jellegzetessége. A múltban az volt a gyakorlat, hogy azokat a zsidó testvéreinket is, akik megtagadták, meg akarták tagadni a közösséget a zsidó múlttal, a zsidó élettel, a zsidó tradícióval, a közösség, a társadalom, a körülöttünk élő társadalom visszadobta és visszakényszerítette a zsidó közösségbe. Ezek a zsidó emberek a zsidó közösségben súlyos és katasztrofális pusztító munkát végeztek, mert a zsidó közösség megsemmisítésével akarták elérni azt, hogy az ő kényszerzsidóságukat megszüntessék. (Úgy van! Úgy van!)

Az új társadalmi rend lehetővé tette, hogy akik meg akarják tagadni a zsidó közösséget, azok elmehetnek, és így a jövőben nem lesz olyan áldatlan és lehetetlen helyzet, hogy a zsidóság ügyeibe beleszólhassanak olyanok is, akik a zsidóság elpusztulását és megsemmisülését akarják. A jövőben az lesz a gyakorlat, és csakis az lehet a gyakorlat, hogy a zsidó közösség ügyeibe csakis azok szólnak és szólhatnak bele, akik szívvel-lélekkel, lelkesedéssel és meggyőződéssel akarják a zsidó jövőt, a zsidó közösség virágzását és halhatatlanságát. (Úgy van! Úgy van! Nagy taps.)

Testvéreim! Úgy érezzük, hogy ennek az új elfogadandó alkotmánynak az oromzatán ezek a szavak vannak: Mindaz, ami igazán zsidó, tehát mindaz, ami igazán emberi, ez nem lehet és nem lesz idegen a mi számunkra. Ez az alkotmány biztosítja a magyarországi zsidó közösség egységét, és megteremti azt a keretet, amelyet mi megtölthetünk zsidó szívünk kívánsága szerint a zsidó élet, a zsidó tradíció legszentebb és leggyönyörűbb tartalmával. Éppen ezért ennek a szabályzatnak a javaslatát általánosságban örömmel és reménykedve fogadom el. (Éljenzés és nagy taps.)

A holokauszt utáni asszimilációkritika nyilván megkerülhetetlen volt az új társadalmi kontextusban, amelyben a nem-zsidó zsidó identitás – mint azt Munkácsi Ernő szövegeinél is láthattuk – kapitalizmuspártisággal való összefüggésének kritikai elemzése megkerülhetetlen lett. Herskovits Darvas József 1945 márciusában a *Szabad Nép*ben megjelent Őszinte szót a zsidókérdésben című cikkére írott válaszát is meghatározza a zsidóság újradefiniálásának szándéka.

Az én olvasatomban Darvas (egyébként nem véletlenül) antiszemita szövegként olvasott és rögzült írását Herskovits azért méltatja – némi szándékos álnaivitással, igazi utópikus küldetéstudattal –, hogy a *pozitív zsidó* fogalmát bevezethesse, saját – zsidóságon belüli – helyzetét tisztázhassa. Herskovits – gépelt szövegében – olyan kérdéseket vet fel, javasol újraértelmezni, amelyek (régi formájukban) valóban hosszú évtizedeken át meghatározó retorikát kínáltak, és fontos szerepet játszottak az államszocializmus idején az önazonosságról való nyilvános beszédben. „Az »asszimiláns« zsidóság a múlt század szabadság-eszményeiből természetesen következett emancipáció betegesen értelmezett »hálája«-képpen lényegének alapvető sajátosságát, a nemzeti jelleget leplezni és tagadni kezdte. Az előbbi hasonlatot folytatva: egyik lábát környezetéhez hasonlóvá igyekezett markírozni, belebújtatva megfelelő műláb formákba. Sőt egyesek túlbuzgón, egyenesen amputálták egyik lábukat, és a kívánt, sőt a pillanatnyi szükségnek és kényelemnek megfelelően változtatható műlábat aggattak magukra. Természetes, hogy mozgásuk ilyenformán esetlen, nehézkes, ingatagon kapkodó lett, és meglehetősen kihívó a társadalom szemében.

Ezzel szemben a pozitív zsidóság kiegyensúlyozott lelkivilága, becsületes, nyílt világnézete úgy akarta »meghálálni« a szabadság természetes emberi jogát, hogy mindkét lábának egészséges, szabad mozgásával, minden lendületével és lelkesedésével kapcsolódott bele a demokrácia, a szabadság megerősítésének, továbbépítésének konstruktív munkájába [...] nem véletlen, hogy a pozitív zsidóságot a zsidó és nem-zsidó reakció részéről egyaránt állandóan a kommunizmussal azonosították. Nem véletlen, hogy a fasizmus politikai rendőrsége a baloldali mozgalmak leplezése és támogatása miatt állandóan zaklatta és fenyegette a pozitív zsidóság intézményeit. Ugyancsak nem véletlen, hogy az országot elözönlő náci hordák első intézkedései között a pozitív zsidóság intézményeinek működését tiltották be. Ekkor viszont a pozitív zsidóság a Gestapo szolgalelkű kiszolgálása helyett »illegálisan« működött tovább. Emberek tízezreit látta el a megfelelő iratokkal, lehetőséget adva arra, hogy elrejtőzzenek a gyilkos náci és nyilas kápók elől." Herskovits kitért Darvas tételére, hogy a zsidók ugyan szenvedtek, de „ne mártírkodják túl" az egészet: „Darvas Józsefnek ezek a szavai nyilván azokra vonatkoznak, akik éppen olyan ellenségei voltak saját zsidóságuknak, mint a demokráciának. Ezeknek az embereknek fontosabb volt a kormányfőtanácsosi cím, a felsőházi tagság, mint elesett zsidó testvéreik százezreinek, millióinak sorsa és jövője. Ezek a zsidók éppen olyan ízléstelenül túlbuzgók voltak a miséken, mint amilyen feltűnőek

a mulatóhelyeken. Ezek általában mindenütt elsők akartak lenni, mert zsidó öntudat híján nagyon utolsónak érezték magukat."[213]

Három évvel később, mint a szerző nélküli jelentésből kiderül, 1948. október 12-én vasárnap

> ...a Pesti Izraelita Hitközség tanácstermében csak meghívottak számára az „írástudók felelőssége" címmel ankétot tartottak, melyen mintegy 50-en vettek részt. [...] Herskovits Fábián, az első felszólaló rámutat egyrészt pozitív, egyrészt [sic!] negatív, egészségtelen jelenségekre, melyek zsidó kultúrproblémákkal kapcsolatosan tapasztalhatók. Állítja, hogy a zsidók kultúráját a demokráciára akarják bízni, holott annak feladata csak a fasizmus elleni küzdelem. Negatív oldala ennek az, hogy a zsidók ezt nem ismerik fel, s hagyják magukat vezetni. Ugyanakkor, mikor kívülről való segítségben bíznak a zsidók, megfeledkeznek arról, hogy régen a cionistákat kommunistának, ma pedig a cionistát reakciósnak mondják – mint Ilja Ehrenburg is megtette. Ez az azonosítás a mai fasiszta légkörben lehetőséget teremt a zsidóság elleni támadásra, mert még mindig, mint a múltban is, általánosítanak. Ennek következtében az egész zsidóságot ítélik el. Sokan azt mondják, hogy menjenek el a cionisták. A cionisták elűzése csak kezdete lenne az egész zsidóság elűzésének. Milyen állapot az, amikor magyar is lehet, német is lehet, csak zsidó nem lehet demokrata. Aki nem akar zsidó lenni, az legyen asszimiláns, de ha asszimilálódik, vegye tudomásul, hogy nem folyhat bele a zsidóság életébe. Reakciósnak minősítik az ereci nyelv megismerését. A magyar zsidó tömegeket a kultúrától távol tartják, tendenciózusan, s magukat így megfertőzik az önantiszemitizmusból fakadó lelki betegségekkel. A rádió átveszi a kulturális bizottság zsidó programját, a múltban ez állandó műsorszám lett. A zsidó közösség ezzel szemben teljesen érdektelen volt. Ezek negatív eltévelyedések. [...] Mondják, hogy a demokrácia problémája megoldja a zsidóság problémáját is, ez nem áll, mert a zsidósággal szemben nem lehet ugyanazokat az eszközöket alkalmazni, mint a demokráciánál. Kulturális téren hivatkozik Gergely Sándor íróra, aki két évvel ezelőtt azt mondotta, hogy nem ismeri a zsidóság kulturális célkitűzéseit, de a Szovjetunióban az a tünet, hogy a tudósok vesznek annyi fáradságot, hogy felkeresnek kisebb kultúrközösségeket, és azokat megvédik, értékeiket közkincssé teszik...[214]

213. A gépiratot lásd http://holocaust-center.haifa.ac.il/images/stories/scanned_docs/guide3/fabian_hershkovitz/doc2.pdf (letöltve 2016. február 28.).
214. ÁBTL-2.1.-IV/44/1. 7.

Mint azt Herskovitsnak a Síp utcában 1948-ban elmondott szavai is bizonyítják, erősebb volt benne a kötelességtudat, mint a remény. Öt év az MKP, illetve az MDP vezette Magyarországon azonban elég volt ahhoz, hogy feladja, és nemzedékének minden bizonnyal egyik legbátrabb és legkiválóbb elméje végül Izraelben élte le életét, felteszem, jeles hivatalnokként, s reményeim szerint otthon érezve magát. De az is tény, hogy Herskovits Fábián ma egy szűk kutatói közösségen kívül ismeretlen Magyarországon.

Izraelita Országos Gyűlés
Harmadik ülés
1950. február 21., kedd délelőtt
(Az ülés kezdődik 9 óra 58 perckor.)
[...]
Dr. Benedek jegyző: Züssmann Alfréd következik.

Züssmann Alfréd, a miskolci ortodox hitközség elnöke, aki a neológokkal folytatott kényszertárgyalásokon az egyesítést az utolsó percig ellenezte, itt is a jelenlévők döntő többségét foglalkoztató szombattartás kérdéséről, azaz a vallásos zsidók számára megkerülhetetlen alapkérdésről, *a lényegről* beszélt. Züssmann életéről keveset tudok (tudunk); beszédében nem kívánta követni a politikai retorikát. Vallásos ember lévén értelmezhetetlen volt számára az a bonyolult zsidó identitás, amelyet például Láng Viktor szavai képviseltek. Beszédét nem véletlenül időzítették Sós Endréé elé. A felszólalók sorrendjének összeállítása a politikai dramaturgia súlyát mutatta: addigra ugyan már minden eldőlt, de abban a teremben ez mégsem volt nyilvánvaló.

Züssmann Alfréd: [...] Benső érzés, de kötelesség is diktálja belőlem, hogy mint az Ortodox Országos Bizottság világi tagja, most, amikor a nyolc évtizedes nagy és nemes múltú Ortodox Központi Iroda beszünteti eddigi önálló autonóm működését, és bezárja szent célú küzdelmeinek Eötvös utcai kapuit, itt, az Országos Gyűlés fórumán erről említést tegyek, hogy mindannyian az ősi, a hamisítatlan, a szent tradíciójú, a hittörvényhű zsidóság tiszteletében e történelmi lapokra kerülő ortodox szervezetünktől mélységes megbecsüléssel és megilletődéssel búcsút vegyünk.

Nincsenek szavak és nincsenek kifejezések, amelyek méltóak lehetnének kidomborítani azt az áldásos működést, amelyet ez a szervezet a magyarországi zsidóság vallási megerősítése, a hitélet fellendítése érdekében kifejtett. A magyar ortodoxia szervezetének munkássága, a magyar ortodoxia szent életű rabbijai, a Tóra e világító fáklyái, az intézmények, a Talmud Tórák, a jesivák az ország határain kívül is az egész világon dicsőséget és hírnevet szereztek az egész magyar zsidóságnak. (Úgy van, taps.)

Megilletődött lélekkel invokálom most ide a mi őseink, szentjeink, nagyjaink, tudósaink, tanítóink szellemét, akik egész életükön át önfeláldozóan vívták harcukat Isten nevében a zsidóság vallásos életéért, a szent tan és tradicionális hagyományaink hűségéért, a szombat szentségének megőrzéséért, a hagyományhű zsidóság külön erősítő és védő szervezetéért. Velük együtt idézem most a mi szent mártírjainkat, hitközségeink jámbor rabbijait, akik híveikkel hűséges kitartásban együtt mentek Auschwitzba és a többi deportálótáborba, akik taliszba burkoltan és Smá Jiszroél imádsággal ajkukon léptek a máglyákra, mentek a krematóriumokba, hogy életüket áldozzák zsidóságukért, vallásukért, szentséges hitükért.

Nagy és mély alázattal, töredelmes lélekkel állunk most ide, az egykor virágzó ortodoxia, a hitvédő várak és bástyák roncsain mi, megmaradt törpe utódok, hogy most a nagy és halhatatlan szellemtől kérjünk és fohászoljunk megbocsátást, elnézést és megértést.

Az Ő nagy érdemeik legyenek most mellettünk!

Nem a szervilis dicséret, de az igaz érdem elismerésében kell most tisztelettel és hűséges szeretettel aposztrofálnom az Ortodox Központi Iroda éléről most távozó Kahan-Frankl Samu elnököt (nagy taps), az igazi zsidó vezető egyéniséget, a bölcset, a tudóst, a melegszívű embert, a békeszeretőt. Az ő neve és másfél évtizedes tevékenysége, felejthetetlen érdemei a magyar ortodoxia történetében örök életűek maradnak. Kiváló és első munkatársa, dr. Reiner Imre (éljenzés és taps), Központi Irodánk ügyész alelnöke, aki az ortodoxia hűséges szolgálatában 4 évtizedet töltött, ügybuzgó, önfeláldozó és segítő tevékenységével mindnyájunk hálás elismerését és megbecsülő tiszteletét vívta ki. (Taps.)

[...]

Tisztelt Országos Gyűlés! A tegnapi ünnepi megnyitás hangulata és az ünnepélyes megnyilatkozások után a kongresszus második napján most már senki sem lesz ünnep- és hangulatrontó, ha az őszinte vélemény és kritika szavai itt el fognak hangzani, mert valójában az volna a hiba, ha mindnyájan hibátlannak találnók a szervezeti szabályzatot. Az előterjesztett szervezeti szabályzathoz általánosságban vannak észrevételeim és kifogásaim, amelyek közös és kölcsönös megállapodás után eszközölt egyoldalú változtatással az alelnökök számának, de főleg az Országos Intézőbizottság számának kirívó, provokáló, 10:1 arányú utólagos felemelésével

késztettek most engem ennek folytán megváltozott álláspontom nyilvánítására.

Ünnepélyesen óvást kell emelnem az ellen, hogy bár a többségben lévő kongresszusi zsidóság részéről a kisebbségben lévő ortodoxia ellen irányulható, akár most, akár a jövőben bármikor bármelyik tagozatban, de főleg a felső vezető szektorokban bármiféle majorizálási szándék[nak] vagy többségi oktroj-akaratnak vagy leszavazási tendenciának nemcsak a gondolata, de még a látszata is megnyilatkozhasson.

Nálunk a zsidóság hivatalosan bevett vallásfelekezet, és ha azzá deklaráltattunk, akkor valóban legyünk azok, akkor olyan vallásfelekezetnek kell lennünk, ahol természetesen és logikusan az irányító, a vezető szerepet csak a vallásban élő hithű fiai vihetik; mint ahogy furának és groteszknek találom, ha például az orvosok egyesületében egy egyébként tiszteletre méltó, de jogi képzettségű ügyvéd akarna vezető szerepet vinni, ugyanúgy groteszknek tartom ezt is. Tiszta helyzetet kell most már teremteni végre a zsidóság életén belül. Vallásunk szabadságát népköztársaságunk alkotmánya biztosítja, és mi a népi demokrácia törvényei alapján állva akarunk élni jogainkkal és szabadságunkkal, mert vallásunk és kultúránk élő, eleven gyakorlása nekünk lelkiismereti kötelességünk is.

Most már csak őszinte zsidóságot akarhatunk, most már csak őszinte, igaz hitfelekezeti és vallásfelekezeti életet akarhatunk, mert az önámítás, a képmutatás, az álarcos zsidóság ideje a reakciós világgal együtt lejárt. (Úgy van! Úgy van! Nagy taps.) Nem lehet vitás, hogy [az] ortodoxia a zsidóság rezervoárja, ez jelenti a törhetetlen és hűséges ragaszkodást a zsidó vallásfelekezeti élethez, a hittörvényhű zsidósághoz. És akkor természetesen az sem lehet vitás, hogy számarányára való tekintet nélkül a zsidó felekezeti életben, különösen a vezető szektorokban őt magasabb számarányú részeltetés észszerűen és logikusan és jogosan megilleti. (Nagy taps.) Méltányosan paritásos arányban, de semmiképpen sem úgy, mint ahogy a szervezeti szabályzat tartalmazza, hogy az Országos Elnökségben és az Országos Intézőbizottságban egy törpe minoritást kifejező alig 20%-os részesedést találunk.

Tiszta helyzetet kell teremtenünk, zsidó Testvéreim, és tiszta fogalmakat kell alkotnunk. A zsidó vallásfelekezetben – mert ezek vagyunk –, az egységes zsidó vallásfelekezeti életben csak a vallást hűségesen követők dominálhatnak. Hitközség nem lehet hit nélkül. A hitközség nem lehet üres szó, az a hitben való közösséget kell hogy jelentse, ahol a vezetők személyes példaadással a közösség tagjait vallási munkában egyesítik. A hitközség alapja, a

vallásfelekezet alapja pedig csak a hagyományokhoz való hűség lehet. (Zaj. Elnök csenget.) Csak a szombat szabadsága... (Zaj.)

Elnök: Lejárt a beszédidő, ha kéri a meghosszabbítást... (Nagy zaj.)

Züssmann Alfréd: Kérek 10 perc meghosszabbítást. (Zajos helyeslés. Felkiáltások: Megadjuk! Nem adjuk meg! Megadjuk! Nagy taps.)

Elnök: (Csenget.) Csendet kérek! Az Országos Gyűlésnek szuverén joga, hogy megadja a beszédidő meghosszabbítását. (Nagy zaj. Felkiáltások: Nem halljuk! Halljuk az elnököt!) Az Országos Gyűlés szuverén joga, megadja-e a meghosszabbítást, vagy nem. (Zajos felkiáltások: Megadjuk!) Én azt hiszem, tekintettel arra, hogy úgy gondolom, már a végére ért a beszédének a kiküldött, ne változtassunk az eddigi elveken, és adjuk meg a meghosszabbítást. (Úgy van! Helyeslés. Taps.) Tessék rövidre fogni.

Züssmann Alfréd: A zsidóság életalapja ezért változatlanul, és a zsidó vallásfelekezet feltétele és biztosítéka csak a szombat szentsége lehet. Szombat nélkül nincs zsidóság! (Úgy van! Úgy van! Zajos helyeslés és nagy taps.) A szombatról való lemondás a zsidó lélek kitépését, a szombat feladása a zsidóság megtagadását és megszűnését jelentené. (Hosszan tartó, lelkes taps.) Az egységes vallásfelekezetnek csak egy Tórája van, és csak egy hittörvénye lehet. (Élénk taps.) Ezt az őszinte igazságot nem lehet semmiféle szólamokkal helyettesíteni vagy frázisokkal elködösíteni. (Úgy van! Úgy van! Zajos helyeslés és taps.) Az egységes vallásfelekezetben együtt és egyformán kell a zsidóság hitét vallani, és ennek alapvető törvényét, a szombat szentségét megőrizni. (Zajos közbeszólások: Ki adta fel a szombatot? Zaj.) Most már senki se bújhat a patentírozott vallástalanság árnyalati jelszava mögé! (Nagy taps.) Most mindnyájunkban egyforma hevülettel kell hogy lobogjon a vallásunk szeretete, a szombat védelmének szent tüze, a zsidóságért való helytállásnak szilárd elhatározása és elszánt akarata. (Egy hang közbeszól: Ezt tegnap hallottad? Nagy zaj. Halljuk! Halljuk!)

[...]

Elnök: Szólásra következik Sós Endre. (Nagy zaj. Halljuk! Halljuk !)

Züssmann Alfréd és Sós Endre párhuzamos valóságokban éltek, és mindketten zsidók voltak. Vitathatatlan, hogy ennek a két napnak, amint az elkövetkező éveknek, az utóbbi lett a főszereplője, mára majdnem az egyetlenként, akinek a neve a zsidó közösségen túl is ismert. Megvetett emberként őrzi őt a társadalomtörténet, s erre jócskán adott okot. Épp ezért kell felidéznünk a háború előtt bátran, nagyszerű munkássággal töltött éveit is. Sós Endre az 1930-as évektől intenzív újságírói, tanulmányírói tevékenységet folytatott a *Magyar Nemzet* és

A Toll munkatársaként, illetve az Új Zsidó Könyvtár szerkesztőjeként, amelyben maga is több tanulmányát tette közzé. Munkáinak visszatérő témája az aktuális világpolitikai helyzet volt, elemzéseiben az antiszemitizmus alakulása döntő fontosságú, de nem kizárólagos szerepet játszott. Sok nyelven olvasott, műveltsége messze meghaladta az átlagos újságírókét, a tudománytól a habitusa választotta el. Egyetlen verseskötete, a *Porszem és óriás* 1939-ben jelent meg. Versei az absztrakt irodalomtörténet felől nézvést másodlagos jelentőségűnek mondhatók, viszont jól mutatják annak a tragikus önellentmondásokkal teli zsidó identitásnak a szerkezetét, amely Sós egész pályafutását, így a PIH és a MIOK elnökeként folytatott tevékenységét is meghatározta – immár egy másik társadalmi rendszer viszonyai között, a holokauszt után. *Vallomás* című verse ennek az identitásválságnak és -váltásnak jó forrása.

[...]
Mért fáj, ha mások gyomra korog?
Mért fáj a magyar anyák könnye,
zsidó gazdagok nagy közönye,
és miért fáj, ha a nép morog?

Azért, mert érzem: csak rész vagyok,
az ember-láncban egyetlen szem,
s a reményem is reménytelen,
ha a napfény nem mindnek ragyog,

mindnek és mindnek, minden lénynek,
akár hisz Istent, akár tagad,
akár nyomorult, akár gazdag
része az Egyetemességnek.

Én csak rész vagyok a világon
és megbetegszem, miként a fa,
ha megbetegszik a talaja,
vagy mint a levél a korhadt ágon.

Rész vagyok... Isten úgy rendelte:
magyar rész legyek... örök magyar,
s e földben, mely majd el is takar,
nyugszik apáim porladt teste.

És Isten azt is elrendelte:
zsidó rész legyek... űzött zsidó,
kinek őseit máglya, bitó
évezredekig tizedelte.

Emlék s Valóság, Mult és Jelen...
Duna vize és Jordán vize,
paprika íze és narancs íze
összevegyülnek nyelvemen.

Isten!... Rész vagyok... Egy a sokból,
magyarok közül, zsidók közül,
valaki, aki csak úgy örül,
ha mindenkinek jut a jókból.[215]

Sós 1931. április 7-én, a Magyar Cobden Szövetség szemináriumában tartott, *Mi lesz Európával?* című előadását még abban az évben kiadta – egész pályafutása során végig kedvelte a gyorsan kiadott kötetek stratégiáját. A kötet G. B. Shaw (a Vígszínházban abban az évben bemutatott) politikai szatírájának, a 2000-ben játszódó *A szénásszekér*nek a példáját használja fel a válságos helyzet értelmezésére (Németország felett a Szovjetunió uralkodik, Anglia formálisan még királyság, s egyben korrupcióba süllyedt ország, amelyre az Egyesült Államok feni a fogát stb.). A példázatot Sós a reményei szerint aktuális Páneurópa-idea bevezetésére használta. 1931-es előadását a tájékozottság, a gondolatkísérletek iránti hódolat és nagy-nagy adag naivitás jellemezte. „Németország és Franciaország összetalálkozásának pszichológiai pillanata is kedvező. A két ország egyformán demokratikus [...] Németország és Franciaország gazdasági összetalálkozása volna az Európai Egyesült Államok alapkőletétele."[216] Aktuálpolitikai utópizmusának megfelelően dunai konföderációt javasol, a gazdasági világháború elkerülésének lehetőségét egyfajta Európai Unióban látta, s ennek szükségszerűsége mellett érvelt – 1931-ben! 1936-ban jelent meg az *Európa drámája* című, aktuálpolitikai és kortárs történeti elemzéseket remekül

215. Sós Endre: *Porszem és óriás*, Budapest, Periszkóp Kiadás, 1939, 54–55. „E versek legtöbbjét tíz-tizenöt esztendővel ezelőtt írtam. Sok közülük meg is jelent különböző lapokban és folyóiratokban. Mindössze öt-hat való az utolsó évekből" – szól Sós megjegyzése a kötet végén. A vers korábbi megjelenésére nem találtam rá.

216. Sós Endre: *Mi lesz Európával?*, Budapest, A Magyar Cobden Szövetség kiadása, 1931, 18 (Cobden-Könyvtár, 55).

válogató kötete, amelyben az illúzió már csak részben volt érvényes.[217] A kötetet előszó helyett egy Bronisław Hubermannhoz szóló levéllel indította. A lengyel-zsidó hegedűművész 1936-ban alapította meg a Palesztinai Filharmonikus Zenekart, amelynek első fellépésén Toscanini vezényelt. „Nagyrabecsült Mester, mire Ön ezeket a sorokat olvassa, régen túljár már nemcsak Magyarországon, hanem Európa határán is, és alighanem visszatért a palesztinai filharmonikusok élére. De azért minden bizonnyal szívesen visszaemlékszik arra a Városi színházi szép estére, amelyen a drága helyárakkal megbirkózott pesti »felső tízezer« reprezentánsai kitörő lelkesedéssel ünnepelték minden száma után. Ezenkívül talán nem feledkezett meg arról a nyilatkozatáról sem, amelyet megérkezését követően tett a pesti újságírók előtt, és amelyben habozás nélkül kijelentette, hogy »egyelőre nem érdekel Páneurópa, és nem érdekel semmiféle politika«. Ez a mondata széles körökben érthető feltűnést keltett, hiszen köztudomású, hogy Ön, a kitűnő művész, tíz éven keresztül a nemzetek összebékítésének apostolaként járt-kelt a nagyvilágban (nem hanyagolva el természetesen a hegedűjátékot sem), és gondosan megszerkesztett könyvet adott ki Páneurópa propagálása céljából. Most azonban »egyelőre« nem akar tudni mindezekről, és kizárólag zenével óhajt foglalkozni... Bolygónk (többi) lakói általában nincsenek abban a helyzetben, hogy vegyék a kalapjukat, és a Valóság Országából egyszerűen átsétáljanak a Muzsika Birodalmába, amely egyébként nemcsak Páneurópával, hanem a Pánuniverzummal is rokonságban van... Mester, Ön egyelőre elmenekült a páneurópai eszme híveire váró feladatok elől, mert érezte, hogy ezek elvégzése nehéz munkát jelent. De biztosan közöttünk lesz, amikor célunkat elérjük, és kijutunk abból a korszakból, amelyben – Laval megfogalmazása szerint – nap nap után »könyökönkkel súroljuk a háborút«. A régi barátok szívesen fogadják majd vissza Önt, aki akkor örömet találhat majd nemcsak a Muzsika Birodalmában, hanem a Valóság Országában is."[218] A könyvet utószó helyett a *Nansen-útlevél*ről, tehát az országukat vesztett, igazolványok nélkül élő menekültek, hontalanok védelmére szolgáló korabeli dokumentumról szóló rövid fejezettel zárja. Ezekben az években Sós álláspontja megfelelt a kortárs baloldali, de messze nem kommunista értelmiségiek népfrontos világlátásának. Retorikája, politikai nézetei egyaránt közel járnak Bálint György korabeli írásaihoz. „Így tehát most, amikor mindenfelé szervezkednek a diktatúrák imádói, amikor pincék mélyén diktatúra-terveket kínálgatnak a nemzetközi puccspiac kiskereskedői, akkor

217. Uő: *Európa drámája*, Budapest, Viktória könyvkiadóvállalat, 1936.
218. Uo., 5–8.

a szabadságszerető polgároknak és munkásoknak össze kell fogni a fenyegető veszedelem ellen. Hiába állítja Spengler, hogy megkezdődött a kor, amely a Cannae és Aktium [sic!] közti két évszázadnak felel meg, s kultúránk összeomlása világháború és diktatúrák jegyében fog lezajlani, hiába hirdeti, hogy ezek a diktatúrák akkor érik el majd csúcspontjukat, amikor egy Caesarnál és Napóleonnál is félelmetesebb zsarnok fog megjelenni a történelem színpadán – nekünk az a feladatunk, hogy ne tegyük lábhoz a szellemi fegyvereket, és meggátoljuk ezeket a diktatúrákat."[219]

Két évvel később Sós két, egymással szorosan összefüggő vékony könyvet publikált, mindkettőt az általa szerkesztett Napjaink Zsidó Problémái sorozatban, annak első, illetve második köteteként. A *Becsapott ajtók előtt. A magyar zsidóság sorskérdései*[220] egy Schalom Asch-mottóval[221] kezdődik, ami az univerzalizmus és a nemzetbe ágyazottság összefüggő kettősségének érvényessége mellett kitartó Sós álláspontját érzékelteti. Sós maga elé emeli a korszakban roppant népszerű, világszerte ismert Asch szövegét, amelyen *ma* persze könnyebb ámulni, mint elgondolkodnunk az abszurdul naivnak tűnő bizalom okain: „Míg a világ kisebb részében üldözik vagy háttérbe szorítják a zsidókat, addig a világ nagyobb részében a zsidók jobb erkölcsi helyzetbe kerültek, mint valaha. A zsidókérdés megszűnt külön kérdés lenni. A zsidókérdés riadójelére tömörülnek mindenfelé az értelmiség és a demokrácia összes erői. A világ háromnegyed része: Amerika, Anglia és Franciaország védi a zsidókat, mert tisztában van azzal, hogy a zsidóság elnyomását mindenütt követi az emberi szabadság általános elnyomása." Januári előadásában Sós rossz érzésekkel eltelve fogalmazott, de még mindig *többes szám első személyben,* az Asch-mottóra rímelő remény retorikájával. „Az antiszemitizmus terjedésének napjainkban kétszeresen fontos, hogy megfelelő módon foglalkozzunk azzal a kérdéssel: miképp készítsük elő az esetleg nehezebb időkre lelkileg a zsidóságot? Mert ha elmulasztjuk felekezetünk tagjainak és különösen az ifjúságnak kellő lelki felvértezését, könnyen önantiszemitákat termelhetünk. Máris mutatkoznak

219. Uo., 110–111.

220. A PIH Magyar Zsidó Szabadegyetemén 1938. január 17-én tartott előadás megjelent: Uő: *Becsapott ajtók előtt. A magyar zsidóság sorskérdései*, Budapest, Periszkóp Kiadás, 1938 (Napjaink Zsidó Problémái, 1).

221. Schalom Asch (1870–1957) héberül és jiddisül író lengyel zsidó regény- és drámaíró. A Varsó közelében lévő Kutniában született, s Londonban halt meg. A két világháború között Magyarországon is igen népszerű volt, sorra jelentek meg kötetei. A jiddis irodalomban fontos műve, a *Motke, a tolvaj* 2011-ben újra megjelent Gellért Hugó egykori fordításában (Budapest, K. u. K. Könyv- és Lapkiadó).

felekezetünk körében idevágó jelenségek. Főképpen Pap Károly legutóbbi regényére, az »*Azarel*«-re gondolunk, amelyet írója következő sorokkal ajánl az olvasók figyelmébe: »Fajtám, az elkendőzés mestere, az emberi haladás nevében és álorcája alatt az öncsalásnak és mások általásának olyan csontig ható szövevényét fejlesztette ki magában, amely annyi nyelven szól, ahányban lakik...« Félő, hogy Pap Károly, a rabbiivadék, ezen az úton haladva, hittestvéreit így lebecsülve, a szellemi mazochizmus talajáról előbb-utóbb eljut azoknak a sorába, akikről szegény, a nácik által Marienbadban orvul lelőtt Theodor Lessing professzor »*Der jüdische Selbsthass*« című munkáját írta..."[222]

Sós álláspontja az eviani konferencia után megjelent *Emberdömping* című kötetében ma már különösen drámainak tűnik: „Nem tudjuk, hogy milyen intézkedéseket hoz majd a magyarországi második zsidótörvény, de bárhogy is áll a kérdés, nem szabad senkit könnyelműen kivándorlásra csábítani. Figyelmeztetnünk kell mindenkit, aki nem kényszerül hazáját elhagyni, hogy jól gondolja meg a helyzetét és kilátásait, s csak a végső, de legvégső esetben szánja rá magát emigrációra [...]. Reméljük azonban, hogy a magyar zsidóság hatalmas tömegei megmaradhatnak, és ha szűkösen is, kenyérhez juthatnak azon a földön, amelyen nagyapáik, dédapáik éltek, haltak. Hisszük, hogy a magyar közvélemény többsége azt az álláspontot képviseli, amelyet Kovács Imre, a kiváló falukutató, aki egyébként harcot hirdet a feudális társadalommal szövetségben élő zsidó pénzarisztokraták ellen, így fejtett ki »*A Kivándorlás*«-ról szóló könyvében: »Aki bele tud illeszkedni a magyar sorsközösségbe gazdaságilag, társadalmilag, politikailag, szociálisan, morálisan és kulturálisan, az bántatlan és teljes jogú tagja lehet a magyar hazának.«"[223]

Sós szövege megfontolandó dokumentuma a zsidótörvények korabeli jelentésének. Kortársai nagy részével együtt Sós fenyegetőnek tartotta a zsidótörvényeket, de fel sem merült benne, hogy a hazája egyszerűen *minden* zsidót kiadna a Harmadik Birodalomnak, amint az történt. (S nem a magyar hatóságokon múlt, hogy az *Endlösung* nem lett teljes.) Azaz: ami 1944-ben történt, az *ezért* jelentett végtelen csalódást Sós (és társai) számára, s tette őket az antifasiszta kommunizmus fenntartás nélküli híveivé. Mindez világosan követhető az 1945–1947-ben a *Magyar Nemzet* és az *Új Élet* hasábjain publikált írott cikkeiben, illetve az *Európai fasizmus és antiszemitizmus* című

222. Sós: *i. m.*, 21–22.

223. A PIH Magyar Zsidó Szabadegyetem és a Budai Izraelita Hitközség Művelődési Körében tartott előadás, megjelent: Uő: *Emberdömping. Az eviani konferencia és a zsidó kivándorlók világproblémája*, Budapest, Periszkóp Kiadás, 1939, 49 (Napjaink Zsidó Problémái, 2).

dokumentumgyűjteményben.[224] De persze hosszú évekkel később is fontosnak tartotta, hogy 1945-ről szóló írásai újra megjelenjenek. „Amit írok, nem irodalom. Nem is akarom, hogy az legyen. Tudom, hogy a modern tömeggyilkosságok, tömegvándorlások Remarque-jai és Arnold Zweigjei talán csak századunk ötvenes évei körül jelentkezhetnek, amikor már réges-régen feledés homályába merülnek azok az a percéletű, a nagy élményeket aprópénzre váltó riportkönyvek, amelyeket a ma emberei készítettek sebtiben – a tegnap »kalandjainak« irodalmiatlan lerögzítésével – nem a holnap, hanem csupán a ma számára. Nem akartam – akaratlanul is – detektívregényhez hasonlót írni, ezért tartózkodtam attól, hogy nyilvánosságra hozzam könyvalakban 1944-es odisszeiám stációit – a hírhedt »Rökk«-től, a rabbiszemináriumba telepített koncentrációs tábortól a győri katonai ügyészség pincebörtönéig. Ennek az odisszeiának az állomásai egyelőre csak a lelkemben »égnek«, és testi sérülésekben, kivert fogakban mutatkoznak."[225] Amikor ez a kötet megjelent, Sós már a PIH és a MIOK elnöke volt. Az 1962-ben megjelent kötet kiadói előszava szerint: „Amikor – 1945-ben – a magyar nép felszabadult a fasizmus igája alól, a szerző, mint a maradék zsidóság egyik, a történelem tanulságaiból tanulni kívánó szószólója, boldogan köszöntötte azt az epedve vágyott és várt hazát, amely otthont adott nemcsak a zsidóságuk miatt üldözötteknek, hanem minden üldözöttnek, a magyar nép döntő többségének. S amikor az antiszemitizmusról és a neofasizmus egyéb megnyilvánulásairól írt, soha nem felejtette el, hogy a »neofasizmus és a neoantiszemitizmus leküzdése nemcsak a zsidóságnak, hanem az egész haladó emberiségnek *fontos ügye*«".[226] (Kiemelés az eredetiben.)

Sós Endre: Tisztelt Országos Gyűlés! Nem kívánok azon az úton tovább haladni, amelyre előttem Züssmann elnök úr lépett. Züssmann elnök úrnak a beszéde, sajnos, felidézte a régi kongresszusoknak azokat a szomorú jeleneteit, amelyek felekezetünk szétszakadásához vezettek. (Úgy van! Úgy van! Zajos taps.) Térjünk vissza a szeretetnek, a békének, a megértésnek (állandóan fokozódó viharos zaj) az útjára! (Felkiáltások: Éljen Züssmann!)

Az elnöki széket Stöckler Lajos foglalja el.

224. Uő: *Európai fasizmus és antiszemitizmus*, Budapest, Magyar Téka, 1948.

225. Lásd Zöldi Márton poklában, in *A toll mártírjai*, összeáll. Mester Sándor, kiad. Budapest, A magyar újságírók emigrált, deportált, internált csoportja, 1947; lásd még Sós Endre: *Tanúvallomás*, Budapest, MIOK, 1962, 13–14.

226. Uo., 8.

Addig Kahan-Frankl volt az elnök. De most már a Sós pártján álló levezető elnökre volt szükség. Így is érthető mindez.

Elnök: Mélyen Tisztelt Országos Gyűlés! Én azt hittem, az Országos Gyűlés előtt és az eddig eltelt ideig is, hogy az a barátság és testvéri szeretet, amiről beszéltünk, nem puszta szó, hanem valóság. (Zajos helyeslés. Viharos taps.) Én nagy szomorúsággal és fájdalommal láttam, hogy egyes felszólalók elhangzott beszéde feleslegesen ilyen izgalmat váltott ki. (Úgy van! Úgy van!) Önök állandóan a Magyar Népköztársaságra, annak Alkotmányára hivatkoznak. Tessék annak szellemében viselkedni. (Úgy van! Úgy van! Zajos helyeslés.) Tessék a szólásszabadságot tiszteletben tartani. (Úgy van! Úgy van! Viharos taps.) Tessék azt a kritikai szót is türelemmel és nyugalommal végighallgatni (Úgy van! Úgy van! Viharos taps), amelyik esetleg nem tetszik (Úgy van! Úgy van!), de adjuk meg azt a tiszteletet a felszólalónak, hogy érveit, beszédét nyugalommal végighallgatjuk. (Helyeslés.) Nem szeretném, ha ennek az Országos Gyűlésnek az ünnepi hangulatát ilyen jelentéktelen esemény megzavarná.

Kérem zsidó testvéreimet, tanúsítsanak több megértést egymással szemben, és főleg legyenek türelemmel. (Úgy van!) Az elhangzott felszólalásokra válaszolni fogunk. Kérjük, ne forduljon elő még egyszer az, ami most meggondolatlanságból bekövetkezett. Tekintsük ezt meg nem történtnek, és én bizton remélem, hogy a Küldött Urak az Országos Gyűlés további folyamán úgy fognak viselkedni, hogy ennek a Gyűlésnek a története mintaképül fog szolgálni az utókor számára. (Éljenzés és taps.)

Sós Endre: Tisztelt Országos Gyűlés! Beszédemet in medias res kezdem, és sietek kijelenteni, hogy a Magyar Izraelita Vallásfelekezet Egységes Szervezetéről szóló javaslatot a magam részéről nemcsak általánosságban, hanem részleteiben is elfogadom. Elfogadom részleteiben is, mert ilyen nagy műből sohasem szabad egyetlen téglát kivenni. Nem lenne célszerű, ha a nagy megfontolás és hosszas tanácskozások után készült Szervezeti Szabályzatot, amelynek megalkotásában a felekezet legkiválóbb jogászai és közigazgatási szakemberei is közreműködtek, bármilyen módon megbontanánk. Teljes mértékben csatlakozom Stöckler Lajos elnök úrnak ahhoz a tegnap elhangzott érveléséhez: várjuk meg, hogy miképp válik be ez a Szervezeti Szabályzat a gyakorlatban, hiszen most már minden esztendőben összeül Országos Képviseletünk, és ennek minden esztendőben módjában lesz orvosolnia azokat a hibákat, amelyek esetleg javításra szorulnak. Bizonyos, hogy akadnak majd ilyenek, mert ez a Szervezeti Szabályzat,

mint minden emberi alkotás, bizonyára szintén hibás, vagy pótlásra szorul egyes részeiben.

Tisztelt Országos Gyűlés! Ha valaki megkérdezi tőlem, hogy miért tartom nagy egészében kitűnőnek ezt a Szervezeti Szabályzatot, azt felelem: azért, mert ez a Szervezeti Szabályzat jól megvalósítja a demokratikus centralizmus gondolatát.[227] A demokratikus centralizmus a legmodernebb testületkormányzati, legmodernebb szervezetkormányzati alapelv. Mit jelent a demokratikus centralizmus? Azt jelenti, hogy minden nagy társadalmi szervezetnek alulról kell felépülnie és megfelelő felső szervvel kell rendelkeznie. A magyar zsidóság új vallási szervezete is alulról épül fel. Az ősválasztók megválasztják az egyes hitközségek képviselő-testületeinek tagjait. Ez az alapfokozat. A hitközségek képviselő-testületei ugyancsak demokratikus úton megválasztják a községkerületi delegátusokat. Így létrejön a középső tagozat. Ezután következik, újból demokratikus választás útján, a legfelsőbb tagozat, a Magyar Izraeliták Országos Képviseletének megválasztása. Az egész szervezet élén ott van tehát az a csúcsszerv, az a demokratikus centralizmusnak megfelelő legfelsőbb szervezet, amely alkalmas arra, hogy bármikor kifejezze a magyar zsidóság óhajait és sóhajait, kívánságait és panaszait.

Megismétlem: a magyar zsidóság most keletkező szervezete legnagyobb értékének azt tartom, hogy abban végre megvalósul a becsületes és következetes demokratikus centralizmus. De hozzá kell tennem, hogy bármelyik pontját is nézzük meg ennek a Szervezeti Szabályzatnak, mindenütt a legteljesebb és legkorszerűbb demokráciával találkozunk. Mivel az egyes hitközségek választási rendszere sem állhat ellentétben a Szervezeti Szabályzatban lefektetett alapelvekkel, a jövőben mindörökre vége az olyan hitközségi választási rendszereknek, amelyek különbséget tettek tagok és tagok között. Az ilyesmire a múltban éppen a pesti hitközségben volt példa, ahol megtörtént, hogy voltak „bekebelezett tagok" és közönséges tagok, tehát választójoggal rendelkező jómódú tagok és olyan jogtalan tagok, akik – mivel nem érték el bizonyos anyagi cenzust, és nem fizették le a bekebelezési illetéket – nem rendelkeztek választójoggal. A felekezeti demokráciához tartozik a hitközségi alkalmazottaknak az a védelme is, amelyről a Szervezeti Szabályzatban külön paragrafus szól, és amely lehetetlenné teszi [a] jövőben

227. Vö. Vlagyimir Iljics Lenin nézeteit, illetve az azok nyomán felépült kommunista pártok működési elveit. („Engels, éppen úgy, mint Marx, a proletariátus és a proletárforradalom szempontjából a demokratikus centralizmus, az egységes és oszthatatlan köztársaság mellett száll síkra." Lásd V. I. Lenin: *Állam és forradalom,* Budapest, Kossuth, 1963, 101.)

a hitközségi kiskirályok, a felekezeti Csák Máték önkényét. A jövőben nem létezhetnek felekezeti kiskirályok, nem létezhetnek felekezeti Csák Máték, már csak azért sem, mert a Szervezeti Szabályzatban biztosítva van a visszahívási jog, amellyel minden zsidó szervezet bármikor élhet, ha valamelyik vezetője iránt megszűnik a bizalom.

Én, aki az Országos Gyűlésnek talán egyik leghaladóbb politikai felfogású tagja vagyok, a demokrácia, a felekezeti demokrácia elvei kifejezésének tekintem azt is, hogy a rabbik végre megkapják azt a jogállást, amely őket a magyar zsidóság kebelében megilleti. Hallottuk itt tegnap Benoschofsky Imre főrabbi úr beszédéből, hogy a mi papjaink nem akarnak közvetítők lenni ember és Isten között, a mi papjaink nem mágusok, hanem a mi papjaink tanítók. A demokrácia elvei szerint pedig a tanítóknak az élvonalban a helyük. A felekezeti demokráciában is meg kell adni számukra azt a helyet, amely megilleti őket. Semmi okunk sincs arra, hogy papjainktól bármilyen vonatkozásban is féljünk. A mi papjaink között nincsenek Mindszentyk, a mi papjaink nem arra használják fel a templomok szószékét, hogy onnan politikai prédikációkat tartsanak és reakciós eszméket hirdessenek, hanem arra, hogy onnan a magyar zsidóság felekezeti életét szolgálják.

Ezeket akartam elmondani röviden Szervezeti Szabályzatunkról, most pedig engedjék meg nekem, hogy néhány szóval rátérjek ennek a Szervezeti Szabályzatnak a társadalmi hátterére. Már sokan hivatkoztak itt arra, hogy a mi új Szervezeti Szabályzatunk azért születhetett meg, mert a magyar népi demokrácia megteremtette a magyar népi demokrácia gazdasági és társadalmi szerkezetének megfelelő alkotmányt. A Magyar Népköztársaság Alkotmányában is kifejezésre jutott az állam és egyház elkülönülése. Ha az állam és az egyház elkülönülése hasznára van valamilyen vallási közösségnek – amint szerintem hasznára van mind az államnak, mind pedig az összes felekezeteknek –, akkor a mi érdekünket minden vonatkozásban szolgálja. Hiszen most történt meg először Magyarország ezeréves története folyamán, hogy a zsidó vallásfelekezet minden egyéb vallásfelekezettel egyenjogú és egyenrangú lett. Ahogyan itt Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter úr tegnap mondotta: most következett be először az az állapot, hogy nincs többé államvallás, nincs többé bevett vallás, nincs többé elismert vallás. Így is van. Csak egyenrangú és egyenjogú szabad egyházak vannak. Szabad egyházak a szabad államban. De ugyanekkor állapítsuk meg, hogy nemcsak a zsidó hitfelekezet, mint olyan, hanem a zsidó egyén is most kapta meg először az ezeréves magyar történelem folyamán a teljes egyenjogúságot. Ebben, tegyük hozzá, semmi meglepő nincsen.

Egyenjogúságot és egyenrangúságot a régi kapitalista vagy az azt megelőző hűbéri társadalom semmilyen vonatkozásban, tehát vallási vonatkozásban sem teremthetett. A kapitalista társadalomban a zsidók úgynevezett „egyenjogúsítása" a tolerancián, a filantrópián vagy az emancipáción és a recepción alapult. Goethe, aki pedig minden volt, csak filoszemita nem, azt mondta annak idején, hogy már magának a tolerancia szónak a használata is sértő a zsidókra.[228] Deák Ferenc kijelentette, hogy szeretné elkerülni az emancipáció szó használatát.[229] A múlt század reformkorszakának ama nagyjai, akik az úgynevezett plebejus reformfelfogáshoz álltak közel, azt akarták, hogy ne emancipációról és ne recepcióról legyen szó, egyáltalán ne is hozzanak törvényt az emancipációról és recepcióról, hanem egyszerűen szavazzanak meg egy olyan egyszakaszos törvényt, amely kimondja: mindenütt, ahol a régebbi törvények bármilyen vallásfelekezetről intézkednek, azok rendelkezései a zsidóságra is ugyanúgy érvényesek legyenek.

Igaza volt Goethének [sic!], amikor kerülni akarta az emancipáció szó használatát. Az emancipáció szó ugyanis Zöpflnek, a híres heidelbergi

228. Sós utalásának forrása lehet a 151. maxima is.

229. „Azt gondolom, hogy legegyszerűbb módja az emancipációnak az lesz, ha mindenütt, ahol a törvény eddig különbséget tett a vallások közt, azon törvények illető pontjánál kimondjuk, hogy minden vallásküIönbség nélkül, ideértve az izraelitákat is, amit sokkal célravezetőbbnek tartok, mintha arról az eszméről, emancipáció, különös törvényt alkotnánk. Én ezt a szót általában nem szeretem. Elfogadott szó ugyan, de szégyenítő a világra, mintha mi rabszolgákat tartottunk volna. Őket joggal megillette volna azon alap, és midőn mi azt meg fogjuk nekik adni, sem rokon-, sem ellenszenvek nem vezetnek bennünket, hanem tisztán egyedül az igazság. De politikai tekintet is szól amellett, miért nem akarnám ezen dolgot külön, hanem minden törvényben együtt tárgyalni, noha nem bánom, ha külön cikkben is kimondatik. Indokul véleményeim mellett azt hozom föl, hogy ha e dolog külön tárgyaltatik és külön törvénycikkben mondatik ki, akkor bizonyos föltételek merülhetnek föl. Vannak például sokan, akik a polgári házasságról fognak beszélni. Lehet, hogy ez igen fontos, igen hasznos lesz, – de nem szeretném a polgári jogok teljes megadását ily föltételhez kötni. Én ugyanis, ismerve a katolikus dogmának ezen tételben ellenállását, ismerve a körülményeket, nem tartom valószínűnek, hogy a törvényhozás a polgári házasságon egykönnyen keresztülmenjen. Oly föltételhez kötni azt, amit az igazság parancsol, mely föltétel kivihetetlenségét ez idő szerint valószínűnek tartjuk, nem volna a ház méltóságához illő. Van azonban egy, amit nem hozzá kötve, hanem ezzel párhuzamban óhajtok és ez egy bevándorlási törvény; de ezt nemcsak a Mózes vallását követőkre, hanem minden bevándorlóra kívánnám megállapíttatni." Deák Ferenc az 1866. február 23-án az országgyűlésben, idézi Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története a honfoglalástól a háború kitöréséig, különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére,* Budapest, Fővárosi Nyomda Részvénytársaság, 1922, 246–247. Venetianer – újpesti főrabbi, a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet tanára – rezignáltan jegyzi meg, hogy még Deák sem tartotta elképzelhetőnek, hogy az emancipáció magátólértetődőségéről szóló beszédében ne ejtsen szót a bevándorlás korlátozásáról.

közjogásznak[230] egyik művéből való, és ő azt az angol katolikusoknak egy évszázaddal előbb adott álegyenjogúságáról szóló törvényből vette át. Az emancipáció tulajdonképpen rabszolga-felszabadítást jelent. Rabszolgákat lehetett csak emancipálni. A zsidóság azonban – ha talán jogilag rabszolga volt is –, emberileg sohasem érezte magát rabszolgának. Heine és Ludwig Börne és Gabriel Riesser, aki 1831-ben könyvet írt *Über die Stellung der Bekenner des Mosaischen Glaubens in Deutschland* címmel, hangoztatták, hogy a zsidók nem toleranciát, nem emancipációt, nem tűrést, nem kegyelmet, nem felemelést, hanem teljes emberi egyenjogúságot és egyenrangúságot kérnek.

Tisztelt Országos Gyűlés! Pedig milyen nehezen ment még annak az úgynevezett emancipációnak a kivívása is! 1776. július 4-én született meg az Egyesült Államok Függetlenségi Nyilatkozata, amely az emberi jogok első polgári foglalatát tartalmazta. De mit látunk? Azt láttuk: még évtizedek múlva sem akarták hivatalosan elismerni, hogy ezek az emberi jogok a zsidókra is vonatkoznak. A zsidó és az ember nem volt azonos fogalom a polgári emberi jogok első megszerkesztőinek a szemében. Később azután, 1791-ben – amint arról Ortutay Gyula miniszter úr tegnap már beszélt – a francia nemzetgyűlés is egyenjogúsította a zsidókat. Ez az egyenjogúsítás 1791-ben, tehát nem kevesebb, mint két esztendővel azután történt, hogy 1789. augusztus 26-án elhangzott az Emberi és Polgári Jogok Deklarációja, a [áthúzva: modern, föléírva tintával:] régi polgári haladás alapokmánya. Amikor a francia nemzetgyűlés kimondotta az emberi egyenlőséget, póthatározatot is hozott, melyben leszögezte, hogy ez pedig a zsidókra nem vonatkozik, mert azokról később külön lesz szó. Így festett az emancipáció.

A magyar emancipációs és recepciós küzdelmek és eredmények sem festettek másképpen. Ezekről azonban, mivel többé-kevésbé mindenki ismeri a történetüket, nem akarok részletesebben beszélni. Hogy hová lett a polgári emancipáció és a polgári recepció, hogy mi történt a kapitalista társadalmi rendnek ezekkel a felépítményeivel, hogy milyen típusú zsidóság megalakulásához is vezettek, arra válaszul jellemző az a beszéd, amelyet a magyar emancipáció 50. évfordulója alkalmával tartott nem valami progresszív ember, hanem Farkas Pál munkapárti képviselő. Ebből a beszédből fel kell olvasnom néhány rendkívül érdekes részletet.

230. Heinrich Matthias Zöpfl (1807–1877) jogász, elméletíró. Anonim műve: *Ein Wort über die Emanzipation, der Bekenner des Mosaischen Glaubens in Baden. Von einem christlicher Badenser*, h. n., k. n., 1831.

Tisztelt Országos Gyűlés! Az emancipáció 50. évfordulóján, amikor az emancipációnak öt évtized után már minden vonalon át kellett volna ültetődni a gyakorlatba, Farkas Pál a következőket mondta: „Azon zsidók, akiknek vagyonuk vagy jövedelmük egy bizonyos összeget elért, automatikusan vallást változtattak. Az emancipáció 50. évfordulóján emeljük fel szavunkat e tömeges szökés ellen, amelynek alapja a legszánalmasabb és leggyávább hiúság. Igen, a hajtóerő főleg a társadalmi hiúság! Miután megvan a vagyon, a birtok, a báróság, vagy a magyar nemesség, az udvari tanácsosság, az automobil, a Vaskorona-rend – olyan vallás is kell, amelyet a szállodai bejelentőlapon őméltósága vagy őnagysága restelkedés nélkül írhat le. Mert őméltósága vagy őnagysága hiába kapja ruháit Prix-től és Paquintól, hiába tart komornát és sofőrt, lelkében még a gettó levegőjében él... A gettó levegője teszi gyávává, a gettó levegője akadályozza meg azt, hogy szabad ember legyen, aki annyit jelent, amennyit ér... Akad zsidó, aki egész életében menekülni akar a gettótól, és mialatt misére rohan, szerzeteseket telepít, kaszinókba furakodik bele, zsidókat szid és mindennap újból megalázza magát – mindig mélyebben kerül bele a gettóba... Méltóságos és nagyságos hitsorsosaink – fejeződik be Farkas Pálnak ez a cikke –, akik automobiloztok, golfoztok, címeket és rendjeleket kaptok, akiknek fiai Cambridge-ben és leányai Münchenben nevelkednek, akiknek legnagyobb ambíciójuk az, hogy mások ne tartsanak benneteket zsidóknak, jertek ki egészen a lelkek gettójából!"[231]

Tisztelt Országos Gyűlés! Ötven évvel az emancipáció után...

Elnök: A felszólaló úr beszédideje lejárt.

Sós Endre: Tíz perc meghosszabbítást kérek. (Felkiáltások: Halljuk! Halljuk!)

Elnök: Felteszem a kérdést, hogy az Országos Gyűlés hozzájárul-e a tíz perc meghosszabbításhoz? (Igen!)

Sós Endre: Öt évtizeddel az emancipáció, az álemancipáció után, amely a kapitalista társadalmi rendszerben nem lehetett másmilyen, mint amilyen volt, a zsidóság egy része eljuthatott oda, hogy eméletileg kisétálhasson a gettóból. A valóságban ez alig volt lehetséges. A kapitalista társadalmi rendszer álemancipációja furcsa helyzetet teremtett. Ez a furcsa helyzet termelte ki azokat a zsidókat, akik felfogásukban negyedzsidók vagy félzsidók, tehát negyedemberek vagy félemberek voltak. Mondanunk sem kell,

231. Farkas Pál: Emancipáció és kikeresztelkedés, in *Az* Egyenlőség *emlékfüzete a magyar zsidóság egyenjogúsításának 50. évfordulójára*, szerk. Szabolcsi Lajos, Budapest, k. n., é. n. [1917], 58.

hogy negyedemberek és félemberek mindig rongyemberek. (Úgy van! Úgy van! Zajos taps.)

A szocializmus felé haladó népi demokrácia társadalmának, az új társadalomnak és a mi vallási közösségünknek együttesen kell kiküszöbölnie a rongyembereket. (Úgy van! Úgy van!)

Tisztelt Országos Gyűlés! A kapitalista társadalomban a szegény zsidó lényegileg benn maradt a gettóban. Nem volt módja, hogy onnan kijusson. A kapitalista társadalomban csak az a zsidó kerülhetett ki a gettóból, az is csak formailag, aki az uralkodó osztályokhoz idomult. Így keletkezett azután a gazdag zsidó fiatalságnak az a jampec része, amely az Arisztideket tekintette mintaképének. A történelem reflektorfényében meg kell állapítanunk, hogy a zsidóság dolgozó tömegei megtűrtek és lenézettek voltak az ún. liberalizmus fénykorában is. A zsidók egyenjogúsítása, a zsidók emberi életének igazi alapjai csak a szocializmus világában teremtődhettek meg.

Az 1936-os sztálini alkotmányban[232] találjuk az emberi jogok első szocialista megfogalmazását. Az 1936-os sztálini alkotmány volt a mintaképe a mi magyar népköztársasági alkotmányunknak,[233] amelynek szelleme viszont módot adott arra, hogy felekezeti statútumainkat is megalkossuk. A magyar Népköztársaság Alkotmánya biztosítja a zsidók félelemmentes életét, és gondoskodik arról, hogy szabad vallás legyünk a szabad államban. Én biztosra veszem, hogy az Alkotmány szellemének érvényesülése biztosítja majd dolgozó ortodox testvéreink egyik nagy sérelmének, a szombattartás kérdésének orvoslását is. (Nagy taps.)

Amióta Stöckler Lajos elnök úr tegnap az egész magyar zsidóság egységes oltalma alá helyezte dolgozó ortodox testvéreink ez irányú kérésének felkarolását, ortodox testvéreinknek minden reményük meglehet arra, hogy ezen a téren valóban orvoslás történik. (Éljenzés és taps.) Én a magam részéről, mint a leghaladóbb politikai felfogáshoz tartozók egyike, szívesen bocsátom tollamat és hangomat a dolgozó, [margón tintával beszúrva: a szocializmus építésében részt vevő] ortodoxok e követelésének rendelkezésére. (Éljenzés és zajos taps.)

232. A sztálini alkotmány, azaz az 1936-os szovjet alaptörvény volt az alapja az 1949. évi XX. törvénynek, amely az 1936-os példára (is) épült. Ugyanakkor a „sztálini alkotmánynak" is nevezett alaptörvény demokratizmusa és a valóság közti ellentét ritka élesnek bizonyult: diktatúra volt, komoly jogi háttérrel.

233. „54. § (1) A Magyar Népköztársaság biztosítja a polgárok lelkiismereti szabadságát és a vallás szabad gyakorlásának jogát. (2) A lelkiismereti szabadság biztosítása érdekében a Magyar Népköztársaság az egyházat különválasztja az államtól."

Tisztelt Országos Gyűlés! Ezzel beszédem végére is értem. (Halljuk!) Alexander Bernát, ez a nagy magyar zsidó gondolkodó, akit a Horthy-korszakban nemcsak üldöztek, hanem elüldöztek az országból, azt mondta, hogy háromféle egyenjogúsítás lehetséges. Az elsőt a törvény rendeli el. A másodikat a társadalom szentesíti. A harmadikat az ember önmaga számára vívja ki. A Magyar Népköztársaság Alkotmánya megadta számunkra az egyenjogúsítás első fajtáját. A magyar társadalom, amely lassan-lassan kigyógyul az antiszemitizmus betegségéből (zajos derültség), megadja majd számunkra ugyancsak ezt az egyenjogúsítást. Most itt az ideje, hogy az egyenjogúsítás harmadik fajtáját megteremtsük a magunk számára. Teremtsük meg lelkünk szabadságát! Éljünk jogainkkal! Éljünk Szervezeti Szabályzatunkkal! Legyünk mint szabad egyház szabad tagjai, szabad emberek, akik minden erőnkkel elősegítjük a béke védelmét, úgy, ahogyan azt a Tájékoztató Iroda nyilatkozata a felekezetektől kéri! Küzdjünk a szocializmus útján haladó népi demokrácia megerősödéséért, és a fasizmus maradványainak megsemmisítéséért!

Tisztelt Országos Gyűlés! Itt van most a történelmi pillanat, hogy lezárjuk végre a gettó korszakát! Itt van végre az a történelmi pillanat – és ezt külön hangsúlyozni kívánom –, amikor változtathatunk helytelen, alapjában véve helytelen, de nem a mi hibánkból, hanem a kapitalizmus hibájából helytelen gazdasági struktúránkon is, amely fordított piramissal ábrázolható. Ha mi is úgy akarjuk, akkor a fordított piramis a magyar zsidóság aktivizálódása következtében rövidesen visszabillen eredeti állapotára. A zsidó élmunkások, a zsidó kiváló munkások, a zsidó sztahanovisták, a zsidó Kossuth-díjasok az élén járnak annak a mozgalomnak, amely az egész magyar zsidóság egészséges produktivizálódásához vezet.

Tisztelt Országos Gyűlés! Ha megvalósulnak azok az eszmék, amelyeket az a három ember szimbolizált, akinek arcképe ott látható az elnöki emelvény felett *(a szónok Lenin, Sztálin és Rákosi arcképeire mutat)*, akkor a magyar zsidóság félelemmentes élete, szabadsága – vallásszabadsága is – maradandó lesz. (Éljenzés és taps.)

[...]

Szünet után.

(Az elnöki széket ismét Stöckler Lajos foglalja el.) 12.54

Elnök: Folytatólagos ülésünket megnyitom. Kérem a Küldött Urakat, foglalják el helyüket.

Benedek küldött úr javaslatot kíván tenni.

Dr. Benedek László: Javaslom az Országos Gyűlésnek, hogy mondja ki: a felszólalók kötelesek az ügyrendben előírt elszólalási időt szigorúan betartani. (Általános helyeslés és taps.) Az Országos Gyűlés senkinek sem ad meghosszabbítást. (Általános helyeslés.)

Elnök: Az Országos Gyűlés Benedek küldött úr javaslatát elfogadja.

Jegyző: Katona József főtisztelendő úr következik.

Katona József dr.:[234] Tisztelt Országos Gyűlés! Csábító lenne most a szónoki koturnust felölteni, és tükröt tartani az elé, ami itt másfél napja történik, és visszhangot adni mindannak, ami itt eddig elhangzott. Csábító lenne elmondani, mit érzünk; elmondani, hogy tudjuk, milyen vívódások, milyen tusakodások mennek végbe itt a lelkek mélyén: ki szóriszó im Elauhim vöim anósim – hogy itt küzdelem folyik emberek között az Istenért, – ezért én szeretném azt a reményt hangsúlyozni, hogy mindazok, akik őszintén, becsülettel, zsidó helytállással az Istenért, az igazi zsidóságért, a hitért, a vallásért, a hagyományért, a Tanért küzdenek itt: vátuchol, azok győzni is fognak. (Taps.)

Amikor ezt kifejezésre juttatom, a továbbiakban szigorúan ragaszkodni akarok feladatom teljesítéséhez, mert a rabbikar részéről kötött marsrutát kaptam: egy számunkra igen fontos kérdéssel kell foglalkoznom, egyben tekintettel akarok lenni az ügyrend intézkedésére, s tartani fogom magamat ahhoz az enunciációhoz, amely éppen az én beszédemet megelőzően hangzott el.

Ezért szíves engedelmükkel fel fogok olvasni egy állásfoglalást, amely rabbitársaim álláspontja is. Amikor mindenekelőtt kijelentem, hogy az előttünk fekvő javaslatot általánosságban örömmel elfogadom, a javaslat egyik részével behatóbban óhajtok foglalkozni, mert annak jelentőségét mi, rabbik különösen átérezzük, ezért történelmi távlatait itt fel óhajtjuk tárni, hogy aztán kifejthessük azt a programot, amelynek megvalósítását ez a javaslat célozza. Szólni kívánok pedig a Szabályzat negyedik részének második fejezetéről, amely a Rabbitanácsokkal foglalkozik. A Rabbitanácsok nagy horderejű jelentőségét, értelmét és célját akkor tudjuk kellően értékelni, ha azoknak történelmi múltjára, illetőleg ez intézmények hagyományos eredetére rá fogunk világítani.

Már a Tórában találunk egy meghagyást, amely a hagyomány szerint minden rabbinikus hatóságnak, irányító és ítélkező szervnek, minden, a javasolt Rabbitanácsokhoz hasonló fórumnak gyökere lehet. Mózes IV. könyvének 11.

234. Dr. Katona József (1909–1959) a Dohány utcai zsinagóga főrabbija.

fejezete 16. versében ez áll: Eszfó li sivim is mizikné Jiszroél – „Gyűjts össze nékem hetven férfit Izráel vénei közül." Ezek a vének ott állottak Mózes mellett minden munkájában, és részt vettek a nép irányításában; kormányzati tevékenységben, bíráskodásnál, vallásos kérdések eldöntésénél a mi mesterünk segítségére voltak. Ők hetvenegyen – Mózes és a hetven vén – együtt alkották a zsidó állami élet legfőbb politikai hatóságát és legmagasabb bíróságát. A hetvenegy vénnek szerepével a történelem során évezredek távlatában ismételten találkozunk. A Szentírás nemegyszer beszél róluk. A Biblia utáni időkben először a perzsa korszakban (a VI–IV. század idején) találkozunk a vénekkel mint hatósággal. Ezra korában, amikor a nagy pusztulás után, a babiloni fogságból visszatérve az állami és vallási élet megújítására került sor, a vének tanácsa már szervezett hatóság, s mint „Ansé köneszesz hágdauló" – a Nagy Zsinat Férfiai – látja el funkcióit. Ezra idejében 85-120 tag működött a nagy zsinatban. Később, a makkabeusi korban ezt a szervet hosszú ideig görög hatás alatt Geruziának, vének tanácsának nevezték. E névvel még 200 évvel a mai időszámítás előtt is találkozunk. A pompejuszi háború után (63-ban a mai időszámítás előtt), amelyben a rómaiak leverték a zsidókat, ismét sor került a „zekénim" tanácsának újjászervezésére. Ettől az időtől kezdve a hetvenegy tagú tanácsnak Szánhedrin lett a neve, amely elnevezés a görög Synhedrionból ered. A jeruzsálemi Szánhedrint Nagy Szánhedrinnek nevezi a Talmud is, meg a történetíró Josephus is. A különböző községekben voltak kis Szánhedrinek, amelyek bírói funkciókat láttak el. Inkább politikai ügyekkel foglalkozott a korábbi Szánhedrin, a későbbi azonban főleg vallási ügyeket intézett, és sokkal jelentékenyebb lett a korábbinál. Nagy Bész-Dinnek nevezték, és eredetileg alkalmi szinódus volt, és nem reguláris intézmény. E vallási bíróság túlélte Jeruzsálem pusztulását is, és különösen 70 után, amikor Rabbi Jochánán ben Zákkáj állott a zsidó szellemi és vallási élet átmentő és restauráló munkája élére, jutott nagy történelmi feladatokhoz. A Szánhedrin döntött mindenféle vitás jogesetekben, kijelölte a papság feladatait és felügyelt munkájára, rendezte a naptár kérdését, újra meg újra gondoskodott a Tóra lemásolásáról, őrködött a Tan fenntartása és a vallási élet folytonossága felett. Egész működése szorosan a templomhoz kapcsolódott, gyűléseit is a Nagy Templom e célra berendezett helyiségében, a liskász hágoziszban tartotta. Döntései kötelező érvényűek voltak, ítélkezései megfellebbezhetetlenek, tekintélye rendíthetetlen volt, bár semmiféle olyan külső erőre nem támaszkodhatott (például katonaság), amelyekkel érvényt szerezhetett volna álláspontjának, szankciókat alkalmazhatott volna – álláspontja mégis érvényesült.

Ezt az erkölcsi erőt, a történelmi múltnak ezt a hagyományosságát szeretnők átvenni azoknak a Rabbitanácsoknak munkájába, amelyeket az Országos Gyűlés által most tárgyalt Szabályzat statuál. És ennek most, amidőn a pusztulás mélyéről emelkedik fel a mi zsidóságunk, különösen nagy jelentősége van. Amiképpen a történelmi múltú vének, meg a Nagy Zsinat Férfiai és a Szánhedrinek mindig a vallási élet megalapozása, újjászervezése, a lelki, szellemi restaurációk idején és terén végeztek nagy munkát, szerepük a nagy történelmi csapások után vált sorsdöntővé, így a Rabbitanácsok is elsősorban azáltal lesznek nagy jelentőségűvé és, hisszük, szerepük azáltal fokozódik történelmivé, hogy az európai zsidóságot, benne a magyar zsidóságot ért szörnyű katasztrófa után létesülnek, tehát történelmi szükségszerűség hívja őket létre, hogy azokat a feladatokat elvégezzék, amelyek a magyar zsidóság fennmaradását, vallási és szellemi létét biztosíthatják.

Lássuk most részleteiben, mi lehet a feladatuk ezeknek a Rabbitanácsoknak. Amiképpen megmaradt életünk, amelyen keresztülszáguldott a háború irtózatos vihara és a gyűlölet pusztító orkánja, a nagy vérveszteség és a borzalmas szenvedések után eszmélve először eltakarította a pusztulás nyomait, azután gyógyítgatta a sebeket, és végül hozzáfogott az újjáépítéshez, úgy vallási téren is a romeltakarítás meg a sebek gyógyítása után meg kellett kezdenünk a vallási restaurációt. A Rabbitanácsok feladata elsősorban az lesz, hogy ebbe a munkába rendszert és tervszerűséget vigyenek, és tevékenységükkel oda hassanak, hogy a magyar zsidóság megváltozott viszonyainak megfelelően alakuljon ki vallási életünk, hogy a hagyományok épületrendszere újra álljon, és a múlt minden értékét megőrizve, az új időkben is szilárdan fennmaradhasson. A Rabbitanácsok nem alkotnak új vallási rendszert számunkra, nem reformálnak, hanem az lesz a feladatuk, hogy a meglevőt, a régit, a jót megerősítsék és fejlesszék.

A Rabbitanácsok feladata lesz, hogy vallási életünk ősi intézményeit, amelyek a pusztítás következtében annyi kárt szenvedtek, kitatarozzák, hogy azok működésükben megújulva, a lüktető életből friss tartalommal teljenek meg.

A Rabbitanácsoknak szembe kell nézniök a változással, amely bekövetkezett a mérhetetlen szenvedés és veszteség következtében a zsidó lélekben. Ezrek és ezrek járnak közöttünk, akiknek szívéből az elmúlt idők szörnyűségei kioltották a hit lángját, és kipusztították a vallás szeretetét meg a zsidó hűséget. A Rabbitanácsoktól várjuk, hogy megtalálják a remédiumot, amelylyel meggyógyíthatjuk vérző szívű, beteg lelkű testvéreinket, akik az elmúlt időknek tragikus csapásait még mindig keservesen magukban hordozzák.

Ugyancsak a Rabbitanácsok feladata lesz, hogy a fájdalmas múlt szomorú emlékezéseinek megőrzéséről a zsidóság szellemében és történelmi hagyományainak megfelelően gondoskodjék. Már a felszabadulást követő első évben foglalkozott az Országos Rabbi Egyesület emléknap megállapításával, és azoknak a liturgiai és kegyeleti szokásoknak a kialakításával, amelyekkel megőrizhetjük mártírjaink emlékét. Még sincs még egységes döntésünk e téren, ahogy például Izráelben a rabbiságok Tévész 10-ét állapították meg az egész ország egységes gyásznapjának örök időkre. Ádár 24-ét, amely őrzi annak a napnak emlékezetét, amikor a német hordák megszállották Magyarországot, az Országos Rabbi Egyesület böjt- és gyásznapnak mondotta ki. Ezt az álláspontot a magyar zsidóságnak nem minden rétege tette magáévá. Tudjuk azt is, hogy az irgalmatlan idők jóval 1944. március 19-e előtt kezdődtek. Korábban is már ezrek és ezrek szenvedtek testvéreink közül vértanúságot: a legelső deportálás Budapestről még 1942-ben történt.[235] A legtöbb sárga karszalagos munkaszolgálatos ifjú 1943 kegyetlen telén pusztult el. Emlékezünk arra is, hogy a különböző vidékek, hitközségek zsidóságának deportálása más-más időpontokban történt. Mindezeknek a szomorú szempontoknak a figyelembevételével az emlékezés, a gyász, a kegyelet intézményeinek rendezését is az új Rabbitanácsoktól várjuk.[236]

Számolnunk kell azzal is, hogy a vallási élet buzgó hitfeleink között ellentéteket támaszt, különösen akkor, ha intenzív a közösségi munka. A Rabbitanácsok feladata lesz, hogy a hozzáutalt ilyen kérdésekben, amelyek esetleg a rabbi és a hitközség ellentéteiből származnak, döntsön. Elképzelhető, hogy vallási életünk további újjászervezése terén a most tárgyalás alatt lévő Szabályzat alapján sok probléma merül fel. Támadhatnak felfogásbeli ellentétek ugyanazon hitközség tagjai között is, felvetődhetnek az ügykezelésben személyi és tárgyi differenciák, amelyek vallási életünk kereteit súrolják. Mindezekben a vallási kérdésekben a Rabbitanács lesz hivatott dönteni.

235. Téves utalás: ha Kamenyec-Podolszkijra vonatkozik, akkor az évszám helyesen 1941.

236. „1945 elején az ORE (Országos Rabbi Egyesület) vallásügyi szakosztályának döntés alapján 1944. március 19. évfordulóját (ádár II. 24.) országos gyásznappá nyilvánították. Az ortodox közösségek nem fogadták el az ádár 24-ét, hanem sziván 20-án emlékeznek, amely addig is gyásznap volt a Hmelnyickij-féle kozák mészárlás emlékére." Toronyi Zsuzsa: Halachikus problémák a neológiában 1945–1950 között, in *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*, szerk. Karsai László–Molnár Judit, Budapest, Mazsihisz, 2002, 729. Azaz a neológok az emlékezést a nemzeti, míg az ortodoxok a zsidó történelem kontextusába illesztették.

A Rabbitanácsok feladata, hivatása lesz őrködni azon, hogy kik tartják kezükben a zászlót, és vigyáznak majd arra, hogy zászló tiszta maradjon, és magasan lobogjon a közösség előtt.

Tisztelt Országos Gyűlés! Alig lehet felmérni, kellően értékelni mindennek horderejét. Nem kell hangsúlyoznunk annak jelentőségét, ami egyébként természetes is, hogy a jövőben minden vallási kérdésben a döntő szó a rabbié lesz; elvi, gyakorlati kérdésekben a vallási álláspont kialakításának joga a Rabbitanácsot illeti meg. A Rabbitanácsok nem lesznek sem adminisztrációs, sem kormányzati szervek, hiszen közvetlenül nem fognak érintkezni sem a hitközséggel, sem a rabbikkal, hanem csakis az Országos Iroda útján. Határozataikat is az Országos Irodának küldik meg, amely azoknak érvényt szerez. Határozataikban, eljárásaikban, érdemi döntéseikben szigorúan ragaszkodnak a hagyományos vallási törvények, [tintával betoldva: haláchikus] szabályok betartásához.

Noha ez utóbbit a Szabályzat külön is elrendeli, mégis e téren is tekintettel van a javaslat ortodox testvéreink külön szempontjaira. Ezért külön ortodox Rabbitanácsok létesülnek azoknak a kérdéseknek a tisztázására, amelyek speciálisan ortodox vonatkozásban jelentkeznek. Ahogy nem akart a Szabályzat a két rétegre vonatkozólag semmi olyan intézkedéseket tenni, amelyek bármilyen formában is behatolást jelentenének egyik vagy másik árnyalat legbensőbb vallási területeire, úgy a Rabbitanácsok létesítésénél is gonddal vigyázott arra, hogy az eltérő vallási rítusú kérdésekkel különböző Rabbitanácsok foglalkozzanak, és érvényesítsék a két réteg külön szempontjait.

Mindezeket összegezve tehát a Rabbitanácsok olyan fórumok lesznek, amelyeknek gyökerei a zsidó történelem legrégibb múltjába nyúlnak vissza, amelyeknek mindig történelmi szerepük volt, és amelyek különösen nagy pusztulások után végeztek hatalmas feladatokat a vallási élet restaurációja terén.

Soha vészesebb idők nem jártak el zsidóságunk felett, mint az elmúlt borzalmas évek – itt az ideje, hogy felemelkedésünket biztosítsuk. A legnagyobb pusztulást is átélte zsidóságunk, számunkra, akik megmaradtunk, szent feladat jutott: Izráel maradékát hitében, vallásosságában, hagyományai szeretetében és zsidó hűségében kell megerősítenünk. Ebben a munkában sokat várunk az élenjáró Rabbitanácsoktól, és hisszük, hogy tevékenységük az örök zsidó jövendő javára áldásos lesz.

[...]

Jegyző: Dr. Benedek László küldött úr következik.

Dr. Benedek László: Igen Tisztelt Országos Gyűlés! Történelmi idők történelmi szüleménye az az új magyar Alkotmány, amely élesen körvonalazza az új magyar élet minden megnyilvánulását, és nyílegyesen mutatja az utat, amelyen a magyar népnek haladnia kell. Ennek az új magyar Alkotmánynak az alapja a dolgozók közötti jogegyenlőség és az évszázados kizsákmányolással szerzett kiváltságos jogok megszüntetése.

Az új zsidó Alkotmány éppen úgy történelmi szükséglet következtében született meg, mint ahogy történelmi szükséglet hozta az új magyar Alkotmányt. Az új zsidó Alkotmány csak akkor fogja tudni betölteni feladatát, hivatását, ha erejét, tartalmát az új magyar Alkotmány szelleméből meríti. Ennek az Alkotmánynak a szelleme nekünk, zsidóknak nem új, mert ennek az Alkotmánynak a szabadság a szelleme, a szabadság, amelyért a mindenben elnyomottak legelnyomottabbja, a zsidó, évszázadok óta küzd (Úgy van! Úgy van! Nagy taps), de amelyet csak most talált igazán meg.

Tudomásul kell vennünk, hogy a világ, amelyben élünk, forradalmi változások tüzében halad előre. Haladás és nem visszafejlődés, amit látunk, bárhová is tekintünk látóhatárainkon belül, és a zsidóság a haladás zászlaja körül kell hogy tömörüljön, testével kell hogy védje.

Testével kell hogy védje azt, mert ez a kötelesség fakad abból a tényből, hogy évezredes elnyomatás után a szabadságot a Vörös Hadsereg kezéből visszanyerte. Ezt a szabadságot erősíteni, fejleszteni kell, és segíteni kell azoknak, akik ezt a szabadságot ki akarják terjeszteni a világ többi elnyomott népére is. Ez az Alkotmány is azért született, hogy a vallási szabadságban élő zsidóságnak olyan szabályzatot adjon, amely alkalmas a szabad vallási élet legteljesebb, legszélesebb elmélyítésére és kihasználására. Ez az Alkotmány, a mi új Alkotmányunk a népi demokrácia alapelveiből meríti erejét, és ez a hatalmas erő hitéletünk terén soha el nem képzelt demokráciát biztosít, a tiszta demokrácia pedig a fejlődés legbiztosabb záloga.

A magyar demokrácia, a magyar Alkotmány az elnyomottaknak a kizsákmányolás alóli teljes felszabadulását célozza, és ezt a célját meg is valósítja. A zsidóság új Alkotmánya a magyar Alkotmány szellemét viszi be a felekezeti autonómia területére, és szabadságot hoz mindazoknak, akik ezen autonómián belül a múltban az emberi méltóságról igen sokat hallottak, de abból nagyon keveset élvezhettek.

Bár a zsidó vallás a Tórában, a próféták műveiben és a későbbi jogalkotásaiban is védi a dolgozókat, és igazságot ad nekik, itt idézem Jeremiás XXII. fejezetének 3. bekezdését: „Mentsétek meg a kizsákmányoltat kizsákmányolója kezéből" [„Mentsétek meg a nyomorultat a nyomorgató kezéből",

Károlyi Gáspár fordítása – Gy. P.], vagy Mózest idézem: „Ne zsákmányold ki a munkást, a szegényt, a szűkölködőt, sem ha testvéreid közül való, sem ha országodban, városodban élő jövevény." [„A szegény és szűkölködő napszámoson ne erőszakoskodjál, akár atyádfiai, akár a te jövevényeid azok, akik a te földeden a te kapuid között vannak." 5Móz 24,14, Károlyi Gáspár fordítása – Gy. P.] Ennek dacára a kapitalista kizsákmányolás egyetlenegy dolgozót sem sújtott a múltban olyan erősen, mint a zsidó közösségek alkalmazottait. A zsidó polgár, a zsidó gazdag, aki a társadalmi előítéletek által kormányzott országokban nem tudta képességeihez és kívánságaihoz méltó társadalmi életét és szenvedélyeit kiélni, törvényszerűen a zsidó hitélet és adminisztráció vonalán érhette el kizsákmányoló vágyainak legjobb kielégítését. Immár a klasszikusok között helyet foglaló nagy pap költőnk, Kiss Arnold, az *Álom és valóság* című könyvében elmeséli nekünk a sakter kislányának esetét a raschekollal [sic!].[237] A kislány szódásüveggel a kezében tiszteletteljesen köszönti a nagy hatalmú urat, és annak érdeklődésére, hogy ki a beteg a családban, még nagyobb tisztelettel és megilletődve válaszolja, hogy senki, de apám szeret ebéd után egy pohár szódavizet inni. Az elöljáróság legközelebbi ülésén viharos botrány tört ki az elnök úr ama bejelentésére, hogy vajon lehet-e jó sakter az, aki többet enged meg magának, mint a raschekol?

Ez a kis igaz mese minden hosszadalmasabb elbeszélés helyett jobban mutatja, jobban elénk tárja a hitközségi alkalmazottak múltbeli keserves, sanyarú, mindenkitől függő helyzetét. A hitközségi alkalmazottat nem védte rendszeres jogszabály, nem áll rendelkezésére még az a minimális védelem sem, amelyet a múltban a többi dolgozóknak a saját maguk által szervezett munkásvédelmi egyesületek, szakszervezetek jelenthettek és nyújtottak.

Az elmúlt kongresszusi szabályzat a hitközségi alkalmazottak közül egyes-egyedül a rabbi és a tanító viszonyát emeli ki, és azokkal foglalkozik részletesen. A többieket az első rész 54. §-ában egyetlenegy mondattal intézi el. A kongresszusi szabályzatok következtében jogbizonytalanság állt elő, és ez a jogbizonytalanság a 80-as esztendőkben stabilizálódott. Bár a magyar állam hatásköri bíróságának 1929. évi 26. döntvénye kimondotta, hogy a szertartási funkciókat teljesítő alkalmazottak közjogi viszonyban vannak a hitközségekkel, ez a döntvény csak konkrét esetekben, perek és

237. Kiss Arnold: *Álom és valóság. Életképek a régi zsidó társadalomról,* Budapest, Singer és Wolfner, 1913. Kiss Arnold (1869–1940) budai főrabbi, költő, író. Rasekol: a hitközség világi elnöke, elöljárója.

viszályok esetén jelentett jogsegélyt. De vajon hol volt az a hitközségi alkalmazott, aki megmerészelt egy pert a mindenható hitközség[gel] vagy a még annál is mindenhatóbb rasekollal szemben engedni? (Úgy van! Úgy van!)

A felekezet egy-egy lelkiismeretes és haladó szellemű vezetője időnként megkísérelte, hogy a súlyos sorsban sínylődő alkalmazottak érdekében valamit tegyen. 1907-ben nyugdíjintézet tervét vetették fel. 1918-ban megint elkezdtek tárgyalni a nyugdíjról. Ezután 1929-ben az Országos Iroda szolgálati és fegyelmi szabályzatot dolgoztatott ki azzal, hogy ez minden felekezeti alkalmazottra egyformán fog vonatkozni. De a tervekből nem lett semmi, vagy legalábbis nagyon kevés. Kiegészítő szabályzatot is készítettek, de ez is a régi szerződéses elven alapszik, és kiszolgáltatja a dolgozót a munkáltatónak. Nagy eredmény volt a hitközségi alkalmazottak számára annak általános elvi leszögezése, hogy a 15 esztendőt letöltött alkalmazott vagy özvegye nyugdíjjogosult. Továbbá az is, hogy hosszú szolgálat után munkájából ok nélkül nem bocsátható el. Tulajdonképpen a véglegesítés ténye ezt jelentette. Mindkét eredmény azonban a gyakorlatban olyan hangszernek bizonyult, amelyen a hitközség saját érdekében úgy játszhatott, ahogy azt jónak találta. A hitközségi alkalmazottak jogvédelme, munkájuknak megbecsülése természetesen magától értetődően bekövetkezik a felszabadulás tényével, és amikor a Magyar Népköztársaság alapjait a tisztességesen elvégzett munka alkotja, a hitközségek már nem zárhatták el magukat attól a társadalomtól, amelyben élnek, és most már meg kell állapítanunk, hogy nem is akarták elzárni magukat tovább a társadalom fejlődésétől. Nem lehetett az autonómia a továbbiakban a fejlődés korlátja, nem lehetett az autonómiát tovább a fejlődés megakasztására felhasználni. Az élet betört a hitközségekbe, és az alkalmazottak és alkalmaztatók között, függetlenül minden más szemponttól, egészséges munkaviszony kezdett kialakulni. Az a tény, hogy valaki a munkaerejét, az életét a hitközségnek, a hitélet fejlesztésének, a zsidó vallási élet színvonalának emelésére áldozza fel, nem lehet alap arra, hogy életében, életszínvonalában visszamaradjon a magyar élet többi dolgozójától. (Úgy van! Úgy van! Taps.)

Ez az új kongresszusi szabályzat a való élettel számol akkor, amikor ötödik fejezetében egészen röviden foglalja össze az élet megmásíthatatlan és a fejlődés törvényein alapuló eredményeit. 33. §-ában azt mondja, hogy az állami jogszabályok és az ezek alapján kiadott rendelkezések, kollektív szerződések kötelezők a hitközségek és munkavállalóik közötti jogviszonyban. Akik ezt a paragrafust beiktatták a magyar zsidóság új Alkotmányába, azok érzik és tudják, hogy a demokratikus népköztársaság alkotmányos

szervei sohasem gyengítik, hanem csak erősíthetik a felekezeti autonómia kifejlesztését.

A szakszervezetek részvétele a munka színvonalának és fegyelmének megszilárdításában és emelésében jobb munkát, jobb eredményt biztosít, és a jobb munka már meg is látszik és meg is fog látszani a hitközségi adminisztráció életében. Az a dolgozó, aki szakszervezete utasításait, tanításait magára nézve kötelezőnek tartja, bárhol is dolgozzon, bármely munkaterület legyen az övé, munkáját lelkiismeretesen, öntudatosan, hozzáértően fogja elvégezni. Ezért látom én az 5. fejezet jelentőségét a zsidó Alkotmányban hihetetlenül nagynak, és annak dacára, hogy csak három kis pontból áll, az új zsidó Alkotmány legerősebb, legszilárdabb bázisának ismerem el, mert továbbfejleszti azt az igazi zsidó szellemet, amelynek célja a kizsákmányolás megszüntetése, a szenvedők felemelése és a kihasználtak jogvédelme. A hitközségi dolgozó érzi, hogy az autonómia nem egy sövény, mely elzárja előle az emberi fejlődés lehetőségét, mely gát közte és az élet való megnyilvánulásai között, hanem tudja, hogy ez a három kis pont védelem számára, mely lehetővé teszi, hogy a magyar élet többi dolgozójával egyenrangú, egyenjogú, egyforma munkát végezhessen.

A másik betonpillére az új Alkotmánynak az évenként összeülő Országos Gyűlés, amely a zsidó tömegek legszélesebb, legdemokratikusabb részvételét jelenti az új zsidó életben. A magyar demokrácia keretein belül csak az a szervezet állhatja meg helyét, amely azon a széles demokratikus elven alapszik, amely széles demokratikus elvre a Magyar Népköztársaság felépül. Az a tény, hogy Országos Gyűlés lesz, melynek küldötteit a legteljesebb demokráciával mi saját magunk választjuk meg, egy csapásra új színt, új levegőt hoz be a zsidó életbe, és ez az új levegő meg fogja nekünk adni a módot, hogy együtt haladjunk a fejlődés útján a magyar népi demokráciával, hogy zsidóságunkat meg tudjuk őrizni éppen azért, mert fejlődésünk egy jottányival sem fog a magyar nép fejlődése mögött visszamaradni.

Ez a két alapbázis, ez a két pillér tette azt, hogy én ezt az új zsidó Alkotmányt a magyar zsidóság életében korszakalkotónak, történelmi szükségletnek tekintem, amely nélkül fennmaradni egy pillanatig sem tudna, éppen ezért küldött-társaimnak elfogadásra ajánlom. (Nagy taps.)

[...]

1950. február 21.

II. nap
délutáni ülés
Izraelita Országos Gyűlés
Negyedik ülés
1950. február 21., kedd délután
(Az ülés kezdődik 5 óra 25 perckor.)
Elnök: Stöckler Lajos

Elnök: Folytatólagos ülésünket megnyitom. Szólásra következik?

Jegyző: Kádár úr Nyíregyházáról.

Kádár József: Igen Tisztelt Országos Gyűlés!

A volt nyíregyházi statusquo izraelita hitközség nevében üdvözlöm az egyetemes magyar zsidóság képviselőit, annak a nyíregyházi hitközség[nek a] nevében, amelynek a világhírű, mártírhalált halt dr. Bernstein Béla[238] 40 éven át volt a főrabbija, akit az emberbőrbe bújtatott fasiszta fenevadak Auschwitzba hurcoltak el, és ott 7000 nyíregyházi hittestvérével együtt a gázkamra és a krematórium áldozata lett.

A deportálás áldozata lett a Statusquo Ante Izraelita Hitközségek Országos Szervezete is, amely a felszabadulás után nem alakulhatott újjá, de amely szervezetjogilag csak ezen az Országos Gyűlésen szűnt meg. Mi, a statusquo hitközségekhez tartozott zsidók, belátva az idők követelményét, a felszabadulást követően nem alakítottuk újjá országos szervezetünket, hanem az együttműködés és tömörülés fontosságát mindenek elé helyezve, a legnagyobb egyetértésben kapcsolódtuk bele a Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának munkájába. Emellett még mint történelmi tényt kívánom megemlíteni, hogy már 1944. év októberében, amikor a dicsőséges Vörös Hadsereg felszabadította városunkat, azon kevesek, akik Isten kegyelméből elsőnek hazatértünk, nem láttuk célszerűnek és észszerűnek az igen megfogyatkozott létszámú hitközségek különállását fenntartani, és ezért közösen elhatároztuk a mi ortodox testvéreinkkel, hogy megalakítjuk az egységes zsidó nyíregyházi hitközséget.

238. Bernstein Béla (1868–1944) művei – *A zsidó honvédek a szabadságharcban,* illetve a *Jókai és a Zsidók* (mindkettő 1925-ben jelent meg) – az *asszimilációs patriotizmus* kiemelkedő, forrásértékű példái. Bernsteinről lásd még Király Aladár: *A nyíregyházi gettó története,* Nyíregyháza, szerzői kiadás, Venkovits K. Lajos Könyvnyomdája, 1946.

Ezt az egységes nyíregyházi hitközséget a közgyűlésen megalakítottuk, és 20 hónapon keresztül a legnagyobb egyetértésben és megértésben voltunk az ortodox hittestvéreinkkel együtt. Húsz hónap után a különválás ismét csak azért történt meg, mert sem a többi városban, sem országos viszonylatban az egyesítés nem történt meg.

Éppen ezért öröm részünkre, hogy most ismét együtt lehetünk az ortodox hitközséggel, és reméljük és hisszük, hogy éppen úgy, mint húsz hónapon keresztül, a jövőben is a legnagyobb egyetértésben, megértésben és békességben fogunk együtt dolgozni.

Stöckler elnök úr a vitát megnyitó beszédében hangsúlyozta, hogy az előttünk elfekvő szabályzatot emberek alkották, és így lehetnek benne tévedések. Általánosságban a javaslat ellen semmi kifogásolnivalóm nincs, azt a legnagyobb örömmel üdvözlöm, de sajnálattal látom, hogy a vidéki zsidóságot érintő egyes vonatkozásokban hibák is vannak. Ezek a hibák főképpen az észak-magyarországi és a tiszántúli községkerület zsidóságát érintik, annál is inkább, mivel az egyéb területileg megszűnt községkerületek az első ötéves ciklusban méltányosságból megfelelő képviseletet nyertek az Országos Intézőbizottságban. Nem hinném, és azt hiszem, egy vidéki hittestvérünk sem hinné azt, hogy ezek a tévedések rosszindulatúk lettek volna, de talán úgy fordultak elő, hogy nem vették figyelembe esetleg a vidéki zsidóságnak a létszámát és annak körülményeit.

Ezzel szemben legyen szabad rámutatni arra, hogy az észak-magyarországi községkerület az országos képviseletbe 16 tagot küld, míg az Intézőbizottságba csak egyet. Ugyanúgy a tiszántúli községkerület, amely Hajdú, Bihar, Szabolcs és Szatmár megyéket foglalja magában, ugyancsak 16 országos képviselő küldése mellett csak egy tagságot kap az Intézőbizottságban. Ezzel szemben anélkül, hogy bárkinek a szerzett jogát sérteni akarnám, rá kell mutatnom arra, hogy Észak-Dunántúl az országos képviseletbe csak 8 tagot küld, és az Intézőbizottságba három tagot. Ugyanez vonatkozik a dél-dunántúli községkerületre, amely az országos képviseletben 8 tag mellett két taggal képviselteti magát az Intézőbizottságban.

Ezért már most az általános vita során arra kérem a tisztelt Országos Gyűlést, hogy a bennünket is megillető méltányosság szempontjait tekintetbe véve, az Intézőbizottság létszámát emelje fel olyan formán, hogy abban az itt felhozott hiányosságok pótolva legyenek.

Igen Tisztelt Országos Gyűlés! Nem akarom hosszú időre igénybe venni az Önök türelmét, hiszen előttem már olyan sok értékes felszólalásban mutattak rá a javaslat összes szempontjaira. Nem akarván ismétlésekbe

bocsátkozni, befejezem azzal, hogy a hitközségünk felhatalmazása folytán a javaslatot úgy hitközségünk, mint a magam nevében általánosságban elfogadom azzal, hogy a részletes tárgyalás során az általam megemlített hiányosságok és hibák orvosolva lesznek. (Élénk taps.)

Jegyző: Faragó Gyula úr következik.

Faragó Gyula: Tisztelt Országos Gyűlés! A magyar zsidóság történetében a mai nap fordulópontot jelent. A mai napon kapja meg a zsidóság azt az alkotmányát, amely akaratának hű kifejezője, amely részére kijelöli a jövendő útját. Fordulópontot jelent a mai nap, mert ma történik meg először, hogy a zsidó vallás különböző árnyalatai végre megtalálják azt a közös utat, amelynek hiányában a zsidók külön utakon járva a szenvedések keserűségében olyan bőven részesedtek.

[...]

A proletárdiktatúra leverése után következett a gyászos emlékű Horthy-korszak, annak minden fasiszta jellegével. A zsidóságot egymás után érték a rendszabályok: a numerus clausus, a numerus nullus – a zsidóság teljes kiszorítása a közéletből volt a cél: először erkölcsi, majd anyagi megsemmisítése, ami végül is a fizikai megsemmisítéshez vezetett. Ez alatt a gyászos Horthy-korszak alatt a zsidóság vezetői a zsidó közösségtől mind jobban eltávolodtak, a cél: a nacionalista, a kommunistaellenes eszmék hirdetése, a sovinizmus, az irredentizmus elhintése a zsidóság körében. Harcolni a kommunizmus ellen, könyvet írni a kommunizmus ellen, hogy mondhassák: „Lám, mi jó fiúk vagyunk, nekünk semmi közünk a kommunizmushoz." Előkerítettek egy fábiánust – 500 holddal megerősítve és Okányi-Schwartz lánnyal terhelve (derültség, taps), hogy minél szélesebb körben terjessze rágalmait a Szovjetről és annak rendszeréről, amit nem is ismert.

Beválasztották nagymogulnak a hitközség vezetőségébe, hogy ez a „címeres ökör" legyen a cégérük. (Derültség.) A gyászvitéz lovas tengerész Horthy egy követ fújt a zsidó nagykapitalistákkal. Jó lesz emlékezni arra, amikor Sztójay főcsirkefogó útján azt a kormányzói üzenetet küldte, hogy a Kornfeldeket, Weiss bárókat, Chorinokat meg kell védeni – csak a szegény zsidó volt az útjában. A gömbösi „revideálom álláspontomat"-éra után jött az Imrédy-ivadék. Az 1938-as, valamint az 1940-es évek előfutárjai a fasizmus uralmának szálláscsinálói voltak. A szakadék már olyan mély volt, hogy beleszédült ez a Horthy-banda, és kábulatában előkészítette a talajt a nyilas banditizmusnak, melynek 1944. évi sötét korszaka a zsidóság legnagyobb részének fizikai megsemmisítéséhez vezetett.

De a fringiás, kacagányos, kócsagtollas urak mentették a bőrüket. A nyugati kapitalisták vették szerető oltalmukba őket, itt maradt a szegény zsidóság tömege, szervezetlenül, tehetetlenül, frakciókra, felekezeti árnyalatokra bontva, és még mindig nem találtak magukra, míg az auschwitzi, bergen-belseni gázkamráknál döbbentek rá arra, hogy nem volt külön neológ-ortodox-chassideus gázkamra, hanem csak egy, a megsemmisítésé.

S amikor az első Tanács megalakult, még mindig nem akarták elhinni azt, hogy a zsidóság teljes fizikai megsemmisítése a cél. Olyan intézkedések születtek, amelyekről megállapítható volt, hogy szervezetten segítettek a nácik-nak a zsidó lakosság felmorzsolásában. Csak amikor Stöckler Lajos kapcsolódott bele a Tanács munkájába, döbbentek rá arra, hogy minden jóakarat mellett és életveszély ellenére segíteni nemigen, csak talán enyhíteni lehet a zsidóság nagy tragédiáján. Eközben már megindult a halál-mars nyugat felé, hogy szüleinket, gyermekeinket, testvéreink, hitvestársaink százezreit szállítsák a pusztulásba. Itt volt a kétségbeesett zsidó tömeg a régi vezetőség nélkül, amely már régen kimentette bőrét az országból. Az illegalista Kommunista Párt működése már érezhetővé vált, de a pusztítás, az emberi élet kioltásának sportja tovább viharzik, s amikor már minden teremtett lélek az elmúlásig hátralévő perceit számolta, 1945. január 18-án leomolnak a pesti gettó falai, és a maradék zsidóság megmenekül.

Megmentette az ország összes lakosságát, de különösen a halálra ítélt zsidóságot a hős Szovjetunió dicsőséges Hadserege, mely vérét áldozta azért, hogy felszabadítsa a fasiszta téboly szenvedése alól az országot. S tette ezt az a kommunista hadsereg, amelytől a zsidóságot féltették, amely ellen a Pesti Izraelita Hitközség is könyvvel, rágalmakkal, fábiánusokkal küzdött. A Szovjetunió hős hadseregének fiai vérüket áldozták fel azért, hogy engem és mindnyájunkat felszabadítsanak – s nekik, csakis nekik köszönhetjük mai létünket. Örök hála érte a dicsőséges Szovjetuniónak, hős hadseregének, bölcs vezérének, Sztálin generalisszimusznak. (Hosszan tartó, lelkes, ütemes taps.) Örök emlékezés azon hősök iránt, akik ebben a felszabadító harcban vérüket ontották, fiatal életüket áldozták fel felszabadításunkért.

Ahogy leomlottak a gettó falai, és lehullott a sárga csillag, amelyet a Szovjetunió hős katonái tiportak a sárba, legalábbis az enyémet, megkezdődött az ország újjáépítése. Ebben a munkában megint csak a Szovjetunió volt segítségünkre, és az áldozatkész munkásság. Nem felejtkezhetünk meg azonban a külföldi zsidó intézmények nagyszerű anyagi támogatásáról sem.

A felszabadulás utáni kezdeti nehézséget, az újjáépítést hátráltató, reakciós kémszervezetek ártalmas munkáját a Magyar Kommunista Párt

felszámolta, és így az ország zsidósága is megkezdhette szervezeti életét. Mint az ország, talán Európa legnagyobb hitközsége, 1948. év közepén megalakította az új képviselő-testületét, amely testületbe most már bekerültek azok az elvtársaink is, akik a szociálizmus építésének megteremtésén fáradoztak. Bekerültek azonban azok az elemek is, akik nacionálsovinizmusukkal a békés fejlődés, a békés munka menetét akadályozták.

Elvtársaim és én is ezen az első alakuló gyűlésen ígéretet tettünk arra, hogy a közösség munkájában részt akarunk venni, annak haladó, a népi demokráciához hű irányzatát képviseljük, hogy élünk a kritika jogával, de nem rombolni, hanem építeni akarunk. S ezt a deklarációnkat az Országos Gyűlés előtt megismételjük.

Amit ígértünk, be is tartottuk. Kritizáltunk, ahol és amikor kellett, de mindig építő szándékkal, és nem fukarkodtunk az elismeréssel sem, amikor a jó munkáról meggyőződést szereztünk.

Amint beszédem elején mondottam, ez a mai nap fordulópont a hazai zsidóság életében. Megszületett az 1949. augusztus 20-i magyar alkotmány nyomán a zsidók alkotmánya, mely, elmondhatjuk, a népi demokrácia szellemében készült. Ennek az alkotmánynak demokratikus szelleme jut kifejezésre a II. fejezet 12. §-ában és a III. fejezet 15. §-ában. A III. rész 36., 37., 38., 39. §-ai a demokratikus centralizmus alapján épülnek fel. A javaslat minden haladó, demokratikusan gondolkodó egyént kielégít, és azt általánosságban tárgyalási alapnak elfogadom.

A Magyar Népköztársaság Alkotmánya polgárainak szabad vallásgyakorlatát biztosítja, és a felekezet elleni izgatást szigorúan bünteti.

Milyen hosszú az út, amíg idáig eljutottunk! A történelmi visszapillantással vissza akartam idézni az elmúlt idők eseményeit azért, hogy lássuk azt a különbséget, amely a félelem nélküli élet és a között az élet között volt, amelyet eleink sok száz éven keresztül, mi pedig évtizedeken keresztül szenvedtünk.

Mi, akik a szabad hazában, a szabad országban éljük életünket, akik soha el nem múló emlékezéssel gondolunk vissza az elmúlt idők borzalmaira, hálásak vagyunk a sorsnak, hogy a népi demokráciában élhetünk. Abban a népi demokráciában, amely minden polgárának biztosítja a munkához való jogot – amely megszünteti az embernek ember által való kizsákmányolását, amely nem ismer faji, felekezeti különbséget, mely nem aszerint ítéli meg az embert, hogy arcbőre sárga vagy fehér, amelynek nem imponál a pénzeszsák – amelyet eltipor –, hanem egyedüli értéke az ember, a dolgozó ember.

A szocializmus útja nem sima, tele van akadályokkal, s ebben az akadályban sokan megbotlanak, de senki el nem fog hullani, akinek a munka, az építés a kenyere és az élete, mert felemeli őt a közösség minden egyes munkása, minden egyes dolgozója.

A szocializmushoz vezető utat szegélyezi a mártírok emléke: ezt az emléket látjuk magunk előtt, amikor hálánkat és köszönetünket küldjük az országot építő Magyar Dolgozók Pártjának s annak bölcs vezérének, Rákosi Mátyásnak. (Hosszan tartó, lelkes taps.)

S ha az Országos Gyűlés minden egyes tagja az itt elmondottak szellemében végzi munkáját a közösség javára, avval mindnyájan a haza és a felekezet építésének ügyét szolgáljuk, s ha az így lesz, akkor áldás fakad azon a munkán, amely a zsidóság jövő boldogulását van hivatva megalapozni, ebben a boldog, szép hazában, az elkövetkezendő szociálizmus országában.

[...]

Jegyző: Dr. Földes István küldött úr következik. (Halljuk! Halljuk! Hosszan tartó, nagy taps.)

Dr. Földes István: Tisztelt Országos Gyűlés! Az előlegezett ovációt nagyon köszönöm, csak az az érzésem, hogy nem fogok tudni eleget tenni annak az óhajnak, reménynek vagy várakozásnak, amelyet felszólalásom keretében az Országos Gyűlés tagjai között itt lévő barátaim tőlem a mai napon joggal elvárnak. Én azon az állásponton vagyok, hogy ezen az Országos Gyűlésen két nap alatt a szónoki remekműveknek annyi telítettségét olyan nagy arányban kapták meg az Országos Gyűlés tagjai, hogy itt újat mondani, akár felekezeti vonatkozásban, akár az egyesülés vonatkozásában, akár magának a szervezetnek dolgában aligha lehet. Én, Tisztelt Országos Gyűlés, csak néhány momentumra kívánnék kiterjeszkedni azon a jogcímen, hogy a régi elöljáróságnak ma már csak egyetlen olyan tagja vagyok, aki még mindég Isten segítségével immár évtizedek óta végzi a maga munkáját. (Nagy taps.)

[...]

Itt vagyunk a zsidóság mai világhelyzetében. Én most nemcsak Magyarországról beszélek, de a zsidók világhelyzetét kell vizsgálni. Akik olvasnak, akik látnak, vagy akik tudnak és hallanak, joggal megkérdezhetik: megint rátérjünk-e arra az ösvényre, amelyet én évtizedeken keresztül ostromoltam, hogy Amalékok vagyunk-e, vagy pedig áldozatos szolgái Izrael közösségének? Ez a kérdés, amelyet el kell határoznia az Országos Értekezletnek, hogy az előterjesztett javaslatot, ezt a holt betűrengeteget elfogadjuk-e azért, hogy azt tartalommal töltsük meg, és a magyar zsidóság jövőjét biztosítsuk évtizedekre, biztosítsuk magunkat és utódainkat? (Tetszés és taps.)

[...]

Ebben a városban 1945-ben mindent elölről kellett kezdeni úgy a neológiának, mint az ortodoxiának. (Úgy van! Úgy van!)

Én tisztelem a múltat, a hagyományokat. Nagyon szeretem ünnepelni is őket, a leltárból elő szoktam szedni emlékünnepeken ezeket a dolgokat, de nekünk most nem a [áthúzva: múltért nyafogás] múlt méltatása a dolgunk, nekünk a jelent kell néznünk, nekünk a maradék zsidóság sorsát, a jövőt kell tekintenünk, és meg kell néznünk azt, hogy mit tudunk csinálni, mi a helyes, mi a becsületes, mi a jó vezetés a hitéletben, és életet kell lehelnünk az intézményeinkbe.

Minden zsidónak, aki zsidónak érzi magát, ebből a munkából áldozatosan ki kell vennie a részét. (Helyeslés.) Az emlékeket tartsuk meg, mert így a múlt és a hagyományok erősíthetik a jelent, útmutatást adhatnak a jövőre, de [...] – hogy úgy mondjam – a ma már semmivé lett anyagi juttatásokat azoktól, akiknek gyermekei egytől egyig kitértek, azoknak az emlékét jó, ha kimossa a zsidóság történetéből az idő, mert utódaik csak szégyent hoztak nemcsak a magyar zsidóságra, hanem a zsidóság egyetemére is. (Nagy taps. Zaj.)

Mélyen Tisztelt Országos Gyűlés! Át kell térnem – ha ehhez méltóztatnak türelmükkel megajándékozni – (Halljuk! Halljuk!), át kell térnem a javaslatnak egy-két intézkedésére, amelyeket meg kell itt magyarázni.

[...]

Az én egyéni nézetem – én azt sem tudom, hogy igazolni fogja-e a jövő –, de én valahogy úgy érzem és úgy látom, hogy a hitközségeknek nem lehet azt a szigorú álláspontot elfoglalni, hogy ők csak egy valláserkölcsi felekezeti szervként fogják leélni a maguk életüket, és az előírt szertartások megtartásán kívül, a nevelésen kívül, a parancsok és tilalmak szigorú megtartásán kívül és megtartatásán kívül semmi egyébbel nem kell foglalkozniok. Ez egy szörnyű tévedés az én egyéni felfogásom szerint. (Úgy van! Úgy van!) A világ gazdasági struktúrája, a világ politikai struktúrája teljesen másfelé halad. Lehetnek közösségek, vallásközösségek, felekezeti közösségek, élhetik a maguk felekezeti életét, de strucc gyanánt nem dughatják a fejüket a homokba akkor, amikor rajtunk kívül álló más felekezetek a politikával existálni tudnak, mert az – ahogy Kossuth Lajos mondta – mélyen nyúlik bele nemcsak gazdasági és családi életünkbe, hanem életünknek minden megnyilvánulásába.

Mi tehát a mi kötelességünk, kedves Hittestvéreim, ezekkel a jelenségekkel szemben? Felépítjük, megerősítjük, biztos alapra helyezzük hitközségünket. Erre szolgál keretül ez a kitűnően felépített, korszerű javaslat. Mindenki, akár meg lesz választva, akár nem lesz megválasztva, olyan mindegy, kap munkaterületet eleget, és dolgozhat felekezetéért. Én hosszú, 50 évi közéleti működésem után mondhatom Önöknek, nem az adja meg az embernek közéleti súlyát, hogy milyen állást tölt be, és milyen címeket ruháznak rá (Úgy van! Úgy van!), mert most tapasztalhatjuk életünkben, hogy ez egy efemer jelentőségű, kérészéletű valami. Ma miniszter valaki, holnap leltárban van, ma osztályfőnök, vagy ez, vagy amaz, ma vállalatvezető, és holnap portás, hogy néhány gyakorlati példát mondjak. Nem az adja meg tehát Izrael közösségében a közéleti súlyt, hogy kit mire választanak meg, hanem az adja meg, hogy az a zsidó, aki a közéletben mint tisztségviselő részt vesz, lelkiismeretileg hogyan hasonul át, és érzi-e zsidó voltát, érzi-e vallásának értelmét és lényegét, hiszi-e, hogy a zsidóságnak van egy külön rendeltetése, mégpedig az, hogy a haladást, a fejlődést és a szeretetet szolgálja a pogányok, az emberiség gyűlölői, az emberiség farkasai között. (Taps.)

[...]

Ha mi haladunk, ha mi részt veszünk a közéletben, akkor a közéletben éppen úgy, mint a magánéletünkben, dolgoznunk kell a békéért, dolgoznunk kell a haladásért, a fejlődésért, a tisztességért. Őseink azt tanították, hogy két folyamban halad a zsidóság, ahogy egy nagy emberünk megmondta egyszer: Az egyik csoport megy a két kőtábla felé, a másik pedig az aranyborjú felé száguld. Arra kell törekednünk, hogy a két csoport egyesüljön, úgy, hogy az aranyborjú és a Mammon imádása helyett szolgálják áldozatosan hagyományaink, tanításaink alapján, de a modern haladás és fejlődés eszméinek szolgálatában Izráel egyetemét, Izráel közösségét, és akkor az Úristen meg fog bennünket segíteni. (Taps.)

Másnap Stöckler Lajos zárta be az Országos Gyűlést.

Stöckler Lajos: A zsidó vezetők helyzete mindig nehéz volt. A zsidó közösség vezetése minden időben nehéz volt. A felszabadulás óta eltelt öt esztendő alatt igyekeztünk segítő munkatársaikkal ezeket a nehézségeket leküzdeni, áthidalni és a feladatokat megoldani. Ezt fogjuk tenni a jövőben is, és feladatunk központi kérdésévé a vallási élet elmélyítését és megszilárdítását tesszük. (Nagy taps.) Tehetjük ezt annál is inkább, mert erre feljogosít

bennünket a Magyar Népköztársaság Alkotmányának idevonatkozó szakasza. Ígérem, hogy a magyar zsidóság képviseletében és mindenkor a Magyar Népköztársaság alkotmányának szellemében s az abban biztosított jogok felhasználásával fogok eljárni. (Taps.)

Amikor ezzel a néhány mondattal kívánom feladatainkat vázolni, újból hálásan köszönöm az Országos Gyűlés minden tagjának azt az ügybuzgalmat és ügyszeretetet, amelyet az Országos Gyűlés tárgyalása folyamán tanúsítottak. Köszönöm az Országos Gyűlés Tiszti Kara nagy értékű segítségét, azonban most újból külön megköszönöm a magyar ortodoxia hosszú éveken át volt elnöke felmérhetetlen értékű támogatását. (Nagy taps.) Köszönöm a volt Központi Iroda nagyérdemű alelnök-jogtanácsosának [dr. Reiner Imrének – Gy. P.] azt a zsidó szívtől áthatott és átfűtött közéleti munkát, amelyet az utolsó öt esztendőben módomban volt közelről látni és tapasztalni. Negyvenkét éves közéleti munkája után kívánom, hogy a jó Isten családjával együtt sokáig tartsa meg őt, és a zsidó közösséget továbbra is szolgálja értékes tanácsaival.

Végtelenül sajnálom, hogy Ortutay miniszter úr (éljenzés és taps) sajnálatos betegsége miatt nem jöhetett el erre az ülésre. Megkérem az ő képviseletében jelen lévő dr. Simon Sándor osztályvezető urat (nagy taps), tolmácsolja a magyar zsidóság képviselőiből álló Országos Gyűlés leghálásabb köszönetét azért, hogy a miniszter úr jelenlétével Országos Gyűlésünket megtisztelte, és azokért a jóleső szavakért, amelyeket hozzánk intézett, azért az ígéretért, amelyet nekünk tett, hogy a jövőben is segítségére lesz felekezetünknek a felmerülő kérdések megoldásánál. Köszönöm dr. Simon Sándor osztályvezető úrnak (nagy taps), a mi kedves barátunknak azt a felmérhetetlen segítséget, amelyet ő azáltal nyújt nekünk, hogy hozzá kerülő ügyeinket igyekszik a magyar zsidóság érdekének megfelelően megoldani. Szerető, érző szívvel végzi munkáját hosszú évek óta, és amikor mi köszönetet mondunk neki, azt kívánjuk, hogy még sokáig legyen alkalmunk és módunk felekezetünket érdeklő kérdésekben vele együtt munkálkodni.

Mielőtt befejezném beszédemet, kérem újonnan megválasztott munkatársaimat, álljanak mellém, segítsenek nehéz munkánkban. Ha ezt a segítséget biztosítva tudom, remélhetjük, hogy feladatunknak meg fogunk felelni. (Éljenzés és nagy taps.)

[...]

Tisztelt Országos Gyűlés! Indítványozni szeretném, hogy az Országos Gyűlés köszönje meg azt az odaadó segítséget és lelkes munkát, amelyet az Országos Gyűlés rendezésében, zavartalan lebonyolításában az Országos

Iroda és a Pesti Izraelita Hitközség tisztviselői kara, dolgozói végeztek. (Általános helyeslés és taps.) Megállapítom, hogy az Országos Gyűlés javaslatomat elfogadta.

Mielőtt az ülést befejeznénk, úgy érzem, hogy kötelességünk, szívből jövő kötelességünk, hogy a magyar dolgozó nép bölcs és szeretett vezetőjéhez az Országos Gyűlés a magyar zsidóság egyesülésekor üdvözlő táviratot küldjön. Felteszem a kérdést, hozzájárul-e az Országos Gyűlés ahhoz, hogy Rákosi Mátyáshoz üdvözlő táviratot küldjünk? (Lelkes éljenzés és taps. Az Országos Gyűlés tagjai felállva ütemesen tapsolnak.) Bejelentem, hogy Czitron főrabbi úr imával fogja bezárni az Országos Gyűlés munkáját.

Czitron József főrabbi héber nyelvű imát mond a Magyar Népköztársaságért és Erec Jiszraelért.

1950-ben – az állampolgárok életét szétverő három zsidótörvény, illetve a zsidó vallás jogegyenlőségét is megszüntető, az 1895-ös XLII. törvénycikket, az izraelita vallás recepciójáról, tehát egyenjogúságáról szóló törvényt megszüntető 1942. évi VIII. törvénycikk,[239] végül 1944–1945, tehát az *Endlösung* magyarországi megsemmisítő végzete után – az egységes zsidó felekezetet végtelenül bonyolult identitások között egyensúlyozó intézményként képzelhették csak el a korszak politikusai és maguk az érintettek egyaránt. Okkal vagy ok nélkül, de mind azt remélték, hogy végre magától értetődően, félelmek nélkül lehetnek zsidók úgy, ahogy azt ők maguk akarták, s nem a faji törvények róttták rájuk. S ez részben igaz is volt, zsidók ugyan szabadon lehettek, csak épp „egyébként" nem volt szabadság. S 1944–1945 borzalmas emlékével szoros összefüggésben sokféleképp gondolták zsidónak lenni. Benoschofsky Imre, Herskovits Fábián, Züssmann Alfréd, Kahan-Frankl Samu, Stöckler Lajos, Láng Viktor, Faragó Gyula, Földes István mind zsidóknak tekintették magukat. Voltak közöttük, akik egyszerűen hálásak voltak, de ott folytatták volna, ahol 1938-ban abba kellett hagyniuk; mások úgy vélték, megváltozott minden, s az új életben aktívan részt kell venniük a társadalom életében. Megnyitóbeszédében Stöckler Lajos a „zsidó munka" kifejezést használta. „Hasson át bennünket a rájuk való emlékezés, s akkor fogunk igaz zsidó munkát végezni,

239. 1942. évi törvénycikk az izraelita vallásfelekezet jogállásának szabályozásáról. „1. §. Az izraelita vallásról szóló 1895: XLII. törvénycikk hatályát veszti. Az izraelita vallásfelekezet törvényesen elismert vallásfelekezetnek nyilváníttatik." A 2. § megtiltotta a iskolák állami vagy községi támogatását, az 5. § megtiltotta az izraelita vallásfelekezetre való áttérést. A törvényt Horthy és Kállay Miklós miniszterelnök írták alá.

ha az emlékezés eme gondolatokkal párosulva tölt el bennünket, s akkor fogjuk tudni lerakni a magyar zsidóság jövő felekezeti életének alapjait" – mondta.[240] Nehéz ennél árulkodóbb szóösszetételt elképzelnünk, s egyben pontosabbat is. Stöckler pontosan látta, hogy az előttük álló napok munkája nem pusztán az unifikáció, hanem a zsidóság adott helyzetben való önazonosságának megteremtése. Épp az történt a magyar zsidókkal abban a teremben, amit Proust ír az *Albertine nincs többé (A szökevény)* majd felénél: „A régi napok lassacskán elfedik az előbbieket, majd őket is betemetik a rájuk következők. De minden egyes régi nap letétbe helyeződik bennünk, mint egy hatalmas könyvtárban, ahol a legöregebb könyvekből is van egy-egy példány, amit nagy valószínűséggel soha senki nem fog kikérni. Mégis, ha ez a régi nap áttör a rákövetkező időszakok áttetsző rétegein, a felszínre emelkedik, és úgy szétterül, hogy egész valónkat elborítja, akkor a nevek egy pillanatra visszanyerik hajdani jelentésüket, az emberek régi arcukat, mi magunk akkori lelkünket, s tompa, de immár tűrhetővé szelídülő fájdalommal érezzük át a jó ideje megoldhatatlanná vált gondokat, melyek akkoriban annyira aggasztottak. Énünk nem más, mint állapotaink sorának egymásra rétegződése. Ez a szerkezet azonban nem mozdulatlan, mint egy hegy rétegei. A hullámzás folyton a felszínre vet egyes régebbi részeket."[241]

Hol a zsidótörvények előtti múlt tűnik elő a mondatokból, s ismét felragyog egy már ismeretlen nap, majd a zsidótörvények és 1944, a lágerek vaksötétje borítja el a múlt horizontját; közben, ugyanott és ugyanakkor kellett megteremteniük a saját törvényeiket, amelyeket rájuk kényszerítettek. Ez volt a dráma lényege, s ezért volt szükség a zsidók színrevitelére, hogy mind emlékezzenek majd a közös bűnre, az őseseményre, amit ők tettek, amit velük hajtattak végre, ellenükben, miután megint csak: végül zsidónak lehetett és kellett lenniük. Az Országos Gyűlés nem egyszerűen „színjáték" volt, hanem színrevitel, azaz olyan esemény, amelyre az MDP politikai elitjének is szüksége volt. „...egy pusztán racionális elemzés megjelenésre bírja ezt a paradoxont, azaz azt, hogy a törvény alapja – a törvény törvénye, az intézmény intézménye, az alkotmány eredete – olyan »performatív« esemény, mely nem tartozhat

240. „A Pesti Izralita Hitközség szeptember hó 30-án du. 6 órai kezdettel tartotta meg választások óta első közgyűlését. *Stöckler* Lajos [...] megemlíti, hogy az utóbbi időkben hírek keringtek afelől, hogy a zsidó élet és a zsidó munka veszélyben van. A most jövő zsidó ünnepek fogják ennek ellenkezőjét bebizonyítani. Állítja, hogy olyan tömegek fognak templomba menni, mint még soha..." ÁBTL-2.1.-IV/44/1.

241. Marcel Proust: *A megtalált idő,* ford. Jancsó Júlia, Budapest, Atlantisz, 2009, 144–145.

ahhoz a halmazhoz, melyet megalapoz, bejelent vagy igazol. Az ilyen esemény igazolhatatlan abban a logikában, melyet meg fog nyitni."[242]

És épp ezért volt erre szükség. Az irgalmatlan gyakorlat magátólértetődőségéhez szükség volt arra, hogy az 1950-es esemény, a zsidó hitközségek történetének újraalapítása, mindig visszaidézze az 1895-ös előképet. El kellett hangzaniuk azoknak a szavaknak, amelyek aztán éveken át visszhangoztak a Síp és a Dob utca termeiben.

242. Jacques Derrida: *Hit és tudás. A „vallás" két forrása a puszta ész határain,* ford. Boros János és Orbán Jolán, Pécs, Brambauer, 2006, 34.

A KASTÉLY ÉS A TITKOS KERT: SÍP UTCA 12., DOB UTCA 35.

„Mélyen tisztelt Főrabbi úr!
A MIOK némely munkatársa továbbra sem tágít attól a szándékától, hogy hitközségünkből »falatozzék«. Minthogy hitközségünk ÉLŐ hitközség, így könnyen beleeshetnek az ÉVER MIN HÁCHÁJ szörnyű bűnébe.
Régi szabály: jiszróél áverim – vétkesek közt cinkos, aki néma.[243] Szíveskedjék megírni, hogy tud-e, akar-e tenni valamit ez ügyben.
Jó egészséget kívánva maradok hittestvéri üdvözlettel:
Brüll József
Mezőkovácsháza, 1971. okt. 24."

Az 1950-ben létrejött Magyar Izraeliták Országos Képviselete a zsidó kulturális sokszínűség végét jelentette.[244] Ugyanakkor még léteztek a vidéki, döntő többségükben ortodox hitközségek, amelyek nagy része az 1956-os emigrációs hullám után tűnt el. Az itthon maradt túlélők sorra átkerültek azokba a temetőkbe, amelyeket nem volt, s gyakran ma sincs, aki fenntartson. Az ortodoxia még Budapesten létezett – mint azt például az 1958-as szabadsághegyi gyereknyaraltatásról készült igazán forrásértékű, érzéki történeti tapasztalatot kínáló fényképek is dokumentálták: egyre láthatatlanabbul, szubkultúraként. *A történeti demográfia kérlelhetetlen tényei – vitán felül álltak.*

1949 tavaszán betiltották a Magyar Cionista Szövetséget, és az önfeloszlatásnak remélt „folyamatot" az egykori cionista Szirmai Istvánra bíz-

243. Brüll József egy visszatérő talmudi fordulatot fordít le magyarra – minek megfelelően minden zsidó felelős a másikért (kol Jiszraél averim) –, Babits Mihályt idézve: szép példáját adva a vallásos zsidóság magyar kulturális identitásának.

244. 1945–1946-ban még működtek a jesivák is. Vö. Bacskai Sándor: Jesivák Magyarországon, 1945–1946, *Múlt és Jövő,* 2005/2, 87–96. Ami az apologetikus értelmezést illeti, lásd például Schück Jenő: Az ortodoxia a felszabadulás után, in *Új Élet Naptár,* 1959 – 5719/5720, Budapest, MIOK, 1959, 156–161. Schück beszámolója a neológok és az ortodoxok közti kölcsönös tapintatról beszél, az unifikációt és a Rákosi-korszakot aranykornak írva le. „Az októberi ellenforradalom a zsidóság létét is veszélyeztette. A jellegzetes külsejükkel célpontul szolgáló ortodox zsidók egy része a mind sűrűbben előforduló fasiszta, antiszemita inzultusok miatt a meglazult közbiztonság átmeneti idejében a disszidálásban keresett menedéket. A fasizmus által 90%-ban kipusztított ortodoxia rabbik, kántorok, hitoktatók és egyéb funkcionáriusok eltávozása miatt ismét súlyos válságba került. Az a veszély fenyegette, hogy a funkcionárius hiányában miatt megszűnik a kasrusz [a rituális étkezési szabályok betartása – Gy. P.], a hitoktatás stb." Uo., 161. Az 1956-os forradalom alatti antiszemita események, pogromok feltárásában kulcsszerepe volt Standeisky Évának, vö. *Népuralom ötvenhatban,* Budapest, Pesti Kalligram, 2010.

ták,[245] aki azt jó kommunistához illően, az ÁVH segítségével, maradéktalanul végre is hajtotta.[246] 1953-ban betiltották az Amerikai Zsidó Szociális Alap (American Jewish Joint Distribution Committee, ismertebb nevén Joint) működését. Ennek következtében az amerikai támogatások részben szürke zónában folytatódhattak, ami persze újabb lehetőséget kínált a Belügyminisztériumnak a zsarolásra, fenyegetésre. Az ortodoxia és a neológia immár együttes képviseletére hivatott hitközség 1956 utáni intézménytörténetének a zsidó szó jelentés-, használat- és fogalomtörténetére gyakorolt hatását – a máig megírásra váró monografikus feldolgozásig – e helyt néhány összefüggő példán érzékeltethetem csak. A hitközség vezetőinek mindennapi élete a kettős szereposztás szabályai szerint zajlott, hol Benoschofsky, hol Xavér, hol Sárosi, hol Seifert, hol Sós, hol Sipos, hol Sárvári, hol Salgó lépett elő a fénybe, majd vissza az árnyékba, s szerepének megfelelően figyelte és megírta a másikat. Részben sejtették, részben tudták is egymásról, hogy melyikük kicsoda, mitől a gyanú és a paranoia csak fokozódott. Doppelgängerek voltak, kísérteties hasonmásai önmaguknak. Gyakran egyikük jelentését másikukkal ellenőriztették, kivételezett helyzetben voltak, és reménytelenben. A jelentésekből összeálló palimpszeszt

245. A harmincas években cionista kommunistaként tevékenykedő erdélyi Szirmai István 1949-ben az MDP országos szervező bizottságának titkáraként koordinálta a PIH cionizmus elleni fellépését. Szirmai 1949 februárjában ennek megfelelően számolt be az MDP titkárságának a Magyar Cionista Szövetség feloszlatásával kapcsolatos javaslatairól. „A zsidó hitközség elnöke javaslatomra találkozott a magyar cionista mozgalom vezetőjével, és tanácsolta nekik emigrációs politikájuk megszüntetését, a cionista szervezetek önkéntes feloszlatását. Ezzel egyidejűleg megjelent az *Új Élet* című zsidó hetilapban egy az emigrációval szemben kiálló cikk. A cionisták harcosan reagáltak, kijelentik, hogy csak kormányintézkedésre hajlandók megszüntetni tevékenységüket és feloszlatni szervezeteiket." MNL OL 276 f. 65/3256 ő-e. – géppel írt másolat hitelesítés nélkül. Lásd A magyar zsidóság és a hatalom, 1945–1955. Dokumentumok, közli Svéd László, *Múltunk*,1993, 2–3, 268–269.

246. „Az akció fővádlottja a Mapaj (cionista párt) egykori vezetője, Dénes Béla volt. Dénes Bélát 1949. május 11-én tartóztatták le lakásán (Budapesten, a XII. kerület Krisztina krt. 17.) tiltott határátlépés elősegítésében való bűnrészesség miatt. Ugyanekkor tartóztatták le a koncepciós per többi vádlottját is, így Dr. Kertész Sándor ügyvédet, az Achud Avoda vezetőjét és az MCSZ politikai bizottságának tagját, Weiss Magdolnát (Tank), a Mapaj ifjúsági mozgalmának egyik vezetőjét, Fleischmann Lászlót, a Dror cionista szervezet tagját, Feld Menyhért (Menyus) kereskedőt, a Mapaj aktivistáját, Dr. Schwartz Béla ügyvédet, az MCSZ Intézőbizottsága és a Klál cionista mozgalom tagját, Frankl Jenő szövőtextil-kisiparost, az Ortodox Hitközség elöljáróját, a Joint elnöki tanácsának tagját, Felkai (Friedmann) Aladár férfiruha-kereskedőt, a Klál mozgalom aktivistáját, Dienes Sándort, a Hasomer Hacair tagját, és Frankfurter Miklós magánhivatalnokot, a Dror cionista mozgalom vezető alakját. A letartóztatottak az ÁVH központjába, az Andrássy út 60.-ba kerültek." Szalai Ágnes: Az 1949-es magyar cionista per, *Szombat*, 2015/2; vö. Novák Attila: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon*, Budapest, Múlt és Jövő, 2000.

egymásra rakódó rétegeiből kiolvashatók a Síp utcai mindennapi élet szokásai, szabályai, a folyamatos szövetségkötés, -felbontás, zsarolás, jelentés, ellenfélkeresés játékai. Igen tanulságos példával szolgál minderre Xavér jelentése Benoschofsky Ilonáról. Azaz önmagáról.

Március 19-én reggel Borsa Mihály találkozott a Síp utcai folyosón Benoschofsky Ilonával. Benoschofsky arra kérte Borsát, hogy a délelőtt folyamán beszélhessen vele. Abban állapodtak meg, hogy 12 után találkoznak. Benoschofsky le is ment Borsa szobájába, és azzal kezdte, hogy múzeumügyben Borsa tanácsát és segítségét szeretné kérni. Ezek után elmondta, hogy Sós, aki adatokat gyűjt Grünvald Fülöp ellen, egyik nap aláíratott vele egy nyilatkozatot, amelyben arról volt szó, hogy Grünvald a múzeum néhány dokumentumát Izraelbe küldette. Benoschofsky arra hivatkozott, hogy Sós rendkívül erőszakos volt vele, nem tudott a szobájából kikerülni addig, amíg a nyilatkozatot alá nem írta. Borsa először azt mondta, hogy más hasonló nyilatkozatok kicsikarásáról is tud... Ezután tért rá lényegre. Mit akar B. Ilona? Tanácsot, hogy mit csináljon – felelte –, mit tegyen, ha holnap Sós hasonló feladatok elé állítja – hiszen a múzeumból valóban sok tárgy hiányzik. A segítségkérés pedig az lenne, hogy hozza őt össze az izraeliekkel, hogy tőlük is segítséget és tanácsot kérjen... Simon J. rfőhadnagy értékelésében megállapította, hogy Xavér fn. ügynök súlyos hibát követett el azzal, hogy Sós Endrének írásba adta, hogy a zsidó múzeumból Grünvald Fülöp Izraelbe küldte a képeket. Ezzel szinte lehetetlenné tette magát cionista körökben...[247]

Gyűlölték, megvetették, s örömmel jelentették fel egymást a Belügyminisztérium vonatkozó alosztályainál. Olykor eltúlozták jelentéseiket, máskor, ha érdekeik úgy kívánták, szemrebbenés nélkül hazudtak egymásról, megpróbálták használni a Belügyminisztériumot, amelynek alkalmazottai részben ugyanúgy használták őket, s pontosan tudták, hogy miként igyekeznek eszközként bánni velük – saját besúgóik. Álljon itt egy példa minderre – „Sárvári" ügynök jelentéseiből.

247. ÁBTL 3.1.2.-M-37478/1. 80–82.

37/809 Sárvári György ügynökdosszié H.-40.122. 1. kötet megnyitva:1963. VII. 5.
lezárva: 1979. IV.2.
BM III/III/12-a alosztálya SZIGORÚAN TITKOS
Adta: „Sárvári György"
Vette: Mélykuti Ferenc r. őrnagy
Idő: 1964. I. 14.
Tárgy: Scheiber Sándor és özv. Katona Józsefné közötti viszonyról
Jelentés, Budapest, 1964. január 17.
„Sárvári György" f. ü. jel.: Kb. 2 héttel ezelőtt Scheiberéknél volt kártyaparti, részt vettek: Scheiberné, Csángó Jenőné, Dr. Salgó László és Katona Józsefné. A befejezés után öltözködéskor a kijárat felé mentem. Ott az előszobában egy függönnyel eltakart rész van az ajtónál. Fellebbentettem a függönyt, és ott találtam bizalmas beszélgetésben Scheibert és Katonánét. Scheiber utolsó szavait hallottam: „azért nem kell úgy kétségbeesni." Jöttömkor elhallgattak. Két nappal később Scheiberné azt kérdezte tőlem, nem tudom, mi van van Katonánéval, mert nagyon rosszul néz ki, rossz a hangulata, ő nem tudja, mi lehet az oka.

Véleményem szerint Scheiber és Katonáné nagyon jó barátok, bizalmasak is egymáshoz, ezt lehet látni a magatartásból. Ha nincs ott Katonáné, Scheiber nem szokott bejönni a kártyázószobába, ha ott van, akkor melléje ül, és nagyon erősen drukkol neki. Látható örömmel üdvözli mindig, ha megérkezik.

„Sárvári György"

Értékelés:

A jelentés értékes, fel kell figyelni Katonáné és Scheiber közötti viszonyra, nem történt-e árulás Katonáné részéről.

Feladat: Jobban figyelje meg Katonáné és Scheiber magatartását, minden apró momentumot jegyezzen meg. Mélykuti Ferenc r. őrgy.

„Sárvári" Salgó László második mondatából világos, hogy aznap este ő maga is vendégségben volt Scheiberéknél, a házigazdák és a többi vendég tévhite szerint csupán egyik tagja volt összeszokott baráti társaságuknak. A harmadik mondat arra vall, hogy otthonosan érezte magát a lakásban, s úgy hitte, egyedül van az előszobában. Nem tudjuk, mi játszódott le valójában a „függönnyel eltakart rész" mögött, de a Salgó által választott ige mintha egy intim jelenetekben bővelkedő színházi előadásra invitálta volna olvasóját, Mélykuti rendőr őrnagyot. „Fellebbentettem a függönyt" – ez elég félreérthetetlen. Salgó hálózati személy írásainak hűséges, hosszú évtizedekre majdnem egyetlen olvasója, úgy tűnik, elértette, hogy mit is kínál ez a félreérthetetlen jelenetté stilizált leírás. Salgó nem véletlenül nem használta az adódó „félrehúztam" igét. Amire az olvasó szeme áthalad a „fellebbentettem" fordulaton, már magától értetődőnek tekinti, hogy a függöny mögötti beszélgetés bizalmas volt, nyilvánvalónak tűnik, hogy miért, s hogy a hívatlan harmadik jöttére miért is hallgattak el. A főrabbi hálózati személy volt, tehát napi teendői szerint a gyanú felkeltésében érdekelt dolgozó, aki jól tudta, hogy jelentéseit mi szerint értékelik. Okkal tarthatjuk őt magát gyanúsnak; lehetséges, hogy nem pusztán a kabátjáért ment vissza, hanem mindközönségesen, munkája részeként, egyszerűen szimatolt, keresgélt a lakásban, egy igyekvő hálózati személy figyelme mindenre kiterjedhetett. És ő, mint azt számos jelentése tanúsítja, alapos és igyekvő ember volt. És nemcsak ügynökként, hanem foglalkozásában is alapos, felelős embernek bizonyult. Megeshet, hogy tényleg meglepődött, a házigazda és vendégének talán nem várt látványa is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a gyanakvás világában és részben abból élő Salgó otthonosan ráleljen a leleplezőnek szánt igére. Hiszen ha neki magának is oka volt a gyanakvásra, de vajon a függöny mögöttieknek nem tűnt-e különösnek, hogy Salgó mit is keres egy szimbolikus határral elzárt területen? Apróságok ezek, de a globális paranoia és a skizofrén hidegháborús kultúra mindennapjai ilyenek (is) voltak. S néki nagy baj lett volna, ha – mint akkortájt mondták – „dekonspirálódik", hiszen hálózati személyként csak addig volt használható, amíg barátai, munkatársai, beosztottai őt illetően gyanútlanok voltak. Scheiber – mint azt Salgó tudta – okkal gyanakodott a besúgókra. De tény, hogy Salgó és Scheiberék valóban közeli kapcsolatban állhattak, hiszen Scheiberné tőle is érdeklődött Katonáné állapotáról, hangulatáról. Megeshet, hogy míg hallgatta őt, közben arra gondolt: hiszen ez a pár mondat ebben a kontextusban használható lesz, kellő fordulatokkal előadva, ez a semmiség magától értetődően emlékeztethet egy francia házassági bohózatra. És Salgó tudta, hogy neki a Belügyminisztérium sóvár vágyát kielégítő jelentéseket kell termelnie, s mindez így már szép, kerek történetté állt össze. Feljegyzésre és félreérthetetlen kommentárra érdemesnek tartotta. Jól is járt, mert Mélykuti őrnagy a jelentést értékesnek vélte, és felszólította Salgót, hogy továbbra is figyelje meg Scheiber és Katonáné magatartását, és minden apró momentumot jegyezzen meg. Mert persze Mélykuti rendőr őrnagy is érdekelt volt a termelésben, ugyanazon a gyártósoron dolgozott, más beosztásban, mint Salgó. Azaz a napi gyakorlatként használt rossz hírbe hozáshoz vagy zsaroláshoz szükséges anyagot gyűjtötte, vagyis íratta meg. Nyilván kideríthetetlen, pontosabban értelmetlen, hogy

ők maguk láttak s akartak-e különbséget látni a gyanú különböző függönyök mögött fellebbenő árnyalatai között, látták-e még tisztán, hogy ők maguk teszik gyanússá azt, akit aztán a gyanakvás tárgyaként lelepleznek: benső meggyőződésük volt mindez, vagy csupán annak látszata. A hidegháború – s pár, a gyanú kultúráját marginalizáló évtized – után a kortárs kultúra ugyancsak a paranoia, az összeesküvés-elméletek emancipációjának mintázatát követi, igaz, teljesen más, kiismerhetetlen-rizomatikus politikai földrajznak megfelelően. Soha nem fogjuk megtudni, hogy igazából mi történt: a mások múltjának átirata olyan fordítást jelentett, amely távol állt bármiféle objektív leírástól. Ez az apró jelenet jól mutatja a tapasztalat és a leírás közti szövevényes, kiismerhetetlen viszonyt, mindazt, amiért a kései szerző, mint magam is, kellő óvatossággal kell hogy eljárjon, mert tudnia kell, hogy aláaknázott területen halad, de nem a saját káromra tévedek, ha tévedek.

Mindez 1964 januárjában történt, a fenti leselkedéssel, leleplezéssel, titkokkal, hazugságokkal teli mindennapi esemény a gyanú és bizalom, a hazugság és őszinteség kommunista utópia logikájának megfelelően berendezett világának szereplői régen halottak. Nem tudom, hogy Scheiber és felesége, majd Csángóné, illetve Katonáné valaha megtudták-e, hogy a mindennapi életükben magától értetődően jelen lévő Salgó hosszú éveken át írta róluk is jelentéseit. Mindenesetre ezeknek és az ezekhez hasonló mondatoknak és a „valóságnak" a viszonya elég bonyolult ahhoz, hogy megérje egy könyvön át értelmezni. Salgó látta-e még, hogy mit tesz, utolérte-e a hálózati személyek túlteljesítési, megfelelési vágya, s ezért belefestett-e a képbe, retusálta-e a fényképeket, igazította-e a szórenden? Vagy mindez elválaszthatatlan attól, ami történt? Ha nem igazodunk el az egykori szavak, mondatok és az elsüllyedt események tapasztalatának folyamatosan átalakuló, egymástól elválaszthatatlan viszonyán, akkor miképp remélhetnénk, hogy megérthetnénk azt, ami egy elsüllyedt civilizációban történt? Miközben szó sincs arról, hogy egy ilyen apró jelentés is megfelelne „egy talált tárgy megtisztításának". A gyanúk, ideológiai és retorikai normák, egy apró metafora és az eltűnt múlt eseményének emléke átjárják egymást.

A Párt, finomabban a „hatóságok" engedélye nélkül Sós nem nyúlhatott Scheiberhez. Scheiber nem pusztán a Rabbiképző igazgatója volt, hanem ő jelentette „a zsidóságot" a hazai szekuláris, nem-zsidó zsidó közegben és a nemzetközi zsidó tudományosságban egyaránt. Érinthetetlenségéhez hozzájárult, hogy a magyar irodalomtörténet és néprajztudomány szakmai nyilvánosságában egyaránt komoly szerepet játszott. Azaz Scheibert elmozdítani

– beláthatatlan következményekkel járt volna.[248] Sós 1957 augusztusában lett a BIH, majd a MIOK elnöke. Tisztségére ugyan kétségkívül megválasztották, de a szavazó közösség tagjai jól tudták, hogy „a Magyar Izraeliták Országos Képviselete elnöki, elnökhelyettesi és főtitkári, a Budapesti Izraelita Hitközség elnöki és elnökhelyettesi, valamint az Ortodox és Neológ Rabbitanács elnöki állásának betöltéséhez (felmentéséhez) továbbra is a Népköztársaság Elnöki Tanácsának előzetes hozzájárulása szükséges".[249] Székfoglaló beszédében – amelyet a Síp utca 1950-ben is használt dísztermében tartott – első feladatai között a hitközség békéjének helyreállítását jelölte meg, majd így folytatta: „Mi, zsidó vallású magyarok a magyar nép egészéhez tartozunk, a magyar haza hűséges gyermekei vagyunk. Ez teljes összhangban áll azzal, hogy vallási és vallás-kulturális szempontból részesei vagyunk a világ zsidóságának is. A minden vallás szabadságát biztosító magyar haza lehetővé teszi, hogy ne legyünk a világ zsidóságának elszáradt ága. Ha kevesebben is vagyunk, ha megfogyatkoztunk is, mi hisszük, hogy a magyar zsidóság megtalálja helyét a szocializmust építő ország társadalmi rendjében."[250]

Hogy aztán a gyakorlatban mindez mit jelentett, azt számos dokumentumból, illetve általa és róla írt jelentésből rekonstruálhatjuk, de legvilágosabban talán egy 1960-ban „Sipos" néven adott jelentésében követhetjük, amelyben teljes mélységében és elég részletesen beszámolt tevékenységéről.

Belügyminisztérium II/5-C alosztálya Szigorúan titkos 209 / Adta: „Sipos" / Vette: Baji László r. szds / Idő: 1960. márc. 7. / Tárgy: ZSIDÓ EGYHÁZ-ról / Jelentés: Budapest 1960. március 16. „Sipos" jelenti:

A magyar zsidóság lélekszáma – a zsidó hitközségek és a községkerületek becslése szerint kb. 95 000-100 000 főt tesz ki. A fővárosi zsidók lélekszáma 75 000-80 000 fő, a vidékieké 20 000 főre becsülhető. A halálozási arány – tekintve, hogy a fasizmus idején főleg az idősebb korosztályok menekültek meg, és a német fasiszták a fiatalabbakat deportálták – rendkívül rossz. Minden esztendőben 2100 zsidó hal meg. Kb. tíz évig még ennyi lesz

248. Igaza van Toronyi Zsuzsának, aki egy beszélgetésünkben rámutatott arra, hogy Scheiber publikációs stratégiája pontosan megfelelt taktikusan folyamatosan fenntartott árfolyam-politikájának, aminek utóbb támadhatatlanságát is köszönhette.

249. A vonatkozó kinevezési rend még az 1971-ben a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megbízásából Miklós Imre államtitkár, az ÁEH elnöke, valamint a MIOK megbízásából dr. Seifert Géza elnök által aláírt megállapodásban is érintetlen maradt. Vö. Milev 337. doboz.

250. Sós Endre: Elnöki székfoglaló a Budapesti Izraelita Hitközség közgyűlésén, in *Tanúvallomás,* id. kiad., 350–533.

a zsidók mortalitásának országos átlaga. Tíz év múlva tehát valószínűleg az egész országban nem lesz több, mint 80 000-85 000 zsidó, mivel a születések száma csak kis mértékben egyenlíti ki a halálozások számát. Egyes helyeken azonban aránylag sok zsidó gyerek született. Főleg az ortodoxok szaporák. Debrecenben kb. 200 zsidó kisgyermek született az utóbbi években. Kisvárdán 70 zsidó gyermek található. Békéscsabáról 40 zsidó gyermeket jelentett a hitközség. Kihalóban vannak a zsidók Szegeden, ahol az 1000 zsidó közül csupán 30% 70 éven felüli nő, másik 30% a 60–70 közötti nő, tehát csupán 40% a 60 éven aluli zsidók aránya. A számon tartott zsidó gyermekek száma nem éri el az 50-et. A magányos öreg nők gondozásának megoldása adja most a legtöbb gondot a szegedi hitközségnek. Az idős asszonyok túlnyomó része nem akar sem állami otthonba, sem zsidó otthonba menni, mert ragaszkodik lakásához. Most gondozónői – lakásokra járó gondozónői – hálózatokat kell kiépíteni Szegeden, hogy az öreg, tehetetlen, de legalábbis majdnem teljesen munkaképtelen nők ne koszosodjanak el teljesen. Múlt héten Szegeden, Debrecenben és Békéscsabán jártam. Békéscsabán – az Állami Egyházügyi Hivatal főelőadójának, Gregor[251] elvtársnak kérésére – beavatkozással lemondattam a hitközségi elnököt, és kemény figyelmeztetést adtam Berkovits rabbihelyettesnek. Közöltem az ortodox rabbihelyettessel, hogy – amennyiben nem viselkedik rendesen – elbocsájtom. A rabbihelyettes nehezen illeszkedik be a szocializmust építő Magyarország szellemébe. Erősen cionista beállítottságú. A múltbeli hitközségi vezetőség pedig szintén a cionizmus felé hajlott. A Budapestről leküldött Országos Iroda-i revizor szerint: a múltban az ingatlanok eladási árát jórészt kiosztották a kivándorlók között. Sajnos, a két évvel előtti hitközségi elnök is kivándorolt. A most leváltott Weisz Jakab elnök inkább csak azért tehető felelőssé, mert nem jelentette a budapesti központnak a múltbeli szabálytalanságokat. Új elnöknek Ginsztler Ernőt választottam meg, aki városi tanácstag, a KISOSZ megyei titkára és anticionista, haladó felfogású. A választás után – az új elöljárósággal egyetértésben – felajánlottuk Békéscsaba városának, igen mérsékelt áron, a régi, nagy zsinagóga épületét. A kis hitközségnek elegendő a kisebb ortodox templom is. Két és fél év alatt kb. 15 zsinagógaépületet adtunk el részben az államnak, részben városoknak, községeknek. Mindig gondoltunk arra, hogy az állami érdekek is kellően érvényesüljenek. Több esetben nagy harccal kellett megtörni az egyes hitközségek ellenállását.

251. Gregor György (1925–?) az ÁEH alkalmazottja, a Békés Megyei Tanács egyházügyi előadója volt 1985-ig.

Gyöngyösön egy évig kellett viaskodnom a hitközség vezetőségével. Végül ott is átengedik a főtéren lévő nagy és kis zsinagógát. A város pedig egy mellékutcában épít egy új, kis zsinagógát. Kiskőrösön, ahol 14 zsidó maradt, majdnem kiátkoztak, hogy kierőszakoltam – Ortutay képviselő kívánságára – a zsinagóga átengedését az iskola kibővítésének céljaira. A város átenged egy kis házat imaháznak. Abaújszántón a régi zsinagógából postahivatal lesz. A kivándorlási hullám teljesen megszűntnek tekinthető. Tíz-tizenöt vidéki hitközségben elbeszélgettem az utolsó hónapokban az emberekkel. Nem volt tíz olyan ember, aki kivándorolni óhajtana. Elvette a kivándorlási kedvet az a sok hír, amely Izrael államának gazdasági nehézségeiről szól. Még a hazai antiszemitizmusról itt-ott felbukkanó hírek sem keltettek kivándorlási kedvet. A mai zsidó vezetőség határozott anticionista és Izrael-ellenes állásfoglalásai is erősen éreztetik hatásukat. Ma is hetenként két-három levél érkezik a zsidó vezetőséghez Izraelből – visszavándorlási kérelmekkel. Nem ezrével, hanem tízezrével jönnének vissza külföldről a magyar zsidók. Mi legalább 30 000 magyar zsidó visszavándorlását képzelnénk el, ha megindulna a visszatérésük nagyarányú engedélyezése. Bizonyos izgalmat keltettek – főleg vidéken – azok a hírek, amelyek szerint Romániából megint megkezdődött a zsidók „kitessékelése". Állítólag megint 40 000-50 000 zsidónak kell elhagynia Romániát. (Külföldi lapokban szintén megjelentek erre vonatkozó hírek. Ezekről is sűrűn intéznek hozzánk kérdéseket a Síp utcai székházban.) A zsidók körében elterjedt hírek arról szólnak, hogy Románia – Izraellel kapcsolatos gazdasági előnyökért – „eladta" Izraelnek ezeket a zsidókat, akik majdnem „lemeztelenítve" (kis csomagokkal) hagyták el Romániát. Egyes magyar zsidók attól félnek, hogy egyszer Magyarországon is ez történik, Debrecenben egyébként sok zsidónál láttam (lakásokon) az izraeli követség litografált és képeslapszerű „újságjait". Láttam ezeket a református teológiai akadémia igazgatói irodájában is. Úgy informáltak, hogy száz és száz zsidónak küldi el ott a nyomtatványokat az izraeli követség. Általában újabban fokozta ilyen irányú aktivitását szinte országszerte. (Az eredmény azonban igen csekély.)[252]

Ez a jelentés valóban Sós Endre megszállottságának, az elnök zsarnokságának bizonyítéka. Sós, amint azt számos általa és róla írt jelentés tanúsítja, nem volt könnyű ember, nehéz természete pár év alatt ugyanannyi gondot okozott a kinevezését óhajtó és követelő MSZMP-nek, mint az őt elviselni kénytelen

252. ÁBTL 3.1.5.O-17169/13–43.

hitközségi alkalmazottaknak, nem beszélve az érintett, ezekben az években végleg eltűnőben lévő vidéki – elgondolkoztató visszhangokra okot adó kifejezéssel – szórványzsidóságnak, amelynek idős tagjai folyamatos küzdelmet folytattak méltóságuk megőrzéséért. Sós azonban nemcsak egyszerűen az MSZMP követeléseit teljesítette, hanem különösképp személyi kérdésekben – illetve „a cionizmus elleni folyamatos küzdelem"-ként tekintett „nacionalista" zsidó identitás elleni fellépésben – semmiféle autonómia jelét nem mutatta. Ellenben *folyamatosan és elvi meggyőződésének megfelelően* támadta mindazokat, akiket – mai kifejezéssel élve – esszencialistának vélhetünk, s akiket ő cionistának, illetve Nyugat- és Izrael-barátnak látott. (Ráadásul a magyar állam megszakította a kapcsolatot Izraellel, a MIOK kilépett a Zsidó Világkongresszusból, azaz a szocialista magyar-zsidó identitás mintegy „államvallás" lett.)

Ennek az identitásnak felelt meg Sósnak a múzeum ügyében tanúsított kérlelhetetlensége is. Ennek a koncepciós perek technikájára emlékeztető eseménynek a következményei túlélték a szereplőket, és részben máig hatnak. „Sipos" 1963. július 1-jén kelt jelentése különös erővel mutat rá a kettős szerep abszurd és különös következményeire.

> Adta: Sipos, vette: Polgár Ferenc r. szds. Tárgy: Múzeumból eltűnt tárgyak. Jelentés, 1963. július 8.
> Néhányszor adtunk már feljegyzést arról, hogy a Zsidó Múzeumban megdöbbentő hiányok vannak. Azóta a Művelődési Minisztérium múzeumi főosztálya is helyszíni szemlét tartott, és megállapította, hogy semmiféle komoly katalógust ott nem vezettek, és már alig lehet megállapítani, hogy mi hiányzik. A múzeumi főosztály megbízottai szerint: rettenetes kötelességmulasztásokat követtek el a Zsidó Múzeumban. Én egy éven át figyelmeztettem az Állami Egyházügyi Hivatalt a mindenütt kerengő mendemondákra. Én és dr. Seifert Géza fél évvel ezelőtt együttes beadványban kértük, hogy feljelentést tehessünk a rendőrségen. Erre nem kaptunk választ. Dr. Borsa Mihály állandóan úgy informálta az Állami Egyházügyi Hivatal vezetőit, hogy a múzeumban nem lehet semmi baj, és én, valamint dr. Seifert a levegőbe beszélünk. Semmibe vették a jelentésünket, hogy a MIOK számszékének vezetője, Drexler Gyula és a mellette működő revizorok egyike olyan jelentést adott be, amely szerint 700 tárgy közül (ezekről véletlenül volt kimutatás) 100 hiányzik. Hétszáz tárgynak az 1/7-ét vitték el Scheiber és Grünvald, valamint cimboráik. Ezek a tárgyak részint – nem is vitás – Izrael Államába kerültek, részint dr. Scheiber Sándor ajándékaiként jutottak külföldi emberek kezébe. „Ismeretlen tettesek" alaposan kifosztották a Zsidó Múzeumot. Dollárban is nagy összeget érő iratok (Herzlre és Nordaura vonatkozó iratok) szintén eltűntek. Scheiber és Grünvald olyan biztosnak érzik magukat, hogy még azokat a tárgyakat sem hozták vissza a múzeumba, amelyeket nemrégiben vittek el onnan. Nemrégiben tűnt el Vázsonyi Vilmos órája. A múzeum munkatársai közölték velünk, hogy Grünvald Fülöp vitte el. Genfben egész sor értékes zsidó műtárgy került a Svájci Zsidó Segítő Akció elnökének lakására. Dr. Borsa Mihály és dr. Scheiber ajándékul adták ezeket. Több alkalommal – amikor véletlenül benyitottam Borsa Mihályhoz – hatalmas ezüsttárgyak hevertek a szobájában lévő zöld asztalon. Kérdéseimre mindig azt felelte, hogy vagy ő vette azokat a svájci vendégnek, vagy dr. Scheiber küldte azokat Haymann részére. Az igazság nyilván az, hogy Grünvald Fülöp küldte át ezeket a tárgyakat a Zsidó Múzeumból. A repülőtéri vámkirendeltségen dr. Borsa Mihályéknak olyan kapcsolataik vannak, hogy ők és védenceik vámvizsgálat nélkül tudnak kivinni bármit az országból. Újabban Ormai Károly, a Központi Szociális Bizottság szállítási osztályának vezetője, szokta a repülőtérre kikísérni dr. Borsa védenceit. Ilyenkor – ezt a saját szememmel több ízben láttam – kijön egy-két vámtiszt, hajlong dr. Borsa, Ormai és vendégei előtt, s mindent kivihetnek, amit akarnak. Részben ilyen úton, részben az izraeli követség segítségével vitték ki a zsidó értékek hosszú sorát az országból. Sok minden másképp lett volna, ha az ÁEH legalább az utolsó évben – az egyéves Grünvald-ügy óta – beavatkozott volna. Persze az Állami Egyházügyi Hivatal valószínűleg figyelemmel volt arra, hogy dr. Haymann révén évente egymillió dollár kerül az országba, és a szálak dr. Haymannhoz is eljutnak. Amikor dr. Haymann Budapesten volt – az erre vonatkozó jelentésem Önöknél is, az ÁEH-nál is elfekszik –, dr. Haymann belém karolt és félrevitt a repülőtéren, ahol megkérdezett, hogy miért fáj nekem, ha Izraelbe kerülnek bizonyos dolgok. Azok a legjobb helyen vannak, ha odakerülnek. Dr. Haymann szinte bevallotta a sorok között, hogy tud a magyar zsidóság múzeumi tárgyainak kicsempészéséről.
> Úgy látszik, hogy a könyvtárból is sok értéket kicsempésztek. Kötelességem a mendemondákat közölni...[253]

Ugyancsak idetartozik Xavér, azaz Benoschofsky Ilona jelentése, aki utóbb a Zsidó Múzeum igazgatója lett.

253. ÁBTL-3.1.5.O-17169/1/54.

Amikor a múzeum addigi igazgatóját azonnali hatállyal elbocsátották, a MIOK vezetése úgy döntött, hogy az ideiglenes megbízást kapott új vezető a múzem tárgyait a leltár alapján egyenként vegye át. A megbeszélésen jelen lévő Bátori József tanár, a múzeum dolgozója azonban kijelentette, hogy ez lehetetlen, mert a múzeumnak rendszeres leltára nincs. Erre az elnökség úgy döntött, hogy a leltározási munkát haladéktalanul el kell kezdeni, és a munka elvégzésével a múzeum dolgozóin kívül megbízta a Számvevőszéket, amely a leltározási munkákat el szokta végezni. A leltározási munka megkezdődött, és kitűnt, hogy a múzeum műkincseit a legnagyobb hanyagsággal kezelték. A múzeumok, könyvtárak, gyűjtemények megszokott kezelési módja természetesen az, hogy a gyűjtemény darabjairól pontos leltárt vezetnek, és a leltárban szereplő szám az egyes tárgyakon is rajta van. Itt egyik követelmény sem volt meg. Nincs pontos leltár, csak különböző könyvekben, füzetekben, sőt különálló papírlapokon van valamiféle lista, amely azonban a jelenlegi helyzetnek a legkevésbé sem felel meg, nincs például kivezetve mindaz, ami a háború és az ostrom következtében eltűnt. Még kevésbé van meg, hogy az egyes tárgyakon szerepelnek a listán lévő jelzések. Ilyen módon a listák adatainak összeegyeztetése a tárgyakkal rendkívül nehéz és bonyolult munkát eredményezett, amit nehezített az is, hogy az egyes tárgyak, pld. chanukkai nyolcágú gyertyatartók vagy ón szédertálak meglehetősen hasonlítanak egymásra. Amikor vitrinenként elkezdték a felvételezést, azt találták, hogy minden vitrinben számos olyan műtárgy van, amelynek egyáltalán nincsen jelzése. Minden polcon átlagosan három jelzetlen tárgyat találtak, és rövid időn belül egy vitrin megtelt jelzetlen és részben igen értékes darabokkal. A rendkívül bonyolult azonosítási munka után kitűnt, hogy a múzeum csaknem valamennyi fajta tárgyában hiányok mutatkoznak. Természetesen elsősorban azok a hiányok a legfeltűnőbbek, amelyekről az időrend alapján vezetett listák alapján megállapítható, hogy a háború után még a múzeum birtokában megvoltak. A rendetlenség következtében azonban – és lehet, hogy nemcsak a hanyagság, hanem éppen ennek a helyzetnek a megteremtése kellett ahhoz, hogy a hiányokat is nehezen vagy sehogy se lehessen megállapítani. Példával próbáljuk fenti állításunkat magyarázni. A múzeum óntálai (szédertálak) közül 18 hiányzik. Ezzel szemben találtak 12 jelzetlen óntálat. Mármost lehetetlen megállapítani, vajon a 12 tál a listákkal szemben többletet jelent-e, és ezeket sohasem katalogizálták, vagy a 18 hiányzó óntál 12 darabját a listákba bevezették, csak a tárgyakat nem jelölték, és mindössze hat tál hiányzik. Természetesen hat tálnak sem volna szabad hiányoznia, de a leltározókban

kétségkívül felmerült annak a feltevése – amint már előbb jeleztem –, hogy erre a rendetlen kezelésre éppen azért volt szükség, hogy a hiányok se lehessenek pontosan megállapíthatók, és a múzeum egyes tárgyai eltűnhessenek – természetesen külföldre tűnhessenek el. Másik példa: a múzeum képzőművészeti tárgyai közül kétségkívül a legértékesebb a Perlmutter-gyűjtemény. Minimális értéke 200 ezer forint. Egy Perlmutter-örökös azt állítja, hogy a képek letétek. A képeken azonban semmiféle jelzés nincs (a harmincas évek óta vannak a múzeumban), és így döntően nem lehet megállapítani, hogy az örökösnek van igaza, és az általa kért festményt vissza kell neki szolgáltatni, vagy a képek a múzeum tulajdonát képezik. – Állandóan jönnek a múzeumba egyesek, és az általuk letétbe helyezett tárgyaikat kérik vissza. Senki sem tudja, hogy a tárgyak hol vannak. (A volt igazgató – akit a múzeum dolgozói megkérdeztek egyes ilyen kétséges tárgyak hollétéről – sem tudja megmondani, hogy hol vannak ezek a tárgyak.) Az iratanyag rendezéséhez mindeddig hozzá sem fogtak. Tudjuk, hogy értékes kéziratok, jelentős személyiségek levelezése van a múzeum birtokában, de senki sem tudja, hogy azok hol találhatóak. Így a múzeumban gyakran megjelenő kutatókat sajnálattal vissza kell utasítani anélkül, hogy az általuk kért kéziratokat meg tudnák mutatni. A raktárak teljesen rendezetlen és rendetlen állapotban vannak. Senki sem tudja, mi van, hol van, senki sem gondolt eddig az értéktelen tárgyak selejtezésére.

A rendetlenség példáit sorolni lehetne napestig. A leltározók, ahova nyúlnak, minden kétséget kizáróan megállapítják a hanyag kezelés igen nagy mértékét.

Nem kevésbé nyugtalanító a múzeum „ideológiai" helyzete sem. Nem beszélve arról, hogy a múzeum tárgyainak kiválasztásában helytelen elv érvényesült, éspedig az, hogy aki zsidó, annak helye van a múzeumban. Ily módon a zsidó festők és szobrászok számos és olykor igen értékes műveit mutatja be a múzeum csupán azért, mert az alkotóművész zsidó volt, vagy éppen zsidónak születetett. A képek és szobrok, de gyakran iratok bemutatásánál a fasizmus faji alapon való kiválasztása érvényesül. Ennél is sokkal nagyobb baj azonban, hogy a múzeumot bemutató dolgozók is politikailag helytelen alapon állnak. Nem is beszélve arról, hogy milyen lehetett az, amikor a volt igazgató mutatta be a múzeumot külföldi látogatóknak is, a jelenlegi bemutató – Bátori József, átvéve a volt igazgató elveit, a magyar zsidóság történetét teljesen helytelen szemszögből világítja meg, amikor bebizonyítja, hogy a magyar zsidóság számára az igazi „aranykor" a tizenkilencedik század volt, akkor megkapta a teljes egyenjogúságot, akkor

érvényesülhetett, akkor nem állt semmi és senki az útjában. Ferenc József apoteózisánál hajlandó volt egyszer Ferenc Józsefet „koronás királyunkként" említeni. Arra vonatkozóan, hogy milyen szellemben mutatták be a magyar zsidóság múltját, kellő képet ad a *Jewish Chronicle*-ban a magyar zsidóság történetét ismertető és helyenként gyalázkodó cikk, amelynek szerzője minden valószínűség szerint a múzeumhoz közel álló személy lehet, mert szinte szó szerint lehetett hallani annak a cikknek a kifejezéseit a múzeum bemutatásakor, és lehet hallani ma is, ha ezt a volt igazgató tanítványaként Bátori végzi. Ugyanakkor a látogatókat lebeszéli arról, hogy a múzeum állandó antifasiszta kiállítását megnézzék, mondván, hogy „ez a terem szörnyűségeket ábrázol, és megmutatja, hogy német nácik hova süllyesztették a magyar népet". Mondanom sem kell, hogy ez a „vezetés" a múzeumban mennyire helytelen és ártalmas.

Mindezek után természetes lenne, hogy a volt igazgató leváltásába mindenki belenyugszik. Nem így történt. Seifert Géza gyakran említi, hogy az ÁEH kiadta a rendelkezést, hogy az új vezetővel a végleges szerződést meg kell kötni, majd egy óra múlva telefonált, hogy ez az intézkedés érvénytelen. Hosszú ideig úgy volt, hogy a múzeum „belügyeibe" a hatóság nem szól bele, majd Sós utasítást kapott a régi igazgató visszahelyezésére. Ennek oka, hogy néhányan kiálltak a volt igazgató mellé, és nem törődve azzal, hogy milyen felháborító állapotba hozta a múzeumot, a visszahelyezést követelték. Ehhez állítólag magas protekciót is igénybe vettek, és ugyanakkor azzal fenyegetőztek, hogy a legközelebbi intézőbizottsági ülésen botrányt fognak csinálni.

A botrányt azóta megrendezték. Akkorra a magyar zsidóság delegátusai (azaz Sós, Benoschofsky és Seifert) Angliában voltak, megtapasztalták, hogy odaérkezésüket számos, a valóságnak nagyon is meg nem felelő hír előzte meg. A magyar zsidóság ismeretlen „jótevői" azt a látszatot akarták kelteni, hogy a hatóságok a magyar zsidóságot elnyomják, a kormány zsinagógákat zárat be, hogy az intézmények éléről leváltják rendszeresen a zsidó érzésű zsidókat, azazhogy ők kifejezetten az intézményeket „dejudaizálják". A *Jewish Chronicle* szerkesztőségéhez a múzeumról azt a hamis hírt küldték be, hogy a volt igazgatót azért küldték el, hogy helyébe zsidótlan vezetőt állítsanak, majd a „külföld felháborodására és nyomására ismét vissza akarták helyezni", ezt azonban ő nem fogadta el azért, mert fölébe helyezték volna az új vezetőt. Ugyanakkor felháborodott hangon írnak arról, hogy a múzeumból elhelyezték a Herzlre vonatkozó dokumentumokat, noha az volt a múzeum büszkesége. Ennek az állításnak egyetlen mondata

sem igaz. Senki sem akarta a jelenlegi igazgatót a volt igazgató fölé helyezni, és a Herzlre vonatkozó dokumentumok hiánytalanul megvannak, kivéve azokat, amelyeket a volt igazgató – saját állítása szerint – Izraelbe küldött. Ezeknek az iratoknak különben valóban ott van a helyük, mindössze a módszerrel – az izraeli követségen keresztül való kiküldéssel – nem lehet egyetérteni. Ez a hír egyébként sok mindent megmagyaráz. Megmagyarázza, hogy miért mutatkozott némi külföldi érdeklődés valóban a múzeumban beállt változást illetően. Senki sem mondja, hogy a volt igazgatót azért váltották le, mert szolgálatát megtagadta (Sós arra kérte, hogy a rendes időn túl jöjjön egy délután be, jelen lévő amerikaiaknak megmutatni a múzeumot, és ő ezt nem vállalta), senki sem hivatkozik arra, hogy milyen rendkívül elhanyagolt állapotban találták a múzemot, hanem a volt igazgatót mint a jelenlegi rendszer mártírját akarják beállítani. Érthetetlen, hogy ezt hatóságaink is koncedálják, azt segítik, aki ellenük dolgozik, azokat segítik, akik egyenesen a hidegháború eszközeként használják a múzeumot is.[254]

A helyzet úgy áll, hogy sem Sós Endre, sem Benoschofsky Ilona jelentésének szinte semmi köze nem volt a valósághoz. A múzeumnak ugyanis *volt* leltára, s amikor aztán igazgató lett, Benoschofsky Ilona *azért* készíttetett új leltárt, hogy az előzőt eltagadhassa. A fényképfelvételen pontosan látható mind az eredeti, mind az új leltári szám. S persze Theodor Herzl levelei is megvannak, s ma is láthatók a múzeumban. „A gyűjteményt az 1930-as évek óta gondozó, nagy tudású és kétségbevonhatatlan tekintélyű Grünvald Fülöpöt koncepciós eljárás keretében eltávolították, hogy helyére olyan, a vezetés számára megbízható vezetőt ültessenek, aki partner lehet a közösség kollektív emlékezetének felszámolásában."[255] A hosszú évtizedeken át jeles tudományos és szervező tevékenységet folytató[256] Scheiber Sándor, aki a Magyar-Zsidó Oklevéltár

254. ÁBTL 3.1.2. M-37478/1/3–6.

255. Grünvald Fülöp (1887–1964) történész, tanár, a Zsidó Múzeum igazgatója; lásd Toronyi Zsuzsa: Bevezető. Források a magyar zsidó kulturális örökségről, 1945–1960, in *Zsidó közösségek öröksége*, szerk. Toronyi Zsuzsa, Budapest, MZSL, 2010, 16 (Magyar Zsidó Levéltári Füzetek, 7). A múzeum történetéről lásd *A budapesti Zsidó Múzeum*, szerk. Benoschofsky Ilona–Scheiber Sándor, Budapest, Corvina, 1987; Toronyi Zsuzsa a múzeum történeti és elméleti összefüggéseit áttekintő doktori disszertációja szintén fontos forrás (ELTE BTK, 2015, kézirat).

256. „Tizenhárom évvel később, mikor először látogattam el Magyarországra, 1963-ban, súlyos mulasztást követtem el: nem látogattam meg Grünvald Fülöpöt. Scheiber külföldön volt, ha otthon van, valószínűleg másképp alakulnak a dolgok. 1963. szeptember 17-én írja: »Képzelheti, mennyire bosszantott, mikor megtudtam ittlétét távollétem idején. Nekem is fájt, ...nak is, hogy nem látogatta meg Őt, a legnagyobb élő legnagyobb magyar-zsidó történészt. Meg

köteteit adta ki, s a Zsidó Gimnázium igazgatójaként is dolgozott, ugyancsak nagy tisztelője volt Grünvaldnak. Grünvald 1931 óta dolgozott a múzeumban, Munkácsi Ernő és Naményi Ernő mellett döntő szerepe volt annak történetében. Grünvald 1950-ben lett a múzeum igazgatója, s 1962-ig, mindaddig, amíg Sós egyszerűen és brutálisan ki nem rúgta, az is maradt.[257] Tanulságos az ügyben Grünvald levele, amelyet az ÁEH-nal küldött „Észrevételek egy felmondólevélhez" címmel.

E levél nem tartozik ama névtelen levelek csoportjába, amelyek a Magyar Izraeliták Országos Képviselete ellen utóbbi időben megjelentek. Alulírott nyíltan beszél, és minden állításáért helytáll. Hetvenötödik életévemben vagyok, ilyen korban helyesen teszi az ember, ha munkahelyéről visszavonul. Halljuk és olvassuk is, milyen szépen, meghatóan búcsúztatja mai társadalmunk a kiöregedett dolgozókat, annál bántóbb és fájóbb a MIOK elnökének eljárása velem szemben, aki 1931 óta vagyok a közösség szolgálatában, és munkámat mindig becsületesen végeztem, amiről tanítványaim ezrei és valamennyi munkatársam tanúskodhatik. Ennek ellenére a MIOK elnöke 1962. július 23-án, hétfő délután kettőkor azt ordította nekem a telefonba, *„kirúgom"*, és másnap elküldte a saját és Péner főtitkár aláírásával a mellékelt felmondólevelet. Mielőtt a felmondólevél tényállásbeli indoklásával vitába szállnék, előrebocsátom azt: nem kívánom visszaszerezni múzeumbeli állásomat – a havi 500 Ft-os jövedelemről le tudok mondani –, azonban nem hagyhatom magamnak azt mondani, hogy *„kirúgnak!"*. Egész életem becsületes munkájával nem ezt érdemeltem. Hiába próbálja majd a MIOK elnöke a zsidó közösség nyilvánossága előtt képmutatóan néhány hamis szóval elintézni ügyemet. Most pedig rá kívánok térni a „tényállásbeli indoklás" cáfolatára. 1. Valóban fölkért az elnök arra, hogy a munkaidő után, délután 2 órakor, mutassam meg a múzeumot egy amerikai rabbi-házaspárnak, akik már napok óta Pesten tartózkodtak. Harmincévi múzeumi működésem óta nem fordult elő, hogy nem mutattam volna meg a múzeumot bármikor munkaidőn kívül. Erről tanúskodhatik az elnök titkárnője, Kardos Éva. Bármikor telefonáltak múzeumi ügyben, besiettem. Ezt igazolhatja a hitközségi porta személyzete is, ahol állandóan őrzik a múzeumi kulcsokat. Hányszor kellett az elnök vendégeire órák hosszat várakozni a múzeumban! Ezt is igazolhatom tanúkkal, hogy a munkaidőn kívül történt ez ismételten. Aznap, július 23-án, délután két órakor, fáradt és kimerült voltam. Ezt a következőkkel igazolhatom: Ennek a napnak a délelőttjén 10–11 között benn voltam a múzeumban, holott az hétfőn nincsen is nyitva, de vártam a villanyszerelőt, mert jobb világítást kívántak bevezettetni az elnöktől tervezett múzeumi délutánok idejére. Haász Zoltán villanyszerelő csak háromnegyed tizenegykor jött be a megbeszélésre. Nehéz napom volt. Már kilenc óra előtt jártam múzeumi ügyben a Kinizsi utca 12. alatt a BÁV-központban. A hétfőt megelőző vasárnapon észrevettem, hogy a múzeum II. emeletének nagyterméből eltűnt Kunvári Lilla bronzszobra, *A Csellista.* Azt szombaton vitték el, amikor magam nem voltam a múzeumban. Még vasárnap délután megszereztem a szobornak két képét a művésznőtől. E képekkel siettem hétfőn reggel a BÁV-központba, hogy azt a szobrot a felvevőhelyeken letiltsák. Miután 11 óra után a múzeumból távoztam, végigjártam magam is, a biztonság kedvéért, a következő három felvevőhelyiséget: V., Felszabadulás tér 5., V., Kossuth Lajos tér 3. és Szent István körút 2. Nem állott rendelkezésemre gépkocsi. Gyalog és zsúfolt villamoson tettem meg az utakat. Ez az utam eredményes is volt annyiban, mert az egyik felvevőhelyen a bemutatott szobor képéről megállapították, hogy már szombaton délben felajánlották nekik megvételre, azonban a tettesek bizományban nem voltak hajlandóak a szobrot ott hagyni. Ezek az utak annyira kimerítettek, hogy nem volt erőm elmenni a VII. kerületi kapitányságra feljelentés megtételére, az

vagyok róla győződve, hogy eredményei is másként alakultak volna, ha Vele beszél. Bizonyára azt mondták Önnek a Síp utcában, hogy beteg, szenilis etc. Rólam is azt szokták mondani (szenilis helyett depressziós). De miért látogatta meg azokat a vízhólyagokat, ma vannak, holnap nincsenek. Grünvald neve azonban maradandó.«" Nathaniel Katzburg: *Beszélgetések Scheiber Sándorral és Fejtő Ferenccel,* Budapest, Bábel, 2000, 9.

257. Grünvald évtizedes munkásságának eredményeiről lásd Toronyi Zsuzsa: The Fate of Judaica in Hungary During the Nazi and Soviet Occupations, in *Neglected Witnesses: The Fate of Jewish Ceremonial Objects during the Second World War and After,* szerk. Julie-Marthe Cohen–Felicitas Heimann-Jelinek, Cricadarn, Institut of Art and Law, 2011. 1964. január 4-én Grünvald szívtrombózisban váratlanul meghalt, Sós/Sipos négy nappal később jelentett Polgár századosnak. „Tudni kell Grünvald Fülöpről, hogy 1958-ban [sic!] – az Állami Egyházügyi Hivatal utasítására – nyugdíjaznunk kellett, mert a politikai rendőrség leleplezte, amikor éppen az izraeli követség pénzeit osztogatta. [Valójában az történt, hogy a Joint bezárása után Scheiber és Grünvald kénytelenek voltak személyesen részt venni az infrastruktúra nélkül maradt segélyprogramok működtetésében.] Ezek kiosztásában dr. Scheiber Sándor legfőbb segédje volt. Ettől az időtől kezdve – mivel én nyugdíjaztam Grünvald Fülöpöt – dr. Scheiber Sándor is, ő is legnagyobb ellenségeim közé tartozott. *Grünvald Fülöp hirtelen halála után a Scheiber-féle társaság most suttogó propagandába kezdett, amely úgy szól, hogy elsősorban én, de velem együtt dr. Seifert Géza is felelős Grünvald Fülöp »megöléséért«.* A MIOK vasárnapi intézőbizottsági ülése után váratlanul *felkeresett dr. Borsa Mihály,* aki közölte velem, hogy óriási viharok lesznek már ezen az ülésen is..." (Kiemelések az eredetiben.) ÁBTL 3.1.5.-O-1-17169/1. 118. Tény, hogy bár *ezen* az ülésen még nem tört ki a botrány, de Grünvald sorsa a Párt nómenklatúráját foglalkoztató, visszatérő kérdés lett, mint azt Xavér/Benoschofsky fenti jelentése is mutatja.

keddre maradt. Ezek után kérdés: jogos volt-e a bejelentésem az elnök felé, hogy fáradt voltam. Különben ismételten bejelentettem az elnöki irodának, Kardos Éva titkárnőnek, utoljára f. h. 11-én, mielőtt múzeumi ügyben Sopronba utaztam, ha én nem vagyok itt vagy elérhető, hívja múzeumi munkatársamat, Bátori József tanárt, akinek telefonja van, és annak számát közöltem. 2. Zdenko Löwenthal, Beograd ügye. Mellékelem Löwenthal hozzám intézett levelét és az arra adott válaszomat. Nem igaz az, amit a tényállás indoklása említ, hogy „Ön már többször figyelmeztetve lett arra, hogy ilyen ügyben a MIOK-hoz kell fordulnia előzetes engedélyezésért". Hazug ez az állítás, mert soha ilyen kéréssel nem fordultak múzeumunkhoz. Nem helytálló az sem, hogy azt mondottam volna, miszerint én azt hívom meg, akit akarok. Ilyet sohasem állítottam. 3. Én nem „jelöltem ki" Raj Ferenc szemináriumi hallgatót, aki most nyáron a múzeumban dolgozik, hogy a Budapesten járó Dr. T. Weiss-Rosmarin amerikai zsidó újságírónőt kalauzolja. Én csak beleegyeztem abba, a hölgy kérésére, hogy elkísérje őt a rituális vendéglőbe, ahol meg is ebédeltek. Senkivel sem szoktam soha „kihívó hangot" használni. Erről tanúskodhat mindenki, aki engem ismer. Soha beosztottjaimmal nem beszéltem durván, mert nem ilyen a természetem. Mindösszesen annyit mondtam a telefonba, amikor azt a bizonyos ügyet említette az elnök, amely miatt nyugdíjazásomat kellett kérni gimnáziumi igazgatói állásomtól, akkor csak azt mondtam a telefonba: Hagyjuk azt a dolgot! Erre tört ki éktelen kiabálásba, amelyből az hangzott ki: „Kirúgom!" Erre én letettem a kagylót.

Elnézést kérek, hogy ezen egyéni panaszommal az Állami Egyházi Hivatalt keresem fel, azonban ezt a sértő viselkedést velem szemben, aki több mint félszázadon át hűségesen és lelkiismeretesen szolgáltam felekezetemet, nem érdemeltem meg. Erről az egész magyarországi zsidóság tanúskodhatik, amely engem ismer és becsül.

Budapest, 1962. július 27. Grünvald Fülöp nyug. gimnáziumi igazgató. Bp., XIV. Abonyi utca 6. II. 4.

Grünvald az ÁEH-nak küldte ezt a levelet, s a dátumokból látható, hogy a hatóságok nehezen fogadhatták el Sós és Benoschofsky Ilona álláspontját, bár végül az utóbbit nevezték ki igazgatónak. Sós, illetve a hozzá csatlakozó – pszichológiát tanult – Benoschofsky részben nem értettek a múzeumhoz, részben szándékosan félreértelmezték az állami múzeumokhoz nyilván nem hasonlítható katalógussal kapcsolatos kérdéseket. Ugyanakkor mind Grünvald, mind Scheiber pontosan annak a Mendelssohn által leírt, a felvilágosodással létrejött

helyzetben kialakult paradox identitásnak voltak a hősei, amelynek Sós – egyre jobban összeomolva – végül torz karikatúrájává, nyomasztó figurájává lett. Egykor mindannyian a magyar-zsidó kulturális közösség filológiai, levéltári vonatkozásait kutatták, használták, saját identitásuk politikai kérdéseit elemezték. Scheiber fent idézett 1946-os beszédében Aranyt idézi: elég drámai ponton. „Ez az élet más, mint a régi. Elveszítette a melegségét, a bensőségét, az irányát, az ösztönzőjét. Keressük Édesapánkat, aki míg élt, gyermekek maradtunk mellette. Édesanyánkat, aki míg élt, két kezével összetartotta a családot [...]. Az emberi tudat amúgy is két részből tevődött össze: az élőkből és a holtakból. Most valahogy többen vannak a halottak, mint az élők, egy kicsit mindannyian az álmainkban élünk, emlékeinkben élünk. »Azokkal időzöm, akik másszor voltak: / Mit az élet megvon, megadják a holtak.« (Arany.)"[258]

A PIH és a MIOK valóban teljhatalmú elnöke valóban őszintén követte a benső meggyőződését, paranoid félelmeit, hisztérikus kétségbeesését, s keveset adott a látszatra. Elnöki munkálkodásának tétjét ő maga tisztán látta: képes lehet-e bárki megállítani a MIOK normái szerinti zsidóság demográfiai összeomlását, s ő aztán tudta, hogy nem. Látta, naponta megtapasztalhatta azt is, hogy 1956 után az ortodox vidéki zsidóság emigrálása, majd az itt maradottak folyamatos eltűnése egyrészt állandó gyakorlati problémákat okoz, a MIOK által fenntartandó infrastruktúra, az épületek, temetők, iskolák, a szociális hálózat a helyi közösségek tagjai számának apadásával párhuzamosan egyre több központi költségvetési forrást igényel. Egyre kevesebben voltak az élők, és egyre több probléma volt a holtakkal és hagyatékaikkal. Sós jól tudta, hogy a vidéki zsidóság eltűnésének – a korszak politikai és kulturális elitjének döntő többségét a legcsekélyebb mértékben nem foglalkoztató – kérdése magával hozza a – mai kifejezéssel élve – emlékezetpolitikai válságot, de ne felejtsük el, hogy elnökként eltöltött évei alatt a ma uralkodó paradigma még nem létezett. Ugyanakkor e két, egymással szorosan összefüggő problémára – habitusától részben függetlenül – csak olyan válaszokat adhatott, amelyek megfeleltek a korszellemnek, nem tértek el a korszak uralkodó paradigmájától, azaz persze sok múlott rajta is, de az egész, ami történt, annak ő nem oka, még csak nem is okozója, *hanem szimptómája volt csupán.* S valóban „semmi más nem történt", mint hogy a BIH és a MIOK, illetve az ortodox Országos Iroda az 1950-es és az 1960–1970-es évek között elvesztette szellemiségét – pontosan annak megfelelően, ahogyan összeomlottak, illetve szétrohadtak intézményei,[259] s a

258. Scheiber: *i. m.*; Arany János: *Toldi szerelme*, I. ének. 1. versszak.
259. „Ma a hajdani közel hatszáz zsidó istentiszteleti célokat szolgáló épületből mindössze

zsidó-zsidók egyszerűen eltűntek a Kádár-kori szellemi térképről. A történeti demográfia, a vallási közösségekről alkotott politikai elképzelés, az ingatlanok sorsa, a korszak történeti emlékezete, mindez együtt folyamatosan újratermelte azt a működési logikát, amely tehetetlen sodródásra vezetett. 1956 decemberében a balmazújvárosi Schwartz Adolf az izraelita hitközség nevében arról számolt be, hogy a hitközség felszámolás alatt áll (mintha Örkény egyperceseinek forrásvidékén járnánk): „...Ez idő szerint *5 család* van, akik még pillanatnyilag ott maradnak, de ezeknek is nagy része foglalkozik az elköltözés gondolatával. Különben ez a néhány család vallásilag olyan felfogású, akik az orth. rituálét nem tartották meg, sem számbelileg, sem vallásosságban nem olyanok, akik a hitközség továbbvitelére alkalmasak lennének. A sakterünk is más irányba kezdi el az elhelyezkedést..." – szólt Schwartz Adolf levele. 1956-ban még László Jenő volt a főtitkár, s Heves Lajos az elnök, ők válaszoltak a Tiszántúli Községkerületnek Debrecenbe:

> T. Tiszántúli Izr. Községkerület, Debrecen. A balmazújvárosi ort. izr. hitközség nevében Schwartz Adolf hittestvér levelet intézett Irodánkhoz, melyben bejelentette, hogy a hitközség felszámolás alatt áll, mert tagjainak jó része már elment, ill. elmenőben van, metszőjük is máshoz kíván elmenni, tudomásunk szerint legfeljebb öt olyan család marad a községben, akik eddig sem [éltek] vallásos életet, és így a hitközség fenntartására képtelenek. Közli Schwartz Adolf, hogy templomuk kegyszereit (Tórák stb.), valamint a hittestvérek birtokában is lévő talmudi könyveket beszállították a debreceni hitközséghez megőrzés végett. Kéri továbbá, hogy templomukat, valamint az ahhoz tartozó épületeket (mikve, metszőlakás, melléképületek) vegyük birtokba, és annak további sorsa felől intézkedjünk. E levél folytán kérjük a t. községkerületet, szíveskedjenek a balmazújvárosi hittestvérekkel, elsősorban Schwartz Adolffal érintkezésbe lépni, esetleg a helyszínre kiszállni, és az épületek biztonságba helyezése, ill. megőrzése iránt intézkedni. Kérjük azután jelentésüket és javaslatukat. Egyúttal kérjük, hogy a beszállított kegyszerekről és könyvekről a leltárt a debreceni hitközségtől beszerezni és azt nekünk beküldeni szíveskedjenek. Budapest, 1956. dec. 28. Hittestvéri üdvözlettel, Magyar Izraeliták Országos Irodája, Dr. László Jenő főtitkár Dr. Heves Lajos elnök.[260]

ötvenhármat védenek műemlékként. Megmaradási, fennmaradási esélye nyilván azoknak van, amelyeket a helyi közösség új funkcióban használ, azaz saját kulturális közegében elfogad, integrál. Jellemző, és az eredeti funkcióhoz leginkább méltó, hogy az egykori szakrális épületeknek kulturális funkciót találnak." Toronyi Zsuzsa: Mivé lettek az egykori magyar zsidó imaházak?, *Múzeumcafé*, 2010, 15, 44–55.

Két évvel később a László Jenő és Heves Lajos által minden vidéki hitközségnek kiküldött, stencilen sokszorosított kérdőívre, amelyben Budapestről a helyi vagyon, ingatlanok, illetve különféle költségvetési tételek (templomi bevételek, temetői bevételek, mikve fenntartása, Talmud-Tóra-hozzájárulás, kultúrrendezvények, pászka, borjövedelem stb.) sorsáról érdeklődtek, érkezett egy igazán figyelemreméltó válasz. A kézzel írott levelet Fürst Zoltán külde 1959. január 6-án: „Magyar Izraeliták Országos Képviselete Irodája, Budapest. A mellékelt íveket kitöltetlenül küldjük vissza, mivel itt megszűnt a zsidó hitközség. Balmazújvároson a háború előtt 80 zsidó család lakott. Nagy része odamaradt, akik visszajöttek, azok is elszállingóztak innen. Itt most összesen 10 személyből álló, három zsidó család lakik. A templomot 1957-ben az Országos Iroda eladta, és azt ígérték, hogy ebből a pénzből az itteni temetőt fel fogják keríteni. Hiába van, aki a temetőt gondozza, de mivel nincs kerítése, hát bizony a sírok közt disznók és más állatok legelésznek, dúrnak. Az ígéret pedig sajnos megmaradt csak ígéretnek. Reméljük, hogy ez az ígéret egyszer vagy talán rövidesen valóra fog válni. Hittestvéri üdvözlettel." Aztán február 20-án, gépírással, olvashatatlan aláírással, Budapestről, a Tanács (ma Károly) körút 18. szám alól kaptak még egy levelet ez ügyben. „A balmazújvárosi árván maradt zsidó temető körülkerítésére vonatkozó, immár két éve beterjesztett kérelmemre többszöri sürgetésem ellenére sem történt ez ideig döntés. Annak idején a kerítési munkálatok elvégzésére 2 költségvetést is benyújtottam, és azt az ígéretet kaptam, hogy a pénzügyi szervek foglalkoznak majd ezzel a kérdéssel, és értesíteni fognak. Annak idején a templom eladásából 70 000 frt. folyt be Önökhöz, most újabban megint hasonló összeg vagy ennél is több fog befolyni a most aktuálissá vált, még ott meglévő ingatlan eladásából. Amint Önök is bizonyára tudják, Balmazújvároson már csak egy vagy két család lakik, és azok is el szándékoznak onnan menni. A temető kerítés nélkül az oda bejárható jószágok martalékává válik. Úgy vélem, hogyha anyagi fedezet nem volna, akkor is megérdemelnék ott nyugvó hittestvéreink, hogy a temető, illetve a sírok és sírkövek maradandóságát emberileg a lehetőség határain belül biztosítsuk. Minthogy azonban a kerítés költségei csak

260. Milev 384. Ezt megelőzően, 1945 szeptemberében 39 hitközségtől érkezett válasz a Múzeumegyesület és a MIOI kérdőívére, illetve adminisztratív összeírások történtek 1947-ben és 1949-ben. Lásd Toronyi: *i. m.*, 19.

kis töredékét képezik annak az összegnek, ami az Irodába befolyt, méltányosnak tartanám, ha ez irányú kérelmünket kedvezően bírálnák el. Kérem tehát az ügy napirendre tűzését, és remélve a kedvező döntésüket, kérem szíves értesítésüket, és maradtam hittestvéri üdvözlettel."[261]

Heves, Sós, Seifert, a hitközség egymást követő elnökei – minden köztük lévő tényleges különbségtől teljesen függetlenül – *egyre többször* voltak kénytelenek a balmazújvárosi példához hasonló esetekkel foglalkozni. A hitközség mindennapi életének jelentős része a vidéki – Benoschofsky Imre kifejezésével élve: maradék és járulék zsidó – hitközségek post mortem állapotából adódó kötelességvégzéssel telt: ingatlanok eladásával, szakrális tárgyak begyűjtésével, könyvtárak sorsáról való döntéshozatallal, temetők fenntartásával. És közben a hitközségeik eltűnését túlélő szórványzsidóság létkérdéseinek megoldásával, a szociális otthonok, étkeztetés, kórházi ellátás egymásra rakódó kérdéseivel voltak elfoglalva. Mindezt olyan években, amikor a „kulturális örökség és emlékezet" mai használatukban nem léteztek, azaz a magyar nyelv ismerte ezeket a szavakat, de a közfelfogás nem rendelte melléjük mindazon teendők sorát, amelyeket ma ismerünk. S minthogy nem létezett a holokauszt fogalma sem, így az MSZMP fogalmai, normái, tehát politikai feladatai és megfontolásai közül is hiányzott a zsidó tárgyi örökség kivételes sorsának elismerése és az annak megfelelő teendők elvégzése. 1957. november 10-én a MIOK Intézőbizottságának pénzügyi bizottsági ülésén sorra döntöttek olyan kérdésekről, amelyek mind a folyamatos elmúlás és eltűnés szimptómái voltak, semmi egyebek. „A Budakeszi szórvány Talmud-Tóra oktatásának elvégzése céljából a téli hónapokra segélykérelemmel fordult hozzánk. A Pénzügyi Bizottság havi 100.- forint kiutalását javasolja a téli hónapokra." És ugyanígy, a Pécs melletti Palotabozsokon, Vácon (ezúttal a metsző kijárásának költségeiről volt szó), Jánoshalmán, Tiszafüreden, Miskolcon, Sopronban, Balassagyarmaton, Pakson, Kazincbarcikán, Csornán, Nagyatádon, Zalaegerszegen, Siófokon, Szarvason, Makón, Demecseren, Tiszalökön, Nagydoboson, Nyírbátorban. Nem könnyű kívülről, és utólag végképp nem tanácsos elítélni, hogy mit tettek a Síp utcában jól, mit tehettek volna másként. És – amit szükségszerűnek kell tartanunk – mindezzel párhuzamosan a MIOK életében folyamatosan érezhető volt a Belügyminisztérium, az Állami Egyházügyi Hivatal, az MSZMP ideológiai munkatársainak aggódó tekintete. S minthogy ezek jelentős részben ők maguk voltak, ezért a paranoia, a titok, a folyamatos szerepjátszás a MIOK és a

261. Milev 384. (A temetőt az 1990-es évek végén védetté nyilvánították, körülkerítették, a ravatalozót felújították.)

BIH *normális működésének alapja volt.* Mindazok, akik a Belügyminisztérium fedett ügynökei vagy társadalmi munkatársai voltak, jól ismerték egymást, részben közösen töltötték mindennapjaikat is. Rabbik, hitközségi munkatársak nyilván arra kényszerültek, hogy a többiekről ugyanazt feltételezzék, mint amit magukról tudtak, azaz elég bonyolultan alakulhatott az őszinteség és a közvetlenség jelentése, különös tekintettel arra, hogy a Belügyminisztérium alkalmazottai, tisztjei maguk is paranoidok voltak, tehát úgymond minden érdekelte őket. Számos *igazi* titok, illetve kérdés volt, mindezen túl, ezzel összefüggésben. Ott volt 1967-ig fenyegető árnyékként Izrael állam, a valóban aktív cionizmus eszméje, a rabbikkal való bánásmód kérdése, ott voltak a nemzetközi zsidó intézmények, amelyek hol legálisan, hol a gyakorlatban, a szürke zónában, de ugyancsak folyamatosan jelen voltak. Ahogyan mindezek egymásra rakódtak, annak mintázata szabta és jelölte ki azokat a határokat, amelyek mentén az ötvenes években és a Kádár-rendszerben zsidóságról lehetett beszélni, mindazt, amit ez a fogalom akkortájt jelenthetett. Ugyanakkor a Kádár-rendszer kulturális és politikai kánonjában a Zsidó Hitközségen belüli kulturális élet – bármilyen lett is volna az – azonos volt a marginalitással, mert a vallásszabadság gyakorlata egyben a Párt által uralt és tematizált politikai nyilvánosságból való kiszorulást jelentette. Az egyházi kultúrák a „szövetséges" szerepét játszhatták, de valójában nem szólhattak bele a rájuk vonatkozó fogalmak interpretációjába sem. Azaz a „zsidókról szóló", utalásokra szorítkozó nyilvános beszédet a nem-zsidó zsidók *származásának kérdése* uralta, s abban egy hívő közösségnek semmi keresnivalója nem volt. Így aztán a különféle okok egymásra rendeződéséből következően a magától értetődő zsidó lét garantált volt a Kádár-rendszerben mindaddig, amíg *láthatatlan maradt.* S ezt a magától értetődően kiszolgáltatott és abszurd helyzetet a legjobban azok látták, akik azt egyszerre szolgálták ki, teremtették újra, és persze az áldozatai is voltak. 1950-ben „Kékes" egy beszámolójában Sós mint a „zsidó sajtó elvi irányítója" tűnik fel, aki „a hitközség vezetőivel való beszélgetés közben, a Síp utca egyik irodájában fejtette ki álláspontját. »Mindenki láthatja, a szocializálódás terén nincs megállás, a tanácsok megalakulása a legfontosabb lépés volt a szovjet rendszer felé.« Sós nem lát különösebb problémát zsidó szempontból a tanácsválasztással kapcsolatban. Szerinte eddig is a kommunisták irányították az egyházat. Ezt úgy érti, hogy Benedek László szava érvényesül, akit a hitközségi vezetők a párt szócsövének tartanak a hitközségnél. Biztos szerinte, hogy Magyarországon nincs jövője a vallásoknak..."[262] Apró és fontos

262. ÁBTL-2.1.-IV/44/1.

példája ez annak, hogy miért érdemes felettébb óvatosan bánnunk a jelentések *direkt bizonyítékként való használatával.* A szövegből kiderül, hogy „Kékes" ott volt a szobában, azaz olyan fedett ügynökkel van dolgunk, aki – a többiekhez hasonlóan – ott dolgozott azok között, akikről jelentett. Nem lehetünk biztosak abban, hogy Sós szó szerint ezt mondta, de ha – ami valószínű – valami ehhez hasonlót mondott, akkor is elég fontos azt látnunk, hogy ilyesfélét, különösebb következmények nélkül, valóban bátran mondhatott. Sós 1957-ben lett elnök, de ez egyetlen pillanatra sem jelentette azt, hogy „Sipos"-ként ne lett volna aktív és kiszolgáltatott egyszerre. 1961. október 2-án Hollós Ervin[263] rendőr alezredes, osztályvezető cionista ügyben eligazítást tartott beosztottainak: „»Sipos« nevű ügynökünket el kell igazítani, hogy a zsidó gimnáziumban és a Goldmark Teremben minél többet jelenjen meg, és ott igyekezzen pozitív irányba hatást gyakorolni. A vele szemben ellenségesen fellépő törekvéseket kísérje figyelemmel, és arról adjon rendszeresen tájékoztatást."[264] *Az ilyen mondatok teszik világossá, hogy miként hatotta át a rendszert a belső meggyőződés látszatának folyamatosan visszatérő kérdése.* Hollós nem tudta eldönteni, hogy Sós magától vagy a Belügyminisztérium felszólítására figyel-e a „cionista befolyásra", vagyis mindarra, amit az MSZMP annak tartott. Holott Sóst – ha elolvasták volna írásait – aztán igazán a szocializmusban otthonra lelt zsidó benső meggyőződése hajtotta, de akiből „társadalmi munkatárs" lett a Belügyminisztériumban, azt bizony instruálják, irányítják, a gyanú gyanút szül, ahol a gyanakvás a munka része, ott a paranoia átírja a mindennapokat, átrajzolja a személyiség archeológiai rétegeit. Nem magától értetődő persze az sem, hogy mi is volt mindaz, amit az MSZMP a „cionizmus" fogalmán értett, hiszen az – mint látni fogjuk – folyamatosan egybecsúszott annak az identitásnak a kritikájával, illetve az attól való félelemmel, amely a zsidóság mibenlétét – okkal – függetlennek látta a kortárs szocialista társadalom adott állapotától, elvárásrendszerétől. Azaz: az MSZMP számára a maradék vagy járadék zsidó identitás jóval kezelhetőbb volt, mint az, amint Herskovits pozitív zsidóságnak hívott, ami ráadásul messze nem volt azonos a cionizmussal. „Xavér", azaz Benoschofsky Ilona 1960 februárjában Lovász Imre századosnak

263. Hollós Ervin (1923–2008) illegális kommunista, majd 1956 után a Belügyminisztérium állományába került, részt vett a Nagy Imre-per előkészítésében. A belső elhárítás vezető munkatársaként foglalkozott a cionistákkal is, 1962 augusztusától a Művelődési Minisztériumban és a Műegyetemen dolgozott, számos népszerű modorban megírt, történelemmel kapcsolatos könyvet közölt – többek között – az 1956-os forradalomról. *Az ellenforradalom* tézis elterjesztésének gátlástalanságban páratlan népszerűsítője volt.

264. ÁBTL-3.1.5.-O-17169/297.

összefoglalta az izraelita hitközség belső viszonyait. Olyan jelentésről van szó, amely akaratlanul is túlmutat önmagán, hiszen a hitközség belső viszonyairól szóló, igen közvetlen hangon megírt beszámoló minden elfogultsága ellenére *fontos forrása* egy közösség széthullási folyamatának.

> A jelenlegi zsidó közéletben pontosan határozott „pártok"-ról nehéz beszélni. Egyetlen kis tömörülés van, amelynek tagjai mindig egymás szempontjait tartják szem előtt, és ez Seifert Géza köre, ennek a csoportnak sincs azonban néhány tagnál többje. Idetartozik az elöljáróság két tagja (Felkai, Pataki), a Chevra Osztály nemrégen kinevezett igazgatója, Hartmann János, és a rabbik közül Fisch Henrik. [...] Heves Lajos volt elnök bukása után Sós békét kötött ezzel a párttal, és most szinte kivétel nélkül meghajlik az ő akaratuk előtt, pontosan azt a szerepet választva, mint Nagy Imre, amikor a „forradalom" vezérévé vált, a közvélemény legnagyobb meglepetésére. Mindemellett Seifert egyáltalán nincs Sós oldalán, és állandóan arra les, mikor kerülhet a helyére. Ettől egyébként a zsidóság állandóan fél, és ha bármikor Sós mellé áll ki, akkor ennek oka nem az, hogy Sós politikájával egyetért, hanem az, hogy Seifertet még jobban gyűlölik. Egyébként éppen az utolsó napokban híre járt, hogy Seifert és Fisch is összevesztek, ennek tartósságában azonban senki sem bízik. A rabbik között sincsenek pártok, egyetlen dologban egyeznek meg, hogy gyűlölik Fisch Henriket és Vegházi Istvánt. Scheiber Sándor körül időnként tömörül néhány rabbi, hogy ez mégsem aktív tömörülés, annak oka Scheiber [anonimizálva]. Ő kollégái közül néhánnyal mindig vad haragot tart, ebben a pillanatban az állandó két ellenségen kívül (Fisch és Végházi) Máté Miklóssal. Nagyon labilisan (egymás véleményét mégis meghallgatva) összetartanak Scheiber, Benoschofsky, Schindler, Schweitzer, és mintegy kültagok: Bernát, Hohberger, Geyer. Bizonyos vonatkozásokban velük tart Máté is.[265]

Mintha gettóban éltek volna, holott a szó számos értelmében szabadon és biztonságban voltak. Csak épp a hitközségben élő zsidóság evidenciáinak egész sorát kellett elrejteniük: egymás iránti lojalitásukat, szokásaikat, Izrael iránti különös figyelmüket, az állandó gyászt, hiányt, amelyet a kívülálló társadalom régen nem vett tudomásul, nem tekintett a magáénak. Életük – kívülről nézvést – egy fekete lyukban zajlott, a külvilág számára láthatatlanul, érzékelhetetlenül és értelmezhetetlenül mindazoknak, akik nem a Síp utca Dohány utcával

265. ÁBTL-3.1.5.-O-17169/221.

egybenyíló tereiben, a Kastélyban rótták köreiket, járták útjukat. És olykor, úgy vélem, még felrémlett nekik, hogy milyen abszurd az egész.

Október 10-én, csütörtökön, a Dohány utcai templom zsidó nagyünnepi istentisztelete alatt, amikor a frigyszekrény előtt álltunk, Méir Shachar, Izrael államának budapesti ügyvivője, hirtelen felém fordult: „Nem tudom, hogy én gratuláljak-e maguknak, vagy maguk gratuláljanak nekem. De meg kell mondanom, hogy megszereztem maguknak a jövőre a képviselői mandátumot [...]. Adja szavát, hogy nem mondja el egyelőre senkinek [...]. Kádár Jánosnál voltam, akinek elmondtam, hogy abszurdumnak tekintem azt a tényt, hogy a katolikusoknak és reformátusoknak van, de a zsidóknak nincs parlamenti képviseletük. Kádár János igazat adott az érvelésemnek." Azt is megkérdezte tőlem, hogy miképp képzelem a zsidók parlamenti képviseletét. Vajon rabbik vagy világiak közül kerüljön ki a magyar zsidóság parlamenti képviselője? Én azt mondtam, hogy nyugodtan mellőzni lehet a rabbikat, és a magyar zsidóság világi szervezeteinek feje vagy a budapesti zsidó hitközség feje kerüljön be a parlamentbe. Sajnos erre csupán a legközelebbi választásokon kerülhet sor. De Kádár János kifejezetten megígérte, hogy a legközelebbi választások alkalmából a magyar zsidóságnak is lesz parlamenti képviselete. Elpanaszoltam egyébként Kádár Jánosnak azt is, hogy bizonyos körök, elsősorban az Egyházügyi Hivatal, nehézségeket gördít az izraeli követség és a magyar zsidóság érintkezése elé...

Az izraeli ügyvivő elfelejtette hozzátenni, hogy ő minden engedély nélkül megy el zsidó ünnepnapokon 12-16 zsinagógába, pedig ez már nem az imádkozás kategóriájába tartozik, hanem izraeli propaganda a magyar zsidóság körében. Méir Shachar ezután így folytatta: „Bár maga, elnök úr, nem érez velünk úgy, ahogy kellene, elmondom önnek azt az örömömet, hogy a jövőben az Izrael államával kapcsolatos ügyek nem tartoznak a magyar külügyminisztériumnak abba az ügyosztályába, amely az arab államokkal foglalkozik [...]. Láthatja mindezekből, hogy diplomáciai győzelmet arattunk [...]. De egy szót se beszéljen senkivel mindarról, amit most tőlem hallott..." Sós Endre elnök nyilvánvalóan egyetlen szót sem szólt senkinek, csak „Sipos" írt egy jelentést Polgár Ferenc századosnak, aki aztán öt példányban sokszorosította jelentését, s elküldte minden érintettnek.[266]

266. ÁBTL-3.1.5.-O-17169/1/97–99.

Egy részben párhuzamos valóságban zajlott mindeközben az ortodoxia élete.

Tisztelt Intézőbizottság!
A M.I.O.I. Intézőbizottságának Budapesten lakó ortodox világi tagjai alábbi deklarációt teszik, melyet kérünk a mai ülés jegyzőkönyvéhez mellékelni. A magyar nép, különösen ifjúságunk önfeláldozó győzelmes szabadságharca kivívta az ortodox zsidóság számára is a lehetőséget, hogy közjogi helyzetünket a saját akaratunk szerint szabályozhassuk. A magyar ortodox zsidóság több mint nyolc évtizeden keresztül mint autonóm hitfelekezet élte a maga szabad vallási életét, és munkásságával a világ ortodox zsidóságának élenjáró mintaképe lett. Az 1950-es évben, előttünk a mai napig is ismeretlen okból és céllal, erőszakos eszközökkel megfosztották az ortodox zsidóságot autonómiájától, és megalkották a magyar zsidóság egységes szervezetét, és ennek folytán a Budapesti Aut. Ortodox Hitközség a Budapesti Izraelita Hitközség keretében, ennek tagozatává vált. A Budapesti Ortodox Izraelita Hitközség autonómiája birtokában mindenkor önállóan biztosította hívei teljes vallási szükségletét, és az évek folyamán számarányával, létesített intézményeivel és hitéleti működésével kivívta maga számára világszerte azt a megbecsülést, tekintélyt és tiszteletet, hogy semmi sem teszi indokolttá, hogy ne önállóan, hanem bármely szerv tagozatakánt működjön. De ezenkívül tartozunk dicső elődeink, nagy rabbijaink emlékének is azzal, hogy amint erre törvényes lehetőség mutatkozik, igyekezzünk visszaszerezni azt az autonómiát, melyet ők könnyel, szenvedéssel és önfeláldozással vívtak ki számunkra. Ezért a budapesti ortodoxia intézőbizottsága, mely a budapesti ortodoxia ügyintézését látja el, a tagok egyöntetű óhajának tett eleget, midőn elhatározta az Ortodox Tagozat megszűnését és a BUDAPESTI AUTONÓM ORTODOX IZRAELITA HITKÖZSÉG újbóli, további működését. – Ennek kapcsán felmerül az ortodoxia számára azon kérdés, hogy ugyanakkor gondoskodjon-e az Aut. Ortodox Izraelita Hitfelekezet Központi Irodájának felállításáról is.

Mi alulírottak, mint a M.I.O.I. Intézőbizottságának budapesti ortodox világi tagjai, úgy véljük, hogy ezen kérdés eldöntése a vidéki ortodox hitközségi vezetőkkel történő együttes tárgyalás anyagát képezi, és amint erre a közlekedési lehetőségek módot fognak adni, a kérdésben hozott határozatunkat a t. Intézőbizottsággal közölni fogjuk. Már ezúttal megjegyezzük azonban, hogy abban az esetben is, ha együttes döntésünk úgy szólna, hogy az ortodox hitközségek továbbra is a M.I.O.I. keretében maradnának, és egyelőre eltekintenének az önálló ortodox központi iroda felállításától, úgy

erre csak abban az esetben vagyunk hajlandóak, ha a M.I.O.I. változatlanul dr. Heves Lajos elnök, Vida Miklós alelnök és dr. László Jenő főtitkár vezetése alatt marad. Kötelességünk ezt előre kinyilatkoztatni azért, mert ezzel is elismerni és honorálni kívánjuk azt a megértő, őszinte, testvéri együttműködést és ügykezelést, mely ezen vezetők ténykedésében az ortodox érdekek irányában mindenkor megnyilvánult, és ugyanakkor leszögezni, hogy az Unifikációt létrehozó régi vezetőséggel semmi körülmények között nem vagyunk hajlandók együttműködni.

Budapest, 1956. november 18.

Paskusz Móric, Klein Dávid, Kornitzer Mózes

Magyar Izraeliták Országos Irodája
Budapest, Síp utca 12.
Budapest, 1956. november 19.
Kornitzer Mózes Intézőbizottsági tag úrnak, Budapest
Az Országos Intézőbizottság tegnapi ülésén t. Intézőbizottsági Tag úr maga, Klein Dávid és Paskusz Móric intézőbizottsági tagtársai nevében egy deklarációt terjesztett elő, amelyben közölte a Budapesti Izraelita Hitközség ortodox tagozata megszűnését és azt, hogy a Budapesti Autonóm Ortodox Izraelita Hitközség újbóli felállítását határozta el, továbbá foglalkozik az Ortodox Hitfelekezet központi irodájának felállításával is. Szükségesnek és kötelességünknek érezzük annak leszögezését, hogy a közölt intézkedések ellentétben állanak felekezetünk alkotmányával, a Vallás- és Közoktatási Miniszter által jóváhagyott Egységes Szervezeti Szabályzattal. Ez a Szervezeti Szabályzat érvényben van, joghatályos, annak megváltoztatására csak a felekezet felsőbb szerve: az Országos Képviselet jogosult kormányhatósági jóváhagyással. Az Egységes Szervezeti Szabályzat 10. szakasz 1. bekezdése szerint pedig: „Ugyanazon államigazgatási község (város) területén csak egy izraelita hitközség lehet." A hozott határozat tehát ezzel a jogszabállyal ellentétes, miért is azt tudomásul nem vehetjük, és az ellen tiltakozunk – addig is, amíg azt az Intézőbizottság teljes ülése elé tudjuk terjeszteni.

Hittestvéri üdvözlettel

Magyar Izraeliták Országos Irodája

Dr. László Jenő főtitkár, Vida Miklós alelnök

(Magyar Ortodox Levéltár)

A Síp utca közvetlen közelében áll a Dob utca 35., az elfogyóban lévő ortodoxia hatalmas községháza, a Löffler Béla és Sándor tervezte Kazinczy utcai

zsinagóga Dob utcával egybenyíló, szűk belső udvart rejtő, szecessziós elemeket használó, a modernizmus elveit követő épülettömbje – egyre üresebben.[267] Több mint félreérthetetlen a két épület, épületegyüttes városi kontextusa és közvetlen környezetükhöz való viszonyuk. A Dohány utcai zsinagóga, a Hősök Temploma, a holokauszttemetővé vált templomkert Budapest legfontosabb látványosságai közé tartoznak, s mögöttük szinte észrevétlen marad Tauszig Béla és Róth Zsigmond épülete, a Wesselényi utca 7. szám alatt 1927-ben Schwarcz Jenő tervei alapján át- és továbbépített Síp utcai neológ székház. A zárt belső udvarok között ma a Wesselényi utcai épületből az utcára nyitott kerten át, a templomkert város felé nyitott boltívei mögött lehet eljutni a zsinagógák felé. Ezzel szemben a Kazinczy és a Dob utca közötti belső udvar a városlakók számára gyakorlatilag láthatatlan. A két hitközség egymáshoz közel, egymástól elvágva, a városban, de rejtve van jelen, mindkét épület turistáknak való arca látható, s mindkettő magára maradt. Ilyen távolság a magyar zsidóság különböző identitásokat követő csoportjai között talán még nem volt – ilyen kevés átjárás és ennyi előítélet ilyen kevés ember között. A Kádár-rendszer végül a többi hasonló politikai-kulturális intézményéhez tette hasonlatossá a PIH/BIH/MIOI/MIOK-ot, amely körül semmiféle intellektuális, a zsidóság szellemi hagyományait kritikával megélő, szemlélő, mégis a hitközség vonzásköréhez tartozni kívánó csoport nem maradt. A nem-zsidó zsidók, akiknek egy része láthatóan és a nem zsidók számára is értelmezhetően zsidó volt, részben tényleg otthonára lelt az államszocializmusban: ilyen biztonságban korábban soha nem éltek, ilyen magas üvegplafonnal elődeik nem találkoztak. Csak annyi történt, hogy a nem-zsidó zsidó entellektüelek *valóban* nem voltak zsidók, egyetlen – a Síp utca felől nézvést – értelmezhető normát nem követtek, s egy idő után nem is hágtak át. A szó kizárólag formális értelmében és alapvetően az antiszemitizmus elleni evidens fellépésben aktív zsidó származású entellektüelek, akiket nem megszámolt, de számon tartott a korszak közvéleményének egy része, ezek az emberek semmiféle kapcsolatot nem őriztek meg a hitközséggel, amely az 1960-as évekre mind a szekuláris zsidók eltérő közösségei, mind a nem zsidók számára elvesztette

267. Gazda Anikó: *Zsinagógák Magyarországon, Tipológia,* Budapest, VÁTI, 1990; Klein Rudolf: *Zsinagógák Magyarországon 1782–1918. Fejlődéstörténet, tipológia és építészeti jelentőség,* Budapest, Terc, 2011, 487–497. Klein szerint „[a] szűk, de mesterien formált külső terek az ódon gettók intim világát idézik". Tartok tőle, hogy egyszerűen a telek teremtette szűkös lehetőségekről, illetve a városi környezet tükörszimmetrikus megidézéséről, a modern judaizmusról, s nem valamiféle zsidó nosztalgiáról volt szó.

kulturális vonzóerejét.[268] Benoschofsky/Xavér Scheiber-ellenes elfogultságát beszámítva is, mintha az alábbi két jelentés valósága kétségbevonhatatlannak tűnne.

Néhány héttel ezelőtt a Rabbiképző péntek esti vacsorájára meghívták Mezei András írót, költőt, az *Élet és Irodalom* egyik szerkesztőjét. A meghívásra az adott alapot, hogy Mezeinek megjelent egy zsidó tárgyú kisregénye régebben, és most a *Világosság* című lap közölte egy bibliai alakról, Jóbról készült drámáját. Mezei a látogatás után nagyon elkeseredetten mondta, hogy mennyire rosszul és idegenül érezte magát a Rabbiképzőben. Kezdődött a dolog azzal, hogy bemutatkozott Scheiber Sándornak, és azt mondta, hogy már régen szerette volna megismerni, de ennek akadályai voltak. Scheiber válasza: ismeri az akadályt, tudja, hogy Mezei jó barátságban volt Benoschofsky Imrével. Erre Mezei azt felelte, hogy valóban ez volt az akadály, úgy érezte, hogy nem illik olyan emberrel találkoznia, aki Benoschofsky ellensége volt. Erre Scheiber kijelentette, hogy Benoschofsky Imre egyes tetteit soha nem tudja megbocsátani. Mezeinek az egész este után az volt a feltevése, hogy amit Scheiber nem tudott megbocsátani, az Benoschofsky főrabbi állásfoglalása volt a szocializmus mellett, politikai tettei és beszédei.

Egyebekben sem volt az estének jó hangulata. Mezei úgy érezte, hogy csupa idegen ember között van, olyanok között, akiknek fogalmuk sincs arról, hogy hol élnek, és mi folyik körülöttük. Őt határozottan támadták például azért, hogy a *Világosságban* jelentette meg művét – noha Mezei kommunista költő. Zsidóságát nem tartották elég erőteljesnek, állásfoglalásait hibásnak. Már az este befejezése után az utcán kísérte Turán Róbert, akinek

268. A múzeum és a levéltár éppúgy marginális lett, mint a Rabbiképző, a tulajdonképpeni zsidó egyetem, amelynél – hosszú időn keresztül – sokkal vonzóbb volt az ELTE Komoróczy Géza teremtette tanszéke. Mindazok a besúgott besúgók, feljelentő feljelentettek, megfigyelt megfigyelők, a hitközség elitjének szereplői, akikről fent szó esett, gyakorlatilag semmiféle intellektuális súllyal nem rendelkeztek, és a kortárs rabbikarból is csak néhányan maradtak (Scheiber Sándor, Raj Tamás, Schweitzer József), akiknek tevékenysége a hitközség tagjain kívül másokat is érdekelt – ha mégoly szerény mértékben is. 1989-re vált láthatóvá, hogy a Kádár-rendszer miféle rettenetes kárt okozott a zsidó intézményekben: hiszen majdnem 2015-ig tartott – némiképp abszurd módon ennek a könyvnek az anyaggyűjtése, írása idejére esvén –, amire a MIOK mai utóda, a Mazsihisz a kívülállók számára – legyenek antiszemiták, aszemiták, filoszemiták, végül bármiként zsidók – látható lett. (Ráadásul a zsidó képviseletért igazi verseny indult, amelyben a magyar államtól független intézmények jelentek meg a Bálint Háztól a reformzsidóság különféle csoportjaiig, végül az EMIH-ig, a Lauder iskolától a szarvasi táboron át az Izraeli Kulturális Intézetig.)

szavait teljesen provokálónak értelmezte. Nem győzte hangsúlyozni, hogy idegen légkör vette körül. Támadták a vendégek, Scheiber is, akiről különben rossz véleménye alakult ki, és azt mondja, hogy nem ért az irodalomhoz, legalábbis a modern irodalomhoz való állásfoglalása hibás. Mindez nagyon elszomorította.

1972. jan. 28. Xavér

Értékelés: A jelentés operatív értékű, bemutatja a rabbiképző légkörét, amit Mezei András elmondása érzékeltet. Továbbá a *Világosságban* megjelent művét támadták, állásfoglalásait hibásnak találták, zsidóságát pedig nem tartották elég erőteljesnek. Mezeinek Scheiberről az a véleménye alakult ki, nem ért az irodalomhoz, legalábbis a modern irodalomról való állásfoglalása hibás. A jelentés egy pld[át] megküldöm Szabó Lajos r. ales et-nak „DIREKTOR" anyaghoz további felhasználás végett. Madarász Tibor r. hadnagy.[269]

A második jelentés:

Mezei Andrást, az *Élet és Irodalom* szerkesztőjét egy nap felhívta egy nő, akinek a nevét sem tudja, majd meglátogatta a szerkesztőségben is, arra kérte Mezeit, hogy legyen egy körzet választmányi tagja. Mezei nem tudta, hogy mit jelent ez a funkció, és igent mondott. Azt gondolta, hogy valami szellemi, kulturális csoportban kell rangot vállalnia, és mert különben is ez volt a legegyszerűbb: igent mondott. Erre a nő most már egy férfi – mint később kiderült, a körzet elnöke – kíséretében ismét felkereste, kérte, hogy egy ülésre menjen el, és szólaljon is fel. Mezei ezt is megígérte. Az ülés előtti napon telefonon beszélt Kecskeméti Györggyel, aki már megmondta neki, hogy alighanem könnyelmű ígéretet tett, a körzet, amiről Mezei nem tudta, mi valójában, templomkörzet. Kecskeméti tudta, hogy Mezei kommunista, és megmondta, hogy véleménye szerint ebben a munkában Mezei nem vehet részt. Minthogy azonban Mezei már megígért egy elmenetelt, valóban el is ment a Belvárosi Körzet választmányi ülésére, de nagy késéssel, az utolsó sorban ült le, azt remélte, nem fogja észrevenni senki. Fel sem öltözködött, munkaruhában volt. Az ülés hangja nagyon meglepte, úgy érezte, évtizedekkel ment vissza az időben, a felszólalók stílusa teljesen század elejei volt. Nagy meglepetésére a felszólalások között bejelentették, hogy ő is szót kér. Nem tehetett mást: felszólalt, de megmondta, hogy ő vallási

269. ÁBTL-3.1.2-37478-2-171.

tevékenységben nem vehet részt, mert ateista. A körzet tevékenységében nem akar részt venni. Furcsa volt az is számára, hogy az ülés után sokan körülvették, valaki nagy örömének adott kifejezést, hogy egyalán kimondta azt a szót, hogy Izráel. A sok öreg ember nyilván nem fogta fel, mit mondott valójában. Megszólította Kardos Mihály is, mondván, hogy a Párt és a hitközségi munka nagyon is összeegyeztethető, ő is részt vesz ebben is, abban is, hitközségi dolgozó és ugyanakkor KISZ-vezető. Mezei számára Kardos rendkívül antipatikus lett.

Az elmúlt szombaton Mezei az utcán találkozott Scheiber Sándorral, aki meghívta a Rabbiképző hangversenyére. Scheiberről továbbra is rossz véleménye van, őt is a régmúltból ittmaradottnak érzi, aki a modern életet vagy legalábbis a modern irodalmat nem fogja fel.

1972. márc. 13. Xavér[270]

Mezei András nem tartozott a korszak legmélyebb gondolkodói közé, de benne élt a jelenben, és pontosan tájékozódott. És valóban, mindazok, akiket a korban, elsősorban saját történetük miatt, a zsidóság érdekelt – így Gera György,[271] Moldova György, Kardos G. György, Kertész Imre, kiknek munkásságában a holokauszt szerepet kapott –, semmiféle kapcsolatban nem álltak s nem is igen állhattak sem a neológ, sem a teljesen magukba omlott ortodox közösségekkel. Ezen a helyzeten Scheiber személyes varázsa és köre sem változtathatott. Ugyanakkor ez a kettősség tagadhatatlanul értelmezhető egyfajta kulturális antiszemita társadalmi normaként: amennyiben a szocialista Magyarország intellektuális, tudományos, politikai elitjében manifeszt, nyílt – nem vallásos – zsidó identitással élő szereplőket nem nagyon ismerünk. Zsidónak lenni a magánélet keretei között volt lehetséges, de a társadalmi szerepeket kialakító társadalmi rend a bonyolult, esetlegesen alakuló mintázatokat nem ismerte fel, tehát nem is tűrte. A látszat valósága szerinti kontextustól függően nem-zsidó zsidókra, illetve a szocializmus keletkezésére naponta emlékező s emlékeztető maradék zsidókra volt szükség, s nem azokra, akik teljes valójukban, benső meggyőződésüket követve voltak azok, amikké lettek. Egy, ráadásul a kereszténységet is marginalizáló és valóban vallástalan korszakban *a zsidó élet,* tehát az istenhit gyakorlatának és reflexiójának elválaszthatatlansága, a cselekvés és önreflexió folyamatos kettőssége: egyszerűen kívül került

270. ÁBTL-3.1.2-37478-2-186.

271. Gera György (1922–1977) író, műfordító, publicista. Lásd pl. György Péter: „A láger sors" (Gera György: *Terelőút*), *Jelenkor,* 2010. december, 1350–1361.

a társadalmi lét határain. Végül a modern társadalomból, a kortárs világból kimaradt zsidó hitközségek kívülről követhetetlen belső élete ugyan fennmaradt, de 1989-re mégis úgy alakult, hogy miközben demográfiailag *léteztek* magyar zsidók, a „szocialista Magyarországba nem illeszkedő" zsidó jelenlétnek lassan, de kérlelhetetlenül vége lett. Nehéz felbecsülni, hogy hányféle dimenzióban és mélységben okozott mindez máig ható veszteséget. A nem-zsidó zsidók kora jött el, akik szubkulturális kisebbségként a kommunizmus évtizedei alatt a láthatósági tartományt szinte teljes egészében elfedték.

IV. AZ AKADÉMIAI VÁLTOZAT: A MŰFAJKEVEREDÉS

RITUÁLIS MELODRÁMA SZAKMAI VITAKÉNT 1951. JÚNIUS 1.

„Dehát ez még mind csak álom, ígéret és megszállottság. Igaz, épp hogy azért lesz képessé olyan erőfeszítésre, amilyenre egész nemzedékek is ritkán vállalkoznak, s amelyre józan ébrenlét sosem vállalkoznék. El kell felejteni, hogy űr van alattunk, hogy a semmiből kell mindent létrehozni."
Szabolcsi Bence: *Kodály Zoltán hatvan éve*[272]

„Teltek-múltak az évek, leszállt a köd és a por, mely az embereket megakadályozta abban, hogy lássák, mi történt. Az, ami káosznak, őrületnek, önmegsemmisítésnek, az ostoba véletlenek egybeesésének tűnt, az, ami a maga rejtélyes, tragikus értelmetlenségével őrületbe kergette az embereket, lassanként az új élet, az új valóság határozott, világos és éles vonásaiként jelent meg."
Vaszilij Grosszman: *Panta rhei,* 1961 (Enyedy György fordítása)[273]

„Ha külön kezeljük a hatalom és a jelentés kérdését, sosem fogjuk fel, miben áll a bolsevik forradalom. A hatalmi viszonyoknak mindig marad nyelvi lenyomatuk, ami különösen érvényes az önmagát egy szavak jelentését átalakító ideológia révén igazoló bolsevik beszédmódra."
Igal Halfin: *Red Autobiographies. Initiating the Bolshevik Self*[274]

272. *Magyar Csillag,* II/13, 1942. december, 419–420; Uő: *Válogatott írásai,* id. kiad., 228.
273. Budapest, Európa, 188.
274. Washington, University of Washington Press, 2011, 157.

1951. február elején Sántha Kálmán, a nemzetközi hírű neurológus, idegsebész, akadémikus, a debreceni egyetem tanára a negyedéves medikusoknak tartott évfolyam-előadásán az elmebetegségeket kiváltó lehetséges okok elemzése során megemlítette, hogy azok között a fenyegetettséggel összefüggésbe hozható teljesítménykényszernek is szerepe lehet. Így aztán röviden kitért a sztahanovizmus példájára is. Mindennek ő maga nem tulajdonított különösebb politikai jelentőséget, mert május 27-én az MTA (orvosi) osztálytitkára, Rajka Ödön levelére – amelyben az arról értesítette őt, hogy az osztályvezetőség nyilvános ülésen kér tőle magyarázatot – addigi tudományos logikáját követve válaszolt:

> Ebben az előadásomban azt a nézetemet fejtettem ki, amelyet 12 év óta mindig hangsúlyozok, hogy a functionalis elmebetegségekben, az abnormis reakciókban, de még az organicus elmebetegségek szinezésében is az emotionalis tényező döntő jelentőségű. Különösképp utaltam arra, hogy a legnagyobb fizikai és szellemi (intellektuális) megerőltetés sem vezet elmebetegségekhez, ha pozitív emocionális reakciók kísérik, amilyen a lelkes versenyzést, a sikert, győzelmet kísérő emelkedett expanzív hangulat. – De káros lehet a fizikai és szellemi megerőltetés, ha [ahhoz] negatív irányú emocionális feszültség társul, amilyen a bizonytalanság, kényszer és fenyegetettség érzésén alapuló félelem, aggodalom és szorongás. Ezzel kapcsolatban csupán egy kitérő mondatban említettem azt, hogy lehet a sztahanovista munka is káros, ha az említett negatív emocionális reakciók kísérik.[275]

Sántha 1938-ban vette át a debreceni egyetem idegklinikájának vezetését. Több mint egy évtizede vallott tudományos meggyőződése szerint az idegbe-

275. Majerszky Klára: *A Sántha-ügy,* Budapest, Akadémiai, 1997, 71.

tegségek kialakulása, mibenléte, kauzalitása nem állt direkt összefüggésben a konkrét társadalomtörténeti változásokkal. Nem vette tudomásul, sőt észre sem vette, hogy az 1945 utáni új társadalom esetében pszichiáter, pszichológus kollégái, így például Zádor Imre vagy Hajdu Lili, igencsak másként ítéltek. A sztahanovista példája számára egyszerűen egy volt a lehetséges esetek között. Sántha meggyőződéses híve volt az 1945 utáni új Magyarországnak. 1944 decemberében a Debrecenben ülésező Ideiglenes Nemzetgyűlés alelnöke lett, 1945-ben népes delegáció tagjaként a Szovjetunióban járt, a Magyar Szabadságharcos Szövetség Debreceni Csoportjának megyei elnökévé választották, 1944 őszétől 1946-ig a debreceni egyetem orvoskari dékánjaként is tevékenykedett, s végül, de messze nem utoljára, tagja volt az MKP (MDP) alapította, Gerő Ernő vezette Magyar Tudományos Tanács (MTT) elnökségének, s tevékenyen részt vett az Orvosi Bizottság munkájában is, ahol ugyancsak őszinte volt, ugyanazt a stratégiát követte, mint 1951-ben, az MTA rendezvényén. Az 1948–1949 folyamán működő MTT a kommunisták által irányított tudományos és oktatáspolitikai intézmény volt, példátlanul erős jogokkal. Dönthetett egyetemi karok létrehozásáról és megszüntetéséről, egyetemi tanárok kinevezéséről és nyugdíjazásáról, gyakorlatilag felügyelete alatt tartotta az átalakulás alatt álló Magyar Tudományos Akadémiát is. Valójában az MTT a szakmai elitek és az új, ezekben az években létrehozandó nómenklatúra közti küzdelem terepe, fontos intézménye volt. Rövid története annak megfelelően alakult, hogy az MDP vezetői milyen tempóban és miként tartották lehetségesnek és kívánatosnak a proletárdiktatúra bevezetését. A Moszkvából hazatérő s a Szovjet Tudományos Akadémia szerepét rég értő Gerő Ernő 1949 júniusában levelet írt Rákosinak, Farkasnak, Kádárnak, amelyből világosan látható, hogy a Párt miféle – még a sztálinizmus normái szerint is – gyalázatos színjátékot játszatott el az MTT amúgy kommunista vezetőivel is, akik részben őszintén, részben mit sem sejtve tevékenykedtek a magyar tudományos élet átalakításán. „Szerintem megérett a helyzet arra, hogy ősszel vagy az év végére az MTT az Akadémiával egybeolvadjon oly módon, hogy az Akadémia kimondaná az alapszabály-módosítást, és egyben maga kérné az egybeolvadást az MTT-vel. Politikailag a jelen helyzetben biztosítani lehet, hogy az ily módon újjászervezendő Akadémiának a vezetése (autonómia és titkos szavazás mellett) a mi kezünkben legyen... mert bár az Akadémia elhalatására vettünk irányt, az Akadémia halódva ugyan, de mégis létezik, és esetenként bizonyos aktivitást fejt ki, amit kívülről nehéz irányítani." Végül azonban az MDP álláspontja a szovjet példa nyomán módosult, lévén a „Szovjetakadémia" állami szerv, ezért az MTT-vel nem tudtak volna mit kezdeni. Így aztán a

megoldás az MTT felszámolása és az Akadémia kérlelhetetlen ideológiai megszállása lett.[276]

Tény azonban, hogy 1949 nyarán, kilépéséig, Sántha tevékenyen részt vett az MTT orvosaktívájának ülésein. Ezeken az üléseken egyaránt jelen voltak az orvosi elit és az egészségügyben dolgozó nómenklatúra tagjai, bár a szerepek részben ezekben a hónapokban alakultak át s ki. Ennek a szereposztásnak, illetve átalakulásnak felelt meg az ülések programja is. 1949. augusztus 12-én például a kommunista egészségpolitikus, Weil Emil szót emelt az idegen nyelvű cikkeknek a magyar orvosi szaklapokban való megjelentetése ellen.[277] Augusztus 26-án a tudományos kutatóintézetek jövőjéről volt szó, személyi döntések sorát hozták meg, s valóban igyekeztek mindkét elvárásnak megfelelni, kommunista és nem nagyon ellenséges, ám jó orvosokat találni az egyetemeken. Sántha hozzászólásából világosan kiolvasható, hogy esetében cinizmusnak, az ideológiai normákkal való azonosulásnak semmi jele. Ő ugyanúgy viselkedett, ahogyan azt a kommunisták remélték, illetve követelték, a belső meggyőződése elvét követte, csak az épp nem volt azonos azzal, amit az MDP képviselt. „Van egy megjegyzésem, ami azt hiszem, időszerű, bár nem egészen tartozik ide. Ez az a terület, ahol a legkevésbé szabad erőszakot alkalmazni. Egyrészt valóban rá kell venni az embereket, de valakit egy másik intézetbe áttenni, nagyon sokszor elkedvetleníti az embereket. Legutóbb Weil elvtárs vetette fel, hogy jó lenne áthelyezni embereket. Van néhány ember nálam, aki docens lett, de Pesten még egyszer sem volt. Én az embereknek az elosztását feltétlenül – ha nem is szabad választás[sal], de lehetőleg az illető kívánságainak az összeegyeztetésével – tartanám megengedhetőnek. Itt lélektani tényezők szerepelnek, amit nem szabad mellőzni."[278] Sántha 1949

276. Huszár Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949*, Budapest, Akadémiai, 1995, 107–108.

277. MTA Levéltár, MTT 24/3. 6. 1949. augusztus 12.

278. Jegyzőkönyv, felvétetett az MTT orvosi aktíváján 1949. augusztus 26-án reggel 9 órakor megtartott ülésen. MTA Levéltár, MTT 24/3. 5. Ugyanott Sántha kifejtette: „Én javíthatatlan kozmopolita vagyok. Én nem fogok megváltozni [...]. Én világéletemben a béke veszélyének a hazafiasságot tartottam. Ez egy elháríthatatlan akadálya a békének. Amíg hazafiság van, addig az mindig valaki ellen irányul. Az én békekoncepciómhoz a kozmopolitizmus hozzátartozik [...]. Én a világnézetemet istentelen kereszténységnek neveztem el." Sántha nézeteiről Madár János titkár augusztus 27-én értesítette az MTT titkárságát, s fontosnak tartotta, hogy azt Alexits György is feltétlenül lássa. MTA Levéltár, MTT 3/2. Sántha filozófiai álláspontja vélhetően teljesen értelmezhetetlen volt az ideológiai normáktól áthatott közösség számára. Vagy tényleg nem látta, vagy nem kívánta észrevenni például, hogy a korszak ideológiai nyelvében – amelyet minden napilap követett – a kozmopolitizmusnak volt egy igencsak eltérő, az új politikai kontextusnak megfelelő jelentése: a hidegháború frontjának túloldalán tevékenykedőkkel,

októberében lépett ki az MTT-ből; lemondólevele a korszakban kezelhetetlenül őszinte volt. „Lemondásom indítóoka az, hogy a dolgok fejlődése során meggyőződéssé érlelődött bennem, hogy ennek a bizalomnak (az MTT tagságnak) nem tudok többé megfelelni, és alapvető ideológiai ellentétek miatt a harmonikus együttműködést nem tudom remélni. Tudományos és kultúrpolitikánk irányát olyannak látom, amellyel nem tudok azonosulni. Változtatásra törekedni – kilátástalanságra ítélt feladat volna, és nem is vindikálhatom magamnak. Nem tartanám helyes és becsületes dolognak, ha a Tanács munkáját ellentéteimmel még nehezíteném, viszont – úgy érzem – jogom van ahhoz, hogy belső meghasonlások ellen védekezzem."[279] Sántha vagy hitte, vagy remélte, hogy létezhet az a távolságtartás, amely számára elfogadható volt. Többes szám első személyben fogalmazott, azaz nem tekintette magát kívülállónak, de ragaszkodott az autonómiájához. Az elkövetkező hónapokban a vele történt események példát statuáltak: ennek az értelmiségi magatartásnak a feddhetetlenségét és egyszersmind reménytelen abszurditását igazolták, s látnunk kell, hogy körülötte az összes szereplő tisztában volt a nyelvhasználat jelentőségével és jelentésével. Azok közül, akik részt vettek Sántha meg-, illetve kihallgatásán, s ott felszólaltak, az elkövetkező hónapokban vagy években jó néhányan megtanulták, hogy valójában egyetlen bonyolult történet résztvevői éppúgy, ahogyan azt Walter Benjamin rögzítette: *a sors az élők bűn-összefüggése.*[280] Azaz a nem homogén magyar orvostársadalom szakmai identitásának, elittudatának óvatos és persze kérlelhetetlen megbontása, a nómenklatúra normáinak elfogadtatása önmagában véve is bonyolult, soktényezős, ígérgetést és zsarolást egyszerre követelő feladatsor volt, tehát a komoly tekintélynek és népszerűségnek örvendő, ugyanakkor igen fiatal Sántha sorsáról való döntés egyetlen pillanatra sem volt független tágabb közösségének fenyegetésétől, illetve kommunista uralom alá hajtásától.[281] A Párt vezetői 1951 telén látták úgy, hogy a Sántha által elfogadhatónak ítélt távolságtartó együttműködés (számukra reklámértékű illúziója) már többe kerül, mint amennyi hasznot

illetve egy ponton a zsidósággal összefüggő állandó jelző lett, és semmi köze sem volt ahhoz, amit mindazon Sántha értett.

279. A Magyar Tudományos Tanács Elnökségének, Debrecen, 1949. X. 4. MTA Levéltár MTT 3/2 187. Sántha 1949-ben kapta meg a Kossuth-díj II. fokozatát, azaz az MDP számára félreérthetetlenül fontos ember volt. De mint októberi levele mutatja, ez sem érdekelte.

280. Walter Benjamin: Sors és jellem, in *Angelus Novus,* ford. Kőszeg Ferenc, Budapest, Helikon, 1980, 57.

281. Vö. Huszár Tibor: *A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon. Sántha Kálmán ügye (esettanulmány),* Budapest, Corvina, 1998.

az nekik hozhat, nekiláttak hát kiszorításának. A fenti előadáson történtekről négy hallgató (álnéven) számolt be 1951. február 14-én, leveleik az MTA Orvosi Osztályára kerültek,[282] melynek osztályvezetőségi ülésén március 23-án úgy döntöttek: „[e]zzel kapcsolatosan az osztályvezetőség úgy határoz, hogy levélben felkéri Sántha professzort, hogy kijelentéseit statisztikai adatokkal támassza alá, és megkérdezi, hajlandó-e álláspontját nyilvános akadémiai vitában megvédeni."[283] Az illetékesek pár hetet még dolgoztak a „realizálás" technikáján, melyet aztán május 31-én az ugyancsak debreceni illetőségű orvos, dr. Madár János szaktitkár, már-már naiv őszinteséggel, meg is írt Veres (Imre) elvtársnak az MDP Központi Vezetőségének agitációs és propagandaosztályára, s annak egy példánya fenn is maradt az MTA Levéltárában.[284] A levél semmi más, mint egy igen sajátos rendezői példány, az egyszeri előadás, rituális „tudományos" performansz technikai forgatókönyve, illetve pontos beszámoló a nyilvános előadásig még elvégzendő teendőkről.

> Az osztályülés lefolyását a következőképp gondoltuk: az üléselnök megnyitója után Havas elvtárs ismerteti lényegileg a medikusok bejelentését, majd felszólítja Sántha professzort álláspontjának ismertetésére. Amenynyiben Sántha nem jelenne meg az ülésen, úgy Havas elvtárs a mellékelt levelet olvassa fel. Ezután következnek az ideggyógyászok, elsőnek Nyírő professzor, a budapesti Idegklinika vezetője, akiknek arra kell rámutatniuk, hogy Sántha álláspontja tudománytalan, és a Sztahanov-mozgalom lényegében teljesen hamis felfogásán alapul. Ezután következnek az akadémikusok felszólalásai, elsősorban Gegesi Kiss Pál, Babits, Straub és Lissák elvtársaké, de a kérdés teljes értékű tudománypolitikai tisztázását főleg Ernst és Kellner elvtársaktól várjuk. Várható még nem akadémikus szakmai káderek hozzászólása is, továbbá egy sztahanovista felszólalása [...]. Ezen szervezési elgondolás alapján Havas elvtárs két megbeszélést folytatott Nyírő, Bálint István és Zádor elvtársakkal. Itt a legnagyobb nehézséget az képezi, hogy Nyírő professzor, aki az első felszólaló, azt kívánja leszögezni, hogy Sántha kizárólag ott követett el hibát, hogy elméletileg helyes fejtegetést helytelen példára alkalmazott, mert a sztahanovistáknál nyilvánvalóan nem

282. Az MTA Levéltárában őrzött Sántha-dossziéban lévő négy, írógéppel írt levélből három másolatban, egy eredetiben maradt fenn. Egyiken sincs a név alatt kézzel hitelesített aláírás, a nevek is gépeltek (Andosházi, Fazekas László, Kovács László, Szabó Ede).

283. Orvosi Osztály, Felterjesztés az Elnökséghez, Rajka Ödön osztálytitkár, Budapest, 1951. március 23., in Majerszky: *i. m.,* 59–60.

284. Uo., 67–70.

játszhatnak szerepet a negatív emocionális reakciók. Ennélfogva itt nem tudományos, hanem kizárólag politikai kérdésről lehet szó. Amikor rá akartuk venni Nyírő professzort, hogy Sántha példájával kapcsolatosan az egész fejtegetés tudománytalanságát domborítsa ki, erre nem mutatott hajlandóságot. A hét folyamán tárgyalt még a Titkárság Rakonitz és Hajdu Lili elvtársakkal is, mely alapján a részükről több támogatás várható Sántha fejtegetései tudománytalan jellegének alátámasztására. Budapest, 1951. május 31. Dr. Madár János szaktitkár.[285]

A június 1-jén az orvostársadalom elitje számára az MTA zárt nyilvánosságán belül megtartandó performansz egyik feltétele az volt, hogy Sántha érdemben válaszoljon a meghívásra. A kiváló orvos – fent részben idézett – válaszlevele azonban komoly zavart okozott, ugyanis Sántha vagy nem kívánta, vagy tényleg nem is értette meg, hogy miféle szerepet illene eljátszania, egész

285. A korabeli „nyílt viták" sorából is kiemelkedik Déry Tibor vallomása, hiszen az író maga is nehezen igazodott el – akár saját magában is – a megváltó őszinteség mikéntjét illetően. (A Rajk-perrel kapcsolatos megírt, de végül meg nem jelent cikkéről lásd György Péter: *A hatalom képzelete,* Budapest, Magvető, 2014, 97–104.)

A *Felelet* első, 1950-ben megjelent kötete végén Déry például egy igen különös szöveggel fordult ismeretlen olvasóihoz, kiket magától értetődően elvtársainak tekintett. „Egy három kötetre tervezett regény első kötetét tartja az olvasó a kezében [...]. 1945-ben a szovjet hadsereg kiszabadított. Felszabadította azokat is, akiknek minden munkámat szántam, amióta az eszemet tudom, s akiknek a számára tovább akarok dolgozni. Ezektől most segítséget kérek. Az olvasó, akinek volt ideje s türelme, hogy elolvassa könyvemet, s érdemesnek tartotta elgondolkozni rajta, tiszteljen meg azzal, hogy személyesen írja meg nekem véleményét. *A lélegzet, amely leveléből fog felém csapni, a meghódított szabadságot jelenti mindkettőnk számára. Tanítani s tanulni akarok, mindkettőnknek elengedhetetlen feltétele a kölcsönös őszinteség.*" (Kiemelés tőlem – Gy. P.) Déry Tibor: *Szép elmélet fonákja. Cikkek, művek, beszédek, interjúk (1945–1957),* s. a. r. Botka Ferenc, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2002, 200–201. Az elkövetkező hónapokban, években aztán Dérynek a Felelet-vita, illetve a *Fehér pillangó* című elbeszélést követő események, önkéntes és rendelt cikkek, ál- és valóban olvasói levelek, kevéssé spontán nyilvános viták során át alkalma volt megtanulni, hogy mit is jelenthet az őszinteség a gyakorlatban azon formák között, amelyeket az MDP *saját írója számára* teremtett. Azt, hogy mindebben Déry egyre kényszeredettebben vett részt, jól érzékelteti a *Ludas Matyi*ban 1952-ben, majd a *Népszavá*ban 1971-ben megjelent *Gyűlés a Pasaréten* című paródiája, amelyben a magányos csendért küzdő író a szomszédos óvoda hatéveseivel vitatkozik. Lásd *Szép elmélet fonákja,* id. kiad., 237–240. Sántha szereplése előtt zajlott le, 1951. április 27. és 30. között a magyar írók első kongresszusa, amely a rituális színrevitel eseményei – közfigyelmet kiváltó – csúcsteljesítményei közé tartozott, s nyilván mindazok, akik egy hónappal később az MTA szerény léptékű rendezvényén dolgoztak, pontosan tisztában voltak azzal, hogy miféle munkálatokba is fogtak. Vö. *A Magyar Írók Első Kongresszusa, 1951. április 27–30.,* szerk. az Írószövetség szerkesztőbizottsága, Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó, 1951.

egyszerűen azért, mert ebben az esetben is fenntartotta a távolságot, és megzsarolhatatlanul *kívülálló* volt. Holott a szakmai nyilvánosság előtt zajló, személyes hangú, a feltétel nélküli önkritikára, tehát az elkövetett bűn megértéséről szóló beszámolóra, a felkavaró látványt nyújtó őszinte vallomásra épülő megtérés nagy melodrámájának[286] főszerepét neki kellett volna eljátszania. Az ideológiai értelmezések megvetése, illetve a tudományos és politikai paradigmáját változatlannak látó, annak megfelelően a racionális igazsághoz, tehát a kételkedés és logikus bizonyítás elválaszthatatlan kettősségéhez, a jobbik argumentum tiszteletben tartásának érvéhez való ragaszkodása csalódást okozott mindazoknak, akik 1951-ben már tudták, hogy az ilyesfajta események a hatalmi-politikai gépezet nem pusztán megtévesztésre, üres látszatra épülő nyilvános fenyegetései, mert a vallomás hitelessége, úgymond őszintesége alapvető szerepet játszik abban a katarzisban, amelyet az ilyesfajta alkalmaktól a szervezők reméltek.[287] A gyanú hermeneutikájának – tehát Marx, Nietzsche, Freud interpretációs hagyományának – alkalmazása, a radikális, a belső meggyőződés mélységéig elhatoló átváltozás reményének, bizonyíthatatlanságának és demonstrációjának szövete különösen hathat azok számára, akik a kommunizmus interpretációs válságait történeti távolságból szemlélik. A korszak átélői, az új ember kovácsai, követelői és reménybeli alanyai számára mindez, mint Cili és Gida esetében is, önmaguk iránti gyanakvásukat is jelentette, hiszen önmagukban sem volt könnyű eldönteniük saját magukról, hogy csak imitálják-e mindazt, amit elvárnak tőlük, vagy végre tényleg radikálisan más, de kétségbevonhatatlan az önazonosságuk, s ők már tényleg a kommunizmus hívei. ***Az őszinteség evidenciájának lehetetlensége felett érzett aggodalom, a rossz közérzet az önazonosság hiánya felett: ez volt a kommunista antropológiai pszichológia alapja.*** Sántha nézeteinél csak azok megbonthatatlansága volt provokatívabb; hiszen miként lehet kikezdeni valakit, aki mindig, minden vitában azonos önmagával? Magyarán nemcsak s nem is elsősorban Sántha kétkedő és hívő kollégái előtt történő megalázása volt a cél, hanem

286. Peter Brooks: *The Melodramatic Imagination. Balzac, Henry James, Melodrama, and the Mode of Excess,* New Haven–London, Yale UP, 1976.

287. „A konvencionális módon nagyrészt előre kitervelt kirakatperekben kétségkívül központi szerepet játszik a melodráma. A melodráma eszköztárának számos kelléke szerepel Buharin tárgyalási jegyzőkönyvében, amely sötét ármányról és titkos társaságokról szóló cselszövés gyanánt ábrázolja a párton belüli politikai játszmák és ideológiai ellentétek történetét..." Katerina Clark: Face and Mask: Theatricality and Identity in the Era of the Show Trials (1936–1938), in Uő: *Moscow the Fourth Rome. Stalinism, Cosmopolitanism, and the Revolution of Soviet Culture, 1931–1941,* Cambridge, MA–London, England, Harvard UP, 2011, 227.

egy valóban a rendszer lényegét érintő filozófiai kérdésre adandó autentikus válasz mintegy a klinikai betegismertetés előadótermi-színházi rituáléjának hagyományát akaratlanul követő nyilvános beláttatása. Minden személyes vacakságtól, a diktatórikus rendszer mindennapi aljasságainak szokásos működési mechanizmusától, az önmegalázástól és megaláztatástól el (nem) tekintve a sztahanovizmus mibenlétéről szóló – persze nevetségesen kicsinyes – vita mégis a rendszer lényegét jelentő „új ember" fogalmának jelentéséről szólt volna, illetve részben szólt is. „A latin *conscientiá*ban eredetileg rejlő, etikai és episztemológiai értelemben vett kettősséget felidézve a bolsevikoknál a »tudat« fogalma a külvilágról alkotott tudást összefüggésbe hozta az ember belsejében lakozó erkölcsi parancs érzetével. Miközben a Párt úgy vélte, hogy egy bolsevik csak megtisztult tudattal képes felfogni a világot maga körül, ennek az ellenkezője is fennállt: egy bolsevik csak akkor ismerhette meg, mi lakozik benne, ha előbb megértette a körülötte levő világot."[288] A kommunista Én belsővé váló meggyőződése, az új társadalomban zajló „önmegvalósítás" gyakorlata radikálisan túlmutatott a liberális ego (amúgy a pszichoanalízis által félreismert[289]) területein. A politikai cselekvés és a kollektív társadalom által követelt és megteremtett Én építésének technikái immár elválaszthatatlanok voltak egymástól. Abban a társadalomban, amelyben a magán- és a társadalmi lét ugyanazt jelentette, a pszichoanalízis és hermeneutika, tehát a független személyiség elfojtott és feltárást követelő rétegeinek interpretációja, a múlt által meghatározott jelen időt uraló jelentések közötti különbségtételek sorra értelmetlenné válnak, a Psziché kiürülése, eltűnése, azaz a személyiség teljes transzparenciája az új ember világának, a megváltó munka világának a lényege. Ebben az univerzumban a pszichoanalízisre azért sem volt többé szükség, mert az új élet és az új emberek világában nem volt többé titok, nem volt mit

288. Igal Halfin: *Red Autobiographies. Initiating the Bolshevik Self*, Seattle, University of Washington Press, 2011, 158.

289. Mint arról Alekszandr Etkind az oroszországi pszichoanalízis történetéről szóló monográfiájában beszámol, a freudizmus harmincas évekbeli kritikájának (máig ismeretlen) szerzője „úgy tűnik, szintén hisz abban, hogy az emberi élet személyen kívüli tényezői sokkal fontosabbak az individuális tényezőknél. A freudizmus pontosan annyira marad el a marxizmustól, amennyire a teljes társadalom ellenőrzése az ember fölött. A társadalmi ellenőrzés célja az »egészséges kollektíva« és a »társadalmilag egészséges személy« létrehozása. Az ilyen kollektívákban és az ilyen személyekben nincs különbség tudat és tudattalan között, a szerzők kifejezéseiben »nincs semmi különbség a hivatalos és nem hivatalos tudat között«, vagyis egyszerűen nincs tudattalan. [...] A tudattalan azon osztály szétesésének bizonysága, melyhez hordozói tartoznak." Alekszandr Etkind: *A lehetetlen Erósza. A pszichoanalízis története Oroszországban*, ford. Bratka László, Kiss Ilona, M. Nagy Miklós, Szőke Katalin, Budapest, Európa, 1999, 599–600.

eltitkolniuk egymás előtt, a társadalmi és magánélet közti demarkációs vonalat felülírta a közös cselekvésbe vetett bizalom. A jövő tehát a kollektív megváltás kapujában állók számára az elvonulás, a félreállás egyben tagadás, és nincs semmi rendszerellenesebb, mint ha azok tagadják ki magukat, akikre az új világ építőinek szükségük lett volna. A titoktalan új ember keletkezésének, e folyamat kulturális nyomainak rekonstruálása túlmutat e szöveg keretein, határain: de érdemes néhány szovjet festményt felidézni, a kollektív boldogság intimitásának reprezentációit, így Dejneka, Popkov műveit.[290] „Véget ért a hermeneutika kora – annak idején ennek a tannak köszönhette a szovjet társadalom az átláthatóságot, most azonban már nem volt rá szükség. Az ébereknek immár nem kellett a sorok között olvasniuk, végre biztonságban lehettek, hiszen semmit sem titkoltak el előlük. És mivel többé nem kerülhetett sor tévedésekre vagy félreértésekre, felesleges lett volna a diákoknak azzal a kérdéssel vesződniük, mit is láttak vagy olvastak. A szkepticizmus egyet jelentett a pesszimizmussal és a defetizmussal. Ennélfogva paradox módon történetesen erős gyanakvástól indíttatva irtották ki a hermeneutikának még az írmagját is."[291] Ez volt a politikai forradalom lényege, az érzékelhető és ugyanakkor láthatatlan birodalom ideológiáján kívül élők számára felfoghatatlan határa, amelyet Sántha és a korszaknak a kommunizmussal szemben mégoly megértő természettudósai nem tudtak átlépni, hiszen az kívül esett a logikus következtetésekből adódó kétségekre épülő tudományosságon, amelynek elkötelezett hívei voltak. A természettudomány embereinek nem volt nehezebb lecke, mint belátniuk, hogy a szkepticizmus egyszerűen defetizmus. Az új ember, az új Én totális transzparenciája az új társadalom következményeként vált a sztálinizmus gyakorlati filozófiájának alapjává, s az egyszerűen értelmezhetetlenné tette mindazt, amit odáig tanultak, tapasztaltak, tanítottak. (Mintha a drezdai Higiéniai Múzeum ismert emblémája: a test belsejét, működését láthatóvá tévő Üvegember lett volna a megfelelő önkép alapja.)

A politikai ideológia és a természettudomány közti határok egybeomlása viszont elképzelhetetlen volt azoknak a tudósoknak, akik gyógyításra szoruló betegeiket önmagukért felelős, önmegvalósításuk révén kiteljesedő individuumoknak, s nem a kollektív munkafolyamat, a folyamatos közösségi lét

290. Ezeknek a nagy műveknek, a kommunista közösség önreprezentációinak a kritikai interpretációját láthatjuk a szoc- és posztszoc-art műveiben: Erik Bulatov, illetve Dubosszarszkij és Vinogradov szocialista realista idillt idéző pornográf travesztiáin.

291. Igal Halfin: Messianic Times, in Uő: *Stalinist Confessions. Messianism and Terror at the Leningrad Communist University*, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 2009, 249.

bizonyosságában és biztonságában élő dolgozóknak látták. Azaz a sztahanovizmus nem pusztán munkaszervezési technológia, hanem az üressé váló pszichológián túlmutatva, az új rendszer lényege volt. Az új antropológia alapja a munkához való viszony kopernikuszi fordulatában állott, de ezt a radikális váltást követni nem a racionális döntést, az ész, a logikus következtetések korlátozhatatlanságának evidenciáját valló tudományos meggyőződés, hanem az azt meghatározó politikai belátás kérdése volt, illetve lett volna. Sántha álláspontjából világosan kiderült, hogy ő az általa igenelt politikai rendszerváltás gyakorlatát nem kötötte össze a nagy antropológiai átváltozással, amit ma már okkal érthetünk részben az 1920-as évek avantgárd forradalma, részben a sztálinizmus által determinált pszicho-tudományok[292] lényegeként. Arra a kérdésre, hogy kik lennénk mi magunk, tehát hol húzódik a társadalom és az Én (szerződésének) határa, azaz miként érthetjük meg az egészség és a betegség keletkezéstörténetét, vagyis hol húzódnak meg az orvostudomány kompetenciájának határai, az új rendszer óhatatlanul más választ adott, illetve kényszerített ki, annak megfelelően, hogy a politikai filozófia és antropológia radikálisan átírta azokat a határokat, amelyeket a pszichológusok, neurológusok, idegorvosok gyakorlata ismert és elismert.[293] Már a bolsevik forradalom sem hagyhatta érintetlenül az emberi lényekről alkotott antropológiai önképet, de a sztálinizmus civilizációjában, az új korszakban annak megfelelően, ahogy az el nem idegenedett, közösségi munka mítosza – és részben gyakorlata – lett a megváltás alapja, a pszicho-tudományok dolgozói, a költők nyomdokaiba lépve, *maguk is „a lélek mérnökei" lettek, valóban újraírták annak jelentését, illetve a lehetséges megközelítéseket.* Az Új Embernek, a közösségi nevelés programjának semmi köze nem volt a liberális autonómia zárt énjének pszichológiájához, a kollektív individuum többé nem avantgárd retorika volt csupán, hanem a forradalom maga, a mindennapokban, azaz a történelemben élő társadalmi

292. Kovai Melinda: Lélektan és politika. Pszicho-tudományok a magyarországi államszocializmusban, 1945–1970. Kézirat, 2014 – itt köszönöm meg Kovai Melindának, hogy fontos és hiánypótló munkáját rendelkezésembe bocsátotta.

293. „Vagyis a pszichiáterek nem hagyományos értelemben vett »pszichiáterek« voltak többbé, hanem »mentálhigiénés« szakértők. Egy lelki egészségről rendezett 1930-as nemzetközi konferencián (Lev) Rozenstein kijelentette, hogy »Oroszországban a mentálhigiénés mozgalom forradalmasította a pszichiátriát, amelyből így lett azután orvosi, élettani és társadalomegészségügyi tudomány«." Benjamin Zajicek: *Scientific Psychiatry in Stalin's Soviet Union: The Politics of Modern Medicine and the Struggle to define 'Pavlovian' Psychiatry, 1939–1953*, University of Chicago, Department of History, 2009, lásd http://media.proquest.com/media/pq/classic/doc/1860999961/fmt/ai/rep/NPDF?_s=tH0kk27037ivYMFChC9cf4qQwGk%3D (letöltve 2015. március 8.).

lény evidenciája. Az pedig hamar belátható volt, hogy a messianisztikus időket megélő, az eszkatológia történetszemléletének megfelelően a kapitalizmus végén, illetve az új univerzális társadalom kapujában álló és élő emberiség, illetve emberi lények számára az individuális karrier mit sem mondott, következésképp a munkafogalom totális átalakulása, a közösség építésének tapasztalata nem pusztán technikai kérdés volt, ellenben a forradalom tagadásának vagy igenlésének kérdését jelentette. Azaz az orvostudományok addigi rendjének, az idegtudományok rendjének, kauzális láncolatainak elfogadása, jóváhagyása vagy újradefiniálása elkerülhetetlennek bizonyult, tehát a szakmai és a politikai kérdések közti distinkciók akaratlanul is a rendszer lényegének fel nem ismeréséről tanúskodtak, rosszabb esetben ellenséges cselekedetnek minősültek. A pszicho-tudományok – a narratív-hermeneutikai dialógusokra épülő – változatos terápiás eszközei helyett az önvallomás drámai aktusa vált a gyógyulás, pontosabban az igaz útra lépés módszertanává, amelyben a politikai bűn beismerése és az új személyiség megismerése elválaszthatatlan lett egymástól, a vallatás és a vallomás sem két külön mozzanat volt, a kényszerítés és a belsővé tett felismerés egymást feltételezték. *Sántha akaratán kívül és véletlenül, vagy szükségszerűen, de mélyen belekeveredett a sztálinista forradalom és pszichológia közti új szerződéses rendszer kialakításának kortárs diskurzusába, amely aztán oly sok áldozatot követelve, valóban újradefiniálta a magyar pszichológia és pszichiátria szerkezetét is.* Ez volt az a pillanat, amikor a kommunisták által sem vitatottan kiváló szakember egyszerűen, vagy épp nagyon bonyolultan, szembetalálta magát a felülről irányított diktatórikus kommunista forradalom alapvető kérdésével. És finoman szólva elmentek egymás mellett. Sántha május 27-én Rajka Ödönnek, az MTA Orvosi Osztálya Titkárának címzett levele drámai erővel érzékeltette a félreértés mélységét:

> Ami mármost a kérdés meritumát illeti, felfogásom az, hogy a sztahanovizmus önmagában egyáltalán nem káros, hiszen a sztahanovizmus lényegében az, amit úgy fejezünk ki, hogy többet ésszel, mint erővel, vagyis a fizikai munka betű szerinti racionalizálása. De a gyakorlatban a sztahanovizmus mégis káros lehet, ha valaki muszájból (vagy vélt muszájból) kezdi, vagy esetleg spontán lelkesedéssel kezdte, de muszájból (vagy vélt muszájból) folytatja, és igyekszik fenntartani kezdeti magas teljesítményét akkor is, amikor már nem esik jól ez a túlteljesítés, amikor már a pozitív érzelmi reakciókat negatív váltja fel. [...] A meghívásra vonatkozóan legyen szabad megjegyeznem, hogy a nyilvános megvitatást ebben az esetben nem tartom szerencsésnek. Nem a magam személyét akarom kímélni, mert szokásom

az, hogy álláspontomért mindig kiállok, de nézetem szerint ez a megoldás nem szolgálja az egész ügy érdekét.[294]

Végül mégiscsak elment, és a jegyzőkönyv tanúsága szerint továbbra is értetlenül hallgatta kollégáit. A nyilvános osztályülésre június 1-jén, pénteken délután fél hatkor került sor, a Heti ülésteremben. (Azaz a mai Felolvasóteremben.) Az Akadémia épületében a közönség, tehát a nyilvánosság számára korlátozás nélkül, szakmai érdemek nélkül is elérhető, 1951-ben még eredeti állapotában lévő termet az 1952 utáni átépítések megváltoztatták – az udvari traktust, ahol egykor a közönség ülhetett, elfalazták. Az átépítés pontosan megfelelt az MTA és a társadalmi nyilvánosság formái közötti új szerződésnek. De 1951-ben a teremben megjelentek még emlékezhettek arra, hogy mi is volt annak szerepe korábban az Akadémia életében. És ami velük történt, nem véletlenül történt ebben a teremben, a terem kiválasztása egy igazi, tudományos hagyomány persziflázsa volt.[295] Ami az orvosokat illette, azok részben megértették, hogy mit vártak tőlük, s talán ők maguk is úgy gondolhatták, hogy amíg Sántha politikai hibát vétett, addig a szakmai autonómia fennáll: azaz ha eleget tesznek a nómenklatúrához tartozás látszatának, akkor megőrizhetik a szakmai elit normáit.

A sztahanovizmus megítélését nem az orvostudomány, hanem a politikai valóság kérdésének tekintették, s így aztán sorra ítélhették el Sánthát, mondván, hogy miért hozott fel olyan példát az előadásában, amely a kommunista rendszer támadásaként is érthető volt. Straub F. Brunó, mint azt a jegyzőkönyv névtelen szerzője írja, „[a]nélkül, hogy a tudományos kérdésben állást foglalna, azt hiszi, hogy ha a magyar munkásoknak munkaviszonyaival kapcsolatban Sántha akadémikusnak az a véleménye, ami előadott – akkor a helyes út az lett volna, hogy az illetékesek figyelmét erre felhívja." Lissák Kálmán ugyancsak hangsúlyozta, hogy ilyesfajta politikai kérdésekről nem a hallgatók előtt kell beszélni, Gegesi Kiss Pál ugyancsak a vélt hibák ifjúság előtti felemlítését kárhoztatta. Hetényi Géza és Szentágothai János igencsak igyekeztek Sánthát menteni. A moszkvai emigrációból hazatért filozófus, Fogarasi Béla világosan fogalmazott.

294. Majerszky: *i. m.*, 71.
295. Vö. *Épített örökség a magyar tudomány szolgálatában*, szerk. Papp Gábor György, Budapest, MTA, 2010, 61, 71.

Szerinte a dolog legsúlyosabb pontja, ahogy Sántha levelében írja: a sztahanovizmus nem egyéb, mint betű szerinti racionalizálás. Ezt csak úgy lehet értelmezni, hogy Sánthának fogalma sincs arról, hogy mi a sztahanovizmus. Racionalizmus volt régen is. Kétféle racionalizmus van: kapitalista és szocialista. A szocializmusban racionalizálás folyt a sztahanovizmus előtt is, mint az észszerűsítési folyamatoknak rendszerbe foglalása. Például a Bedeaux-rendszer is ilyen volt. Ezt összetéveszteni teljesen helytelen felfogás, amiből csak a legteljesebb konfúzió folyhat. Nem kívánja kifejteni, hogy mi a sztahanovizmus.

Fogarasi tudománytalannak minősítette Sántha álláspontját, s azt az ellenséges Amerika Hangja rádióadóval azonosította, illetve handabandázásnak minősítette. Álláspontja világos volt:

Kritikai értelemben éles harc a kozmopolitizmus, idealizmus, a tudomány és a politika káros befolyása ellen. Ezt gyakorlatilag is végre kell hajtanunk. Abból, hogy Sántha prof.-on kívül más felszólalók is többé vagy kevésbé visszatükrözték ezeket a hatásokat, azt a következtetést kell levonnunk, hogy a kérdést nemcsak hogy megszűkíteni egy még szűkebb társaság körébe nem szabad, hanem mint tudományos és politikai kérdést mindenki számára teljesen világossá kell tenni, hogy a Tudományos Akadémia akkor teljesíti kötelességét, ha psychológusaink és orvosaink, valamint a sztahanovista mozgalommal széles munkás és demokratikus közvélemény előtt ezt a kérdést tisztázzuk.[296]

Függetlenül Fogarasi Béla életének és munkásságának, illetve az MTA termében elmondottaknak a megítélésétől, abban, amit Sánthának a sztahanovizmushoz fűződő viszonyáról mondott, igaza volt: Sántha valóban racionalizálási kérdésnek tekintette azt, míg annak lényege tényleg a munka által önmagára lelő új ember valósága folyamatos élményének a demonstrációja volt.[297] Eltekintve attól, hogy az adott helyzetben maga Fogarasi szégyenletesen viselkedett, a sztahanovizmus nem pusztán és kizárólag sztálinista propaganda

296. Majerszky: *i. m.*, 92–95. Fogarasi Béla összeesküvés-elmélete a korszak alapvető paradigmájává lett a fal mindkét oldalán. Vö. Timothy Melley: *Empire of Conspiracy, the Culture of Paranoia in Postwar America*, Ithaca–London, Cornell UP, 2000.
297. Mark Pittaway: The Reproduction of Hierarchy: Skill, Working-class Culture and the State in Early Socialist Hungary, *Journal of Modern History*, 74(2002)/4, 737–769.

volt. A mára szovjet íróként javarészt elfelejtett nagyszerű orosz író, Emmanuil Kazakevics magyarul – Nikodémusz Elli fordításában – megjelent kisregénye, *A vendégség* jó példával szolgál arra, hogy milyen kínos tévedésekhez vezet, ha a munka hőseinek ethoszát semmibe vesszük. „Lenszőke hajú, bocskoros, háziszőttes vászonból varrt ingű suttyó legényke volt, amikor a területi székhelyre, Penzába érkezett, és elszegődött Magnyitogorszk építkezésére, abba a városba, amelyről úgy beszéltek, mintha már meglett volna, pedig még nem is létezett. Ivan, a segédmunkás, tanonc, ács, majd betonozó, többi tízezer társával együtt, két keze munkájával építette a gyárat, ez pedig cserébe őt csiszolta és formálta, szinte észrevétlenül csiszolgatta és formálta át a maga képére és alakjára. Így lett a csendes, félénk parasztgyerekből híresség, akinek a neve éppolyan törvényszerűen szerepelt az ország legkiválóbb olvasztárainak mindenkori felsorolásában, mint ahogyan Lermontov neve sem maradhat ki bármiféle felsorolásból sem. Az örökké éhes, ágrólszakadt csókafiókából, aki úgy félt feljebbvalóitól, hogy a veríték is kiverte a hátát, és akinek a világ dolgairól a legellentétesebb elképzelései voltak, nyugodt, magabiztos férfi lett, egy nagy család feje, lelkes könyvbarát, aki maga is szívesen írogatott cikkeket az újságba."[298]

A harmadik felszólaló a pszichonalitikusból pszichiáterré átképzett – a neurológiai ismereteket elsajátítandó, 1945 után Sántha debreceni klinikáját is látogató – Hajdu Lili volt, akinek fellépése részben meglepő lehetett, részben szükségszerűnek is vélhetjük. Való igaz, hogy annak jelentősége és jelentése messze túlmutat a szakorvosok felszólalásain, és a pszicho-tudományok átalakulásának fontos forrásaként az elkövetkező évek vitáit vetíti előre. Hajdu ugyanis pontosan megértette, hogy mi volt a sztahanovizmus valódi kontextusa, s amit mondott, az jól mutatja, hogy *miért* volt politikai kérdés, és nem pusztán egyszerű, féltékenységre épülő szakmapolitikai aljasságtörténet mindaz, ami Sánthával történt, s miért vélem úgy, hogy annak jelentősége messze túlmutat az idegorvosi, pszichiátriai szakma keretein: s a rendszer önképében alapvető szerepet játszó metamorfózis, tehát az *identitás szó szerinti de-, illetve újrakonstruálásának egyedülálló példáját, vagyis az uralom finomszerkezetének, működési mechanizmusainak fontos esettanulmányát láthatjuk a történtekben.* Ráadásul 1948-tól neki aztán tényleg volt

298. Emmanuil Kazakevics: A vendégség, in Uő: *Csillag. Kisregények,* Budapest, Európa, 1963, 217–218. Magnyitogorszk megkerülhetetlenségéről lásd Stephen Kotkin: *Magnetic Mountain: Stalinisim as Civilization,* Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 1997.

tapasztalata abban, ami Sánthára részben várt, szemtanúja és kényszerűen, de elszenvedője és tevékeny résztvevője volt a magyar pszichoanalízis betiltásának.

> *Hajdu Lili:* Idézi Sántha professzor szavait, hogy a gyakorlatban a sztahanov munkamódszer mégis káros lehet, ha valaki muszájból vagy vélt muszájból kezdi, vagy esetleg spontán lelkesedéssel kezdte, de muszájból vagy vélt muszájból folytatja. Ennek az állításnak az abszurditását szeretné bebizonyítani. A sztahanov mozgalom, amely evidens jelenség, ha megnézzük az aetiológiáját, és ha megpróbáljuk Pavlov szavai szerint értelmezni, akkor egészen más eredményekre juthatunk. A továbbiakban ismert tényeket hoz fel. A felszabadulás után a munkásosztály és a dolgozó nép helyzetében döntő változások következtek be. Megszűnt a tőkés kizsákmányolás, a tőkés elnyomás, a termelőeszközök társadalmasított tulajdonba mentek át, a munkásosztály a hatalom birtokába jutott, és vezeti az országot. Ezek a tények számtalan új feltételes ingert rejtenek magukban, amelyek feltételes reflexek keltésére voltak alkalmasak. Pavlov tanai szerint a külvilágban való orientációt a munkás számára a munka jelenti. Ténylegesen megváltozott a külvilágban való orientáció, amely minőségi változásba csapott át. Természetesen nem felejtkezhetünk meg a második jelzőrendszerről, a beszédről, az absztrakcióról és a gondolkodásról sem. Mennyiségi változások minőségi változásokban nyilvánulnak meg. Mi történt tehát a munkásosztály, a dolgozó nép részéről a munkához való új viszony kialakulása terén? Másképp látták a munkát, és másképpen látták azt, hogy hogyan végezzék azt el. Nemcsak megváltoztatták a munkamódszereket, hanem újakat fedeztek fel és alkalmaztak. Természetesen ez a tény sok egyéb kérdést rejt magában, amelyek mindegyikére nem kíván kitérni. A tömeges feltételes ingerek által létrejött tömeges feltételes reflexek ilyen módon szükségszerűen, sőt törvényszerűen megváltoztatták a munkásosztály orientációját, vagyis amikor a sztahanov mozgalom megindult, akkor első sztahanovistáink munkateljesítményeiket újításokkal, észszerűsítésekkel hihetetlen módon felfokozták, ez spontán indult meg. Hogy valaki a munkát muszájból vagy vélt muszájból kezdi vagy folytatja, már abszurditás.[299]

Hajdu tehát tisztában volt vele, hogy Sánthának igaza volt, amikor azt mondta, hogy a Sztahanov-mozgalom gyakorlata munkaszervezési kérdéseket jelent,

299. Majerszky: *i. m.,* 79–80.

de azt is pontosan látta – csak nem fogalmazott úgy, mint a moszkovita, összeesküvéselmélet-hívő Fogarasi, aki a paranoid kommunisták logikáját követte –, hogy a sztahanovizmus valóban az új élet nyitányának egyik alapvető eleme volt. Elválaszthatatlan volt a mindennapi élet felszabadításának élményétől: az örömmel végzett munka és a tulajdonformák együttes, egymást erősítő változása számára is egy új pszichológiai kiindulópontot ígért – s ez volt az, ami szembeállította Sánthával, s egy táborba sodorta azokkal is, akik aztán persze, ha vele nem is, de a pszichoanalízissel végeztek, pontosabban vele végeztettek annak intézményeivel. Hajdu után az ugyancsak pszichoanalitikus képzésben is részesült pszichiáter, Zádor Imre szintén igen élesen elítélte Sánthát. Epizódnak is tűnhetett mindez, de végül egyikük életében sem bizonyult annak.

A pszichoanalízis elleni támadást 1948-ban a Vértes György[300] szerkesztette *Forum* című ideológiai-politikai elméleti folyóirat kezdte meg, részben az angolszász orientációjú, finom nyugatos kultúrember (benyomását keltő) Pálóczi-Horváth György kétrészes esszéjével.[301] A pályafutását a debreceni egyetemen, Sántha tanszékén kezdő Tariska István 1948 októberében megjelent *A Freudizmus mint az imperializmus házi pszichológiája (A harmadik nemzetközi mentál-hygiéniai kongresszus)* című dolgozata már jóval kevésbé bizonyult emelkedettnek. „A pszichoanalízis és különböző mély vagy »dinamikus« lélektani irányok szemlélete, *merőben individualista* és atomizált társadalmi felfogásra támaszkodik. [...] Az egészséges ember – egészséges társadalom követelmény kulcsa tehát az *egyén nevelése.* [...] A hiba ott van, ahol az egész freudi gondolatmenet alapvető hibája leledzik: az alapvető dialektikus materialista tétel tagadása vagy fel nem ismerése: *A lét határozza meg a tudatot.* S ezért összetévesztik a részt az egésszel, a lényegest a következményessel." Ezt a nem különösebben empatikus és nem nagyon bonyolult gondolatmenetet Tariska igen élesen megfogalmazott politikai problémává írta át. „Freud alapvető életösztönök-halálösztönök költői ellentétre épített pszichológiája mithologikus homályaival és atomizált társadalomszemléletére épült világnézetével ezen a kongresszuson eljutott követőiben oda, ahova

300. A *Forum* irodalmi, társadalomtudományi és kritikai havi lap élén koalíciós szerkesztőbizottság állt Darvas József, Lukács György, Ortutay Gyula személyében. Valójában az MDP ideológiai fóruma volt, semmi más: Vértes és Lukács irányította. Pálóczi-Horváth György két cikke az 1948. január–februári számban jelent meg, majd utóbb önálló könyvként is kiadták.

301. Pálóczi-Horváth György: *Freud, vagy egy illúzió eredete,* Budapest, Hungária Könyvkiadó, 1948. Pálóczi-Horváthot mint angol kémet 1949-ben letartóztatták, 1954-ben bocsátották szabadon, 1956 végén emigrált Londonba, ahol 1973-ban hunyt el hatvanöt évesen.

minden antidialektikus út vezet: a nyílt politikai reakcióba. Ezen a tényen mit sem változtat az, hogy Kelet-Európában – vagy éppen Magyarországon – a közös, de más okból származó üldözés a pszichonalitikusokat hosszabb-rövidebb időre közös útra kényszerítette az emberi haladás és felszabadítás *valódi* harcosaival."[302] Ezt már a kommunista pszichoanalitikusok sem engedhették el a fülük mellett, mint az a Politikatörténeti Intézet Vértes György-hagyatékában lévő leveleiből kiderül. A Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület (Freud Társaság) a szerkesztőbizottság tagjának, Lukács Györgynek küldte el válaszát.[303]

Budapest, 1948. november 15-én.
Kedves Lukács Elvtárs!
A Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület kommunista tagjai az alábbi ügyben védelemért fordulunk Lukács elvtárshoz mint a *Forum* szerkesztőbizottságának kommunista tagjához. A *Forum* októberi száma közölte Tariska

302. *I. m.,* 801–803.

303. A levél teljes szövege, illetve Lukács 1948-ban kéziratban maradt válasza a *Köztársaság* című hetilapban jelent meg (1992/31, 42–43) Dokumentum: Egy jövő illúziója címmel; a levélváltást Szőke György tette közzé s látta el kommentárokkal. A levelek részletei megjelentek Révész Sándor *Egyetlen élet. Gimes Miklós története* (Budapest, 1956-os Intézet–Sík, 1999) című életrajzában, illetve Borgos Anna *Thalassá*ban közölt Hajdu Lili-esszéjében (Elhárító mechanizmusok: Pszichoanalízis és politika találkozásai Hajdu Lilly életútjának tükrében, *Thalassa,* 2009/1, 21–46). Sem Révész, sem Borgos nem említi Hajdu Lili Sántha ügyében játszott szerepét. Révész szerint „az átmentők oldalán az előtérben a kommunista analitikusok, Hajdu Lili, Hermann Imre mellett Mérei Ferenc is részt vesz, a megsemmisítők oldalán pedig Pálóczi-Horváth és Tariska István mellett Révai emberei: Lakatos Imre, Király István, Szigeti József és mások". Ez így persze semmi más, mint a valóságnak a tényeket semmire sem tartó leegyszerűsítése. Mérei, ugyancsak a *Forum*ban 1949 februárjában megjelent – amúgy remek – cikke, *A pszichologizmus a nevelésben* az elitista „üvegházi nevelés"-sel szembeni érvei finoman szólva sem tekinthetők az „átmentés" eszközeinek, ellenben radikális baloldali kritikájának igen. „Magyarországon volt egy réteg, amely különösképpen fogékony volt a befelé forduló, a harctól eltérítő ideológia iránt. A harmincas évek gazdasági válságaiban felmorzsoló középpolgárság gyermekei, akik a deklasszálódás útján a befelé fordulást, az önszemlélődést választották – ők voltak azok, akik a pszichoanalízis híveivé szegődtek. A burzsoá ideológia szószólói lettek ezzel: az önelemzés segítségével *egyénileg és csak egyénileg fellelhető boldogság hirdetői,* szemben a közösen vállalt harccal." (215.) A pszichoanalízis és a hidegháborús amerikai katonai doktrína által meghatározott pszicho-tudományok bonyolult viszonyáról lásd Ron Robin: *The Making of the Cold War Enemy, Culture and Politics in the Military-Intellectual Complex,* Princeton, Princeton UP, 2001. A teljes szöveg közlése mellett a nyelvi apróságok szólnak: Hajdu Lili és Hermann Imre nem pusztán kommunista meggyőződésű pszichoanalitikusokként írnak, hanem ugyanazon Párt tagjaiként, amelyben Lukács György fontos szerepet játszott.

elvtárs „A freudizmus mint az imperializmus házi pszichológiája" című tanulmányát. A tanulmány – a harmadik nemzetközi mental hygiéniai kongresszus ismertetése kapcsán – bírálat tárgyává teszi a pszichoanalízis egyes megállapításait. A bírálat elvi részével számos ponton mi is egyetértünk, és [a] pszichoanalízis további marxista–leninista bírálatát mi magunk is feltétlenül szükségesnek tartjuk. Sem a kritikát nem utasítjuk vissza, sem pedig az önbírálattól nem zárkózunk el. Nem vonjuk kétségbe azt, hogy az imperialisták a maguk országaiban megkísérlik a pszichoanalízist a maguk szolgálatába állítani. Ezt azonban csak úgy teheti[k] meg, ha a pszichoanalízis elméletét meghamisították. Nyomatékosan hangsúlyozva, hogy mint kommunisták az elmélet minden terén, tehát a pszichoanalízis kérdéseiben is, a Párt ideológiai útmutatását akarjuk követni, meg kell állapítanunk, hogy a *Forum* említett cikkének egyik mondata semmiképp sem tekinthető elvi bírálatnak, és a legmélyebben sért bennünket mint párttagokat és becsületes embereket. Miután Tariska elvtárs megállapította, hogy a freudi pszichológia a londoni kongresszuson eljutott a nyílt reakcióig, a következőt írja: „Ezen a tényen mit sem változtat az, hogy Kelet-Európában – vagy éppen Magyarországon – a közös, de más okból származó üldözés a pszichonalitikusokat hosszabb-rövidebb időre közös útra kényszerítette az emberi haladás és felszabadítás *valódi* harcosaival." Magyarul: ha az analitikusok a kommunistákkal együtt mentek a múltban, vagy kommunisták lettek a felszabadulás után, akkor annak csak egy magyarázata van: az, hogy zsidók, ez a magyarázat annullálni akar egy másik magyarázatot – ami a valóság –, hogy a pszichoanalitikusok mindig fasisztaellenesek voltak a múltban, és meggyőződéses marxisták és hű párttagok a jelenben. Tariska elvtárs felfogásával nem érthet egyet Pártunk, sem Lukács elvtárs nem érthet egyet. Kérjük, hogy a tanulmány idézett sorait a *Forum* igazítsa helyre, hangsúlyozva azt, hogy a pszichoanalízis bírálatának elvi részét a helyreigazítás nem érinti.

Elvtársi üdvözlettel Dr. Gimes Miklósné, Dr. Hajdu Lili, Dr. Hermann Imre

Lukács válasza, amely finoman szólva sem mondható cizelláltnak, kíméletlen és félreérthetetlen volt – igaz, ami igaz: a korszak, az évszázad legnagyobb magyar filozófusa igazán nem sok erőfeszítést tett, hogy felülvizsgálja az összeesküvés-elméletet, amely, lám, az ő világát is mélyen átjárta:

1948. november 30.
Tisztelt Elvtársak, november 15-én kelt levelükben idézik Tariska elvtárs cikkének egy passzusát, és a következőkben úgy interpretálják, mintha annak antiszemita értelme lett volna. Ez ellen az értelmezés ellen, melynek – tudatosan vagy nem tudatosasan – az az intenciója, hogy elterelje a figyelmet a pszichoanalízis világnézeti és társadalmi reakciós ártalmairól, a leghatározottabban tiltakozom. Ennek az idézett mondatnak egyedüli értelme csak az lehet: a felszabadulás előtt igen sokan voltak, akik nem voltak megelégedve a Horthy–Szálasi–Hitler-rezsimekkel. Sokakban azonban ez az elégedetlenség onnan származott, hogy az osztályuralomnak, az osztálydiktatúrának ilyen formái helyett az angol-amerikai típusú osztálydiktatúra után vágyódtak. Természetes, hogy az ilyen elemek (akár zsidók voltak, akár nem) a felszabadulás után az új demokrácia ellen fordultak. Ez természetesen vonatkozik a pszichoanalízisre mint világnézeti áramlatra. Igen érthető módon, mert hiszen a hitleri elnyomó gépezetnek nem volt rájuk szüksége, a Trumané pedig kitűnően fel tudja őket használni. Nagyon kérem az elvtársakat, hogy fontos ideológiai vitákat ne tereljenek az útszéli demagógia területére. Elvtársi üdvözlettel.

Hajdu Lili és Hermann Imre levelének ideológiai kritikán alapuló kései kommentárjától tartózkodnék, amint e könyv kapcsán mindvégig attól a – hasonló, ma már gyakran meghökkentőnek tűnő – kommunista megtéréseket, vallomásokat, illetve jelentéseket tartalmazó szövegek esetén gyakran visszatérő eljárástól, amelynek keretében egy-egy kései szerző, akarva-akaratlan – gyakran eltérő megfontolások alapján – vagy odaáll az egykori vallomástevő mellé, s mintegy érthetővé teszi, logikus lépésként interpretálja annak tetteit, vagy épp egyszerűen cinikus jellemhibaként értelmezi azokat. Hajdu Lili és Hermann Imre ugyanazok voltak, akik szinte ugyanezekben a hetekben felszámolták a pszichoanalitikus egyesületet. Utóbb Hajdu Lili a Lipótmezőn helyezkedett el, Hermann pedig meghúzódott a legalitás peremén, míg felesége, Hermann Alice tevékenyen részt vett (részt vehetett) a magyar óvodarendszer át-, illetve kiépítésében, mely feladat tipikus példája volt azon fontos intézményteremtő munkáknak, amelyeket a baloldali, osztálymentes diktatúra idején is el lehetett elvégezni – mindenki hasznára.

Hajdu Lili és Sántha történetéhez tartozik az is, hogy 1956 júniusában az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet igazgatójaként Hajdu munkatársaival együtt levélben fordult a Magyar Tudományos Akadémia elnökségéhez, követelve Sántha teljes és fenntartások nélküli rehabilitációját. Ezt a levelet többek

között Tariska István is aláírta. Ő 1951 és 1954 között börtönben volt, s onnan került a Lipótmezőre, majd Hajdu öngyilkossága után tizenkét évvel az intézmény igazgatója lett. Hajdu 1957-ben még odavette a Lipótmezőre az idegsebészeti osztály élére Sántha özvegyét, a kommunista meggyőződésű Majerszky Klárát. Némileg hasonló helyzetben voltak, egyikükneka férje halt meg, másikuknak a fia ült börtönben, az ítéletre várva. A főigazgató emberségesen bánt kiszolgáltatott helyzetben lévő kollégájával. Hajdu Lilit 1957 júliusában kényszernyugdíjazták: a minisztériumban közölték vele, hogy megromlott az egészsége, és „egészségügyi okokból" kérvényeznie kell a nyugdíjazását. Kettejük összefonódó alakja mintha Déry novelláját, a *Két asszonyt* idézné meg.[304]

„Mi is tehát az igazság? Metaforák, metonímiák, antropomorfizmusok átmeg átrendeződő serege, azaz röviden: emberi viszonylatok összessége, melyeket valaha poétikusan és retorikusan felfokoztak, felékesítettek és átvitt értelemmel ruháztak föl, s amelyek utóbb a hosszú használat folytán szilárdnak, kanonikusnak és kötelezőnek tűntek föl egy-egy nép előtt: az igazságok illúziók, amelyekről elfelejtettük, hogy illúziók, metaforák, amelyek megkopván elveszítették érzéki erejüket, képüket veszített pénzérmék, amelyek immár egyszerű fémek csupán, s nem csengő pénzdarabok..."[305] Lehetetlennek tartom tehát válaszolni arra a kérdésre, hogy Hajdu és Hermann pszichoanalízissel kapcsolatos álláspontjában mennyi volt a pragmatizmus, a kényszernek való meggyőződés nélküli engedés, és mennyi a kényszerítés során történő felismerés, az új világtörténelmi rend szükségszerűségének belátása, tehát a pszichoanalízis helyzetével kapcsolatos önkritika. A budapesti pszichoanalitikus közegben számos olyan, minimum baloldali nevelési elv, kérdés merült fel a két háború között is, amelyeknek az új rendszerben való használata nem volt, nem lett volna lehetetlen,[306] azaz a két analitikus okkal és joggal volt felháborodva

304. Déry Tibor: Két asszony, in Uő: *Szerelem és más elbeszélések,* Budapest, Szépirodalmi, 1963.

305. Friedrich Nietzsche: A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról, in *Athenaeum: A francia Nietzsche-recepció,* I, 3. füzet, Budapest, T-Twins, 1992, 7.

306. Lásd például az 1948-ban majdnem megjelent nevelési-pszichológiai, végül betiltott folyóirat, *A Jövő Embere* szerkesztőinek, szerzőinek ígéretes listáját. A LESZ – Lelki Egészségvédelmi Szövetség – hivatalos lapjának főszerkesztője dr. Lantos György, szerkesztője dr. Pető Endre lett volna; a szerkesztőbizottság elnöke dr. Horányi Béla volt, s abban helyet foglalt többek között dr. Bálint István (pár éve múlva az ÁVH orvosa), dr. György Júlia, dr. Hermann Imre, dr. Mérei Ferenc, dr. Szinetár Ernő, a szerzők között találjuk Weil Emilt, Pikler Emmit, Mérei Ferencet, Gegesi Kiss Pált. A Szövetség elnöki tanácsának tagjai között ott találjuk Sántha Kálmánt, Sztehlo Gábort, Ujhelyi Szilárdot – mintha egy másik, végül eltüntetett Magyarország képe rémlene fel a lapból. Vö. Egy meg nem jelent folyóirat – A jövő embere, *Thalassa,* 6(1995)/1–2, 222–277.

Tariska tételén, miszerint a baloldali progresszió és az analitikus mozgalmak közötti kapcsolat csak a zsidók félelmi politikáján alapult. Hermann Alice 1946-os *Emberré nevelés* című kötete éppúgy ennek a – pszichológiára is kiható – történelmi változásnak az elfogadásán és üdvözlésén alapult, mint Mérei nagyszerű 1947-es könyve, *Az együttes élmény,* amelyet persze ismét lehet politikai kompromisszumként olvasni, amint ideológiai alkalmazkodásként is, végül – a modern, közösségi élet mellett elkötelezett pedagógiai pszichológiai meggyőződés becses dokumentumaként. Hajdu Lili Sántha ügyében elmondott beszédének kontextusai elég világosan kijelölik annak intenciótartományát, hiszen nem egyetlen elszigetelt esetről volt szó. A pszichológusokkal, pedológusokkal, pedagógusokkal, pszichoanalitikusokkal: az 1945 után szabadon tevékenykedő, egymást ismerő kollégákkal javarészt olyasmi történt, mint 1950-ben az ortodox és neológ zsidóság képviselőivel, szervezőivel. Olyan kulturális-politikai közösségekről volt szó, amelyek tagjainak jelentős része, illetve mindegyike a vakszerencsének, illetve a Szovjetuniónak, ennyiben a kommunistáknak köszönhette életét. S épp e közösségek tagjai tapasztalták meg igen hamar, hogy hálájuk és vélhető lojalitásuk nem sokat ért a kommunisták szemében. Azoknak nem egyszerűen csak szövetségesek, hasznos hülyék kellettek, hanem az őszinte vallomásban rejlő megtérés igazsága: a Párt iránti hűség nem politikai kérdés volt csupán. A kommunisták sokkal jobban gyűlölték azokat, akik közel álltak hozzájuk, és mégsem voltak azonosak velük, mint azokat a jobboldali ellenfeleiket, akiknek a hódolatára volt szükségük, de nem a bizalmára. A kommunisták magukban sem bíztak, a paranoia, a kérlelhetetlen kétkedés, a lebírhatatlan gyanakvás mind a rendszer lényege volt, amelyben egyikünk sem számított, csak mi mindannyian: a győztes világtörténelem és megváltás fogaskerekei. Ez számított minden pillanatban: a kérlelhetetlen és rettenetes őszinteség vágya, a gyanakvás a megtérést tanúsító ideológiai közeli Másik iránt.

Hermann Imre az alábbi levelet és nyilatkozatot juttatta el Mérei Ferencnek:

A fejlécen: (Dr. Hermann Imre ideggyógyász, Budapest II *Levél* [autográf kézírás]).

Kedves Mérei, mellékelek egy nyilatkozatot, melyet kívánsága szerint, ha jónak lát, vagy szükségesnek tartja, fölhasználhat. Bp.'48. III. 9. Üdvözlettel Hermann.

1. Világnézeti alapom a marxizmus–leninizmus. 2. A pszichoanalízis számomra nem világnézet, hanem szaktudomány. 3. Tudom, hogy Freud sok gondolata a polgári ideológiában gyökerezik. Ezek kigyomlálásában Mérei Ferenc vezetésével részt akarok venni. 4. A pszichológus munkaközösségben elhangzott kritikáim nem a marxismus ellen irányultak. Bp. 1948. III. 9. Hermann Imre (mint aláírás), egyetemi magántanár.

Mérei Ferenc válasza Hermann Imrének:

Kedves Hermann elvtárs! Megkaptam nyilatkozatát, amelynek felhasználását rám bízza. A nyilatkozatot nem használom fel, és jövőben sem fogom felhasználni. Nem hiszem, hogy bármennyivel is előre vinné a dolgot egy ilyen nyilatkozatnak a közlése. A pszichoanalízis megrostálásának munkáját azoknak kell elvégezni, akik ehhez értenek – s így elsősorban Önnek. Ilyen munka még részleteiben sem napok vagy hetek kérdése. Én a magam részéről türelemmel és bizalommal várom azokat a cikkeket, amelyeket Ön fog írni, és amelyek a pszichoanalízis túlkapásait bírálják majd éppen a Marxizmus–Leninizmus szemszögéből. Azzal, remélem, egyetért, hogy ezek az összejövetelek tarthatatlanok. Egyelőre meg is szakítjuk azokat – legalább néhány hónapra.[307] Kívánom Önnek, Hermann elvtárs, hogy sikerüljön a legnehezebb, ami tudománnyal foglalkozó ember előtt áll: biztonságot nyújtó elméletrendszer alapjait mérni meg, kilépni a rendszerből, és más rendszerből vizsgálni azt. Sok üdvözlettel és megbecsüléssel.

1948. március 22.[308]

Végül pedig ott volt a sztahanovizmus kritikájának utóélete. 1951-ben az Akadémián felszólalt az ismert Kossuth-díjas sztahanovista, Pióker Ignác is, aki örömmel számolt be jó egészségi állapotáról. 1952-ben Zádor Imre lett a János Kórház, illetve a kommunista nómenklatúrához tartozók kórházának, a Kútvölgyi idegosztályának a vezetője. Zádor nem sokáig tölthette be a két tisztséget, mert 1953-ban koholt vádak alapján elítélték, s szabadulása után nem sokkal, 1956-ban elhagyta az országot. Évtizedekig élt Kanadában, Ausztráliában, s amikor aztán az 1980-as évek végén hazalátogatott, majd -költözött, felkereste az MTA Levéltárát, hogy elolvassa az egykori esemény jegyzőkönyvét.

307. Mérei – vélhetően – a Magyarországi Pszichoanalitikus Egyesület összejöveteleire utal.
308. Vö. *Mérei Élet-Mű. Tanulmányok*, szerk. Borgos Anna–Erős Ferenc–Litván György, Budapest, Új Mandátum, 2006, 265.

Áttanulmányozta ugyan, de néhány éve megjelent emlékirataiban nem tartotta kívánatosnak megemlíteni ezt az eseményt, igaz, a könyvben rendre hódításairól számol be inkább, mint bármi másról. Mindenesetre mint a Levéltár osztályvezetőjének megjegyezte, 1952-ben Pióker Ignác az ő osztályán feküdt idegkimerültséggel.[309]

„Ha a náci holokauszt a Másik kiirtására törekedett, a szovjet terror öngyilkosnak mondható [...]. Öngyilkos jellegüknél fogva a szovjetek rémtettei lehetetlenné tették a bosszút, de a tanulást is akadályozták. A legnehezebb dolog önmagunkról tanulni. A gyász ugyanakkor nem ismer határokat"– írja az orosz/szovjet pszichoanalízis történésze, a Cambridge-ben tanító Alekszandr Etkind.[310]

309. Hay Diana szíves szóbeli közlése 2015. március 31-én.
310. Aleksandr Etkind, *Warped Mourning. Stories of the Undead in the Land of Unburied*, Stanford, CA, Stanford UP, 2013, 8–9.

V. PÁRHUZAMOS VALÓSÁGOK: AZ IDEOLÓGIAI SZÖVEG DEKONSTRUKCIÓJA, ZSIDÓ EMLÉKEZET ÉS SZEX

„Világos tehát, hogy – bármi legyen is a pontos eredete – a Törzs kb. az 1950-es évek elejétől kisebb-nagyobb megszakításokkal az 1970-es évek közepéig változó intenzitással ugyan, de működött – mégpedig a Mérei által leírt, egy szubkultúrához képest *viszonylag szigorú rend szerint*. A meghívottak valamilyen családi-baráti konfiguráció részesei voltak, az összejövetel ún. rendezvény volt, melyre adott esetben – annak rendje és módja szerint – szabályos meghívó készült (persze a Törzsben szokásos groteszk, utalásos nyelven), a rendezvényre írásos művel kellett készülni, ezekből álltak össze később a hatvanadik évet betöltő Törzstag számára készített antológiák, melyek ebben az értelemben a magyarországi szamizdatkultúra gyökereit jelentik."
K. Horváth Zsolt: *Szexuál-lélektani szubkultúra az ötvenes évekből. Vázlat a Törzs keletkezéséről és politikai szocializációjáról*[311]

311. K. Horváth Zsolt: Szexuál-lélektani szubkultúra az ötvenes évekből. Vázlat a Törzs keletkezéséről és politikai szocializációjáról, in *Mérei Élet-Mű*, id. kiad., 47.

Végül érdemes felidéznünk az ideológiai elragadtatottság, az eksztatikus belső meggyőződés egy autentikus kívülálló általi kortárs kritikájának alig ismert példáját. Az ismeretlen nyelv kulturális logikáját, retorikáját belülről ismerő, ugyanakkor az MDP, majd az MSZMP pártelitjétől számottevő távolságot tartó egykorú szerzők száma igen csekély. Elenyésző volt azoknak a baloldali értelmiségieknek a száma, akik egyszerre voltak ismerősek a marxizmusban, a rendszer ideológiai univerzumában, ugyanakkor azzal párhuzamosan egy olyan kívül álló szubkultúra önkorlátozó nyilvánosságában éltek, amelyben a hatalmi szó szubverzív paródiája nem pusztán különösebb kockázatok nélkül megfogalmazható, előadható, hanem a közösség tagjai számára érthető is volt. A baloldali ideológiai hitvallás nyelvét a Horthy-korszak óta belülről ismerő, ugyanakkor az 1945 utáni kommunista társadalomépítést kritikával szemlélő „kettős ügynökök", tehát a radikális antisztálinista marxisták szubkultúrájába tartozott Lux László is. Szövegei paródiák, amelyeket mai fogalmaink szerint az ideológiai nyelv dekonstruktív értelmezéseként is olvashatunk. Az 1950-es Országos Gyűlés, illetve a Sántha-ügy „nyelvjátékát" különös fényben megvilágító, interpretáló Lux-szövegeket tehát forrásértékű, az ismeretlen nyelv uralkodóvá válásával párhuzamosan keletkezett dokumentumok lévén az etnológiából ismerős *sűrű* leírásoknak is tekinthetjük. Menekvésnek, mint Clifford Geertz írja, s nem pusztán a szójáték végett vélem: menedéknek. Lux paródiái az osztályozás, leírás, értelmezés normáinak hagyományait kezdik ki. Az alább közölt szövegek utalásrendszere azonban nem korlátozódik a politikai nyelvre, még két további világ is feltűnik bennük, s a három egymástól elválaszthatatlan. Lux szövegeiben igen erősen jelen vannak az ismétlésekre épülő zsidó emlékezetkultúra, illetve a libertinus szexuális szabadosság retorikai alakzatai, visszatérő tematikus fordulatai. A háromból kiolvasható mintázat egészen egyedülálló dokumentuma a gyásznak, a túlélő örömének és a politikai (ön)kritikának.

Lux László egy igen kis létszámú szubkultúra, az 1954-től az 1970-es évek közepéig-végéig létezett *Törzs* tagja volt. Ez a Mérei Ferenc körül létrejött közösség a Párttal részben éles konfliktusokba keveredett, a két háború közti baloldalon belüli, a sztálinizmust követő illegális kommunista párttal radikálisan szemben álló oppozícióból,[312] a Szociáldemokrata Párt Diákcsoportjából és a párt holdudvarához tartozó Munka-kör tagjaiból álló, évtizedes barátok, tehát kommunista és szociáldemokrata elitértelmiségiek szűk csoportjának belső nyilvánosságát jelentette.[313] A Törzs marginalizált volt, és az avantgárd elitkultúra logikája szerint működött: egy részben a pártellenzék hagyományára is épülő, különösen szoros baráti viszonyban befelé élő, szűk közösség, amely belső nyilvánosságában semmisnek tekintette a társadalmi szerepek sikerekből és kudarcokból álló nagyvilágát, s a Törzsön belül a karrierlehetőségekkel élők, illetve azok tudatos, évtizedhosszani megtagadását választók között semmiféle különbség nem tétetett. A jeles egyiptológus, hebraista és fordító Biró Dániel, akinek édesapja és nagybátyja is a Törzs tagja volt, egy alkalommal a Törzs *kettős izolációjáról* beszélt:[314] arról, hogy annak tagjai javarészt éppúgy tartózkodtak az MDP, majd az MSZMP elitjétől, ahogyan a mindenkori Párt is zárójelben kívánta tartani a Törzs lehetséges hatását az értelmiségi közegben. Azaz a Törzs mintha követte volna a zsidó gettó hagyományát, amelynek történetéről a nagyszerű történész, Salo W. Baron legendás tanulmányában megjegyezte: a legtöbb esetben annak kapuját előbb zárták be belülről, mint kívülről.[315] A Törzs ennyiben a kortárs társadalmi elithez tartozók zárt világa, gettója volt, amely *intra muros* a tagok fantáziájának korlátozhatatlanságát garantálta.

312. Oppozíción ebben a kontextusban a két háború közti baloldali diák- és munkásmozgalmak, illetve az avantgárd művészeti közegében tevékenykedő sztálinizmusellenes, következésképp a Szovjetunióval és az illegális Kommunista Párttal élesen szembeforduló, lazán szőtt csoportot értjük, amelynek kultúrtörténeti jelentősége messze túlmutat tagjai szerény számán.

313. K. Horváth Zsolt: Szexuál-lélektani szubkultúra az ötvenes évekből. Vázlat a Törzs keletkezéséről és politikai szocializációjáról, in *Mérei Élet-Mű*, id. kiad., 37–55; Román József: *Távolodóban (önéletrajz)*, Budapest, Magvető, 1990; Uő: *Bálint Endre és az „oppozíció”*, Budapest, CEU Press, 2004.

314. 2015. augusztus 5-én Pomázon.

315. „A gettók kapuja eleinte általában belülről volt zárható, és csak később kívülről. Nem technikai értelemben véve a gettó olyan területet jelentett, ahol a legtöbb zsidó és csak kevés gój ért, még bőven azelőtt, hogy erre törvény kötelezte volna őket attól fogva, hogy a keresztény hatóság szükségesnek ítélte a zsidókat lakóhelyük szerint is megkülönböztetni, végképp megakadályozva ezzel a keresztényekkel való társadalmi érintkezésüket.” Salo W. Baron: Ghetto and Emancipation. Shall We Revise the Traditional View?, *The Menorah Journal,* 14(1928), June, 515–526.

A hosszú évtizedeken át zajló zártkörű „rendezvények”, alkalmi események, a születésnapokon, július 14-én, karácsony, újév alkalmából szervezett találkozók centrumában a felolvasások álltak.[316] A Törzs tehát titkos anyanyelvként használta azt az írás- és beszédmódot, amelyet Lux mesterien alkalmazott. A rituális zsidó emlékezet, tehát a visszatérően használt szövegek, zárt retorikai alakzatok, mitikus precedensek újramondása köré szervezett szertartások felolvasott szubverzív és önreflexív paródiák, amelyek hősei ők maguk, a Törzs tagjai voltak – ez volt a Törzs szövegeinek az alapstruktúrája. Az elsősorban születésnapokon bemutatott, hangosan felolvasott kéziratos kötetekben tehát a kíméletlen önirónia és kölcsönös kritika volt az uralkodó elem, a múló évek során – a Törzs epicentrumában álló Mérei kategóriáival élve – az utalások és az együttes élmények teremtette hagyomány, emlékezetközösség megszületésének és fennmaradásának lehettek tanúi a résztvevők. A szubverzív persziflázs elválaszthatatlan volt saját életük fordulatai, elvesztett barátaik halála feletti megrendültségüktől, a kívülálló irónia és a személyesség pátosza egyszerre formálta ezeket a szövegeket. Amire az ötvenes évek közepére kialakult a rendezvények hagyománya, a Törzs tagjai évtizedek óta ismerték egymást, és számos, részben közösen átélt sorsforduló volt mögöttük. Voltak, akik együtt tanulták meg az emigrációs létet Franciaországban, szinte mindannyiukat számon tartotta a Horthy-korszak rendőrsége, mind marginális helyzetben voltak, a magyarországi egyetemi világon kívül éltek. A *numerus clausus* hatásfoka jól követhető az Oppó és a Törzs tagjainak élettörténetében. Szabó Lajos, Tábor Béla, Biró Gábor,[317]

316. „...Hülyéskedtünk, irtó jópofa vicceket csináltunk. Bálint kezdte el az úgynevezett rendezvény-irodalmat. Volt egy öreg barátunk, a Szabó Lajos, meghalt már régen [...]. Szabó Lajos megbetegedett úgy az ötvenes évek elején, az is nagyon nyomorgott. Akkor Bandi, hogy szórakoztassa, »Csingilingi« címmel rajzolt és írogatott neki, és ebből alakult ki, hát igazából csak '54-ben, '54-ben volt az első, ebből alakult ki a rendezvényirodalom, ami aztán sokkal később több kötetben rendeződött.” Interjú Zsámboki Zoltánnal, 1987 novemberétől 1988 májusáig, interjúkészítő Kovács András, 1956-os Intézet, Oral History Archívum, 111. sz.

317. „Biró Gábor (1912–1977) a harmincas években a Szocialista Diákok vezetőségi tagja, itt ismerkedett meg többek között Bálint Endrével, Szabó Lajossal, Tábor Bélával, Justus Pállal, Friedmann Endrével (Robert Capa). Eljárt a Kassák-körbe, ahol részt vett a szavalókórusban. Itt ismerte meg a Párizsból hazatérő Vajda Lajost, akihez élete végéig szoros barátság fűzte. Külső munkatársként társadalomfilozófiai, politikatörténeti cikkeket és recenziókat írt a Csécsy Imre szerkesztette Századunknak. A filozófia iránti érdeklődése vezette el Franz von Baader több munkájának fordításához. Ezekből a fordításokból már halála után, 1996-ban jelent meg néhány a tatabányai Limes Lehetséges barokk című számában. Könyvelőként tartotta el családját. A háború után a Mérei Ferenc által »Törzs«-nek elnevezett szellemi, baráti kör aktív résztvevője volt.” Biró Gábor: Emlékek és feljegyzések Vajda Lajosról, közzéteszi Biró Eszter,

Horváth László,[318] Mezei Árpád,[319] Mezei (Pán) Imre,[320] Lux László, Bálint Endre, Kelemen Imre,[321] Román József[322] nem járhattak egyetemre; Mérei Párizsban végzett, Justus Pál[323] Bolognában és Párizsban hallgatott bölcsészetet. 1945 előtt egyedül a szegedi egyetemen tanuló, Szent-Györgyi Albert jóvoltából doktoráló Biró Endre[324] járt itthon egyetemre. Mindez jelentős mértékben megszabta az 1945 utáni mozgásterüket is. Mérei egyetemi végzettsége, tényleges szakértelme döntő szerepet játszott karrierje alakulásában. Justus számára az MSZDP, illetve az MDP káderekként nyílt lehetőség annak a társadalmi, értelmiségi szerepnek a betöltésére, amelyre hivatott volt. Mezei Árpád Levendel Lászlóval való együttműködése jól mutatja, hogy a szélárnyékban,

Holmi, 2009/6, 804–812; lásd még K. Horváth Zsolt: A Munka-kör szellemi hinterlandja, *Korunk,* 2010. január, 85–91.

318. Horváth László (1914–1985) a Fischer kalapgyárban 1932-től magántisztviselő 1944-ig, majd ugyanott folytatta a háború után, műszaki igazgatóhelyettes volt, amíg át nem került a Minőségi Ruhagyárba anyagbeszerzőnek. (Horváth Judit szíves szóbeli közlése nyomán.)

319. Mezei Árpád (1902–1998) művészetfilozófus, művészettörténész, műgyűjtő, Marcel Jeannal közös könyvek, tanulmányok szerzője, az Európai Iskola alapító tagja, Levendel László pszichológus munkatársa az Országos Korányi TBC és Pulmonológiai Intézetben, 1975-től haláláig az Egyesült Államokban élt. Feleségével, Erdély Évával (1912–1986) számos közös publikációjuk volt – Levendel Lászlóval együtt, egyebek mellett a Rorschach-próbákkal összefüggésben. Érdemes megjegyezni, hogy a Horthy-korszakban a *numerus clausus* miatt marginalizálódott Mezei számára a szocializmus viszonyai között Levendel igazi mozgásteret nyitott, nyithatott.

320. Mezei (Pán) Imre (1904–1972) Mezei Árpád testvére, műgyűjtő, költő, szerkesztő, galerista, az Európai Iskola alapító tagja. 1957-től haláláig Párizsban élt, franciául publikált verseket, esszéket. Kassák Lajossal közösen írt tanulmánya, *Az izmusok története* végül hosszú procedúra után jelent meg kettejük neve alatt 1972-ben.

321. Kelemen Imre (1909–1975) 1932-től élt Párizsban, Gara László közeli barátja volt, a második világháborúban a *Militaire étranger*-ban harcolt. 1949-ben jött vissza Budapestre, az MTI-ben, majd műfordítóként dolgozott, Mérei Ferenc jó barátja volt. 1956 után börtönbe került, ahol Gál Éva kutatásai és Zsámboki Zoltán interjúja szerint beszervezték, s Kis Tibor néven írt jelentéseket. Gál Éva: *Lejáratás és bomlasztás. Tudósok, tanárok a titkosrendőrség látókörében,* Budapest, Corvina–Nagy Imre Alapítvány, 2013.

322. Román József (1913–2008) asztalos, kiállításrendező, könyvtáros, szerkesztő, számos modern művészeti könyv szerzője.

323. Justus Pál (1905–1965) az SZDP központi vezetőségének tagjaként, az agitációs és propagandaosztály vezetőjeként került a pártegyesítés után az MDP Központi Vezetőségébe, rövid ideig a Rádió elnökeként dolgozott. 1949-ben letartóztatták, majd a Rajk-perben – koholt vádak alapján – életfogytiglanra ítélték, 1955-ben bocsátották szabadon. 1956 után a Corvina Kiadóban szerkesztőként, fordítóként dolgozott, a napi politikától távol.

324. Biró Endre (1919–1988) 1941-ben vegyészdoktor, a szegedi egyetem biokémia tanszékén tanított, 1968-tól az ELTE professzora, akadémikus, Joyce-fordító, Gedő Ilka festőművész férje és szellemi társa, a rendezvényirodalom köteteiben Hülye müje néven publikált.

egy befolyásos helyzetben lévő, igazán nagy személyiség által teremtett kisvilágban működhetett, de formális karrierről szó sem lehetett. Lux egy ideig dolgozott a szocdem párt apparátusában, azaz Justusnál jóval szerényebb mértékben, de ő is használhatta a Párt által teremtett lehetőségeket. Biró Endre távol tartotta magát a hatalomtól.[325] 1945 után szinte mindannyiuk életében meghatározó szerepet játszott a tény, hogy a maradék zsidósághoz tartoztak. Társadalmi életükben nem játszott politikai szerepet a származásuk, de az mégis minden pillanatukat áthatotta. A Törzs tagjainak nem volt közük a hitközséghez, s munkásságukon a „zsidó identitás" csak alkalmanként hagyott nyomot, ugyanakkor nem csak Lux szövegeiben volt jelen a zsidó származás kérdése.

„Megjelenés egyszerű utcai ruhában – írta például Horváth László 1974-ben az ő hatvadik születésnapjára »kiadott« kötetben –, rendjelek, kitüntetések és érdemrendek nélkül, gondosan felvarrott karszalaggal és farzsebben rendezvényirodalommal. (Cidákli viselése nem kötelező!) A meghívó más vallásúakra, ségecekre, sikszékre, smaddoltakra egyaránt vonatkozik."

1945 után eltérő módon alakult az életük, voltak közöttük, akik nem változtattak addigi életformájukon, mások a hatalom közelébe, illetve centrumába jutottak, majd a Rákosi-korszakban, illetve 1956 után börtönbe is kerültek. Az alkalmi szövegekből utólag néhány példányban állítottak össze köteteket. Így, többek között, a Mérei Ferenc, Biró Gábor, Horváth László hatvanadik születésnapjára elkészült Pasaréti Kódex, a Vulgata Profana, illetve a Sexaginta IV, VI, az Anti-Bálint című kötetekben lévő Lux László-szövegeket használhattam.[326]

Persze lehetséges a Törzset a „hétköznapi ellenállás" jelenségkörébe is sorolni, ugyanakkor látnunk kell, hogy annak jóval bonyolultabb belső dinamikája szorosan összefüggött a tagok politikai szerepvállalásával, sorsuk alakulásával, az intézményrendszeren belüli árfolyamukkal. Mérei Ferenc,[327] Justus

325. Biró Dániel visszaemlékezése szerint Biró Endre 1945-ben jelentkezett a Kommunista Pártba, de – mondván, abban csak zsidók vannak – eltessékelték. Pár évvel később, ugyancsak az egyetemen, megkérték, hogy lépjen be, de akkor már ő utasította vissza az MKP szervezőit.

326. A rendezvényirodalom egy-egy példányban megjelent kötetei: Numerra kapitány (1969?), Pasaréti Kódex (1969), Magyar Írók Lux Lászlóról (1971), Vulgata Profana (1972), Sexaginta IV., Szeretetvendégség az igazi HUNGÁRIA úton (1974), Anti Bálint (1974) Kelemen Imre, Mérei Ferenc, Lux László, Biró Gábor, Horváth László hatvanadik születésnapjára. Ide tartozik Lux László egy szövege, amely Zsámboki Zoltán ötvenedik születésnapján hangzott el 1976-ban. (Zsámboki Péter szíves szóbeli közlése.) A Lux Lászlónak készült kötetet máig nem sikerült fellelni.

327. Mérei Ferenc 1958 és 1963 között volt börtönben, tíz évre ítélték, amnesztiával szabadult.

Pál, Zsámboki Zoltán,[328] Kelemen Imre megjárták a börtönt is. S a Törzs kemény magjához tartozott a művészettörténeti kánonban eltérő évtizedekben igen eltérő szerepet játszó Bálint Endre, Horváth László, Mezei Árpád, Biró Gábor és Biró Endre.

Lux László előbb a szociáldemokrata párt apparátusában, majd a *Dolgozók Világlapja* szerkesztőségében dolgozott, 1957-től a korszak pártirányítás alatt álló népszerű, képes hetilapjának, a *Film Színház Muzsikának* a levelezőrovatát vezette, illetve színikritikákat is közölt ugyanott, majd – törzsbeli jó barátja, Zsámboki Zoltán segítségével – a *Rakéta Regényújságban* tevékenykedett. Lux 1911-ben született, s 1982-ben halt meg Budapesten.

A Törzs tagjainak életútjai részben egyszerre feleltek meg a független baloldali, avantgárd entellektüelek normáinak, részben egyes esetekben – mint például Justus Pál, illetve Mérei 1945 és 1949 között – eleget tettek a nómenklatúra elvárásrendszerének. Rövidebb ideig mindketten fontos szerepet játszottak az új rendszerben, s nem ők szakították a Párttal, hanem eltérő okoknál fogva száműzettek a kommunista nómenklatúra belső világából. Ebben a közegben, a belső nyilvánosság rituális rendezvényein hangzottak el Lux László szövegei. 1949-ben ugyan Luxot magát is beszervezték,[329] de mint az egy 1956 júliusában keletkezett, a kapcsolat megszakításáról szóló jelentésben olvasható: ügynökként praktikusan sztrájkolt:

> Belügyminisztérium III/III-4-b. Alosztály Szigorúan titkos
> Tárgy [áthúzva: Lux László] irattári anyagának tanulmányozásáról
> Jelentés
> Budapest, 1969. ápr. 29. Jelentem, hogy áttanulmányoztam [áthúzva, tintával: Lux László] Bp. 191? I. 15. ... Berta / B.55906 számú dossziéját, melyből az alábbiakat állapítottam meg. [áthúzva: Lux László] eredeti foglalkozása kárpitos, jelenleg újságíró, Bp. XIII. ker. [áthúzva:] Fürst Sándor u. 9. sz. alatti lakos, munkáscsaládból származik. A munkásmozgalommal 1927-ben került kapcsolatba, a kárpitos szakszervezet ifjúmunkás csoportján keresztül. 1928–30-ig Belgiumban volt, 31-ben Franciaországba utazott munkavállalás céljából. Franciaországban élénk trockista tevékenységet fejtett ki, melyet hazatérése után Justus Pál csoportjában folytatott. 1933–34-ben ismét Franciaországban volt. Végleges hazatérése után felújította kapcsolatát a Justus-csoporttal. Tevékenységéért, melyet a csoporton belül folytatott, több esetben került letartóztatásba, de egyetlen esetben sem kapott hosszabb büntetést. A háború alatt munkaszolgálatot teljesített, majd a felszabadulás után az SZDP Központban dolgozott előadói beosztásban. Ebben az időszakban tagja volt a Dolgozók Világlapja szerkesztőségének is. Beszervezése presszziós alapon történt 1949. október 1-jén. A presszió alapját múltbeli trockista tevékenysége képezte. A beszervezést Kovács István AVH. szds hajtotta végre. A dossziéban elfekvő adatok szerint a hálózati munkában kis tehetségű, nem tudja kiértékelni megfigyeléseit. Nem szívesen dolgozott, sérelmesnek tartotta, hogy a hatóságok nem támogatják s segítik helyzetének stabilizálását állással, munkával. Őszinteségében a foglalkoztatása során több hiányosság volt tapasztalható. Baráti kapcsolatait nem fedte fel, azokra nem volt hajlandó jelentést adni. Munkáját kezdeményezés nélkül, félelemből végezte. Foglalkoztatásának ideje alatt fedőnevei 84/3 és „Pék Ede" volt. [áthúzva: Lux László] val a kapcsolatot 1956. július 10-én szakították meg, mivel kapcsolatai előtt közvetve dekonspirálódott, és felvetődött a gyanú, kapcsolatai körében, személye ellen. A dossziéban elfekvő anyagok szerint nem javaslom [áthúzva: Lux László] val a kapcsolat felújítását, mivel a korábbi években végzett munkája is sok kívánnivalót hagyott maga után, mely lényegében természetéből és egyéniségéből adódik. Javaslom továbbá, hogy a jelentés 1 példányát „Pszichológus" fn. „F" dossziés személy anyagába rakjuk le, hogy [áthúzva: Lux László] személyével kapcsolatfelújítás céljából be foglalkozzunk.
> Nagy István r. Alhadnagy / [Kézzel:] Oravecz et![330]

A rendezvényirodalom egészét tekintve adódik, hogy azt alkalmi, baráti, a közösségi identitást folyamatosan erősítő szövegegyüttesként értelmezzük. Ugyanakkor Lux számos eltérő eredetű regisztert is használ, így szövegeiben nem kizárólag közösségi ismétléses utalásrendszere játssza a főszerepet, hanem azok a drámai események, amelyeket – ha távolabbról is – a Törzs

328. Zsámboki Zoltán (1926–1989) fordító, szerkesztő, Mérei egyik legközelebbi barátja 1945-ben a Szociáldemokrata Párt oktatási osztályán dolgozott; a pártegyesítés után, 1951-től a KSH osztályvezetője, 1956-ban a Forradalmi Bizottság elnöke, többször letartóztatták, egy év vizsgálati fogság után, 1959-ben hét évre ítélték el, végül 1963-ban szabadult, s utóbb a *Film, Színház, Muzsika*, majd a *Rakéta Regényújság* szerkesztője.

329. „Lux be volt szervezve. Ő 51-ben vagy 52-ben tudott ebből kimászni, megjátszotta a bolondot, és a Szinetár, az ideggyógyász Szinetár adott egy olyan papírt, miszerint nem megbízható, mert nincs a tudatában sokszor annak, hogy mit mond, vagy mit ír, avagy mit beszél, úgyhogy őt felmentették [...]. A Lux sztorija: a Lux elmondta Bálint Bandinak. Most Bálint Bandi, mielőtt kiment Párizsba 57-ben, elmondta Biró Gabinak. Az se él már. Biró Gabi elmondta Justusnak és Justustól tudtam meg..." Interjú Zsámboki Zoltánnal, 1987 novemberétől 1988 májusig, interjúkészítő Kovács András, 1956-os Intézet, Oral History Archívum, 111. sz.

330. ÁBTL-3.1.5.-O-10986/3. 158–159.

tagjai mind követték és részben át is élték. Ha a rendezvények a politikai valóság Walpurgis-éjeiként érthetőek, akkor e szövegek a klausztrofóbiás valóság kreatív újraírásának példájaként olvashatók.

Luxnak a politikai hatalomhoz fűződő viszonya: az ironikus avantgárd akcióra utaló „lázadás" a Törzs tagjainak közös jellegzetessége volt.[331] Ugyanakkor az alkalmi mnemotechnikai eszközként használt ismétlődésre rakódó, a közös történetük során elveszettekre történő visszautalás *fájdalma, gyásza* ma is jól érzékelhető.[332] Ilyen visszatérő alakzat a még élőket és már holtakat egyaránt halottakként említő „névsorolvasás" visszatérő használata. „Ki eszik annyit, amennyi az általa kiszorított víz súlya, melynek mértéke az idő: a Blum,[333] a

331. Litván György, Széll Jenő és Göncz Árpád 1956 utáni börtöntörténete jól érzékelteti, hogy mit is érthetünk a hatalom védte bensőség tudásán, illetve az utalási körön belüliek radikális kritikáján. Mérei „[a] Naplóban is megemlíti, hogy Sumák és maké címmel (vö. Totem és tabu) meg akarta írni a börtönélet pszichopatológiáját, amelynek középpontjában természetesen a tiltott tárgyak (kés, rádió, újság) birtoklása és a tilalmas érintkezések fenntartása, üzenetek át- és kiküldése stb. áll. Közös zárkánkban vele és Széll Jenővel, hármasban, megindítottuk az »Élvezd a börtönt« mozgalmat, amelybe Göncz Árpád is »felvételét« kérte, ám Mérei kifogásolta inkább heroikus, mint hedonisztikus attitűdjét. De túl a játékon, Mérei többször hangsúlyozta, hogy a börtönélet kiválóan alkalmas az elmélyült munkára, és egyetlen súlyos fogyatékossága a másik nem hiánya." Litván György: Mérei Ferenc a börtönvilágban, *BUKSZ,* 1999/1, 58–62.

332. 1974-ben, a Horváth László hatvanadik születésnapjára készült Sexaginta IV. című kötetben közölte Lux az *Előhang*ot. „Ide figyeljenek egyszerű emberek! Végre elérkezett a nagy nap, amikor leszámolhatunk azokkal, akik azt hirdetik, hogy nem a hossza a fontos, hanem a minősége. Az ilyenek hazabeszélnek. Nekik van minőségi, de nincs hosszúsági. Tegyék ma ki: kié hosszabb? Aki hosszabb, az viszi a pénzt meg az órát, egye fene a sajnálóját. Ha megnyerte, hadd vigye. Az elkövetkező években még két történés lesz összevonva, de még nem tudjuk, hogy milyen pályán. Összevonva, mert így olcsóbb. Egyszerre lehet kérdezni, hogy hogyan és mit illik. Hogy ilyenkor a zsidó saját temetésén ad-e valamit a hordárnak? Hogy a kötelező beszolgáltatáson kívül illik-e virágot vagy lókolbászt? Hogy aki nem ír, azt nem nézik-e hülyének? Hogy aki nem olvas, nem nézik-e ír katolikusnak? Hogy mennyi lesz a beszolgáltatás tíz év múlva? Hogy özvegyek, elváltak szintúgy? Hogy mit jelent a magyar népdal, hogy aszonygya: Elkötöttek Budakeszin a karámból egy férjet. Hogy szoktak-e ilyen alkalmakkor gyertyát gyújtani, vagy éjfélkor oltani? Hogy igaz-e, miszerint az unitáriusok a felét fizetik? Nem azért mondom, csak épp tudni szeretném. És illik-e ilyen szent napokon szoknyák fölé nyúlni? Hát alá? Hát mellé? Hát kapufa? És: küles van? hát bab? hát herajszeszes ital? És hajvágás? Mejgis?" Ugyanezt a szöveget olvasta fel Lux két évvel később, Zsámboki Zoltán ötvenedik születésnapján. Elég magától értetődőnek látom, hogy az ismétlés nem a soron lévő rendezvény komolyan nem vételét, ellenben a rituális ismétlődés hangsúlyozását jelentette. Lux ugyanott, ugyanakkor egy igen fontos és eredetinek tekintendő szöveget is olvasott: *Az igazi Goldschmidt vagy A jó kezdeményezés vagy Mindkettő*t, amelyet Zsámboki Zoltán lábjegyzetekkel látott el, minek következtében az utalások egy része igen jól pontosítható.

333. „...Blum Mihály, József Attila egykori szomszédja és gyerekkori barátja, aki 1944-ben feleségével a nyilasok áldozata lett." K. Horváth Zsolt: *Szexuál-lélektani szubkultúra Budapesten,* id. kiad., 37–53.

Kelemen, a Zsámboki, a Lux, a Henci,[334] a Mérei és a szegény Heinlein,[335] ha élne. Ki iszik annyit, a Blum, a Lux, a Zsámboki, a Mérei és a szegény Kelemen, ha élne. Ki fogyaszt annyi nőt, a Kelemen, a Mérei, a Zsámboki és szegény Lux, ha élne... A Fény utcát dadaista bandák tartották megszállva, Biró Berkovitsot [azaz Barabás Tibort – Gy. P.] a háta mögött is Tibornak nevezte, majd később kalapot vásárolt. Nem mondom tovább, mert azért én is érző ember vagyok, és félek, hogy rögtön sírva fakadok, ahogyan most sírna a Blum, a Biró, a Szabó, a Kelemen, a Heinlein, a Henci, a Mérei, a Zsámboki és a Lux és szegény Bálint, ha élne."[336] A szöveg végén vers áll, amely így fejeződik be: „Mindenkit kedvelünk, aki csak ember. / Biró neje, Szabó feje, Derkovits Tibor... / Pfuj, elég! / DE HOL A HENCI?" A névsorolvasás egyik változata található a Zsámboki Zoltán ötvenedik születésnapján felolvasott szövegben. „És ha feltámadna a Blum, és megkérdezné? És ha feltámadna a Fuchs, és megkérdezné? És ha feltámadna a Heinlein, és megkérdezné? És ha feltámadna a Szabó, és megkérdezné? És ha hazajönne Henci, és megkérdezné?... Vajon méltó vagy te a Biró első kalapjára, a Rottman kapupénzére, a Beer tudásszomjára, aki télvíz idején álruhában felment Szirteshez?..."

334. „De szintén virtuális törzstaggá »vált« Henci, azaz Weiss Henrik, aki a vészkorszak után Izraelbe alijázott..." K. Horváth Zsolt: *i. m.,* 53.

335. „A sváb Heinlein a Tabánban született, foglalkozását tekintve asztalos volt, ám a korban nem szokatlan módon, minden különösebb iskolai végzettség nélkül is, a munkáskultúra fórumai és nem utolsósorban önszorgalma, kitartása révén műveltséget szerzett magának. »Szelleme – tekint vissza Bálint – kibírt olyan erőpróbát, hogy beülve a Bibliothèque nationaleba, három hónapig szinte fel sem állva, úgy megtanult franciául, hogy szinte szótár nélkül fordította le Stendhal *Vörös és fekete* című regényét magyarra, majd az általa lefordított szöveget visszafordította franciára, hogy azután néhány évvel később, hosszú szenvedés után belepusztuljon a spanyol polgárháborúban szerzett fejsebébe. (Bálint Endre: *Életrajzi törmelékek,* Magvető, Budapest, 1984. 70. o.«" K. Horváth Zsolt: Elkötelezettség és együttérzés energiái, *Korunk,* 2010, 100–106. (Az 1970-es évek végén, amikor Vajda Lajos, illetve az Európai Iskola kutatásával foglalkoztam, s valóban közeli ismeretségbe kerültem Bálint Endrével, tapasztalhattam, hogy Heinlein neve szinte minden, a múltat érintő beszélgetésben visszatért. Bálint mindig ugyanazzal a rögzült retorikai alakzattal mesélte el Heinlein történetét, és svábos kiejtését is felidézte. Ennek megfelelően azt kérdezte a spanyol polgárháborúba készülő Heinleintől, hogy miért akarja lelövetni magát, amire az asztalos Heinlein komolyan, nagyon komolyan azt mondta, hogy látod, Bálint, van az életben, amit komolyan kell venni, és ez az. Heinlein halála mindannyiuk számára megrázó élmény volt, mert a polgárháborúban való részvétel önkéntessége az amúgy iróniával kezelt ideológia és politika kérlelhetetlen komolyan vételét jelentette. Míg a Törzs tagjainak stratégiája mélyen érthetően, a túlélés kalandjait jelentette, addig Heinlein drámájában egy másik sorsjáték logikája volt érzékelhető.)

336. Pasaréti Kódex: *Feszfaju történetei,* IV, 1954.

Ugyanakkor Lux folyamatosan használta a marxizmus és sztálinizmus korabeli retorikáját. Az ismeretlen nyelv lényegéhez tartozó dialektikus fordulatok kifordítása, a Párt ideológiai „kásájának" dekonstrukciója lehetőséget teremt arra, hogy a szövegeket *ma* ne csak azok élvezhessék és érthessék, akik igazi kommunistaként olvastak és írtak is ilyesféléket egykoron, hanem ezeken a mondatokon át az új nemzedékek is beléphessenek az ismeretlen nyelv univerzumába. Néhány visszatérően használt fordulat jól illusztrálja ezt, így mindenekelőtt a marxizmus–leninizmus fejlődéselvű, normatív tervek szerint haladó történelemszemléletének karikatúrája.[337] „Feszfaju, mint oly sokan mások, a butaság középső fokán lejött a fáról. És mondták Feszfajunak: te kedvünkre való hülye vagy, téged tanítani fogunk." Amúgy a Feszfajuhoz hasonló mással- és magánhangzócsere folyamatosan végigvonul a szövegeken. Nevek esetében: Terkovics Bibor, Pis Faszta, Tarabás Bibor, Hina-Pajcsár. A „dialektikus fordulatok" kijátszása ugyanígy gyakran tért vissza, hiszen Lux szövegei nem pusztán felolvasások voltak, hanem, a korszakban használt kategóriát idézve, „előadói beszédek", vagyis a nyilvános ideológiai színházak paródiái is. Előadói beszédet tartottak a Párt vezetői Lenintől Kádárig, azaz a Párt vezetői nemcsak hozzászóltak vagy beszéltek, hanem minden szavuk valóban maga volt a végleges, évtizedeken át őrzendő és idézendő *hatalmi szó*. Azaz az előadói beszéd tartalma kritizálhatatlan volt, mert az nem vitára, hanem tudomásulvételre szolgált. Lux ezt a mindannyiuk számára jól ismert beszédet idézte fel, ami önmagában véve is minimum derűre adhatott okot: „Eszmei-művészi nevelés. Itt mindenki elmondhatja, felolvashatja, elfütyülheti, lerajzolhatja meglátásait és felvetéseit. Akinek nincsenek felvetései, az maga ugat este, mert az valóságos rákfene, és arról előbb-utóbb úgyis kiderül, hogy nézeteket vall." (Bevezető, Pasaréti Kódex) Mindez akkor igazán figyelemreméltó, amikor a mondatok kihagyásokkal lesznek tele, roncsolttá, agrammatikussá, elsődleges jelentésüket vesztetté is válnak. „Az okosító elmondja majd, hogy a szép nem önmagáért, hanem a német parasztforradalom következtében, a kialakuló itáliai ipar kereskedelem közlekedés közös legelő megszűnése, elűzése a földről, az égből és a víz alól." De mind tudták, hogy Lux mit idéz: a minden áldott nap hallott kommunista ideológiai kását.

Így Lux páratlan nyelvérzékének köszönhetően nem egyszerűen üres paródiákról, hanem lényegük szerint radikális, felforgató szövegekről van szó. Ugyanakkor jól érzékelhető ezeknek a szövegeknek – mint az egész Törzsnek

337. Friedrich Engels: *A család, a magántulajdon és az állam eredete,* ford. n., Budapest, Szikra, 1949.

– egy alapvető sajátossága, a ma már nehezen magyarázható férfikultúra, amely minden önreflexiója ellenére is valóságos elnyomásra épült, a saját közegükben döntő szerepet játszó nők számára komoly feszültséggel járó, sérüléseket, sebeket okozó, újra feltépő habitus, amely ma már riasztóan hathat. (Lásd a Horváth- és Zsámboki-születésnapi Előhangokat, illetve a Pasaréti Kódex számos utalását. Mindez azért is zavarba ejtő, mert a szövegek ezen része tagadhatatlanul igen szellemes.)

Lux szövegei tehát több, egymást részben fedő szempontból nézvést, ma olvasva is forrásértékű dokumentumok. Olyan ember írta azokat, aki – ezzel párhuzamosan – tudta, hogy, amint évtizedekkel később Petri György írta a *Strófák ***-hoz* című versében, mit jelent, ha „...úgy döntöttem, ráhangolom / zeném a körülmények hangszerére." Újságíró volt egy diktatúra mélyén, tudta, minek mi az ára. Ezekben az *egy-két példányban megjelent* szövegekben nem hagyta, hogy az öncenzúrára figyeljen, tehát a retorikai alakzatok és bevett szövegek idézése, ismétlése között is őszinte volt. A barátai között volt, s minthogy őt magát is beszervezték, okkal gondolhatott arra, hogy hátha mindezzel nincs egyedül, de nem tudhatta, hogy ha van, melyikük az, s ama bizonyos másik éppolyan undok és távolságtartó vagy ügyes volt a Belügyminisztériummal, mint ő? Nem volt karrierje, nem nagyon volt mit vesztenie, ez mellette szólt.

Ezek a szövegek gyakorlatilag ugyanakkor és ugyanott keletkeztek, ahol nagy és komoly tradícióval rendelkező vallási, tudományos és hivatásrendi közösségek nyelve változott át, s nincs olyan világos magaslat, ahonnan nézvést utólag megítélhetnénk azokat. Zsidóként nevelkedett, a héber és a jiddis közegében élt, ugyanakkor felnőttként nem-zsidó zsidó lett, baloldali és antikommunista, aki egy államszocialista kulturális rezsimben volt kulturális újságíró, besúgó volt, aki nem súgott be, megfigyelt megfigyelő, akinek szövegei egyes pontokon, mint arra rámutatok, egészen konkrét nyelvjátékokban vethetők össze Platonov és Danyiil Harmsz munkáival. Ismeretlenül halt meg, rövidhír volt a *Népszabadság*ban, s most egy másik történelmi korszakban, az ismeretlen nyelv történeti idiómává válásakor, talán van esély arra, hogy az irodalom fogalmának átalakulásakor ezeknek a mondatoknak is helyük, olvasójuk legyen.

Lux egy volt velük, de kívül is volt rajtuk: kettős ügynök volt, többszörös identitások bajnoka, vesztese, kiírt és megélt titkok bevallója, leírója, elhallgatója, ült a legjobb barátai között, akik fontosabbak voltak egymásnak, mint a családjaik, s ezt azok el is fogadták, ült, s ezeket olvasta fel. Nem tudom, hogy miként lehet s lesz-e valaki post mortem, harmincnégy évvel a halála után

íróvá. Nem tudom, hogy miként keletkezik és bomlik el az írói szerep, miként lehet valaki egy kánon részese: utólag.

Az alábbiakban teljes egészében adom közre s kizárólag az utalásokat érintő lábjegyzetekkel láttam el Lux Pasaréti Kódexbe írott szövegeit, amelyek több szempontból is eltérnek azoktól, amelyeket a fentiekben a jegyzetek között idézek, illetve közlök teljes egészében.

PASARÉTI KÓDEX

Lux László
FESZFAJU TÖRTÉNETEI (1954)

I.

Feszfaju, mint oly sokan mások, a butaság középső fokán lejött a fáról. És mondták Feszfajunak: te kedvünkre való hülye vagy, téged tanítani fogunk. Áhítattal hallgatta a tanítást, amely ekképpen szólt: „Majdnem minden társadalom története egyenletesen gyorsuló mozgással esik a föld középpontja felé."

Ezek kezdetben termésállapotban fordultak elő, tűleveleik mélyen fogadzottak, és a szár kunkorodó végén helyezkednek el. Tövében viszont igen gyakran megterem a mezei kankalin. A legmagyarabb folyó ezért gyakran 400-500 kilométert is megtesz hazánkban. Két osztály van: az egyik így, míg ugyanakkor a másik úgy, de vagy velünk vagy mellenünk, mert középút nincs, azt már régen betiltották. Az áru fétisjellege még sajnos egyelőre érvényes, de ne siessünk, mert nem megy minden egy csapásra. Az állandó tőkerészről a munkafolyamatban lekopik a szőr, és ezáltal veszít értékéből, emiatt azonban nem kell kétségbe esnünk, mert az így elvesztett érték jelentkezik az új termék értékében, de nem az új értéktermékben, mint ahogy ezt sokan még közülünk is képzelik. Mert vegyünk csak egy példát a gyakorlati életből. Egy aranyműves műhelyben dolgozik két kárpitos.[338] Az egyik bizonyos, itt lényegtelen körülmények folytán absztrakt, a másik pedig konkrét munkát végez. Melyik esik bele hamarébb, és melyik süllyed bele mélyebben? Erre a mi emberünk, akit már jól ismerünk, ezt mondja: „A kérdés felvetése itt helytelen, mert ezt nem lehet collstokkal mérni, a dolog lényege az, hogy kinek az érdekében." Hát a magáéban. Mindig azéba,

338. Lux maga kárpitosként dolgozott.

aki kérdezi. Nézzük csak tovább az eleven történelmet a mi szemüvegünkön, amelyen keresztül a dolgokat nem el-, hanem leleplezzük, és amely valóban objektív, mert pártos, és valóban pártos, mert nem szubjektív, és értékben magasan felette áll az értéktelen nézeteknek, ami már abból is látszik, hogy értékes, így tehát az, aki az ellenkezőjét állítja, az ellentmond a józan észnek, mert hogy lehet valami egyszerre értékes és értéktelen. Aki ilyesmit állít, az – bocsánat az erős kifejezésért – kissé csacsi. (derültség)

Ezután az okosító arról beszélt, hogy a XVIII. században Angliában nagyon elharapózott a női és a gyermekmunka. Az eredeti akkumuláció eredményeképpen létrejött a tőke. A + B = p, majd a tőke drótonforgása következtében a dolgozó nőket léccel verték, és a képlet a monopóliumok korában így alakult: A + B = P. Ebben az időben, meg még előbb is, gyakran előfordult, hogy valaki dolgozó nő, például az egyik barátunk oldalági rokona, kiment a gyarmatokra, ott darabbérben dolgozott – mindenki tehetsége, szükséglete és tetszése szerint. Az egy munkadarabra eső bére ugyan kevés volt, alig porszemnyi, de mégis amikor halála után tükör előtt ravatalra tették, hatalmas homokhegyeket mondhatott magáénak.

Feszfaju hallgatta a tanítást, és gyakran így kiáltott fel: „De szépek ezek az eszmék, az ember sokszor sírni szeretne, ha ilyesmit hall. Bár meg kell mondanom, hogy sok dolog az életben mintha éppen ellenkezőleg lenne, például az abszolút munkanap relatív meghosszabbításával kapcsolatos gondolat." Nem baj, mondta az Okosító, az egyiket kicsit lejjebb, a másikat kicsit feljebb, és akkor a dolgok kiegyenlítődnek.

II.

A mű és gondolkodásunk is csak akkor teljes, ha a világgal együtt az emberi lelket és szellemet is látjuk és ábrázoljuk.

Nézzük csak előbb, mi a világ. Volt négy kórus. A négy kórus tagjai önnön vadságuk különböző fokán üvöltöttek. Az egyik alacsony, szemüveges, testetlen zsidó így:

Transzformátorok, elevátorok, likvidátorok, / bombajnok, kombajnok, gépek, gépek. / Népek, népek. / Ne süsd a hasad és üsd a vasat, mert a hajnal már hasad.[339] Ezek az igék azonban bennünket, akik gyermekkorunk leg-

339. Luxnak az oppozíció periódusában Justusszal közösen írott egyik kommunista paródiája e retorika korai darabjaként is olvasható: „A tökgyalu és a zsendice elektrifikálva jó.

szebb éveit kellemesen fűtött WC-kben töltöttük – nem elégítettek ki. Jött az útmutató – de csak allegorikusan, mert meghallják a szomszédok. De akinek füle volt, az értette.

Egy szobában hatan élünk, de az ördögtől sem félünk. A polgárral, a szocdemmel nem élhet a szegény ember. Vesszen, vesszen, vesszen meg (nem mondom meg, hogy ki). Éljen, éljen, éljen meg (megint csak nem mondom meg).

A harmadik a szimbolista, de azért dialektikus, még nem elég érthető, de jövőre talán.

Feljött a színpadra húsz hatalmas, izmos vasmunkás kék ingben (nők elszórva).

A magas férfiszóló így: Tizennyolcan vagyunk egy szobában. Összkar: Egy szobában.

Egyszerű női szóló: A szerelmet elorozták talpunk alól tízéves korunkban.

Női összkar. A férfiak kalapja.

Női magas szóló: A férfiak keskeny kalapja.

Női mély szóló: Kilukadt.

Férfi magas szóló: Ézünk.

Férfi mély szóló: Fáhozunk.

Férfi magas szóló: Tűrhetjük ezt?

A kórus tagjai hosszan tűrik felfelé ingujjukat, és az ellentét kidomborítása végett együtt ordítják: Nem tűrjük.

Függöny[340]

A negyedik, a puritán, minden sallangtól mentesen a maga emberségét fejezte ki a maga emberségéből, így:

Pléh- és bádogmunkás vagyok. Gyúrom az anyagot. De ha leteszem a piszkos zubbonyomat, amikor eljő a kecskeszakállú este, én is ember vagyok. – Sőt.

Kendertiloláskor szülte ezt az oppozíció. Ó tökgyalu, korunk jelképe vagy. Az ötéves terven belül megsokszorozod magad." Román József: *Valóság,* idézi Konok Péter: A Munka-kör szellemi, politikai hátországa, *Múltunk,* 2004/1, 245–257.

340. A munkáskultúra, illetve a kórusok szerepe nem pusztán a hagyományos szociáldemokrata közösségekben játszott nagy szerepet, hanem Kassák és Palasovszky Ödön kisvilágaiban is. A kulturális közös élmény hagyománya elég erőteljesen jelen volt a Törzs utalásrendszerében, hagyományában: hiszen a két háború között az oppozícióhoz, illetve a diákcsoporthoz tartozó tagok közül számosan voltak jelen az 1945 utáni időkben is. Vö. 1933-ban a *Munkás Kórus* (Munkásszavalókórusok Országos Központjának lapja) című, két számot megért periodikummal. Vö. még Szélpál Árpád: *Forró hamu,* Budapest, Magvető, 1984.

Nálunk otthon a fazékban csak hideg paprikás krumpli főtt. De ki állíthatná meg a munkát, aki a nyers habarcsból a tudatos munkafolyamatban magát is emberré gyúrja. Ember. Ő Ember Ervin az embertelenségben. Égő gyár Ember Ervin[341] verse. Égő gyár, Európa.

Minden sarkán veszett tűzzel lobogó. Országról országra rohanva gurul az utolsó puskaporos hordó. Ó jaj!

Országról országra repedeznek szét a megszáradt bilincsek, s minden pusztul, mint a vészfék. Ó jaj! Ó humanitás, ha-ha-ha! Ó humanitás!

Ezt a verset is meg kell érteni, mi néhányan okosabbak értjük is, utáljuk is, de akiket nekünk kell felvilágosítanunk, azok még nem értik, de majd csak megszeretik. A költő az „Oh humanitás"-t úgy érti, hogy az csak olyan maró gúny, olyan tisztesség ne essék humanitás.[342]

Oh Ember György, vasárnap délelőtt 10-kor. Tavasz van. Mindenki mindenkit szeret, mert mindenki szép. Valaki éhes. Aki köztünk a legrútabb, együk meg ebédre. Ez a Malthus. Nincs rútabb. Illetőt felszámolják. Nem tudom, megfigyelték-e, hogy a pékek mostanában friss ropogós mindenfélét sütnek ahelyett, hogy másokat rágalmaznának atommal. A gyerekek a homokban játszanak játékaikkal, melyek szinte hozzájuk nőttek. Gondolkozzanak ezen. Én is sokat gondolkozom. Kisfiacskám is, a Gyuszi, de mi még nem találtunk ki semmi okosat. Talán csak azt, hogy így kellene tenni mindenkinek, akinek van. Béke mindenkibe.

341. Ember (Enders) Ervin (1902–1974) író, közgazdász, az emigrációban Kassák köréhez (is) tartozott. Versei jelentek meg Bécsben az *Akasztott ember* és az *ÉK* című lapokban. 1921-ben tért haza, ekkor Raith Tivadar *Magyar Írás* című folyóiratában publikált, részt vett Palasovszky Ödön Zöld Szamár színházában. Kötetei: *Tömegek az új vashidakon,* Budapest, 1928; *Ember Ervin verseiből,* Budapest, 1930 (Építők Könyvtára, a borító Molnár Farkas munkája); Emlékeim József Attiláról, *Irodalomtörténet,* 1974/3, 633–638. Közgazdaságtant tanult, bírósági alkalmazottként 1950 és 1967 között az Igazságügyi Minisztériumban dolgozott.

342. Lux meglehetős pontossággal idézi fel azt az avantgárd költészetet, amely – ebben az esetben – Ember Ervinre utal. „Nyugtalan munkásszemek! testvér-csillagok! / ti röpdöstök körül e vad éjszakában. / Lázatok faggat, dühötök átkoz, erőtök ostromol, / sóvárgó tüzetek felmered az égre: / csillagok állása mutat-e szerencsét!? / De a mákszemnyi csillagok: roppant égitestek, / érzéketlenül robognak megszabott utakon. / Sorsotok kulcsa önerőtök méhében izzik, / szétvert tüzekként álljatok össze életünk égboltján / egyetlen lánggá." Ember Ervin: Téli éjszakából, in *Ember Ervin verseiből,* id. kiad.

III.

A lelket és szellemet sem szabad misztifikálnunk, mert az is csak olyan csereke-kavarja, mint a többi. Van a kőnek, a virágnak, a tavaszi napsugárnak és Ilja Ehrenburgnak.[343] A harcos humanista mélyen érző ember, ha az a beosztása. Vasárnap a strandon tréfál, fröcsköl, mint egy gyerek, ne szakítsd ki őt összefüggéseiből. Figyelj a zordság és a fellazulás állandó hullámzásaira. Ha hullámzik, még utálatosabb. A művelt magántisztviselő, hiába olvasta el a három könyvet: Az okság törvénye és korlátai (Das Kausalitätgesetz und seine Grenzen) (Le principe de la causalité et ses limites).[344]

Nálunk az irodában van egy ember, aki gyakran úgy tesz, mintha ő is kedvelné, pedig máson jár az esze. De azért mindenkiről mindig lehet tudni,

343. Ilja Ehrenburg (1891–1967) avantgárdhoz közeli, sokat utazó szovjet író, újságíró, a világháború alatt a németek elleni (média)küzdelem egyik fontos szereplője: írásai a szovjet katonáknak és a civil lakosságnak egyaránt igazodási pontnak számítottak. A háborús években sorra jelentek meg radikálisan németellenes, nem pusztán az antifasiszta propaganda részeként érthető cikkei, illetve regényei. Ehrenburg azok közé a kivételezettek közé tartozott, akik kiérdemelték Sztálin telefonhívását. A *Párizs bukása* című németellenes, antifasiszta regényt 1940–1941-ben írta, ami a Molotov–Ribbentrop-paktum miatt hirtelen értelmezési zavarokat okozott Moszkvában. „A Párizs bukását 1940–41-ben írta Ehrenburg, akit kétségbeejtett, hogy imádott városát elfoglalták a nácik. Zsidóként kénytelen volt a Szovjetunióba menekülni, ott írta meg 1940 augusztusa és 1942 januárja között a regényt. Ez alatt az idő alatt azonban szinte mindvégig érvényben volt a Molotov–Ribbentrop-paktum, amely nemigen engedte meg, hogy bírálja a németeket. A háború előtti Párizs ábrázolásakor Ehrenburg igyekezett kerülni a németek említését, a kiadója kérésére pedig »fasiszták« helyett »reakciósokat« kellett írnia. A kiadók ennek ellenére nem akarták megjelentetni a második részt, sőt más műveit sem. Egy nap azonban, 1941 áprilisában szóltak Ehrenburgnak, hogy hívja fel Sztálint. Egyetlen beszélgetésük során Sztálin közölte Ehrenburggal, hogy olvasta az első részt, és tetszett neki. Szándékában áll-e írni a németek franciaországi jelenlétéről? Ehrenburg azt válaszolta, igen, majd a harmadik részben, azonban nem hiszi, hogy valaha is kiadnák. Sztálin biztosította az ellenkezőjéről, majd »tréfásan hozzátette: 'Maga csak írjon, azután majd együtt megpróbáljuk megjelentetni a harmadik részt'.« Ehrenburg feltételezte, hogy Sztálin arra számít, egész Moszkvában elterjed majd a megjegyzésének híre, ezért amint letette a kagylót, így szólt aggódó feleségéhez és lányához: »Háború lesz«, tudniillik a náci Németország ellen. A telefonbeszélgetés után kapkodtak utána a kiadók, így 1942-ben sikerült végre először teljes terjedelmében kiadatnia a regényt. Hasonló következményekkel járó telefonhívást kap Sztálintól Grosszman *Élet és sors* című regényének főszereplője, Strum." Katerina Clark: Ehrenburg and Grossman: Two Cosmopolitan Jewish Writers Reflect on Nazi Germany at War, *Kritika,* 10, 3, 2009 (New Series) 617–618.

344. Philipp Frank (1884–1966) osztrák származású filozófus, fizikus, matematikus, a *Das Kausalgesetz und seine Grenzen* (Wien, 1932) szerzője. A művelt magántisztviselő alakja utalás arra a tényre, hogy a *numerus clausus* miatt sem Szabó Lajos, sem Tábor Béla, sem Biró Gábor nem végezhetett egyetemet. Philipp Frankot Szabó és Tábor *Vádirat a szellem ellen* című közös kötetük Pozitivizmus fejezetében említik.

hogy mit gondol. A klerikális érzelmű nő jó a zsidónak, ha az ágyban nem veszi le a keresztet. Nem voltam a légióban, de tudom, hogy ott az isonzói átkelés évfordulójára adtak reggelire: tejet, kávét, erdélyi fatányérost, ecetet, olajat, mézet, egy fél vöröset, egy fél fehéret.

Adtak zöldet, sárgát, kéket. / Gyomorbajosoknak pépet, / Mivel szerették a népet, / Két szivart, két szipkát, nikotex [1930 óta ismert nikotincsökkentő termék – Gy. P.] papirost; ebédre: májast, vérest, feketét, fehéret, egy fél vöröset, pecsenyét, trabukót, ezt, azt, vacsorára meg még többet. Gondoltam is, milyen jó lenne, ha most a szegény Lux élne. Úgy járna, mint az egyszeri kárpitos, aki legénykedett, gyapjúért ment, de kiderült róla, hogy ő sem erősebb a Bodóné malmánál, nem tormább a szekérnél, nyáron szőrös, belül nedves, és ebben rejlik az előnye. A vallásokat nem bántjuk, csak felvilágosítjuk. Több vallások vígan élnek. Nagy János katolikus családból származik, Juckovics Mór fás családból származik, Kis Mihály evangélikus családból származik, Klain Mónis egyszerű családból származik, Magyari Péter református családból származik, Rosenblüth Manó üldözött családból származik, de már Rákóczi korába verte apja a kapát kaszát fazék oldalához, mert izzóan szerette és lángolóan gyűlölte, és már akkor látta, hogy a csökkenés nem növekedhetik, csak abban az esetben, ha a növekedés csökken. Szélesítsük szüntelen, hogy még szorosabb legyen, és fűzzük még mélyebbre a magasat, vagy ahogyan nagy tanítónk mondta: „Rozmereljük[345] még Appelesebbé a Weinbergert!" Hej, üldözött lény, üldözött lány, miért nem fésülködöl mán? Hű de jó kedvem van, most mindenkit meg tudnék győzni igazunkról akár egyenként, akár kisebb-nagyobb csoportokra osztva (azt hiszem, az utóbbi módon még olcsóbban is meg tudnám számítani), csak lenne igazunk (ahogy az egyszeri festő mondta). Tudjátok, ilyenkor úgy magamhoz ölelném az egész világot, meg a Beethovent, meg az Eroicát, meg az anál-eroicát, csak ne lenne egyelőre olyan büdös. De

345. *Lehetséges,* illetve nagyon valószínű, hogy Lux a szindikalista, trockista, Sztálin-ellenes, Amerikában született, Franciaországban nevelkedett Alfred Rosmerre utalt, aki a két háború között Párizsban élt, és közel állt az antisztálinista baloldali szubkultúrákban fontos szerepet játszó Boris Souvarine-hez, s ugyancsak fontos szerepet játszott a Trockij vezette IV. Internacionáléban, ami szintén benne volt az oppozíció politikai kultúrájában. E hipotézis mentén: Appel (azaz Aczél) György, Weinberger (azaz Vas) Zoltán mindketten a kommunista nómenklatúra tagjai voltak, ám eltérő okoknál fogva pályafutásuk során különféle elhajlókkal, frakciókkal kapcsolatot tartottak, vagy azzal voltak vádolhatók. Azaz érdemesek voltak arra, hogy Lux ironizáljon rajtuk és velük. Vö. Ian Birchall: The 'reluctant bolsheviks': Victor Serge and Alfred Rosmer's encounter with Leninism, in *Leadership and Social Movements,* szerk. Colin Barker–Alan Johnson–Michael Lavalette, Manchester, Manchester UP, 2001.

azért nekem is vannak nézeteim: jobb a száraz hideg, mint a nedves meleg. A gyűlés elején azt hiszem, hogy a végén boldog leszek, de a végén tudom, hogy soha, habár sok mindent másképp látok, és sok mindent nem helyeslek, magam is elismerem, hogy ami igaz, az igaz, különben ezt már azok is elismerik, akik tagadják. Ha a dolgozó ember naponta megiszik két fröccsöt, ezért még nem lehet megszólni, ennyi jár minden embernek. Árva gyerek vagyok, de mindenkor kimondom, hogy a felépítménynek joga van visszahatni az ideológiai alapra.

IV.

Haladjunk az absztrakttól a konkrét felé. A majom minden eddigi rendezvényen a szükségszerűség birodalmában élt. Eljött már az ideje, hogy a szabadság birodalmába ugorjon.[346] Tettessük magunkat egy kicsit normálisoknak. Az őrültekházában is gyakran játsszák ezt. Egy pillanatra elnézek, és mire megfordulok, már viszik is azt, aki azt mondta, hogy tettessük, mert mi nem akarunk senkit se becsapni, mi tényleg normálisak vagyunk. Másodszorra azt viszik el, aki nem tetteti. Végül azoknak kell elhagyniok a termet, akik még mindig azt hiszik, hogy eljött az őrültek, a normálisok és a szimulánsok ideje, akik nem őszintén tettetik, hogy ők álszimulánsok. Az álszimulánsok összetévesztik a faszolt kincstári lekvárt a lekvározott kincstári optimizmust hirdető sematikus művel. Így nem tudnak eleget tenni kötelmeiknek. A parancsnokság tudomására jutott, hogy az utóbbi időben az elharapódzás ismét méreteket ölt. Ezért abban az esetben, ha az előfordulások ismételten felütik fejüket, elrendelem, hogy a legénység minden tagját megvonom, megtiltom, beszüntetem, átadom az átveszem és átveszem az átadom. Ez vonatkozik a kapuőrségre, a naposra és a laktanya-ügyeletes tisztre is. Vitéz Kékesi Lőrinc alezredes! Pihenj! Csak azt nem értette, hogy miért csattant a végén, amikor már az elején is mindenki vigyázzban állt. Az ilyen szabad szemmel ma még alig érthető problémákat utalják át

346. Vö. Friedrich Engels, mint Lukács megjegyezte több helyen kifejtett gondolatát, ő maga így foglalta össze: „Engels ellenben, Dühring elleni vitairatában, Feuerbachról írott könyvében és sok más helyen éppen a dialektikát helyezi a proletariátus tudományos módszerének középpontjába. A kapitalizmusból a szocializmusba, a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába való átmenet szerinte nem lassú átmenet, nem »belenövés«, hanem: *ugrás, forradalom.*" Lukács György: Friedrich Engels születésének századik évfordulójára, *Proletár,* 1. évf., 28. sz., 1920. november 18., 5–6.

Szabóhoz [Szabó Lajoshoz – Gy. P.], aki éppen most olvasta Uz-Böhme-Baverk-Bence Vilmos[347] Krisztus utáni szociáldemokrata misztikus „A jel és jelzett egysége, kettőssége, hármassága és négyessége" című munkáját. A kis doki nem misztikus. Nem szereti az ahisztorikus elméleteket. Fogta Böhmét, és belehelyezte saját korába. Megvizsgálta az eszmének a korral való összefüggését. Ugyanígy bánt Diderot-val. Fogta, belehelyezte, kora, összefüggés, felét a Dunába, királynak az övét. Később Böhmét helyezte be Diderot korába. Megvizsgálta – mint fenn. Diderot-t Böhme korába helyezte, próbálta vizsgálni mindkettőt egyszerre, de annyira bandzsított, hogy abba kellett hagynia, és azt mondta, hogy mindenki ott dögöljön meg a saját korában.

Ne higgye senki azonban, hogy mert néha pillanatokra régi korok problémáiba mélyedünk, elfeledkezünk a valóságról.

Ki fedezze a szertartás költségeit? Mindenki szükséglete ellenére, meg szerint, egyesek kiszipolyozása, leköpése és a folytonosan növekvő technika arányában. Úgyszólván emberekkel van dolgunk, akikkel a legnagyobb tapintattal kell eljárnunk. A befizetésnél a Lassalle-féle teljes hozadék-elmélet csúszás-mászás.[348] Mert: Biró kevesebbet iszik, mint Kelemen. Kelemen nem koptatja a járdát. Mérei nem látogatja az árvaházakat, Zsámboki nem fogyasztja a pótimaházakat. Itt két tábor van: a kaputosok és a plebejusok. Ki eszik annyit, amennyi az általa kiszorított víz súlya, melynek mértéke az idő: a Blum, a Kelemen, a Zsámboki, a Lux, a Henci, a Mérei és a szegény Heinlein, ha élne. Ki iszik annyit, a Blum, a Lux, a Zsámboki, a Mérei és a szegény Kelemen, ha élne. Ki fogyaszt annyi nőt, a Kelemen, a Mérei, a Zsámboki és a szegény Lux, ha élne.

Két katonaember, egy tábornok és egy marsall veszélyeztetik a szertartás színvonalát. De azért ők nem rákfenék, mert kidomborítják a törzs sokszínűségét: Vatta-tábornok és Lekonyev-marsall. Hogy kik ezek, az mindig ünnep után derül ki. Itt idéznem kell egy régi közmondást: „Erevkor még senki nem volt vatta."

347. Lux visszatérő névmontázsainak egyike: Uz Bence, Jakob Böhme, illetve Eugen von Böhm-Bawerk, utóbbi osztrák közgazdász és politikus volt (1851–1914). A Törzsben az ún. Istenesek (azaz elsősorban Szabó, Tábor), illetve az attól távolságot tartó „világiak" közti viszony egyike volt a rendezvényirodalomhoz tartozó szövegek visszatérő fordulatainak. Vö. Jakob Böhme: *Szent sóvárgás,* vál., ford. Isztray Botond, Budapest, Farkas Lőrinc Imre Kiadó, Budapest, 1997.

348. Ferdinand Lassalle (1825–1864) jogász, szocialista politikus, Ricardo munkaértékelmélete nyomán fogalmazta meg a *Vasbértörvényt* (1862, Eherne Lohngesetz).

A történelem előtti időkben is voltak rendezvények. Akkor még a nőket is embernek nézték, a zsidók szerették az igazi magyar népdalokat, a körösztény szövésű szőnyegeket, csendesen és keveset iddogáltak és énekeltek. „Virágom, virágom." Utána Korniss [Dezső – Gy. P.] tilinkózott. A Fény utcát dadaista bandák tartották megszállva, Biró Berkovitsot [Barabás Tibort – Gy. P.] a háta mögött is Tibornak nevezte, majd később kalapot vásárolt. Nem mondom tovább, mert azért én is érző ember vagyok, és félek, hogy rögtön sírva fakadok, ahogyan most sírna a Blum, a Biró, a Szabó, a Kelemen, a Heinlein, a Henci, a Mérei, a Zsámboki, a Lux és a szegény Bálint, ha élne.

BEVEZETŐ (1955)

melyben röviden és a tömegek számára érthető nyelven ismertetni kívánom a rendezvény résztvevőit és a rendezvény célját.

Börésisz[349] – kezdetben – bóroch[350] – teremté – Adonáj, az Örökkévaló ezt meg azt meg sokszor az ellenkezőjét is. Sokan lejöttek a fáról, sokan fenn maradtak, mert nem mindenki látta be, hogy az apróbb fémtárgyak csiszolásával véglegesen elmúlt egy korszak. Volt olyan is, aki azt vallotta, hogy csak a fán lehet élni, és azután lejött, de utána rögtön vissza akart menni oda. De mit értitek ezt ti, akiknek nincs senkitek se a fán, se a fűben. Miért jött le a fáról? Meg tudnám magyarázni, de egyelőre még magam sem érteném. Talán eszébe jutott valaki, akit annak idején lent hagyott. Esetleg valami kalandor vagy főkönyvelő. Vagy eszébe jutott a „Mi emberünk", akire mindnyájan sokat gondolunk. A „Mi emberünk" búzát termelt. Kiment a piacra, kivitt magával 6 bushel búzát. Igen ám, de a mi emberünknek nem volt kabátja, se nadrágja, se velős csontból készült papírvágó kése. Hogy-hogy nem élt a városban egy ember, akinek annyi kabátja volt, mint másutt a filológus. Ez az ember kivitte a kabátját a piacra. Először csak letette, és ezt mondta: „Kartocski jeszty?" Ez a néma csere korszaka volt. Majd később

349. A következőkben a héber szövegeknél Toronyi Zsuzsa kommentárjait közlöm. *Bresit* ('kezdetben') a héber Biblia első szava, itt askenáz kiejtéssel. Mint arra Toronyi felhívta a figyelmet: Lux héber idézetei, fordulatai a *gyerekkori* kultúra maradékai, s azokból nem vonható le semmiféle következtetés felnőttkori identitására. Azaz a héber szövegbetétek túlértékelése a közhelyszerűen használt héber eltűnésének tapasztalatával függhetne össze – tévesen.

350. Helyesen: *bárá* – Lux vélhetően részben összekeverte az áldások kezdőszavát, a *baruchot* (askenáziasan: *bóruch*). *Bresit bárá:* Kezdetben teremtette...

kialakult az egyenérték, és a termékek cseréje egy bizonyos belső törvény szerint történt: egy bushel búza – két rőf kabát. Idővel ez az egész dolog olyan bonyolulttá vált, hogy már csak a legöregebb emberek emlékeznek, hogy hogy volt. Csak kevesen tudják, hogy élt Bulgáriában egy 115 éves ember, akit megkérdeztek... de ez nem tartozik ide. Öreg majom már csak homályosan emlékezett az egészre. Csak arra emlékezett, hogy ellenfüggések, visszahatások keletkeztek, meg hogy az elzsákmányoltakat kinyomták, és a Szabó Lajos elvonta a valóságból a realitást.

Vájaumer[351] – és szólt: Adonáj – az Örökkévaló – lémaur[352] – mondván: „A parancsot nem lehet megbarátkozással elodázni, mert ellenkező esetben nagy lesz a szaporulat, és sokasodni fogtok, mint a tenger fövénye.[353] És sokasodtak. Felmerültek olyanok is, akikre már csak bizonyos János emlékezett. A szabályokat be kellett tartani. Csak semmire ne jelentkezzetek. Nem lehet tudni, hogy mi a jó és mi a rossz Bulicsov, talán a Jegor.[354] Mindig az ellen a hely ellen kapálózz, ahová éppen kerülsz. Hídon ne tarts lépést. Ne csak a kezed tartsd rajta a dolgokon, hanem told is azokat. Maradjatok csendben, mert így nem tudok nyugodtan olvasni. Maguk intelligens emberek, miért szarnak a saját körletük elé? A maguk érdeke is az, hogy

351. *Vájomer* 'és mondta', ugyancsak askenáz kiejtéssel.

352. *Lmor* 'mondván', ugyancsak askenáz kiejtéssel.

353. A szombat kimenetelekor mondott áldásban áll: sokasodtok, mint a tenger fövénye.

354. Makszim Gorkij: *Jegor Bulicsov és a többiek.* Gorkijnak a forradalom utáni életet bemutató, 1932-ben írott drámáját Lux a „feleslegessé" vált emberek kapcsán idézi: azokról van szó, akik nem ismerik ki magukat a forradalom, illetve a hatalomátvétel utáni világban. Lux szövege mögött olyan tanulmányok állnak, mint például Almási Miklósé, aki ugyanakkor írt a darabról: „Hogy érzékelteti tehát Gorkij a forradalom hatalmas tényét? Erre a kérdésre kell válaszolnunk, hogy teljes egészében láthassuk Jegor alakjának művészi nagyszerűségét. A legszembeötlőbb a dráma egész felépítésében, hogy a forradalomról mi csak hallunk, a színen a forradalom állandóan erősödő hatását látjuk – a forradalmi erők hatását és nem magát ezeket az erőket. Hogy ez magából az ábrázolt anyagból így következik, az világos: Jegor gazdasági helyzeténél fogva messzebb áll az eseményektől, kevesebbet ért abból, mint hogy házában ezek az osztályerők kirobbanjanak, és harcukat vele és rajta keresztül megvívják. Azonban ennek éppen ebből kifolyólag művészi háttere is van. Gorkij felhasználja ezt az objektív tényt, hogy Bulicsov szemlélő helyzetet foglal el az eseményekkel szemben – és így az eseményeket rajta, az ő viselkedésén keresztül mérhetjük le, mert Bulicsov érzi, sejti, – sőt néha tudja is, hogy ezekben az eseményekben róla is szó van, az ő osztályának haláltüzdelmét látja e napokban. Így végső fokon nem szemlélője, hanem résztvevője az eseményeknek. Bulicsov megérzi, hogy itt osztályáról van szó, önmagát azonban igyekszik ebből az általános helyzetből kimenteni. Nem veszi észre, hogy ez lehetetlen: amire ő hivatkozhat, a népi eredet, olyan híd, melyet már felégetett maga mögött, anélkül, hogy tudna róla. Nem érti meg, hogy a nép a maga útján halad, a forradalom felé, és ő pedig már régen elszakadt tőle." *Irodalomtörténet,* 42(1954)/3, 295–296.

ennél előbb készen legyek. Mennél előbb készen vagyok, annál hamarább kezdhetjük az újabbat.

Szeretem a libát
De látom a hibát

Mindez másként volt akkor, amikor még Voltaire és Rousseau bekkelt. A racionalizmus elmegy addig, ameddig lát, de azután sem adja fel a megismerést. Azután, amikor már nem lát, tapogat. Régóta csak tapogat. A száműzött király most az eszmei tisztánlátás keserű kenyerét eszi. Szereti még a pedológiát? Ha nem lenne büdös, meg is enné. A tárgyaláson részt vett a mélymagyar is. Honnan ered a mélymagyar. A Podmaniczky utcában ilyen kis Dembinszkiket találtam. Maga marhat, mélyzsidó már van. Az a Szabó. Félzsidó is van. Alázatosan jelentem, egy félzsidó igazoltan távol. Kéj-zsidó is van. Van ideg-zsidó, és van rideg-zsidó is. Mindez van, akkor a Dembinszky utcát nevezzük Kecskemétnek, mert a mezőn ilyen kis szobrok legeltek. Így lett Zsámboki mélymagyar.

A Hina-Pajcsár úton lakott az „Ember, akinek kitépték". Egyszer azt álmodta, hogy a faluban ő a legjakabb. Nem azért mondom, mondta, de mindenki elismeri, hogy én vagyok a leggyorsabb és legpontosabb tökmagevő. Megint azt akarják, hogy önkéntesen menjek be a TSzCs-be. Egyszerű lenne a munkám. Egy nagy teremben van vagy kétezer könyv. A könyvekből ki kell keresni a múlt idejű melléknévi igeneveket szenvedő alakban. Ott a helyszínen mindenki annyit ehet, amennyit akar, csak haza nem szabad vinni semmit. Nem vállaltam. Egy még nem túlságosan megalakult vállalathoz is hívtak. Nem ment, mert a vezető kontrafalssal fogta, és ettől elment a gusztusa. Átfutotta a lapokat. Szereti maga a kampányfeladatokat. Akkor nyalja ki. Nem szereti, akkor is. Itt nem látok ellentmondást. És ha látok is, akkor is csak részben. És ha részben, annál jobb.

Furcsaságok a világ minden részéből Dolgozók Világlapja.[355]

Ófrancia nyelvészekből alakult rablóbanda garázdálkodik a fővárosban. Tíz ófrancia nyelvész erőszakot követett el egy szűzön, aki ráadásul árva is volt. Ma már az ilyesmi ritkán fordul elő. Az előállított nyelvészek arra hivatkoztak, hogy nem ők a bűnösök, hanem egy a körükbe befurakodott származású egyén, aki Kossuth-díjat ígért nekik.

355. Lux itt azt a lapot idézi fel, amelyben ő is dolgozott. Az 1945 és 1951 között kiadott hetilapot Erdődy János (1909–1996), Hámori László (1911–1983), Bodó Béla (1903–1970) szerkesztették. A *Tolnai Világlapja* helyét foglalta el, képekkel teli, szórakoztató, de pártszerűen ellenőrzött információkkal látta el a szélesebb tömegeket.

Szökött grafikus a Sport utcai pályán.

Egy grafikus vadállatias kegyetlenséggel, miközben munkahelyén és családjának azt hazudta, hogy ellenállhatatlan lelki kényszerből bordélyházba megy, a legnagyobb hóviharban kilopózott a Vörös Lobogó[356]–Diósgyőri Vasas meccsre.

Racionalisták és misztikusok közös ketrecben.

Az emberevő imperialista áltudomány élénk cáfolataképpen Feksejev akadémikus hosszú és fáradságos kísérlete eredményre vezetett. Misztikusok és racionalisták együtt tökölik a vakot.

25 év után visszajött egy golyó.

Ritka természeti tünemény tartja izgalomban Pityerszova kolhozfalu lakosságát. Egy 25 évvel ezelőtt meglökött biliárdgolyó, amelyet már elveszettnek hittek, az egyik reggel visszatért kiindulópontjára. A rejtély magyarázata: alul fogták.

A rendezvény központi kérdés. A hangulatbrigádok eléggé fel vannak fegyverezve. Pisztolyokról a házigazda gondoskodik. Az aktívák képezik a párt belső magvát, a passzívák meg nem. A passzívák felé kivisszük. Az aktívák felé behozzuk. Minden mozog és változik, csak ők nem csinálnak semmit. Uz Böhm is visszavonult a sportolástól. A spontaneitást nem ismertük el, visszavontuk, szétsemmisítettük, megzúztuk, leleplеztük a tömegek előtt, a tömegek mögött, a mömegek tögött. A rendezvényt eszmei-erotikai szempontból elő kell készíteni.

A rendezvény ügyét ma már a nők is a kezükbe veszik. (Tisztelet a kivételnek.) Vannak még hinyák és hibájosságok. 1. nem veszik a kezükbe, 2. öncélúvá válik, és nem viszik tovább.

A történelem folyamán sokszor előfordul, hogy aki nem vitte tovább, az úgy vette hasznát. A jó rendezvény, ha nem ragadjuk ki az ellenfüggéseket a sarokból, ahol ragadnak – három szakaszból áll:

1. Eszmei-művészi nevelés. Itt mindenki elmondhatja, felolvashatja, elfütyülheti, lerajzolhatja meglátásait és felvetéseit. Akinek nincsenek felvetései, az maga ugat este, mert az valóságos rákfene, és arról előbb-utóbb úgyis kiderül, hogy nézeteket vall.

2. Humanisztikus szakasz. Ebben a szakaszban szem előtt kell tartani azt a mélyen hazafias jelszót, hogy: „Nálunk minden embernek joga van arra, hogy másik ember által..." Itt fontos a szobahatárok spiritualizálódása.

356. 1953 és 1956 között az MTK neve.

De keresse senki az érzéki szobát. Az érzéki szobát magamban hordom. Az ott van, ahol én vagyok. (WC balra a második ajtó.)

3. Az emberségből való kivetkőzés. Az emberségből csak úgy lehet kivetkőzni, ha az emberséget megvalósítjuk. Az emberséget pedig csak úgy valósíthatjuk meg, ha kivetkőzünk abból. Ha ez igaz, és igaz, mondta bizonyos elvtárs, akkor az ellenkezője is igaz. Ha az ellenkezője is igaz, akkor pedig szüret, mert akkor úgy van az életben is, mint a tudományban. Az emberségből való kivetkőzést, minthogy ilyen még nem volt, nem lehet pontokba foglalni. Lépésről lépésre kell haladnunk a végcél felé.

Amikor először beszéltünk a végcélról, az egyik MNDSZ-aktívánk felemelte a szoknyáját, és ezt mondta: „Nesze nektek végcél!" Helyesen cselekedett ez az aktívánk? Mondhatjuk? Nem mondhatjuk. 1. Helyesen cselekedett, mert szívből jött. 2. Nem, semmiképpen nem cselekedett helyesen, mert nem volt tudatos. Ezt tudd meg, pupák Bálint! Te, akinek fogalmad sincs a filozófiáról, ugye most feszengsz. Most már késő van, akkor kellett volna képezni magad, amikor még hosszú volt a nap. Egyébként hol is érettségiztél?

A műveltebb részeket a jelenleg egyesek szerint filozófiailag állítólag bizonyos fokig még nem egészen képzettnek mondható Bálintnak a szünetben a Kis Doki a Rosemaryből [eszpresszó, 1949 után Rozmaring – Gy. P.] megmagyarázza. A Kis Doki nagy agyvelő. A Nagy Doki kis agyvelő. Nekije polgári tudása is van. Kinek van nagyobb polgári tudása? Ülj bele. Veszünk fel egy problémát, ha leesik sárga, és aki szájjal elkapja, az a fogó. Misö bérach ávajszénü, szabad a becses nevét.[357] Csak a gyermekkori tilalmakból eredő gátlásokból vezethetjük le az ember jellemét. Esztelen gyermekkori tilalmak. Despiritualizált eszközökkel nem lehet spiritualizálni, csak despiritualizálni. Kőkút körül ireg-forog törpe tarka farkú török tyúk. Már mint fiatal gyermek sokat despiritualizált. Úgy vette hasznát. Néha különös gondolatai voltak, néha meg nem. Ha egyedül volt, bevallotta magának, hogy a natúra, ahogy a szóból is nyilvánvaló, önmaga előtt született, és az Egy megszólítható. A Kis Doki a Rosemaryben meg is szólította, de az üzlet nem jött létre.

Tulajdonképpen ebben az, hogy mi is nagyon sok hibát mulasztottunk. Amit mélyítettünk, azt nem srégítettük, amit srégítettünk, azt nem

357. *Misebérah ávoténu* – Aki megőrizte ősatyáinkat [...], őrizze meg X. Y.-t is... A tóraolvasás előtt, az egészségért, betegségből való felépülésért mondott ima kezdete. A „szabad a becses nevét" ehhez kötődik.

mélyítettük. Kedves szülő, fia hülye, mi ok? Oda kell adni szürrealistának. Igen ám, de nem tud németül. Wir sind zwei arme Teufel auf der Wanderschaft, verzeihen mir etwas zu essen. Ich habe selbe gemalt in Westafrika. Ja, ja sehr schöne Landschaften, aber wir sind selber arbeitslos. Ach Ungarn, das land wo Milch und Honig fliesst. Ungarische recepice hajrá. Io sono ungerese piktore, prego poko pane. Sprechen Sie mit dem Herrn Fischer – mondta Abeles. Herr Fischer spricht ungarisch. Ich gib Ihnen zwei Esskarten. Ich geh nicht weiter, ich werde da schlafen. Ich rufe Polizei! Rufen Sie Polizei. Und sie sind zurückgekommen mit dem Herrn Kasovicz. Sie waren schon da. Ich niemals. Eine Fahrkarte bis Innsbruck und en Brief. Nicht verkäuflich Evangelische Bahnhofmission. Kultusgemeinde. Svédországban a legjobb a toloncház. Suppe mit so a Knödel, zwei Peilagen. Du Mensch Schwitz ist gut, aber hass mein Lieber. In Kanton Chur ein viertel Wein und zwanzig Frank.[358]

A gyakorlat embere azonban köp ezekre a nézetekre, mert az elmélet szép, az elmélet gyönyörű, de bassza az Isten, büdös olajjal főzött ételt egyen az ember. De már régen egy helyben topogok, már csak ismétlem önmagamat. Amikor elkezdtem, a jobb közönség már látta, hogy ezzel a nyelvvel nem lehet az Isten izéjét kifejezi. Hát magának bácsi, milyen nyelve van? Jobb nyelve? Akkor fejezze ki. Aki alkotó, az menjen az alkotók házába. Aki nem alkotó, az álljon be a sorba. Gyengélkedő nincs, mindenki kivonul, még a hullák is. A szobalétszám ennyi meg ennyi. Oszoljban nincs vigyázz, vigyázzban nincs pihenj, pihenjben nincs remény. Tisztálkodjanak, emberek. Jobbra és balra ki lehet lépni.

358. Lux roncsolt, azaz intenciója szerint rossz német nyelvű mondatainak szerepe részben az ugyancsak hibákkal teli héber, jiddis idézetekre utal, egy valaha több anyanyelvet használó világra. „Két szegény ördög vagyunk, vándorúton. Bocsásson meg, adjon valamit enni. Én magam festettem ezt Nyugat-Afrikában. Igen, igen, szép tájakat, de mi munkanélküliek vagyunk. Ó, Magyarország, a tejjel-mézzel folyó ország. Magyar recepice, hajrá. Magyar festő vagyok, kérek kis kenyeret [olasz]. Beszéljen Fischer úrral – mondta Abeles. Fischer úr beszél magyarul. Adok önnek két ebédjegyet. Nem megyek tovább, itt fogok aludni. Hívom a rendőrséget. Hívja a rendőrséget. És visszajönnek Kasovicz úrral. Már itt voltak. Én soha. Egy jegyet Innsbruckig, és egy levelet. Nem átruházható evangélikus pályaudvarmisszió. Kultuszközösség. [...] Leves gombóccal, két körítés. Te svájci, jó vagy, de utáld a kedvesemet. Chur kantonban kérek egy fertály bort és húsz frankot."

Kedves Primitív Barátom!
Örömmel vegyes mélabúval olvastam levelét. Örültem, mert meghatott, hogy előítéletekkel s eszmetársai rosszindulatával dacolva kiöntötte lelkét. Öntsünk végre piszkos lelket a pohárba, amíg nincs tiszta. Bevallom, Önt és népét, a primitíveket sohasem vetettem meg. Tudtam, hogy Önök, mint ahogy a telefon, a bűntudat és annyi minden, a társadalom termékei, tehát csak akkor szűnnek meg, amikor a társadalom. Az pedig sajnos elél még néhány évig. Volt idő, amikor úgy láttam, nekem is ott a helyem az Önök zászlója alatt. Mégis az utolsó percben valami belső hang mindig ezt súgta: „Rezső, gondold meg!" Most a barikád másik fenekén harcolok, talán ugyanazért az eszméért. Van bennem valami elégedetlenség saját társaimmal szemben. Nem tetszik például, hogy bennünket és hölgyeinket a hivatalos nyelv és irodalom minőségieknek nevez. Minőségi – mint Ön is tudja – azt jelenti, hogy az átlagosnál valamivel silányabb. Gondoljon csak a szalámira és a minőségi szalámira, vagy a marhahúsra és a minőségi marhahúsra. De ha már az élet ide sodort, helyt kell állnom.

Bevallom, még ma sem jutottam túl az alapvető kérdéseken, amelyeken együtt rágódtunk éveken át. Hogyan lehetne egy nőt szerezni, esetleg kettőt – tettem fel a kérdést. Ön mint hű barát ezt mondta: „Egyet kell, mert akinek egy nője van, annak két nője is van." Megpróbáltam ezt az igazságot érvényesíteni az életben, de csúfosan megbuktam. Azt se tudtam, hogy hol kezdjem el. Sokszor már csaknem köszönőviszonyba kerültem hölgyekkel, de az utolsó percben mindig közbejött valami. Volt úgy is, hogy egyszerre két nőre bukkantam, de csak néhány pillanatig tartott a boldogságom. Másodszor Ön azt mondta, hogy a módszerem rossz, mert akinek két nője van, annak egy nője sincs. Komolyan vettem mind a két mondást, de azok is önmagukat, és most nem tudom, mit tegyek. Hittem az Ön bölcsességében, és most itt állok becsapva, megrabolva, csalódottan.

Ha jól értettem, azt proponálja, hogy hagyjuk a szerelmet kőnőre és a minőségi szobrászra. Erre én is gondoltam, csak nem tudtam magamat ilyen szépen kifejezni. Kérdi, voltam-e szerelmes libába. Hagyjuk a libát. Ez a szent állat nemcsak a szerelemre, hanem a realista irodalomra is inspiráló hatással van. Mit szólna, ha a modern képzőművészet a kecskét nevezné ki totemállatává? Albán hegyi pásztorok egykor tudatlanságukban kecskével űzték a szerelmet. A szerelemnek ehhez is joga van.

De térjünk csak vissza a primitív-minőségi kérdésre. Ifjúságunk idején szerettünk meccsre járni. Hogyne, hiszen van abban valami felemelő, ha huszonkét ember kilencven percig örül annak, hogy százhúszezer nem kap labdát. Körülbelül huszonöt éve, hogy beállt a válság. A meccset még úgy-ahogy szerettük, de Ön kezdte nem bírni a félidőket, vagy a két meccs közti szüneteket. Sok kedves öngyilkossági jelenetére emlékszem. Mind, mind a szünetekre esett. Sokféleképpen próbáltuk elütni a szünetek unalmát és neurózisát. Vettünk sósperecet, törmeléknápolyit, képeslapokat, hallgattuk a postászenekar hangversenyét, a mikrofont, amikor bemondta, hogy a jövő héten, a Millenáris pályán éjjeli vezetéses motorkerékpár-verseny lesz. Már kimentünk volna a Millenárisra, a motorvezetésesre, az éjjelire, csak ne kelljen hallgatni a postászenekart. Kérdezte már Ön nőtől, félidőben, hogy „Mondja, Mancika, szokott maga..." – és aztán mondat közben felejtette már el, hogy mit is szokott-e Mancika. Ismeri-e azt az érzést, amikor az ember két meccs között, illetve nő között, illetve... Látja, az emlékektől megzavarodtam. Szóval ismeri-e azt az érzést, amikor a postászenekar halk akkordjai mellett elszunnyadunk, és a primitív liba- és kecskehús ellen megjelenik a szituációhoz mérten legnagyobb vágyunk. Egy szoba négy sarkában ül négy Zsámboki, nő sehol, és mi a negyvennyolc Zsámbokival kuglizunk, vaskos tréfákat mesélünk, sört iszunk és minőségi szafaládét eszünk. Talán igaza van, nincs első osztályú és másodosztályú primitív és minőségi. A labda mindenütt gömbölyű, és a bíró mindenütt gólt ítél, ha az teljes terjedelmével túljut a gólvonalon.

Ön minden nőt beskatulyáz, és – látja, én is tudok dialektikát – minden skatulyát benéz. Van egy határeset, amikor a primitív nő átmegy minőségibe, majd visszajön, mint a... de tartsuk be a sorrendet.

Egy kedves, pisze orrú hölgy – egyik állami vállalatunk hírverési osztályán a propagandabrigád vezetője – a napokban a következő történetet mesélte: „Te ugye jól ismersz? Tudod rólam, hogy milyen vagyok. Tudod, hogy megválogatom szerelmeimet. Nahát, jött hozzánk a vállalathoz egy új vezérigazgató. Nem is volt ő vezérigazgató, hanem az egész dolognak az igazgatója, tehát a vezérigazgató és a vállalatvezető is tőle függött. Csinos, magas, fekete fiú. Nem különösebb. Nem is az ízlésem, de nem is olyan, akit kizártnak tartok, mindegy. A kultúrteremben odaültem a zongorához, és nem tudom, miért, amikor azt mondta, hogy játsszam valami mozgalmi indulót, én elkezdtem játszani a »Nem tudom, hogy szeretem-e, csak valamit érzek« című dalt. Nem is gondoltam semmire, pedig ő már régen megjegyzéseket tett, meg úgy nézett. Te tudod, hogy én csak az igazimat szeretem. És

különben is, ettől még nem zárkóztam volna el a vállalatvezető, illetőleg az annál is nagyobb, az egész Tröszt ízéje elől. De nekem nem kell vezérigazgató. Kifutó lehet, de vezérigazgató, az akadály. Ez valahogyan a jellememből következik. Ezt ugye érted? Két hete a vállalat beutalt nyaralni Köbölkútra, ott van vállalati szoba. Elvittem magammal a presszóból a Miát, hogy ne legyek egyedül a szobában, szóval hogy védve legyek, ha jön a vállalatvezetőnél is nagyobb. Ismersz, tudod, milyen iszonyom van az ilyen vállalatvezetőktől. Pihenni akartam. Az igazimat őrülten szeretem, meg attól függetlenül se. Másnap autóján befutott a vállalatvezető azzal az ürüggyel, hogy megnézi, nincs-e valami baj a dolgozók ellátásával. Tudtam, hogy nem azért jött. Azt mondta, kicsi, miért nem vártál. Stramm fiú, egymaga ellátja az egész adminisztrációt. Nem érdekelt, mert nem az igazim. Tudod, Grusenka a Karamazoff testvérekben nem a stramm Gyimitrijt szerette, hanem a hamiskártyás polyákot, az ő igaziját. Különben is igazgató, és az ilyen nekem nem kell. Kimentünk búzavirágszedni, és ott megcsókolt. Én úgy tettem, mintha nem vettem volna észre, mert ő nem kell, de az igazimat nagyon szerettem. Este lefeküdtünk. Nem úgy értve. Én Miával, ő a saját vállalati szobájában. Az jár az ilyen vezető kádernak, akit én nem is utálok, inkább olyan közömbös. Meg tudod érteni, hogy egész éjjel furcsát álmodtam. Nem tudom, mi okozta. Az igazim feküdt a szobában, a másik ágyon, ott, ahol a Mia, de nem olyan ágy volt, hanem inkább egy régimódi pamlag, egy másik vadidegen nővel. Csurgott rólam a verejték, remegtem, pedig meleg volt. Felkeltem, és hálóingben átmentem az igazgató-vezetőhöz, pedig mi közöm hozzá. Meglepetve dörzsölte a szemét, felemelte a paplant, és ezt mondta: »Kicsi, feküdj ide.«"[359]

Hát kedves Dénes, ez a primitív nő átment a saját ellentétébe, sőt hálóingbe ment át, és visszajött. Nehéz ám a női lelket kiismerni. Emlékszik-e arra a festő barátunkra, aki elmondta, hogy van egy kedves primitív nője, akivel nagyon kellemes viszonya van. Az illető nem intellektuel (mai szóhasználatunkkal nem minőségi nő), de nagyon kedves, és a viszony is kellemes, derűs, mentes minden drámai bonyodalomtól. No, a nővel nem lehet arról beszélni, hogy hogyan kell értékelnünk Picasso klasszicizáló korszakát, vagy hogy az új ipari forradalom a szürrealizmussal kezdődik. De öregem, ez nem

359. Lux szövegein belül szinte egyedülálló ez a formális novellabetét, amelynek nyelve igen erősen eltér az ideológiai dekonstrukciókban használt retorikától: s ezen a ponton hirtelen egy szerző lép elénk, akinek rokonszenve és világképe ismerős, s itt a korabeli magyar irodalom tűnik elénk, a kisrealizmus maga. Azaz a „vendégszöveg" jól érzékelteti, hogy Lux számos nyelvi regisztert, stílust imitált igen könnyeden.

is fontos. Ilyen marha igényeid csak neked vannak, mert nem veszed észre az egyszerű embereket, hamis arisztokratizmus az, amit te hirdetsz, én igenis szeretem az egyszerű emberek egyszerű énekét, Gyulát, a kőművest, és a turán daloló sok ezer ifjúmunkást. Ezt mondta barátunk, pedig én egy szót sem szóltam, csak helyeseltem, mert féltem, hogy megharap. Azután leírta a kellemes, primitív nővel a kellemes, idillikus viszonyt. A konkrét ismertetésből kiderült, hogy nem is volt kellemes, és viszony se volt, mert barátunk megrekedt a nejlonbugyinál. A nejlonról eszébe jutott az elektron, az elektronról az atom, az atomról az ipari forradalom, arról pedig Lekonyev marsall, és az egésztől elment a kedve. A végén megismételte, hogy az egyszerű, primitív nővel egyszerű harmonikus viszonya van. Na nem olyan a nő, mint a Szabó Lajos, a Máktól [azaz Mérei Ferenctől – Gy. P.] is tanulhatna egyet-mást, de más a szellemi szükséglet, és más a nejlonbugyi.

Kedves Dénesem, mielőtt befejezném levelemet, meg kell még jegyeznem, hogy levele nem jött éppen jókor, mert hogy úgy mondjam, bájtalan, nem is szívesen beszélek róla, de meg kell mondanom, éppen ma onanizáltam, ettől pedig éppen maga szerint önfertőzést lehet kapni, ha nem kenjük be hígított kék lakmuszpapírral.

Remélem, ebből a levélből mindketten sokat tanultunk.

Öleli barátja

Minőségi Rezső

FESZFAJU ÉS TÁRSAI

A szerepek csere, a cserepek a szere révén kerülnek a tulajdonoshoz. Az elosztás azonban nem a termékek elosztásával, hanem a termelőeszközök elosztásával kezdődik. A termelőeszközök elosztását megelőzi a termelőeszközök termelése. A termelést megelőzi a csere. A cserét megelőzi, követi és vele együtt jár a fogyasztás. A fogyasztás nemcsak a Ripli bácsi borának, szendvicseknek, nőknek és elszórt kultúrjavaknak a fogyasztása, hanem ugyanakkor, vagy valamivel később, termelés is. Ezek a tényezők a történelmileg, társadalmilag kialakult viszonylatok síkján valóságként jelennek meg, hatnak, visszahatnak, odahatnak, köztük nem büszke tartalmi különbség, hanem csak hitvány szemléleti differencia van. „A kritika kritikájának bírálata" című értekezés Einleitungjának bevezetője túl elvontnak találtatott nyelvileg, ezért az Isten Szabót bízta meg, hogy a művet lássa el

lábjegyzetekkel. Az ő nyelve is elvont? Most már mindent értünk, tudjuk, hogy a máról és a mi életünkről van szó. Ha ideadja, magának adja ide, és még maga jár jól. Ha nem adja ide, saját boldog gyermekei jövőjének szájából vonja meg a harmadik kohókazán ünnepélyes megnyitását.

Szerte az országban mindenütt azért jöttünk ma itt össze, hogy a '38-as viszonyokhoz képest egy főre eső vidám és csintalan gondolata, több ezer lepedője, játszótere, kellemes családi kultúrháza, családi söre, Aller Képes Családi Lapja és öreg napjaira magaskultúrájú, színvonalas nívójú, iparilag, mezőgazdaságilag haladó értelmiségi felesége legyen.

A szertartást az ünnep termelte ki, de ugyanakkor a szertartás is termeli az ünnepet, mégpedig kettős értelemben: 1. objektíven, 2. álobjektíven. Aki magánirodalmat termel, az az ünnep új formáját és a leosztás új formáját is termeli. A leosztás új formája által újfajta magánirodalom termelődik. Az új szétfeszíti a régi kereteket. De a régi kerettagok is visszarúgnak. A képességek cseréjénél viszont egyenlő gazdák cserélnek képességeket. Az egyenlő gazdák a Fényben találkoznak, hogy képességeiket termeljék, elosszák és cseréljék. Az Isten legyen hozzájuk irgalmas! Tegyük fel, hogy a földművesnek van disznaja, a késművesnek nincs, de van herélőkése. A földműves, hogy herélhessen, kénytelen cserélni. A késműves, hogy cserélhessen, kénytelen herélni. Amíg minden elszigetelt, addig nem beszélhetünk, amikor már nem, akkor igen.

Az elosztás révén a legköltőibb lett az Egzisztencialista, a legtudósabb a Racionalista, a legfeszfajúbb az Anarchista. Az elosztás már régen megtörtént. A felek nem is tudták, hogy olyan dolgok keletkeztek, amelyek láttára sok tudós megnyalná a tíz ujját, de a főkönyvelő már régen feljegyzett mindent. A felek némelyike, ha élne, tiltakozna a besorolás ellen, mert minden besorolás ketrec, vagy rács, vagy gondolatrács, mint Kotányi[360] egyik versében, amelyben így énekel: „A kutya a konyhában a kolbászt ellopta, a szakács haragjában a kutyát sújtotta", vagy: „A konyhában a kutya a kolbászt leállamosította, a szakács jogos felháborodásában a kutyát erkölcsileg lehetetlenné tette, belehelyezte a térbe és az időbe és a síkba, és a dimenzió dinamikájába és az új látásmódba."

Érett megfontolás után vessük el az ideológiákat. Az ideológiák ezer évig sújtották ezt a népet, azt a népet pedig több mint ötezer évig. Az ideológia

360. Kotányi Attila (1924–2003) költő, filozófus, építész. 1945 után részt vett a Szabó Lajos és Tábor Béla szervezte Haris közi filozófiai beszélgetéseken. Szabó hatása erősen befolyásolta, s élete végéig foglalkozott munkásságával.

nem más, mint megkocsonyásodott tudatforma. Hanyag kezelés miatt a tudatforma megkocsonyásodott. Nem eszünk tudatformát kocsonyásan. Bár a kocsonya az egyetlen ehető étel ebben a bús ökörhugyozásos, adys, móriczos, szerbantalos magyar éjszakában. Hej balekfajos Szabó Lajos, hej Biró és Mák, ti két pupák, ti itt maradtok újév után is, mert ti zsidó, meg magyar, meg isten, meg erkölcs, meg isten izéje bele, vau-vau, de én azt mondom, hogy a labda legyen mindig a 16-os táján. Ne legyen gól, és ne legyen mezőnyjáték. A Bálint szereti, ha csapata legalább nyolc góllal vezet, mert neki biztonság kell. Az én csapatom, amely szubjektumom, bajnokságért küzd, ne vezessen, csak egy góllal. A biztos meccs a lélek számára pocsolya. A kiegyenlítés mindig lógjon a levegőben. Nálatok a levesben van hajszál, de nincs fantázia. A bableves, amelyben bab van és füstölt hús, XIX. századbeli ócskaság. Senki ne tudja, hogy mi van a bablevesben. Legyen benne zárt parancs, amelynek megevése után kiderülhet, hogy a bennünk lakó ismeretlen hová irányította sorsunkat. A mazsola véletlenül legyen a kalácsban. A mazsolás kalácsot zabáljátok ti, akik a húshoz savanyúságot esztek. A saláta nem savanyúság, hanem külön fogás. A pihenj ugyanolyan vezényszó, mint a többi, ugyanúgy végre kell hajtani. A fogás nem az egész menü, a poén nem a partit, egy Numerra kapitány ne a mögötte levő célokat, lelki elmélyülést, melegebb emberi mindenfélét szolgálja, hanem legyen önmagáért. Aki a menü mögött keres valamit, az menthetetlenül eljut az isten-tésztához, mert az az utolsó fogás. Nem vagyunk krisztológusok, hanem csak egyszerű női nemiszervgyári munkások. A bedobott anyag ne kerüljön ki feldolgozatlanul. Legyen a mi pártunk, miként a jó légypapír.

A törzs hiába űzte ki az istent az ajtón, visszalopózott az ablakon, mégpedig nem egyedül, mert vele jött a tervgazdaság gondolata is. Egyesek szerint a földön kihagyott nőket a másvilágon Szabó emberei számon kérik. Mások szerint az Úr ezerannyit ád helyettük. Ha az ezerannyit is kihagyjuk, úgy tízezer annyit is ád. Végül ötszázezer kihagyott ziccer a Duna jegén Bálintot ünnepélyesen Kelemenné kiáltja ki.

Az én jelenlétemben ne mondjátok azt, hogy „a magyar irodalom története", mert akkor ingerült leszek, és ugatni kezdek. Vau-vau-vaóság, vau-vau-magyar. Itt az eszpresszók tele vannak piszkos gallérú lengyel fordítókkal, szombaton a mozikban és a kávéházakban a nők és a lengyel fordítók gallért és alsóneműt váltanak, és ettől minden még piszkosabb és büdösebb lesz. Ebben a rohadt társaságban mindenről lehet beszélni, de még soha nem volt szó a nagy és kis női nemiszervezetekről. Jár a pofátok? A társadalom szarban van. Ezt én is tudom. Meg-megmeg-meg-meg kell őtet

menteni. Igen ám, mondja a mi emberünk, de én se különben. Dobjunk össze valamit, százzal beszállok. Tegnap nem volt pénzem, ma sincs, de holnap kapok egy nagyobb összeget, és akkor mindenki nálunk vacsorázik. (Derültség!) Hamarosan odajutunk, hogy hiába maradtunk ki a Casinóból, a Casino követ bennünket. Álmomban megjelent a Gebe Ribi, vörös hajú volt, és szemüveges. (Nincs itt véletlenül senki vörös hajú, senki nem akarta megsérteni, Mensch ist Mensch, bár a bőre barna vagy fehér.) A Tímár Paja álmomban nő volt, a tudatja ketté volt hasadva, és a Mák analizálta, aki pedig jobb napokat látott. Úgyszólván tudós, és minden előkelő helyre meghívják vattának. Bocsánat az erős kifejezésért, még egyetemi tanárokhoz is a Pasarétre. Záróra után, amikor már az asztalokat és székeket egymásra rakják, Bálint az egyik asztal alatt fél deci rumba kiflit próbál mártogatni, de a rum lekonyult, a kifli meg kifli maradt. Azután azt álmodta, hogy a nő a kapus, egy bandzsa nő rúgja a 11-est, nem lehet tudni, hogy melyik sarokba. A Sanda mészáros pedig azt mondta vejének, hogy még nem fizette be a rendezvényjárulékot. Ezért most itt nincs se hús, se hal, se gyertyafa, se piszkaszál, se Bogdán, se Szelfán, pedig a nagy ínségben a szegény ember is csak olyan, mint az egyszeri herceg: amit fog, azáltal vész el. Ha pedig kézbe veszi, de tisztességes, akkor sajnos csak békés célokra használhatja.

A jelleg nélküli ember felléptével megkezdődött a tudatos bűnbeesés alsó korszaka. Ami azelőtt volt, az a csiszolatlan bűnözés. A romboló erőket ő terelte egy irányba. Tedd azt, ami neked jó, de másnak se rossz. Ha másnak mégis rossz, akkor nicht zu machen. A tolerancián és a fejlődésen kívül szeretnünk kell a nemzetet. A nemzetnek tagja a Hidegkúti, Opata, Jeni, Zelk, Benjámin, Kuczka, Kónya, Szüdi, Kertész, Nádler, Nyúl. Ha egyiket kizárjátok, akkor mást játszom. Lám, az amerikaiak, lám, a franciák, a ruténok, a szudétabosnyákok és a délanglománok azért váltak nemzetté, mert senkiét sem tépték ki. A primitív is saját szükségletei módján üdvözül. Ha őt kizárjátok, akkor ez egy szabadságkorlátozó banda. Máté, az evangélista megtalálta a helyes formulát: „Hogy ha a gyülekezete nem fogadja szavát, legyen teelőtted olyan, mint valamely pogány vagy fukar."

II.

Az anarchista szerint jobb a szabadság, mint a rabság. Az anarchista kispolgári, és ezt hirdeti: „Ne tökéletes társadalmat csinálj, baszd meg, hanem elviselhető baszd meg, társadalmat baszd meg." Pedig ma már a raboknak

is nagyobb mozgási szabadságuk van, nemzetgazdasági értelemben. Nem megtorlással, hanem neveléssel. A kiválóan berendezett intézetekben azok, akik talán pillanatnyilag megtévedtek, most napról napra nagyobb megelégedéssel faszenet tolnak, és rendszerint meg is kapják munkájuk ellenértékét, de nem termékeik hányadát, amely 10% profit reményében mások koszos mellényzsebébe vándorol, szombaton este, amikor a mozik tele vannak.

Az emberi együttélésnek megvannak a maga szabályai, amelyeket minden korban, minden társadalomban, a civilizáció és a kultúra minden fokán be kellett tartani, mert különben széthúzás keletkezik vagy előáll vagy kialakul vagy fölfejlődik. Én magam is ellene vagyok a rossznak, de azért nem vagyok cinikus, nem nevetem ki a szent dogokat. Feszfaj az anarchista, mindent támad. Neki semmi nem elég srég és elég mély. Pedig sok minden van, ami még ma is pozitívum. Nem is a pozitívum nagysága a fontos, hanem a minősége. Ami sokszor olyan, mint a víz, mert tíz foknál még nem forr, de száz foknál már inkább, vagy mint a búzaszem és az iránytű, amelyek ha elvetik őket, kikelnek, bizonyítandván a törvényt. Bölcs ember ne vessen el mindent, csak mintegy a felét, a másik felét elfogadhatja. Ha több mint a fele jó, akkor a bölcs ember ne legyen kicsinyes, fogadja el több mint a felét. Persze ha a felét elfogadom, a felét meg elvetem, akkor se lehetek biztos a dolgomban, mivel itt semmit nem játszottam X-re, az X viszont elviheti az egészet. Ha valaki tévedésből, de jóhiszemű tévedésből idegen golyóval lök, utána azt mondja, pardon, és kiszáll, a poént nem írja fel, annak én elismerem a jóhiszeműségét, de sajnos vannak olyanok is, akik közénk keveredtek, ezek sokszor a pajtásaik rovására azt állítják, hogy a más malmában kell keresni a búzaszemet, pedig hát mindenkinek megvan a maga zsidaja: Kotányija, Szecsődije (mely Steiner), Vörös Zsuzsija, Regőse, Hegedőse, primitívje, komplikáltja, minőségije és pingvinje. A forradalmi pingvinek mellett az üdvtörténeti pingvinek is megjelentek a történelem színpadán. A pingvinidomítást végezzék az idomítók – mint ahogy kultúrállamban szokás – az erre a célra kijelölt, elkerített területen. De senki ne vigyen harapós pingvint a nép közé. (Viharos helyeslés.) A periodikusan visszatérő válság idején ezeket kénytelenek vagyunk a kávéba dobni, vagy tengert fűtünk velük, mert a piaci év vége felé annyira leszűkül, hogy már nem lehet semmit beletenni. Ilyenkor tél közepén a levitézlettek csak ülnek, ülnek belül, és gonosz irigységgel nézik az ablak mögül a piruló libát. Nagy balek az, aki lemarad az emberiség céljainak őszinte kavargásától. Kétszeresen leend az ilyen leszarva: 1. nem az övé a dicsőség, 2. nem az övé a liba. Jön a szíriai, és minden ütés az övé, te meg csak morogsz a Fényben, és aforizmákat

olvasol, életünk apróbb és nagyobb kérdéseiről: 1. Soha ne higgyétek, hogy az az igazi realista költő, aki nem, hanem mindig az, aki igen. 2. Aki szereti a tuniszi nagynénjét, az megszépül a ravatalon. 3. Gyáva ember is csak ritkán bújhat a saját seggébe. 4. A pénzen vásárolt szerelem rosszabb, mint az a malom, amely mindig arra hajtja a más szerekét, amelyre az egyszeri gyuk szemétdombjának a vászna. 5. Könnyű dolog ünnep után a más köpönyegét dicsérni, de nehéz a szegény embernek. Bizony azt kell mondanom, hogy megint a tudós röhög a háttérben, mert kénytelenek vagyunk az ő módszerével kiszámítani, hogy a hajó iránytű nélkül ma már aligha foghat legyet. Míg nem jöttünk le a fáról, nem sokat tudtunk a nejlonnal hajtott penicillinről meg a naponta mosható atomzoknikról, amely miatt ma már trippert kapni se érdemes. Az volt a boldog hedonista korszak, mert akkor még nem volt társadalmi helyzet, gazdasági körülmények, se pedig szociális viszonyok. Szép pogány kultúránk összetiporva a porban hever.

III.

Nem tértem el a tárgytól. Bizonyosról beszélek. [Bizonyos: Justus Pál – Gy. P.] Mindig arról van szó, hogy ki közöttünk a legjakabb. Az alapanyagot Pisztoli úr szolgáltatta, mert ő is magántisztviselő volt. Pisztoly, dinamit, fegyveres felkelés. Egykor mindannyian magántisztviselők voltunk, tanulmányoztuk az emberiség történetét, és bizony abban nagyon sok hajat találtunk. A nagy magántisztviselő-kultúra a második templom lerombolása után szétszóródott a diaszpórában. Ez olyan, mint a népi népuralom, amely ellentmondás, tautológia, nem pedig komoly tudomány, mert annak segítségével nem jósolni tudunk, hanem csak, hogy úgy mondjam, a jövőbe látni, voraussagen, magyarán mondva. Nincsen ebbe semmi hókuszpókusz, csak a meglevő tendenciákat kell kikeresni, és abból látjuk a jövőt. Motto Frozo,[361] a gépember, élő embergépezet, avagy villamos szerkezet. Maud, kérlek, mondd meg, hogy mi az az alapvető ellentmondás, amely miatt minden társadalmi formának egy idő múlva mísze lesz. Ugye, Maud, hogy az egyik társadalmi, a másik meg nem. Ebből futballcsapat lesz, karének lesz, kórus lesz.[362]

361. Vö. Kassák Lajos: *Angyalföld*, Budapest, Magyar Helikon, 1958.
362. A pesti vurstli egykori népszerű jósnőjére utalhat, aki Karinthy Frigyes *Maud, a csodapók* című írásában is szerepel.

Afrika forró, Afrika miénk

Eleget vertétek fekete seggünket fehérek
A lelógó őserdő fái alatt fehérek.
A Csád tavát vihar cibálja gyerekem.
Lement a nap Kongó felett gyerekem.
Feljött a hold Kongó alatt gyerekem.
S rettentőt kiált: auda-bauda gyerekem
Mert Afrika a miénk, s mert miénk az afrik.

Miért üldözitek a négereket, hiszen azok is éppen úgy lejöttek a fáról, és olyan hígított kénsavba áztatták a kék lakmuszpapírt, hogy belezöldült. A túrán ezt mondta Bizonyos: „Ki nézte jól meg, ki tette meg. Minden meg lesz mutatva, meg lesz magyarázva. Minden kedves látogató megkapja ellenértéke gyümölcseinek javát. És mégis valahol csalás rejlik. Ha az ember megöregszik, hasra fekszik, és az elméletet önmagára alkalmazza. Azután elénekelte a Drei groschen opert,[363] és látta, hogy a munkásnak jó proliösztöne van. Ez volt az egyik cső. A másik, hogy az egész világ börtön. A Mák Ukrajnában 1200 kilométert gyalogolt.[364] Na és, a királynak sem jobb, mert ő is csak gyalog jár egyes esetekben. Ha az egész világ egy nagy szárvidék, akkor nincs is szárvidék. „Mert csupán a határt látod, s ez határ nélkül való." Igen ám, mondja a mi emberünk, de a pingvineknek enni is kell, meg írni és olvasni is meg kell tanulniok a zavar megkeverése okából. Itt érvényes a csökkenő hozadék elmélete: Mennél tudósabb leszel, annál kevesebbet látsz, ha a maszlagos nadragulyát megette. (16. ábra, spórák után szaporodik, kopoltyúval lélegzik, a vármegye székvárosában sok gyapjú kerül a piacra, mely megnyírva tér vissza.) Vagy más szóval a közel-keleti országok csak az olajért teszik, mert mögöttük áll... Én csak sok vagyok az egy közül, de a tudomány attól még nagyon helyes lehet.

A bonyolult csereviszonyok hozták magukkal az ópiumot, a szerelmet és a kereszténységet. A viszonylag [olvashatatlan] rájött arra, hogy önmagát nem tudja kifejezni csak az egyenérték segítségével, pedig rengeteg a mondanivalója.

363. Bertolt Brecht–Kurt Weill: *Háromgarasos opera* (1927).
364. Vö. Mérei-Mák párizsi évei. Közreadja Bajomi-Lázár Endre, *Kritika*, 1986/11, 22. Mérei 1944-ben megszökött a munkaszolgálatból, átgyalogolt a Vörös Hadsereg által ellenőrzött területre, s utóbb annak századosaként tért haza.

Ej, ej, ej, nyalkák a seregek
Ej, ej, ej, fekete kerekek,
Fej, ej, ej, szemetet keverek,
Szenvedek, brekegek, mekegek.
Ej, haj, ho, reped a vasgolyó,
Fonnyadt anyák méhe suvadt,
Lángol a csobolyó.
Sárgul már a kilincs,
Rubintos rizs pereg,
Előre nyolcszázötvennégymillió.

IV.

Adathamisitov a nőnevelésben már eddig többet ért el, mint az összes osztályok és rétegek fizetett pedológusai együttvéve. Megváltoztatta a feleség természetét. A virágzó feleségek egy idő óta fölfelé folynak, és a pusztaság öntözésére használják őket. Kultúrát csináljuk és megvitatjuk. Némely hölgyek csak azt nézik, hogy kinek van hosszabb szempontja. Ebből nem következhetik az, hogy mindenki mechanikusan egyesüljön. Az ilyen egyesülésből származik az idegbaj. Mindennek meg kell vetni az alapjait, az alapoknak meg kell teremteni az előfeltételeit, mert az automata büfében csak bedobott értékeid arányában szórakozhatsz. Unatkozol? Azt is akarjuk. Huszonöt éve ugyanazt a szart keverjük, amelynek ebben rejlik az előnye. Itt nincs színvonalas nívó. Képezd magad, járj főiskolába, menj továbbképző szakmai tanfolyamra, hallgasd Pityercev akadémikust vagy saját pingvinnevelődet. Itt nem leszel okosabb, sőt, ha isten megsegít, még talán butább. Még mindenki meggondolhatja magát. Egy cseppnyi lélek, és mindenki a levegőbe repül, és aki beszáll, annak tíz kilót kell vinni, huszonkilenc töltelékkel. A korszerű nőgazdálkodásra még nem érett a helyzet, az egyéni nadrágszíjparcellákra már nem éretlen. Egyetlen járható út van, a kollektív szexepil. Jól jársz, mert sokkal többet vehetsz ki, mint amit beteszel, majd egy idő múlva már többet is teszel be, de hogy honnan jön a különbség, már csak a Mezei [Árpád – Gy. P.] tudja.

Nők hozzanak két kanalat és savanyúságot, káposztát és uborkát. A sanda mészáros Baross utcát mond, de Fillér utcát gondol. Őrnagy koromban Oszkol körül,[365] amikor még nem láttam tisztán a kérdéseket, megtanultam, hogy csak sok káposztát és uborkát kell enni, szláv kultúrából, világnézetileg értve.

Ma 38 éve annak, hogy a termelőerők túlnőtték a termelő viszonyokat, ha szabad így mondanom, de ez be elég, mi nem nyughatunk babérainkon, mert az hátgerinc-tömjénezésre vezet.

Minden más éjjel ihatunk mi akár tömjént, akár bort. Ezen éjjel pedig csakis bort. Minden más éjjel vásárolhatjuk a bort, akár a Közért bácsinál, akár a Ripli bácsinál, ezen éjjel pedig halajlo haze, csakis a Ripli bácsinál. Minden más éjjel ehetünk akár kekszet, akár mézescsókot. Ezen éjjel pedig sem egyiket, sem másikat,[366] mert a mi elődeink az üldöztetés korában nem tudhatták pontosan, hogy mitől döglik a légy. Ülünk nyugodtan az eszpresszóban, de valami hajt bennünket át az italboltba meg vissza. Ödönke tudja, hogy ott olcsóbb a rum, és ebből évi megtakarítás történik, az pedig növeli az ország lepedőellátását. De óh, ember, ezt se szégyelld, valljad a legmagasabb rendű humanizmust: csak a fejét, hogy meg ne sántuljon. Mi álmodók vagyunk, ne szégyelljük álmunkat, arról álmodozunk, hogy eljön még az az idő, amikor az ember nemcsak az r-es hónapokban vehető el a mélyből a magasba, mert akkor nem lesz tilalom. Nem tiltják nekünk, hogy egyes lánykákra vadásszunk. Neked is szól ez, testvér,

Mert a te tested bűntelen,
Mert tűz űz s a tűz az nyűgtelen.
Nyűg ez a törvény, nyűg ez a lakás, nyűg ez az
utca, nyűg ez a Szüdi, nyűg ez a Mák,
nyűg ez a doktor, nyűg ez az ostor,
Tedd le! Vedd fel! Erger-Berger![367]
Mindenkit kedvelünk, aki csak ember.
Biró neje, Szabó feje, Derkovits Tibor...
Pfuj, elég!
DE HOL A HENCI?

365. 1942 augusztusától a 2. magyar hadsereg tábori kórháza, betegellátó állomása, valamint sebesültszállító gépkocsioszlopa települt Sztarij Oszkolba. Az itt létesített hősi temetőben 1942–1943-ban temettek el német és magyar katonákat és magyar munkaszolgálatosokat, csaknem 700 főt. (Forrás: Wikipédia, letöltve 2016. március 7.)

366. Mindez a széder esti szertartás *má nistáná* részének parafrázisa.

367. Vö. az ismeretlen szerző ismert versével: „Erger-Berger, Schossberger, / Minden zsidó gazember."

VI. UTÓSZÓ / AMI AZÓTA TÖRTÉNT

„Kimondhatatlan jól van, ami van.
Minden tetőről látni a napot."
Pilinszky János: *Aranykori töredék*

1945 után az utópia igézetében élő új társadalom jelentős része valóban a jövő felé fordult, a nagy átalakulásnak, évszázados késéseket bepótolni hivatott mobilitásnak megfelelően számos eltérő nemzedék, kulturális és etnikai csoport találkozott egymással a múlttól való boldog megszabadulás közös élményében. Nem voltak többé szükségszerűen társadalmon kívül élő szegényparasztok gyerekei – mint Gida és Cili megannyi közös ismerőse –, nem élték le életük egészét többé szükségképp a munkásosztály kerületeiben, Újpesten, Angyalföldön, Csepelen, Kőbányán. Elindulhattak a pesti belváros felé, meghódíthatták Budát, mindezt egyik napról a másikra, az uralkodó osztály leányaiként és fiaiként tehették. Kommunisták, parasztpártiak, szociáldemokraták, mit sem tartottak a közelmúltról, a történelmi emlékezet őrzésénél édesebb és fontosabb volt a közeljövő, amelyet ők maguk változtattak meg. Évszázados reménytelenségek, egyenlőtlenségek tűntek úgy, hogy elenyésztek egy perc alatt, s beletelt pár évbe, amíg ki-ki felneszelt, s látta, hogy az új világért miféle árat fizetnek ártatlanok, kiket űztek el Magyarországról, kiket fosztottak meg otthonuktól, s lettek kitelepítettek.

Csak kevesen voltak abban a helyzetben, mint a maradék zsidók, akik ugyancsak boldogan nézhettek a jövő felé: a majd egy évtizeden át tartó fenyegetettség és a megsemmisülés közvetlen közelébe kerültek tapasztalata, a mindennapi rémálom véget ért. És mégis nekik volt a legtöbb okuk a nosztalgiára, azaz a többé soha nem létezett világ és otthon iránti reménytelen vágyukban való elmerülésre, mert vagy ötszázezer halott után soha többé nem létezhetett mindaz, amiben egykor éltek, még akkor sem, ha ugyanazokon az utcákon jártak továbbra is. *Egyedülálló, soha nem volt tapasztalat és felelősség volt az övék, fenn kellett tartaniuk halott világuk emlékét egy olyan társadalomban, amelynek konszenzusa a múlt teljes megtagadásán alapult.* Hosszú évtizedeken át tartott, amíg a nosztalgia bevallhatatlan, azaz kimondhatatlan volt. Holott a zsidók éppúgy élnek a múltban, mint a jelenben. Mintha Paul Klee 1920-as verse, amúgy sírfelirata jutott volna számukra osztályrészül:

„Megfoghatatlan vagyok e világon / Mert éppúgy lakozom a holtak közt, / mint a meg nem születetteknél. / Valamivel közelebb a teremtéshez, mint szokás, / de még így sem elég közel." Így történt velük: a halottaik és a meg nem született gyermekeik között éltek. Bűntudatuk volt, gyászolták, akiket elvesztettek, s új gyermekeket nemzettek más túlélőkkel, egy gyászra képtelen társadalomban. Zsidónak lenniük büntetés lett és szégyen, és elementáris vágy az új életre, amelyet a kommunizmus kínált – ilyesféle ajánlattal előttük a történelemben széjjelvert túlélő kisebbség ritkán találkozott. A veszteség láthatatlanná tételének és közös elfelejtésének nagy élményében való részvételért cserébe a modern magyar történelemben először tűnt el fejük felől az üvegplafon. Az lehetett belőlük is, mint bárki másból, éppannyira voltak szabadok és rabok, mint mások. S persze nem volt könnyű identitásukat megőrizniük, de ebben sem voltak egyedül, mint azt Sántha Kálmán drámája is mutatja. Attól tartok, ha részben akaratlanul is, ez a könyv maga része annak a fogalomtörténeti válságnak, át- és visszaváltozásnak, amelyet tárgyául választottam. S ez persze elkerülhetetlen volt: hiszen a módszertani és a személyes kérdések, az önreflexív interpretációk és a tudományos problémák valójában elválaszthatatlanok, újra és újra egymásra mutatnak, egymást értelmezik. Nincsenek szövegek kontextusok nélkül, s ez erre a szövegre is érvényes. Senki sem élhet enklávéban, még a tudósok sem. Barthes élethosszon át tartó programja: a semlegesség, az ő életművének bélyege. Mindannyian magunkról is beszélünk, a saját helyzetünk foglyai vagyunk akkor is, ha azt nem adjuk az olvasóink tudtára. S én igyekeztem őszinte lenni az olvasóimmal. Ami az ötvenes években – generáció kérdése, hogy szüleinkkel, nagyszüleinkkel – történt, az nem magától értetődően fejthető fel. Mint Danto rámutat: a múlt csak múlt. A múltat a saját előtörténetünkké változtatni veszélyes ideológiai eljárás, mint arra az Isztambulban élő Erich Auerbach utalt Walter Benjaminnak: a neonacionalizmus nem más, mint az amnézia tombolása, a kulturális eszperantó.[368] A magában

368. Benjamin Erich Auerbach törökországi tapasztalatairól akart tudni, s az isztambuli emigráns válasza így szólt: „...neki [Kemál Atatürknek – Gy. P.] mindent erővel kellett keresztülvinnie, egyfelől az európai demokráciák, másfelől a mohamedán-pán-iszlám szultáni gazdaság elleni küzdelemben, ami egy fanatikus, nem hagyományos nacionalizmus kialakulásához vezetett: ebben a létező mohamedán kulturális örökséget úgy, ahogy volt, megtagadták, és egyfajta különös, elsődlegesen török azonosságtudatot teremtettek meg, valamint végrehajtottak egy európai értelemben vett technológiai modernizációt, hogy fegyverestül legyőzzék a gyűlölt, mégis csodált Európát – innen az Európában tanult emigráns tanárok iránti kereslet, akiktől a külföldi propaganda jelentette veszély kiküszöbölésével lehet tanulni. Eredmény: szélsőséges méreteket öltő nacionalizmus a történelmi nemzeti jelleg egyidejű lerombolásával. Más országokból, például Németországból, Olaszországból vagy akár Oroszországból (?) nézve nem

való múlt megértésére, ha tetszik, feltörésére tett kísérlet – mint reményeim szerint e könyv azt érzékelhetővé teszi – azért lehet sikeres, mert mindig személyes. Ez a szöveg semmiféle kortárs kontextust nem szolgál, s ha végül azt teremtett, az már nem a szerző dolga, hanem a könyv sorsa. Hosszú évek óta zajlik mifelénk az emlékezettörténet küzdelme a múltat megsemmisítő ideológiai kihasználás, példázattá, igazi sztálinista történetszemléletnek megfelelő fordulattal élve, előtörténetté változtatásának programja. („Feszfaju, mint oly sokan mások, a butaság középső fokán lejött a fáról" – írta Lux, s ma sincs ez másképp.) Ugyanakkor épp a sztálinizmus és a korai Kádár-korszak nehéz évei alatt, mint azt a fentiek is megmutatták, minden mindennel, mindenki mindenkivel összekeveredett, azaz még nem létezett a „Trianon" versus „holokauszt" kettősség ideológiai fantomja. Cili, Gida, Sós Endre, Herskovits Fábián, Sántha Kálmán, Mérei Ferenc, Lux László, vagy akár Csoór Gáspár és Gara György: ez névsor – lám – igencsak lehetséges volt. *Léptékváltó társadalomtörténet* – így szólt az igencsak túl korán, 2005-ben elment Benda Gyula emlékére szerkesztett könyv címe. A jelen szövegben igyekeztem nem a kellő távolban maradni, ellenben *túl közel menni,* olyan közel, amikor a látvány, a kép már szétesik, de ne felejtsük el, hogy van olyan művészettörténeti tradíció, amely épp erre épül: a pointillizmustól a hiperrealizmusig, nem beszélve a kortárs konceptuális fotográfiáról. Talán az *akart véletlen* kifejezés felel meg a legjobban annak, amit elérni reméltem, így az igazságnak. Ha végül arra utalok, hogy a négy dokumentum egymáshoz való viszonya verstani vagy épp zenei szerkezetekre emlékeztethet, akkor meg kell mondanom, hogy azt eléggé késő̋n ismertem fel. Az első versszak/tétel, Cili és Gida története, a magánéletből származik, amint a negyedik, Lux László szövegei, egy szűk nyilvánosságban léteztek – hosszú évtizedekig. Ellenben a középső két tétel azonos egymással a nyilvánossághoz fűződő viszonyában. S úgy remélem, az is igaz, hogy az első tétel valóban gyors, a középső kettő hosszadalmas és lassabb. Az ilyesféle felelőtlen játéknak azonban semmi jelentősége nincs, ha az mindössze önmagában és önmagáért való. Ugyanakkor talán van mégis valami, ami mentheti azt. Jár némi tanulsággal, ha ugyanabban a szövegben olvasható egy állítás és annak paródiája, s látjuk, hogy a kettő elválaszthatatlan

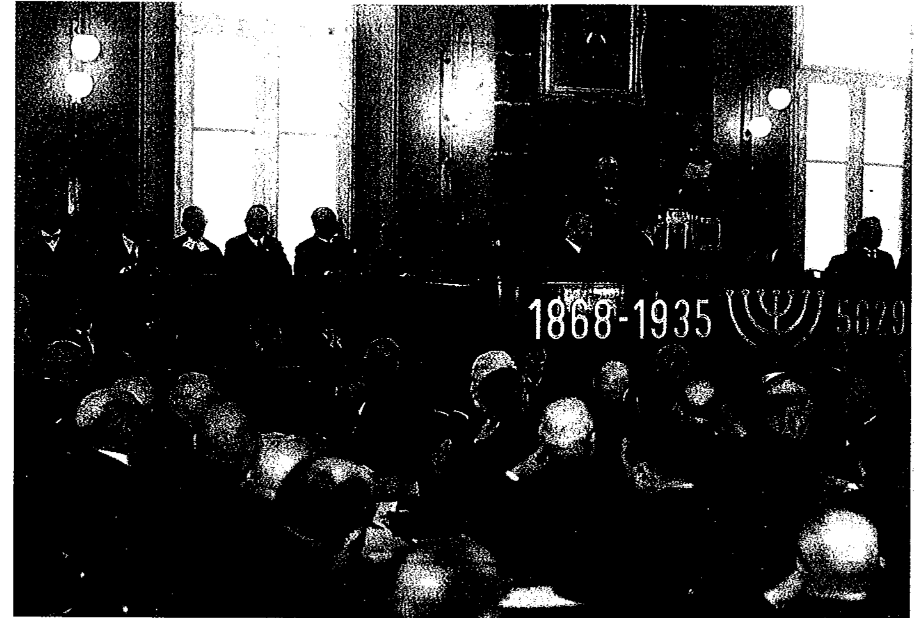
mindenki számára világos, ami történt, míg helyben a maga teljes meztelenségében mutatkozik meg [...]. Egyre inkább úgy látom, a mostani nemzetközi helyzettel a gondviselés cselesen azt kívánja elérni, hogy kegyetlen és hányatott utunk során végre eljussunk a nemzetközi banalitás és az eszperantó kultúra világába." (1937. január 3.) Karlheinz Barck: Walter Benjamin and Erich Auerbach: Fragments of a Corresponde, *Diacritics,* Fall–Winter, 1992, 82.

egymástól. A kommunizmus története végül a mi történetünk is lehet, ha nem tekintjük példázatnak, oktató allegóriának, ha nem mutatunk rá a bűnösök és a szenvedők karára, mert megértettük, hogy azok az emberek nagyrészt ugyanazok voltak. Abban a hitben éltek, úgy tudták, hogy az új világ a végtelenségig tart, s így nem volt bennük semmiféle reflexív számítás, kikacsintás az utódokra. Mi pedig, akik már tudjuk, hogy a politikai rendszerek illékonyak, csak akkor érthetjük meg, hogy mi történt velük, ha amit megtanultunk, nem használjuk semmi másra, csak a megértésre. A gyászra és az emlékezésre.

KÉPEK

egymástól. A kommunizmus története végül a mi történetünk is lehet, ha nem tekintjük példázatnak, oktató allegóriának, ha nem mutatunk rá a bűnösök és a szenvedők karára, mert megértettük, hogy azok az emberek nagyrészt ugyanazok voltak. Abban a hitben éltek, úgy tudták, hogy az új világ a végtelenségig tart, s így nem volt bennük semmiféle reflexív számítás, kikacsintás az utódokra. Mi pedig, akik már tudjuk, hogy a politikai rendszerek illékonyak, csak akkor érthetjük meg, hogy mi történt velük, ha amit megtanultunk, nem használjuk semmi másra, csak a megértésre. A gyászra és az emlékezésre.

KÉPEK

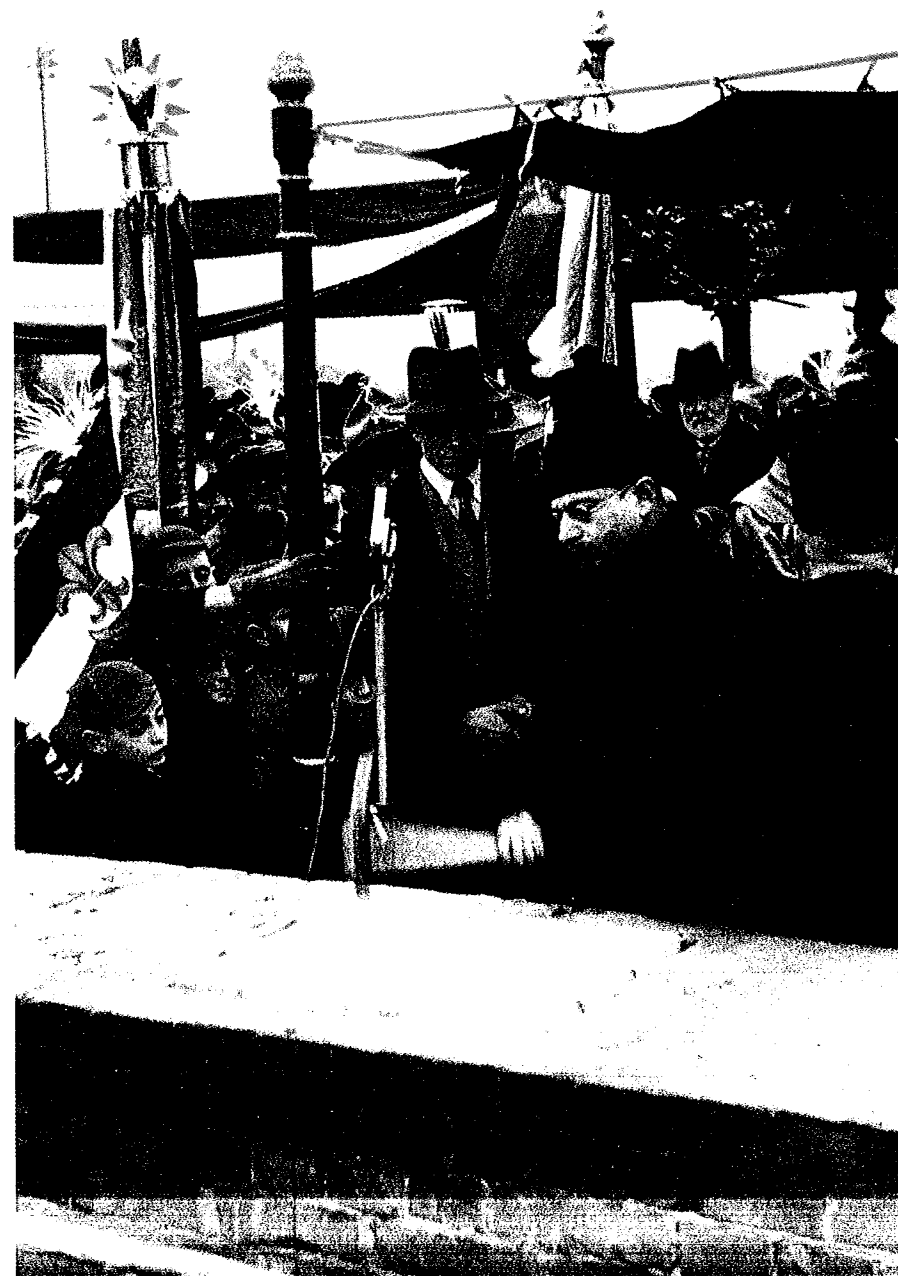
Izraelita Országos Gyűlés a PIH Goldmark Termében, 1935. március 4.; az elnöki pulpituson balról a harmadik Löw Immánuel. Ismeretlen fényképész felvétele, MILEV

A Zsidó Múzeum bronz emlékplakettje az 1935-ös Országos Gyűlés tiszteletére Mendel prefektus pecsétjének mintájával, Örkényi Strasser István műve, MILEV

A lágymányosi zsinagóga avatása 1936. szeptember 13-án; a tóratekercseket baldachin alatt, zsidó cserkészek sorfala között hozzák át a Zsombolyai utcából a Bocskai út túloldalán lévő új épület felé. Ismeretlen fényképész felvétele, MILEV

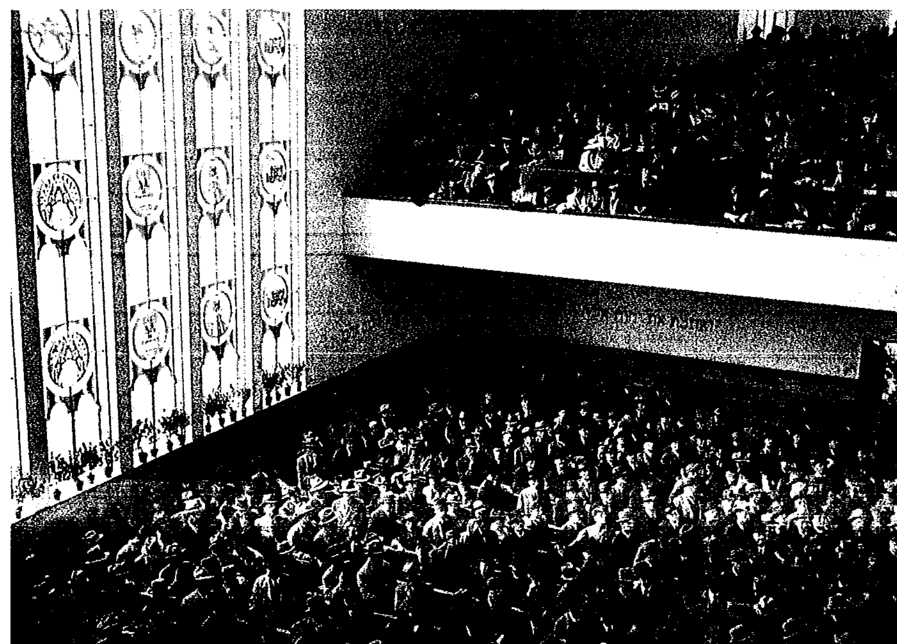
Benoschofsky Imre ünnepélyes kalapácsütése a zsinagóga zárókövének elhelyezésekor; a cserkészzászló mellett a Váli utca 3. szám alatti zsidó elemi iskola diákjai. Ismeretlen fényképész felvétele, MILEV

Dr. Kriszhaber Adolf, a Budai Izraelita Hitközség elnöke ünnepélyes kalapácsütése a zárókő elhelyezésekor; mellette dr. Kiss Arnold budai vezető főrabbi áll. Ismeretlen fényképész felvétele, MILEV

Az ünnepélyes avatás közönsége. Ismeretlen fényképész felvétele, MILEV

A lágymányosi zsinagóga belső tere az avatás közönségével, 1936. szeptember 13. Ismeretlen fényképész felvétele, MILEV

Az 1950 februárjában megtartott Izraelita Országos Gyűlés közönsége a PIH Síp utcai székházának dísztermében; a terem hátsó falán dr. Hirschler Ignác portréja (Hirschler a PIH elnökeként az 1868–1869-es Kongresszus egyik szervezője volt). Ismeretlen fényképész felvétele, MILEV

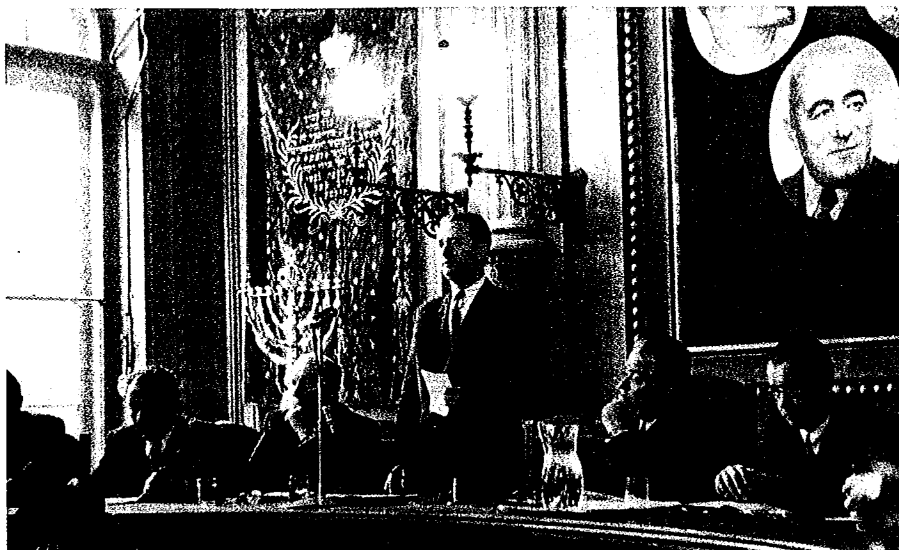
Az Országos Gyűlés közönsége; balra a harmadik sorban, középen, Herskovits Fábián főrabbi. Ismeretlen fényképész felvétele, MILEV

A Országos Gyűlés elnöki pulpitusa, Ortutay Gyula miniszter elnöki megnyitó beszéde. Ismeretlen fényképész felvétele, MILEV

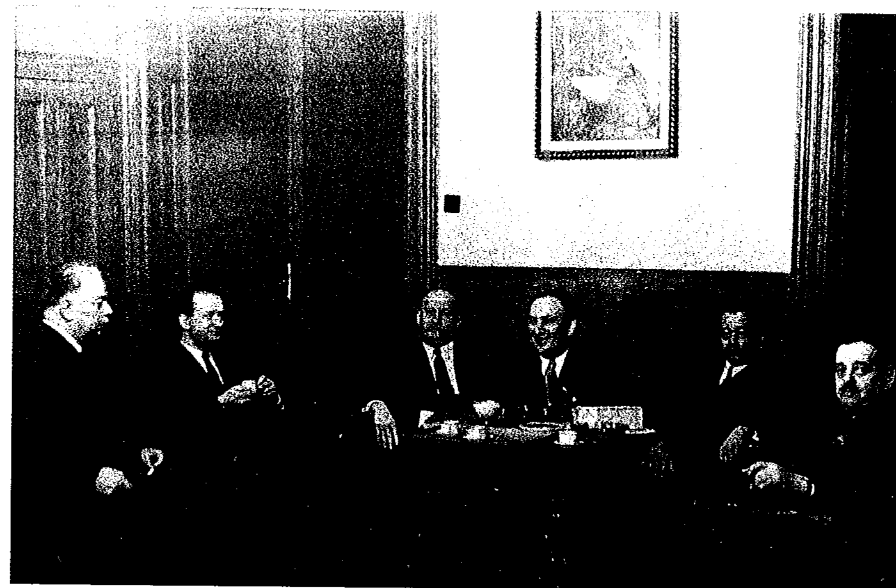
Az elnöki pulpitus, a közönség a Himnuszt énekli; balról jobbra: Kahan-Frankl Samu, az Ortodox Központi Iroda elnöke, Ortutay Gyula miniszter, Stöckler Lajos, a PIH elnöke. Ismeretlen fényképész felvétele, MILEV

Ortutay Gyula elnöki megnyitó beszéde; az alkalomra megváltoztatták a terem dekorációját: az eredeti berendezés szerint a terem középső paneljében Ferenc József portréja volt látható; itt most Lenin, Rákosi és Sztálin portréi függnek. A két oldalsó panelben a PIH korábbi elnökeinek portréit tóraszekrény-függönyökkel takarták el, és a Dohány utcai zsinagóga ezüst hanuka-gyertyatartóját helyezték el előtte. Ismeretlen fényképész felvétele, MILEV

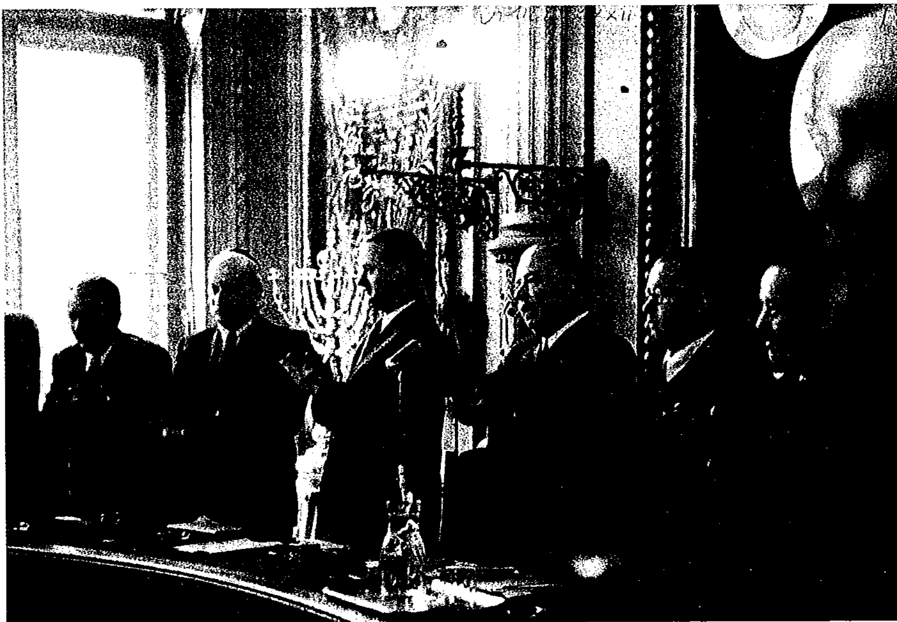
Stöckler Lajos beszéde. Ismeretlen fényképész felvétele, MILEV

Kávészünet: a miniszter és a hitközségek vezetői a PIH elnöki szobájában. Ismeretlen fényképész felvétele, MILEV

Az elnöki pulpitus, Ortutay Gyula beszél; a kép jobb szélén tornyai Schossberger Saje Wolf portréja (a PIH elnöke volt 1859–1861 között). Ismeretlen fényképész felvétele, MILEV

Hosszan tartó, ütemes taps. Ismeretlen fényképész felvétele, MILEV

Kedélyes beszélgetés az elnökségben. Ismeretlen fényképész felvétele, MILEV

És megint az elégedett taps. Ismeretlen fényképész felvétele, MILEV

Ortodox képviselők a Síp utcai székház dísztermében. Ismeretlen fényképész felvétele, MILEV

Az Országos Gyűlés tablója, ma a Síp utcai székház tanácstermében. Ismeretlen fényképész felvétele, MILEV

dalmának, az uj társadalomnak és a mi vallási közösségünknek együttesen kell kiküszöbölnie a rongyembereket. /Ugy van! Ugy van!/

Tisztelt Országos Gyülés! A kapitalista társadalomban a szegény zsidó lényegileg bennmaradt a gettóban. Nem volt módja, hogy onnan kijusson. A kapitalista társadalomban csak az a zsidó kerülhetett ki a gettóból, az is csak formailag, aki az uralkodóosztályokhoz idomult. Igy keletkezett azután a gazdag zsidó fiatalságnak az a jampec-része, amely az Arisztideket tekintette mintaképének. A történelem reflektorfényében meg kell állapitanunk, hogy a zsidóság dolgozó tömegei megtürtek és lenézettek voltak az ugynevezett liberalizmus fénykorában is. A zsidók egyenjogusitása, a zsidók emberi életének igazi alapjai csak a szocializmus világában teremtődhetnek meg.

Az 1936-os sztálini alkotmányban találjuk meg az emberi jogok első szocialista megfogalmazását. Az 1936-os sztálini alkotmány volt a mintaképe a mi magyar népköztársasági alkotmányunknak, amelynek szelleme viszont módot adott arra, hogy felekezeti statutumainkat is megalkossuk. A Magyar Népköztársaság alkotmánya biztositja a zsidók félelemmentes életét és gondoskodik arról, hogy szabad vallás legyünk a szabad államban. Én biztosra veszem, hogy az alkotmány szellemének érvényesülése biztositja majd dolgozó orthodox testvéreink egyik nagy sérelmének, a szombattartás kérdésének orvoslását is. /Nagy taps./

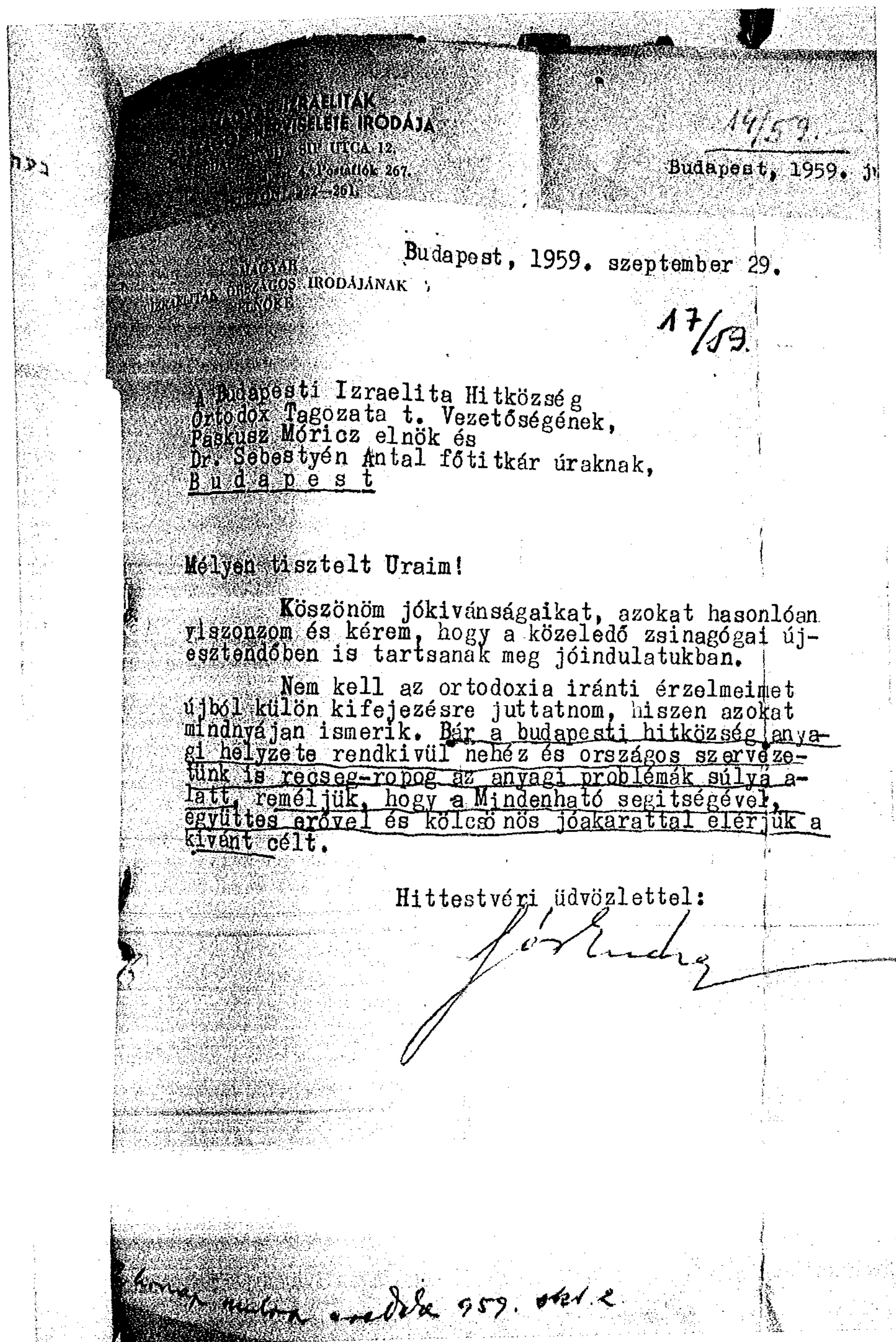
Amióta ~~Amikor~~ Stöckler Lajos elnök ur tegnap az egész magyar zsidóság egységes oltalma alá helyezte dolgozó orthodox testvéreink ezirányu kérésének felkarolását, orthodox testvéreinknek minden reményük meglehet arra, hogy ezen a téren valóban orvoslás történik. /Éljenzés és taps./ Én a magam részéről, mint a leghaladóbb politikai felfogáshoz tartozók egyike, szivesen bocsátom tollamat és hangomat a dolgozó X orthodoxok e követelésének rendelkezésére. /Éljenzés és zajos taps./

X a szocializmus építésében részt-

Tisztelt Országos Gyülés! Ezzel beszédem végére is értem. /Halljuk!/ Alexander Bernát, ez a nagy magyar zsidó gondolkodó, akit a Horthy-korszakban nemcsak üldöztek, hanem elüldöztek az országból, azt mondta, hogy háromféle egyenjogusitás lehetséges. Az elsőt a törvény rendeli el. A másodikat a társadalom szentesiti. A harmadikat az ember önmaga számára vivja ki. A Magyar Népköztársaság alkotmánya megadta számunkra az egyenjogusitás első fajtáját. A magyar társadalom, amely lassan-lassan kigyógyul [illegible] számunkra [illegible] ezt az egyenjogusitást. Most itt az ideje, hogy az egyenjogusitás

GHKL-XXXIII-6 229

Sós Endre beszédének gépirata, 1950, Izraelita Országos Gyűlés, részlet

IZRAELITÁK
KÉPVISELETE IRODÁJA
SIP UTCA 12.
Postafiók 267.

14/59.

Budapest, 1959. j

MAGYAR IZRAELITÁK ORSZÁGOS IRODÁJÁNAK ELNÖKE

Budapest, 1959. szeptember 29.

17/59.

A Budapesti Izraelita Hitközség
Ortodox Tagozata t. Vezetőségének,
Paskusz Móricz elnök és
Dr. Sebestyén Antal főtitkár uraknak,
B u d a p e s t

Mélyen tisztelt Uraim!

Köszönöm jókivánságaikat, azokat hasonlóan viszonzom és kérem, hogy a közeledő zsinagógai újesztendőben is tartsanak meg jóindulatukban.

Nem kell az ortodoxia iránti érzelmeimet újból külön kifejezésre juttatnom, hiszen azokat mindnyájan ismerik. Bár a budapesti hitközség anyagi helyzete rendkivül nehéz és országos szervezetünk is recseg-ropog az anyagi problémák súlyá alatt, reméljük, hogy a Mindenható segitségével, együttes erővel és kölcsönös jóakarattal elérjük a kivánt célt.

Hittestvéri üdvözlettel:

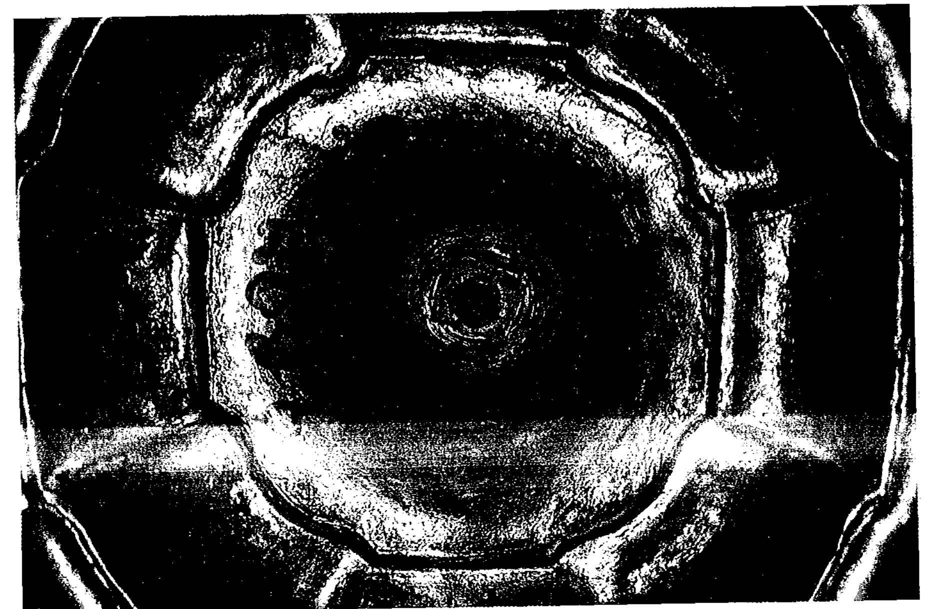
Sós Endre

959. okt. 2

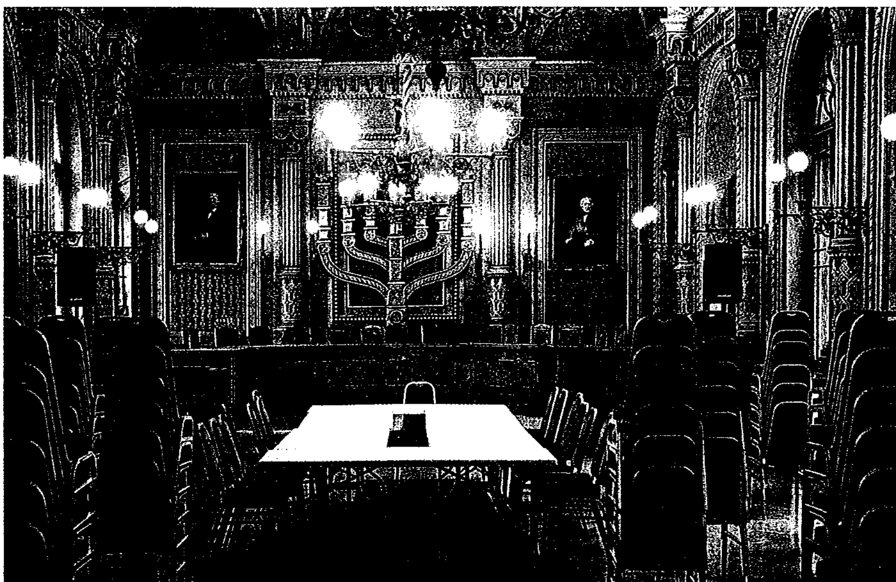
Sós Endre levele 1959-ből. Kende János felvétele, Ortodox Levéltár

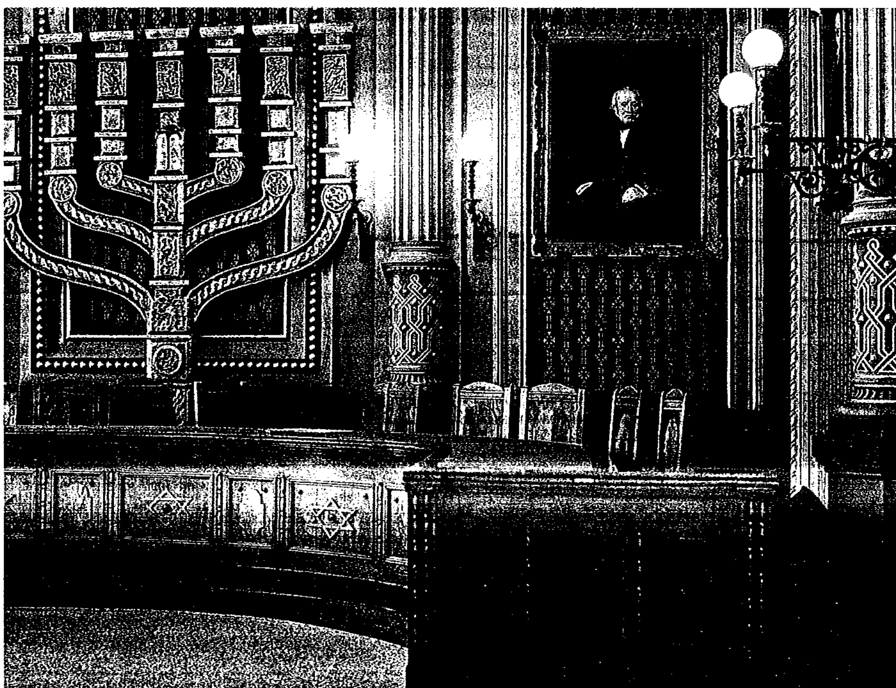
Serleg a Zsidó Múzeum gyűjteményéből. Ismeretlen fényképész felvétele, MILEV

A serleg talpa az átírt leltári számokkal. Ismeretlen fényképész felvétele, MILEV

A Síp utca 12. díszterme 2015 őszén. A pulpitus mögött látható nagy méretű hanukia hungarocellből készült, valószínűleg színházi díszletnek (feltehetően a Nemzeti Színház *Mózes*-előadásához). Dezső Tamás felvétele

Az aranyfestékkel borított hanukia és a pulpitus 2015 őszén. Dezső Tamás felvétele

Ortodox gyerekek nyári üdültetése a Szabadság-hegyen, 1958. Ismeretlen fényképész felvétele, Ortodox Levéltár

Ortodox gyerekek nyári üdültetése a Szabadság-hegyen, 1958. Ismeretlen fényképész felvétele, Ortodox Levéltár

Ünnepség az Ortodox Tagozat nyári gyerektáborában. Ismeretlen fényképész felvétele, Ortodox Levéltár

Csoportkép az Ortodox Tagozat nyári gyerektáborában. Ismeretlen fényképész felvétele, Ortodox Levéltár

Az 1958-as ortodox gyerektábor tablója, részlet. Ismeretlen fényképész felvétele, Ortodox Levéltár

Az 1958-as ortodox gyerektábor tablója, részlet. Ismeretlen fényképész felvétele, Ortodox Levéltár

Az Ortodox Levéltár 2015 májusában. Kende János felvétele

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA Orvosi Osztálya. ~~TITKÁRI HIVATALA~~
BUDAPEST, V., GÉZA-U. 2 • TELEFON: 113-400

Hiv. szám:
Melléklet:
Előadó:
Mellékállomás:
Osztály: Orvosi
Ügyiratszám: 202/1951.
Budapest, 1951. május hó 28. n.

Kérem az ügyirat számára hivatkozni

dr.Rusznyák István e.ny.r.tanár
a M.T.A.elnöke,

Budapest.
Magyar Tudományos Akadémia.

Tárgy:

Értesitem,hogy a Magyar Tudományos Akadémia Orvosi Osztálya junius hó 1-én délután 1/2 6 órakor a M.T.A.heti üléstermében nyilvános osztályülést tart.

Kérem,az osztályülésen annak rendkivüli fontosságára való tekintettel feltétlenül megjelenni sziveskedjék.

/dr.Hajka [illegible]/
osztálytitkár

AKADÉMIAI LEVÉLTÁR

Meghívó az MTA Sántha Kálmán ügyét tárgyaló osztályülésére, MTA Levéltár

Az első sorban (balról jobbra) Biró Klára, Mérei Vera, Lux László, hátul: Zsámboki Zoltán, Justus Pál, Biró Gábor, Lux Ilu, Mérei Ferenc, 1950-es évek. Ismeretlen fényképész felvétele

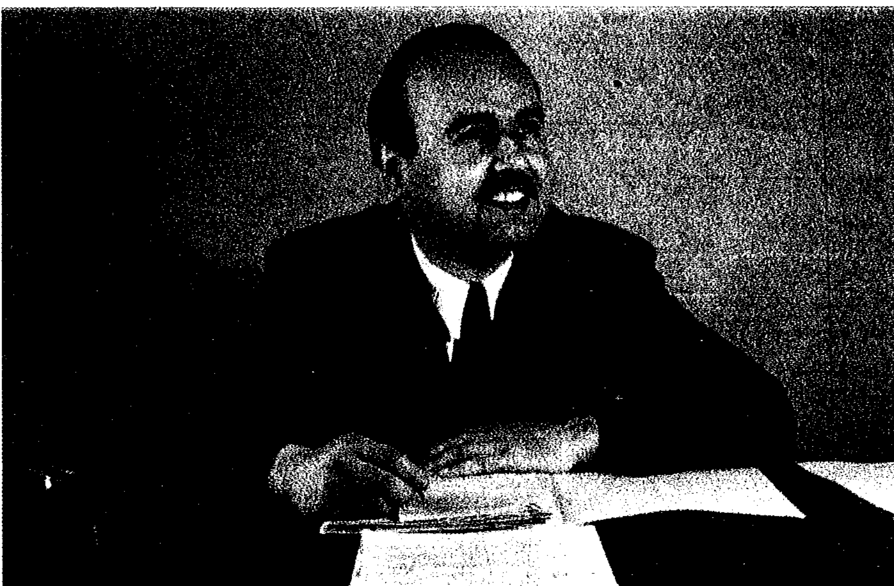
Bálint Endre, Bíró Klára, Lux László, Lux Ilu, 1960-as évek. Ismeretlen fényképész felvétele

Lux László, 1960-as évek. Ismeretlen fényképész felvétele

Balról jobbra: Lux László, Kelemen Reneé, Nemes Lívia, takarásban Zsámbokiné Krais Ági, Justus Pál ölében Varga Zsuzsa ül, Justus Pál fölött Mérei Anna, Binét Ágnes (arca nem látszik), mellette Mérei Vera; álló sor: Hegedűs Géza, Justus Éva, Mérei Ferenc, karján Mérei Zsuzsa; a kép a visegrádi Duna-parton készült Hegedűs Gézáéknál, valószínűleg 1957 nyarán (Méreit 1958 őszén tartóztatták le)

Zsámboki Zoltán. Ismeretlen fényképész felvétele, Zsámboki Péter tulajdona

Bálint Endre, Mérei Ferenc, Lux Ilu és Lux László Mérei hetvenedik születésnapján. Ismeretlen fényképész felvétele, 1979

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Nem pusztán hagyományos udvariassági szokásokat követek, amikor az alábbiakban felsorolom, hogy kik azok, akik nélkül ez a könyv nem létezhetne. Ilyesféle könyvet írni lehetetlen egyedül, hosszú évek sok fontos beszélgetése, számos kiváló barátom, kollégám rendíthetetlen türelme, önzetlensége kellett ahhoz, ami végül olvasható. Ami ebben a könyvben jó, abban mind benne vannak, ami tévedés, azért nyilvánvalóan az enyém minden felelősség. Különös köszönettel tartozom a J. házaspárnak, akik egykori levelezésük közlésének jogát adták nekem. Jó pár évet vártam a kézirattukkal, amire megtaláltam annak (reményeim szerint) legjobb helyét. Ma már nincsenek az élők sorában, holott az elmúlt két évben sokszor szorultam volna segítségükre. Toronyi Zsuzsa, a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár igazgatója nem pusztán a lektorálás munkáját vállalta el, de az 1935. és 1950. évi Izraelita Országos Gyűlések jegyzőkönyveinek kéz(gép)iratait és számos fényképet is a rendelkezésemre bocsátott, s mindezen túl igyekezett olykor lehetetlen kéréseim mindegyikét teljesíteni, illetve kérdéseim sorára végtelen türelemmel válaszolni. Ugyancsak lefegyverzően segítőkész volt a Múzeum és Levéltár összes munkatársa, így Farkas Zsófia, Herczog Noémi, Prinner Gábor és Volenszky Paula. Rengeteg segítséget kaptam Bányai Viktóriától, az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontjának tudományos főmunkatársától, aki szerencsémre ideje egy részét az ELTE Asszirológiai és Hebraisztikai Intézetében tölti, s tanácsain kívül a nélkülözhetetlen könyvtárukhoz való hozzáférésben is segítségemre volt, ahogyan az utóbbiban Komoróczy Szonja segítőkészségére is számíthattam. Bacskai Sándor és Lózsy Tamás jelentették az utat az ortodoxia világa felé. Lózsy Tamás a jelenleg létrehozás alatt álló ortodox levéltár dokumentumai között segített eligazodnom, s nagylelkűen járult hozzá fontos kéziratok, fotográfiák publikálásához. Hay Diana, az Akadémiai Levéltár osztályvezetője nem pusztán partner volt abban, hogy hiánytalanul elolvashassam a Sántha Kálmánnal kapcsolatos kéziratos dokumentumokat, de a maga finom és elegáns módján vezetett rá, merre lépjek tovább. Az ÁBTL igazgatója, munkatársai is

mind segítőkészségükről tettek tanúbizonyságot: Gyarmati György, Szőnyei Tamás és az olvasóterem munkatársai egyaránt. Szilágyi Ákosnak a Mandelstam-vers, Vajda Rózának az angol szövegek fordításait köszönöm. Vértes Judit számos orosz nyelvű probléma megoldásában segített. A Mérei Ferenc barátaiból álló Törzs rendezvényirodalmának elolvasásához és a Lux László-szövegek használatához Biró Dánieltől, Biró Esztertől, Várnai Páltól, Horváth Judittól, Horváth Ágnestől, Mérei Esztertől, Mérei Annától, Mérei Zsuzsától kaptam segítséget és jóváhagyást. Zsámboki Péter önzetlen segítőkészségéért is köszönettel tartozom. K. Horváth Zsolt ugyancsak komoly segítséget nyújtott a Törzs történetével kapcsolatos dokumentumok közötti eligazodásban. Külön köszönettel tartozom a Debreceni Egyetem tanárának, Kricsfalusi Beatrixnak, aki a színháztudománnyal kapcsolatos kérdésekben nyújtott fontos segítséget. A kötethez készített képekért Dezső Tamásnak és Kende Jánosnak tartozom hálával. Pintér József végtelen türelme és tehetsége nélkül a könyv tipográfiai, vizuális rendje lett volna elképzelhetetlen. Szegő Jánosnak, e könyv (empatikus) szerkesztőjének lenne mit mondania a nyelvért való küzdelemről. Schmal Alexandra szigorú figyelemmel gondozta a szövegeket, segített megtalálni azok helyét, létrehozni a lehető legjobb szerkezetet. Szakértelmére ugyanúgy rászorultam, amint Dávid Anna türelmére, okos figyelmére is számíthattam. Mindhármuknak köszönettel tartozom, amint Balogh Emerenciának is, aki korrektorként végzett nagy munkát.

Köszönöm Morcsányi Gézának, mint hosszú évtizedek óta mindig. És most már Nyáry Krisztiánnak is. Ugyancsak köszönet és hála illeti az alábbiakat: Almási Miklós, Árvai Judit, Bacsó Béla, Bán Zsófia, Bezúr Györgyi, Boka László, Borgos Anna, Cseresznyés László, Darvas István, Erdélyi Ágnes, Farkas Noémi, Galambos Ádám, Heisler András, Jánossy Lajos, Kakuszi Edit, Kalmár Éva, Kovács Zoltán, Margócsy István, Müller Miklós, Orbán Katalin, Noemi Pfeiffer, Radnóti Sándor, Román Anna, Schein Gábor, Sonnevend Júlia, Szolláth Dávid, Zeke Gyula. Végül, de nem utolsósorban: a CEU, az ELTE Egyetemi Könyvtár, az ELTE BTK Központi Olvasóterem, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, az OSZK munkatársainak tartozom – mint oly sokszor – nem is kevéssel.

(2013–2016)

RÖVIDÍTÉSEK

ÁBTL	– Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
ÁEH	– Állami Egyházügyi Hivatal
ÁVH	– Államvédelmi Hatóság
BIH	– Budapesti Izraelita Hitközség
BSZKRT	– Budapest Székesfővárosi Közlekedési Részvénytársaság
CEU	– Central European University, Budapest
Cseka	– Összoroszországi Különleges Bizottság (1917–1922 között)
ELTE	– Eötvös Loránd Tudományegyetem
EMIH	– Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség
FKGP	– Független Kisgazdapárt
GPU, OGPU	– (egyesített) állami politikai igazgatóság (1921 és 1934 között a Szovjetunió politikai rendőrsége, előbb CSEKA, utána NKVD, majd KGB)
IMIT	– Izraelita Magyar Irodalmi Társaság
KGB	– állambiztonság bizottság (szovjet politikai rendőrség 1954–1991 között)
KISOSZ	– Kisiparosok Országos Szövetsége
KISZ	– Kommunista Ifjúsági Szövetség
KSH	– Központi Statisztikai Hivatal
Madisz	– Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség
Mazsihisz	– Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége
MCSZ	– Magyar Cionista Szövetség
MDP	– Magyar Dolgozók Pártja
Mefesz	– Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége
Milev	– Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár
MIOI	– Magyarországi Izraeliták Országos Irodája
MIOK	– Magyar Izraeliták Országos Képviselete
MKP	– Magyar Kommunista Párt
MNL OL	– Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MSZDP	– Magyarországi Szociáldemokrata Párt
MSZMP	– Magyar Szocialista Munkáspárt
MTI	– Magyar Távirati Iroda
MTT	– Magyar Tudományos Tanács
Nékosz	– Népi Kollégiumok Országos Szövetsége
OMIKE	– Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület
OSZK	– Országos Széchényi Könyvtár
OTI	– Országos Társadalombiztosítási Intézet
PIH	– Pesti Izraelita Hitközség
SZIT	– Szakszervezeti Ifjúmunkás- és Tanoncmozgalom
SZKP	– Szovjet Kommunista Párt
SzU	– Szovjetunió
ÜB	– Ügyvezető Bizottság

TARTALOM

ikám, én szeretlek, és szeretni foglak
múlva is, akár kommunistább leszel,
nem. De legyen számodra most ná-
és minden másnál fontosabb az isko-
Párt – hidd el, hogy nagyobb és szebb
g ez, mint az, hogy szeretsz, és hogy
tlek, ne törődj most velem, akarj bol-
ni!"*

945 utáni Magyarországon létrejött
ikai hatalom és társadalmi rend új
epeket, új kényszereket és új nyelvet
telt magának.
yörgy Péter ezt a világot mutatja be:
ntim szféra és a nyilvánosság közöt-
laszfalak elmosódásának folyamatát
övetkezményeit, a rítusokat és gyó-
okat, a csapdák elkerülésének lépés-
djét. Milyen eszméktől átfűtött nyel-
használnak levelezésükben fiatal
nmunista szerelmesek? Hogyan lesz
grendezett játékká a magyarországi
lóság különféle irányzatainak 1950-
egyesülési vitája, és „performansszá"
ántha Kálmán ideggyógyász profesz-
r elleni per? S végül: hogyan állítja a
e tetejére mindezt a maradék avant-
rd értelmiség maroknyi csoportja a
ga házi „rendezvényein"?
Új könyvében György Péter leveleket,
olókat, jegyzőkönyveket, ügynökje-
téseket és korábban sehol nem pub-
ált fényképeket közöl és kommentál,
gy megint valamit megértsünk abból,
i történt. *Az ismeretlen nyelv* a megér-
s és az emlékezés elválaszthatatlansá-
nak újabb bizonyítéka.

György Péter
1954-ben született Budapesten
Egyetemi tanár, az ELTE Művészet-elméleti és Médiakutatási Intézetének igazgatója

Kötetei a Magvető Kiadónál

Az ó-új világ (1997)
Digitális éden (1998)
Néma hagyomány (2000)
Memex (2002)
Az eltörölt hely – a Múzeum (2003)
Kádár köpönyege (2005)
A hely szelleme (2007)
A Kalinyingrád-paradigma (2009)
Apám helyett (2011)
Állatkert Kolozsváron (2013)
A hatalom képzelete (2014)

„A közönség naponta látta az igazság győzelmét: nyilvános kivégzések, népbírósági tárgyalások, tömeggyűlések, sportrendezvények, hídavatások, üzemek helyreállítása, pártegyesítés, majd a koncepciós eljárások, kirakatperek sorra mind világossá tették, hogy az új világ egyben az általános, mindenkire vonatkozó Jó ígérete, azaz minden egyes esemény a visszafordíthatatlan változások egyik fejezetét jelentette és jelenítette meg. Minden áldott pillanatban totális nevelés zajlott, a kívülállók meggyőzésére szolgált a terek, a tárgyak, az események áradata, kimaradni lehetetlen volt. A teatralizált események átjárták a mindennapi életet, mert az ellenség és a szövetséges közti választás naponta ismétlődő sorskérdésnek számított. A hatalom színrevitelei nem pusztán s nem mindig a megfélemlítésre, és végképp nem szórakoztatásra, hanem a forradalmi pedagógia eszközeiként szolgáltak: az átváltozás kikényszerítését, katarzisának megélését segítették. A marxista melodrámák írói és szereplői a vallomások hősei voltak, a sztálinizmus kora előtt a modern társadalmak lakói nem ismerték a tanúságtétel, a feltétlen őszinteség, a vallomások rendjének ilyen bonyolult, kiismerhetetlen összefüggéseit. Így éltek Pannóniában azok, akiknek ez a kor adatott.”

GYÖRGY PÉTER

Az ismeretlen nyelv

A hatalom színrevitele

m̋